

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

**DEĞERLERİN FELSEFİ VE KUR'ANİ TEMELLERİ VE
EĞİTİMİ**

Doktora Tezi

Bülent Uğur KOCA

SIVAS
Eylül 2018

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

**DEĞERLERİN FELSEFİ VE KUR'ANİ TEMELLERİ VE
EĞİTİMİ**

Doktora Tezi

Bülent Uğur KOCA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

SİVAS
Eylül 2018

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Eğitimi
Tez'in Başlığı : Değerlerin Felsefi ve Kur'ani Temelleri ve Eğitimi
Savunma Tarihi : 06.08.2018
Danışmanı : Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Üye : Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL

Üye : Doç. Dr. Yusuf BATAR

Üye : Doç. Dr. Hasan ÖZALP

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa MÜCAHİT

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Bülent Uğur KOCA tarafından hazırlanan "Değerlerin Felsefi ve Kur'ani Temelleri ve Eğitimi" başlıklı tez, kabul edilmiştir./..../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu doktora tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek, yazarlara açık bir biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önceki herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıfla beyan ettiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi metinleriyle alıntıladığım metinleri, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başkalarına ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde tüm sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

04.09.2018

Bülent Uğur KOCA

ÖNSÖZ

Üniversitenin ilk yıllarında, çocukluğumdan beri yaşadığım eski-yeni çatışmasını, kuşaklar çatışması kavramıyla ifade etmek beni oldukça rahatlatmıştı. Zaman ilerledikçe çatışmanın bu kavramla ifade edilecek kadar masum olmadığını fark ettim. Ardı arkası kesilmeyen değişim rüzgârlarıyla yaşadığımız manevi çöküş, belki değerler erozyonu veya kültürel yozlaşma kavramıyla ifade edilebilecek kadar ciddi bir konumdaydı. Kültürel kodlarımızın bir yansıması olan, vefa, sadakat, fedakârlık, kanaat, sabır gibi kavramların gün geçtikçe yaşamdan uzaklaşması, bende insan üreten bir medeniyetten, sadece makine üreten bir medeniyete doğru savrulduğumuz izlenimini uyandırdı. Çevremdeki birçok insan gibi ben de bizi biz yapan değerlere dönüp, yeniden insanca bir medeniyetin inşası için çaba sarf etmenin gereğini hissettim. İnsani değerlerin yeniden inşası üzerine yoğunlaşan çabalara katkıda bulunmayı amaçlayan böyle bir çalışmayı tercih etmemin belki de en önemli sebebi buydu. Hocam Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ'ın da teşvik ve onayını alarak “Değerlerin Felsefi ve Kur’ani Temelleri ve Eğitimi” isimli çalışmaya başladım.

Bilindiği gibi modern eğitimi biçimlendiren temel felsefe, onu değerlerden bağımsız bir şekilde hareket etmeye, ahlaki erdemleri dışlamaya ve tamamıyla bilişsel ve teknik alana yönelip, sosyal-ahlaki problemlere gözünü kapamaya itmiştir. Bu durum modernitenin etkisinde kalan toplumlarda insani ve ahlaki değerlerin gün be gün erozyona uğramasına ve yeni neslin ahlak ve değer edinimlerinde birçok sorunla karşılaşmalarına sebep olmuştur. Post modern düşüncenin ve yaşam tarzının büyük ölçüde içini doldurduğu küreselleşme, beraberinde getirdiği sorunları da bir nevi küreselleştirmiş, ahlak ve değerler sorunu bütün kültürlerin çözmeye çalıştığı bir problem haline getirmiştir. Sonuç olarak; Modern düşüncenin ürettiği küresel sorunların, bir kısım pansuman tedbirlerle aşılamayacağı düşüncesinde olanlar, arayışlarını farklı düşünce sistemleri üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Bu araştırma, insani değerler ve eğitimi sorununu, modern okumanın dışında bir üslupla ele alarak, farklı çözüm önerileri sunmayı amaçlamıştır. Konu, düşünsel perspektifini Kur’an’dan almış ve “Yaratan Rabbinin adıyla oku!” ayetinin işaret ettiği doğrultuda, sorunu okumaya çalışmıştır. Kur’an’da değerler konusunun ve bu değerlerin eğitiminin Kur’an’i temellerinin kapsamlı bir şekilde araştırılması, modern çağda insanlığın içine düşmüş olduğu değerler erozyonu sorununa farklı bir açıdan çözüm sunma yolunda önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

“Değerlerin Felsefi ve Kur’ani Temelleri ve Eğitimi ” başlığı ele aldığımız araştırmada öncelikli olarak Kur’an’ın öngördüğü esas değerleri belirlemek amacı güdülmüştür. Aynı zamanda bu değerlerin eğitimindeki temel dinamikleri, eğitim biliminin verileri ışığında metodolojik bir yaklaşımla ele almak amaç edinilmiştir. Hangi değerlerin Kur’an sistematigi içerisinde insani değerler olarak kabul edilebileceğinin analizi yapılmış, ardından bu değerlerin bilişsel, duyuşsal ve devinişsel öğretimdeki yeri teorik olarak ortaya konulmuştur.

Felsefe ve Kur’an’da değerlerin temellerini ve eğitimi ele alan bu araştırma, dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmada ilk olarak, değerler eğitimi ile ilgili kavramsal çerçeve detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ardından Kur’an’ın insani değer konusuna yaklaşımına bir zemin oluşturmak ve bu konuda bugüne kadar gelen insan tecrübesi hakkında bilgi vermek adına, insanlık tarihinde insan ve değer ilişkisi üzerinde teoriler geliştiren bazı felsefecilerin ve düşünce sistemlerinin görüşlerine yer verilmiştir. Bu bölümde teorilerin Kur’an’a mukayesesi veya eleştirisi yoluna gidilmemiş, kıyaslama büyük ölçüde okuyucuya bırakılmıştır.

Değerler eğitiminde, eğitime muhatap olan topluluğun tamamen insanlar olması hasebiyle, “Kur’an’da İnsan” başlığı altında insan bir bütün olarak değerlendirilmiş ve her yönüyle ele alınmaya çalışılmıştır. “Kur’an’da Değer” başlıklı üçüncü bölümde değerlerin öznesi, Kur’an’da insani değerlerin muhatapları, değer ve denge ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca araştırmada değerlerin Kur’ani bir temeli olması düşüncesiyle ele alınan kavramı bizzat Kur’an’ın bir değer olarak ifade etmesi gerektiği üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Bu nedenle Kur’an’da değerlerin tespit edilmesinde izlenecek usule yönelik bazı kriterler “Kur’an’da İnsani Değerlerin Tespit Edilmesi” alt başlığı altında ele alınmıştır. Kur’an ayetlerinin tahlil edilmesi sonucunda elde edilen insani değerlerin düşünsel olarak değer eğitimine katkıları incelenmiş, değerler eğitimiyle ilgili uygulama, proje üretme ve program geliştirme çabalarına teorik bir zemin oluşturma çabası güdülmüştür.

Araştırmanın dördüncü bölümünde, “Kur’an’da İnsani Değerler Eğitimi” konu edinilmiş ve bu bağlamda; değerlerin öğrenilebilirliği, davranışa dönüşmesi, bütüncüllüğü ve insanda değer ve ahlak gelişimi Kur’an çerçevesinde irdelenmiştir. Ardından Kur’an’da öne çıkan bazı ahlaki değerler, kavram, kapsam ve içerik yönünden ele alınmış ve bunların değerler eğitimine sunacağı katkılar incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Kur’an değerlerinden olan adalet değeri detaylı bir şekilde ele alınmış, örnek bir değer olması yönüyle ailede adalet eğitimi konusuna yer verilmiştir. Son bölümde ise araştırmada elde edilen sonuçlar ve bu doğrultuda yapılacak çalışmalara ilham vermesi düşüncesiyle bir kısım öneriler sunulmuştur.

Araştırmada daha çok konunun teorik ve bilişsel temelleri farklı yönleriyle açığa çıkarılmaya çalışılmış, uygulamalı ve pratik alandaki çalışmalar, konuyla ilgili farklı araştırmalara bırakılmıştır.

Ülkemizde yapılan değerler eğitimi araştırmalarına katkı sağlayacağını mit ettiğim bu çalışmamın her aşamasında bana yol gösteren ve katkılarını esirgemeyen danışman Hocam Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ'a, araştırmanın şekillenmesinde fikir ve desteklerinden yararlandığım Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL'e eleştiri ve yönlendirmeleriyle araştırmama katkıda bulunan Ar. Gör. Emrah Utku GÖKÇE ve Öğr. Gör. şehmuz ORKİN'e, çalışmayı baştan sona okuyan kıymetli dostum Dr. Öğr. Üyesi İhsan şEHİTOğLU'na ve bu süreçte bana sabır göstererek desteğini esirgemeyen eşim Öğr. Gör. Güler KOCA'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Problem Cümlesi	7
2. 1. Alt Problemler	7
3. Araştırmanın Amacı	8
4. Araştırmanın Önemi	8
5. Kapsam ve Sınırlılıklar.....	9
6. Araştırmanın Yöntemi	9
BİRİNCİ BÖLÜM	13
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	13
1.1. Anlam, Değer ve Ahlak.....	13
1.1.1. Anlam	14
1.1.2. Değer	16
1.1.3. Ahlak	20
1.2. Felsefe, Eğitim ve Değer	25
1.2.1. Değer Eğitime Yönelik Farklı Yaklaşımlar	28
1.3. Değerin Kaynağı ve Temellendirilmesi	33
1.3.1. Aristoteles ve Değer	37
1.3.2. Kant ve Değer.....	42
1.3.3. Aristippos ve Değer.....	47
1.3.4. Epikuros ve Değer	48
1.3.5. David Hume ve Değer	49
1.3.6. İnsani Değerlerin Sezgi ile Temellendirilmesi.....	53
1.3.7. Değerlerin Dinle Temellendirilmesi.....	55
1.3.8. Modernitenin Değer Temellendirmesi	58
1.4. Değer ve Toplum.....	60

1.4.1. Toplumsal Değerler	63
1.4.2. Toplumsal Kimliğin Oluşmasında Değerlerin Önemi.....	64
İKİNCİ BÖLÜM	67
KUR'AN'DA İNSAN	67
2.1. Varlık Âleminde İnsan	67
2.1.1. İnsanın Varlık Âlemindeki Yeri	70
2.1.2. Nefis	71
2.1.3. Ruh	78
2.1.4. Kalp	81
2.1.5. Akıl	82
2.1.6. Zan	86
2.2. İhtiyar Sahibi Olarak İnsan.....	89
2.3. İyi ve Kötüye Meyilli Olma Açısından İnsan.....	92
2.3.1. Takva	92
2.3.2. Hevâ.....	95
2.4. Kur'an'da İnsanı Üstün Kılan Değerler	99
2.4.1. Yaratıcının Övgüsü.....	99
2.4.2. Öğrenme	104
2.4.2.1. Bilgi	106
2.4.2.2. Niyet Etme	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	111
KUR'AN'DA DEĞER.....	111
3.1. Kur'an'a Göre Değerin Öznesi.....	111
3.1.1. İnsanın Rabbi.....	113
3.1.2. İnsanın Gaye ve Sorumlulukları	114
3.2. Kur'an'da İnsani Değerlerin Muhatapları	123
3.3. Değer ve Denge	127
3.4. Kur'an'da İnsani Değerlerin Tespit Edilmesi.....	132
3.4.1. Değer İfade Eden Kelimeler	135
3.4.2. Değer İfade Eden Fiiller	137
3.4.2.1. Emir Kalıpları	139
3.4.2.2. Nehiy Kalıpları	141

3.4.2.3. Dua İfadeleri	142
3.4.3. Değer İfade Eden Sıfatlar	142
3.4.4. Övgü ve Yergi İfadeleri.....	144
3.4.5. Haber Cümlelerinde Değerlerin Tespiti	145
3.4.6. Değerlerin Tespitinde Kur'an Kıssaları	147
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	153
KUR'AN'DA İNSANİ DEĞERLER EĞİTİMİ	153
4.1. Kur'an'da Değerlerin Öğrenilebilir Olması	153
4.2. Kur'an'da Değerlerin Davranışa Dönüşmesi	158
4.3. Kur'anî Değerlerin Bütünlüğü.....	164
4.4. Kur'an'a Göre İnsanda Ahlak ve Değerlerin Gelişimi.....	174
4.5. Birr.....	182
4.6. Doğruluk.....	193
4.6.1.Sıdk.....	194
4.6.2.Hakkaniyet.....	207
4.6.3. Emanet.....	210
4.6.4.Ahde Vefa.....	211
4.7.Merhamet.....	213
4.8. Sabır.....	216
4.9. Sorumluluk	223
4.10.İnfak ve İ'sar	233
4.11. İslah	240
4.12. Hayâ / İffet.....	248
4.13.Adalet	252
4.13.1. Değer Eğitimine Bir Örnek Olarak Ailede Adalet Eğitimi	262
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	279
KAYNAKÇA	289
ÖZ GEÇMİŞ.....	305

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
C.Ü.İ.F	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
m.	: Miladî tarih
mad.	: Maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
No.	: Numara
ö.	: Ölüm tarihi
H.	: Hicri Tarih
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
(s)	: Sallallahu aleyhi vesellem
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzer(ler)i
nşr.	: Neşreden
yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Modern dünyanın ürettiği toplumsal bunalım ve ahlaki yozlaşma, aileleri ve eğitimcileri değerler eğitiminin gerekliliği üzerinde düşünmeye, çalışmaya ve proje üretmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda değerlere yapılan vurgunun her geçen gün arttığı görülmektedir. İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an'ın, kendi bütünlüğü içerisinde bir değerler sistemine sahip olduğu görülmektedir. Kur'an'da değerler konusunun ve değerler eğitiminin araştırılması, insanlığın içine düşmüş olduğu değerler erozyonundan kurtulabilmesi için ortaya atılan çözüm yollarından biri olabilmesi açısından önemlidir. Bu sebeple araştırma, küresel bir problem olarak kabul edilen insani değerlerin öğretimi sorununu, vahyin penceresinden bakarak ele almaya çalışmıştır.

Araştırmada öncelikle Kur'an'da değerler eğitiminin teorik ve bilişsel çerçevesi üzerinde durulmuştur. Hangi değerlerin Kur'an sistematigi içerisinde insani değerler olarak kabul edilebileceğinin analizi yapılmıştır. Ortaya çıkan bu değerler; kavram, kapsam ve içerik yönüyle, eğitim bilimlerinin verileri ışığında incelenmiştir. Değerlerin insanlara, bilişsel, duyuşsal ve devinişsel öğretim basamaklarına göre nasıl öğretildiği metodolojik olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırma sonucunda, Kur'an'ın kendi bütünlüğü içerisinde güven üzerine inşa edilmiş kapsamlı bir değerler sisteminin var olduğu görülmüştür. Aynı zamanda bu sistemin; birey ve toplum temelli değil, bizzat yaratıcı merkezli olduğu anlaşılmıştır. Kur'an'daki değerler eğitimi; bireyin ahlaki davranışlarında değişiklik oluşturma süreci olarak anlaşılmaktadır. Bu değerler eğitiminde hedef ve niyet ön plandadır. Kur'an'da değerler eğitiminin hedefi, yaratıcının rızasına ulaşmak olarak belirlenmiştir. Bununla beraber bireysel ve toplumsal olarak mutluluğun, ancak bu hedef doğrultusunda hareket edildiğinde gerçekleşeceği düşüncesi esas alınmıştır. Araştırmanın insani değerleri İslam açısından çözümleme uğraşındaki çalışmalara, teorik ve metodolojik alanda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Değerler Eğitimi, Kur'an'da İnsan, Kur'an'da Değer, Ahlak Eğitimi, İnsani Değerler, Din Eğitimi.

ABSTRACT

Families and educators have started to think, study and produce projects about the necessity of value education because of the social crisis and moral corruption produced by the modern world. In this context, it is seen that the emphasized on values has been increasing day by day. It is known that the Qur'an which is the main source of Islamic religion has a system of values within its own integrity. The issue of human values in the Qur'an and the research about values education are important in terms of being one of the solutions offered to get rid of the values erosion. For this reason, the research tries to deal with the problem of human values accepted as a global problem by looking to them through the inspiration perspective.

The theoretical and cognitive framework of values education in the Qur'an is emphasized in the research. In the study, it is analyzed which values can be regarded as human values in the Qur'an system. These values arising from Quran have been examined in the light of the Educational Science by way of concept, scope and content. Also, it has been tried to be methodologically demonstrated how values are taught to people in terms of cognitive, emotional, and mental teaching. As a result of the research, it is seen that the Qur'an has a comprehensive system of values built on trust within its own integrity.

At the same time, it is understood that this system is not based on the individual and community, but based on the God-centered.

Values education in the Qur'an is understood as the process of making changes in the moral behavior of the individual. These values are the preliminary plan of intention and intention in education. The goal of values education in the Qur'an is determined to reach the creator's will. However, it is thought that individual and social happiness will only take place when it is moved towards this goal. It is thought that the research will theoretically and methodologically contribute to the studies of values education when human values are analyzed in terms of Islam.

Key words: Values Education, Human in Qur'an, Value in the Qur'an, Ethics Education, Human Values, Religious Education

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Eğitim bilimlerinde kuramdan, stratejiden, yöntemden veya teknik uygulamadan bahsediyorsak; zorunlu olarak bu basamakların her birine yön veren, onları birebir etkileyen ve uygulamasına ilham kaynağı olan bir felsefeden de söz etmemiz gerekmektedir. Eğitim uygulamalarında ele alınan kuram, strateji, yöntem ve teknikler, hayatı anlama, algılama, sorgulama, yorumlama ve değerlendirmeye işaret eden bir felsefeye ne derece uyum gösteriyorsa, o derece kendi içerisinde tutarlı kabul edilir. Fakat insan aklının düşünsel tecrübelerini esas alan felsefi görüşlerin eğitim algıları farklılıklar göstermektedir. Nitekim idealizme göre eğitim, insanın bilinçli bir şekilde ve özgürce Tanrı'ya ulaşmak için sürdürdüğü çaba olarak değerlendirilirken, realizme göre, yeni kuşağa kültürel mirası aktararak onları topluma uyuma hazırlama süreci olarak ele alınmaktadır. Pragmatizm ise eğitimi, kişiyi yaşantılarını inşa yoluyla yeniden yetiştirme süreci olarak görmektedir. Bunun yanında natüralizm eğitimi, kişinin doğal olgunlaşmasını arttırma ve onun bu özelliğini göstermesini sağlama işi olarak kabul etmektedir.¹

Toplumlar, genellikle içinde yaşadığı sistemde kabul edilen felsefenin üzerinden eğitim politikalarını şekillendirirler. Ardından bu eğitim politikalarına dayanarak eğitim planları ve programları somutlaştırılır. Eğitim planlamasıyla da eğitim uygulamalarına meşruluk kazandırılır. Dolayısıyla, eğitim uygulamaları eğitim felsefesinden hareketle meşruluk kazanır. Bu da bize bir toplumun eğitim gerçeğinin temel zeminini eğitim felsefesinin oluşturduğunu göstermektedir.²

Eğitime yön veren, amaçları şekillendiren ve eğitim uygulamalarına yol gösteren eğitim felsefesi, doğal olarak dayandıkları felsefi akımların farklılıklarından da etkilenmiştir.³ Bu farklılıklar çerçevesinde eğitim alanındaki problemler tartışılmış, irdelenmiş, değer-olgu ilişkileri bağlamında değerlendirmelere tabii tutulmuş ve çözüm önerileri geliştirilmiştir.

¹ Veysel Sönmez, *Eğitim Felsefesi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005, s. 36.

² Bülent Akdağ, "Eğitim Felsefesinde İnsan Görme Tarzı", *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, Sayı 90, 2006, s. 2-6.

³ Nurettin Fidan ve Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992, s. 80.

Pozitivist dünya görüşünün ve bilim anlayışının etkisiyle şekillenmiş modern eğitim; felsefesi gereği nitelikten çok niceliğe, değerden çok maddeye odaklanmış ve gerçek bilgiyi ve bilmeyi yalnızca “mekanik-araçsal bilme” şekliyle sınırlandırmıştır. Bir başka ifadeyle, modern eğitimi biçimlendiren temel felsefe büyük ölçüde değerlerden bağımsız bir şekilde hareket etmeye, ahlaki erdemleri dışlamaya ve tamamıyla bilişsel ve teknik alana yönelip sosyal-ahlaki problemlere gözünü kapamaya itmiştir. Bu durum insani erdem ve faziletlerin zamanla toplumdaki mertebesinin düşmesine, ahlaki kavramların içinin boşalmasına ve zamanla ahlaki değerlerin erozyonuna yol açmıştır.⁴ Modern düşüncenin temel ilkelerine dayalı olarak olması gerekene değil, var olana yönelmeyi tercih etmesi ve hızla büyüyen ekonomilerin beraberinde gelen sınırsız tüketim alışkanlığı doğrunun, hakikatin, iyinin, güzelin tespitinin bir kenara bırakılmasını tetiklemiş ve bireyin ulaşabileceği azami haz ve fayda üzerine odaklanılmasına sebep olmuştur. Bu anlayış zamanla eğitime de yansımış ve eğitimde pragmatist düşüncenin hâkim olmasına yol açmıştır.

Tarihsel süreç ele alındığında modern öncesi dönemde bireyin kimliğinin genellikle ait olduğu toplumsal gruplarla (aile, kabile, klan, soy gibi) özdeşleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Küresel ölçekte şekillenen postmodern yapı, modern öncesi dönemin kolektif kimliklerini erozyona uğratmış, bunun yerine alt kimlik, üst kimlik ya da çok kültürlülük gibi farklı kavramlarla, farklılıkların birlikteliği kavramını öne çıkarmıştır. Modern kapitalist toplumda değişen üretim biçimleri ve iş bölümünün sosyal yapıyı da değiştirmesiyle beraber toplumlarda “bireyselleşme” etkisini artırmış ve birçok konuda önemli kararlar bireyin kendisine bırakılmıştır. Ekonomik gelişme ve kentsel yaşam, kendi kimliğini oluşturmak zorunda kalan bireyin toplumsal rollerinin ve sorumluluklarının çoğalmasına ve beraberinde kimlik problemleri yaşamasına neden olmuştur. Farklı sosyal rollere kendini adapte etmek zorunda kalan modern birey, toplumsal rolleri ve sorumlulukları arasında bölünmüştür. Bu durum bireyin iç gerilimler ve çatışmalar yaşamasına neden olmuştur. Dolayısıyla modern yaşamın toplumsal koşulları bireyi, tercihleri ve seçimleri konusunda zor durumda bırakmıştır.⁵ Tek başına zorlukların üstesinden

⁴ Seyfi Kenan, “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta Değerler Eğitimi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, Sayı: 9(1),Yıl: 2009, s. 253-295.

⁵ Sibel Karaduman, “Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü”, *Journal of Yasar Universty*, Sayı: 17(5), Yıl: 2010, s. 2889-2890.

gelmeye çalışan insan, özellikle toplumdaki kuralsızlık ve yabancılaşmanın sonucunda bunalım yaşamakta hatta intihara sürüklenmektedir. Yani sosyal yapıyı kuran unsurlar arasında işlevsel bir bağlantı kuramayan birey, Durkheim'in ifadesiyle, "kollektif şuurun yokluğu" halinde ufkunun ya aşırı genişlemesi ya da aşırı daralması sonucu intihara yönelmektedir.⁶

20. asrın ikinci yarısından itibaren bilginin küresel düzeyde yayılmasıyla birlikte dünya; sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki ani ve hızlı değişim süreciyle tanımlanmaya başlamıştır. Bu süreç, gelişmiş ülkelere belli konularda üstünlükler sağlarken, gelişmesini henüz tamamlamamış ülkeler için de çeşitli engeller yaratmıştır.⁷ Özellikle ikinci modernite dönemi olarak kabul edilen 1960'lardan itibaren öncelikli olarak modern eğitimin merkezi olan batı dünyasında etkisini gün geçtikçe arttıran ahlaki yozlaşma, önceleri ilerlemeci pragmatist eğitimin yapısı gereği bir takım akut tedbirlerle geçiştirilmeye çalışılmıştır. Fakat sosyal-ahlaki problemlerin parçacı yaklaşımlarla ve akut tedavilerle geçiştirilemeyeceği kısa zamanda anlaşılmıştır.

Bugün UNESCO eğitimcileri de dâhil, pek çok uzman modern toplumun sosyal ve ahlaki değerler konusunda ciddi sorunlar ve gerilim alanlarıyla karşı karşıya kaldığını düşünmektedir. Örneğin; aile kurumunun ve aile bağlarının giderek zayıflaması sonucunda aile içi şiddet ve geçimsizlik artmıştır. Sivil kültür ve anlayışın gün geçtikçe kötüye gitmesi, yerel/küresel, maddi/manevi olan unsurlar arasında yaşanan gerilimler, yolsuzluklar ve sistem yozlaşmaları, çevrenin hayatı tehdit edercesine kullanımı, çocuklara karşı gittikçe artan ve akıl almaz hale gelen tacizler⁸ günümüzün toplumsal sorunlarının sadece bir kısmı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında artan şiddet olayları, cinayet, intihar, terör,

⁶ Barlas Tolun, *Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma*, AİTİA Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1980, s. 28.

⁷ Refik Balay, "Küreselleşme Bilgi Toplumu ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 2, 2004, s. 61-82.

⁸ Seyfi Kenan, "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta Değerler Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, S. 9(1), 2009, s. 253-295.

hoşgörüsüzlük, kin, intikam gibi hızla büyümekte olan sosyal problemler ve bunun gibi olumsuz durumlardan toplumun bütün fertleri etkilenmektedir.⁹

Başlangıçta sosyal-ahlaki problemlere karşı duyarlı olmayan ve sadece olgusal bilgi ve bilim anlayışının etkisinde şekillenen modern eğitim, bugün manevi ve ahlaki değerlerin yozlaşmasıyla çıkmaza sürüklenen toplumsal bir krizle baş etmeye çalışmaktadır. Pozitivist düşüncenin toplumsal hayatta vücut bulması sonucunda ortaya çıkan modern ve ardından post modern eğitim anlayışının vazgeçilmezi sayılan pragmatik algı, toplum sağlığını tehdit eden manevi ve ahlaki değer krizine karşı her ne kadar önleyici tedbirler almaya çalışsa da bu tedbirlerin sadra şifa verecek türden olmadığı bugün birçok kişi tarafından kabul edilmektedir. Bu sebeple özellikle batıda hiçbir sınır ve değer tanımayan ilerlemeci ve değişimci bir anlayışın insanı nereye götürdüğü sorgulanmaktadır. Buna rağmen uzunca bir dönem sosyal-ahlaki problemlere karşı sessiz kalan modern kültürün veya post modern algının, felsefe ve amacının bir çıkmaz içinde olup olmadığı konusu, istisnalar bulunmakla birlikte¹⁰ düşünce insanları tarafından henüz yoğun bir şekilde tartışmaya başlamadığı görülmektedir.

İnsanların ve toplumların yeryüzünde olup bitenlerden giderek daha çok haberdar olmaları, birbirlerinin eylem ve deneyimlerinden etkilenmeleri, bunları paylaşmaları ve yaymaları, içinde yaşadığımız dünyanın son zamanlardaki en önemli olgusu sayılan küreselleşme olgusunun bir sonucu olarak görülmektedir. Post modern düşüncenin ve yaşam tarzının büyük ölçüde içini doldurduğu küreselleşme, beraberinde getirdiği sorunları da bir nevi küreselleştirmiş ve değerler sorunu bütün kültürlerin çözmeye çalıştığı bir sorun haline gelmiştir. Dünyanın en kapalı toplumları dahi, küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan toplumsal dağılmayı önlemek için değerler konusu üzerine çalışma zorunluluğu duymaktadırlar.

Toplumlarda gün geçtikçe daha fazla hissedilen bunalım ve ahlaki yozlaşma, aileleri ve eğitimcileri değerler eğitiminin gerekliliği üzerinde düşünmeye, çalışmaya

⁹ Soner Aladağ, “İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretiminde Değer Eğitimi Yaklaşımlarının Öğrencilerin Sorumluluk Değerini Bilişsel Düzeyde Kazanmalarına Etkisi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1, Nisan 2012, s. 124.

¹⁰ Neil Postman, (1996), *The End of Education: Redefining The Value of School*, New York: Vintage Books, s. 4'den, Seyfi Kenan, “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta Değerler Eğitimi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, S. 9(1), 2009, s. 263.

ve bu konuda bir arayışa sevk etmiştir. Bu bağlamda değerlere dönüş, değerlere sahip çıkma, değerleri yaşatma gibi söylemlerin ve değerlere yapılan vurgunun her geçen gün arttığı görülmektedir. Elbette değerlere bu denli vurgu yapılması, değerlere duyulan ihtiyacın artmasının bir sonucudur.¹¹

İnsanlığın temel arayışlarından biri olan huzur ve mutluluğun Batı'nın insanlığa sunmuş olduğu modern veya postmodern reçetede bulunamayacağı düşüncesi, bir kısım düşünürleri yeni reçeteler aramaya sürüklerken, bir kısmını da kültür ve din kaynaklı kadim değerleri yeniden gündeme alarak ve yorumlayarak farklı çözümler üretme çabasına sokmuştur. Kısaca “kutsalla kurulan ilişki” olarak tanımlanan din, insanların yaratılış gayelerine ve özelliklerine uygun davranışlar sergileyebilmeleri için mutlak varlık tarafından kendilerine gösterilen yolun adı olarak tanımlanmaktadır.¹² Bu bağlamda kadim felsefecilerin ve günümüz fikir dünyasının ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji gibi disiplinler içerisinde salt akıl yardımıyla ortaya koymaya çalıştıkları sistemli düşüncelerin, içerik ve kapsam olarak peygamberlerin getirdiği mesajlarda da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Peygamberler vahyin öngörmüş olduğu çerçevede dâhilinde düşüncenin idraktan aciz kaldığı birçok konu üzerinde çok açık hükümler vaaz etmişlerdir. İslam düşüncesine göre felsefecilerin içinden çıkamadıkları birçok konunun hakikati, vahiy vasıtasıyla peygamberlere bildirilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim varlık, bilgi ve değerler gibi birçok konuda temel ilkeleri belirlemiş ve çok açık yargılar ortaya koymuştur.

Kur'an-ı Kerim, daha ilk sayfalarında, eğitim felsefesinin ontolojik bir sorunu olarak karşımıza çıkan “öğrettiğimiz bilgiler gerçeğe mi dayanıyor?” sorusunun cevabını vermiş, “*Kendisinde şüphe olmayan bu kitap...*”¹³ ifadeleriyle, inananların birçok konudaki şüphelerini temelden gidermiştir. Eğitim felsefesinin aksiyoloji alanında cevap aradığı temel sorulardan olan; “Eğitim yoluyla ulaşmak istediğimiz değerler nelerdir? Öğrettiklerimizin değeri nedir? Yeni yetişen nesillerde nasıl değerler oluşturmalıyız? Etik-eğitim ilişkisinde “iyi” olan nedir? İnsan doğasına içkin bir ahlak normu oluşturmak mümkün müdür?” gibi sorular, Kur'an'ın kendi sistematığı içerisinde özgün bir üslupla cevaplanmıştır. Örneğin; Kur'an insanın

¹¹ Z. Şeyma Arslan ve Fatma T. Yaşar, “Yükselen Değer Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *DEM Dergi*, S. 1, s. 9-11.

¹² Hüseyin Yılmaz, *Din eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 69.

¹³ Bakara suresi 2/3.

değerini ve değer kazanmasını onun cinsiyetinde, soyunda, ırkında, renginde veya kabilesi gibi biyolojik veya doğuştan getirdiği farklılıklarda değil, kendi çabasıyla elde etmiş olduğu ahlak, erdem ve faziletlerde aramıştır. İnsanın bir erkek ve bir kadından yaratılması daha sonra kavimlere ve kabilelere ayrılması gibi biyolojik ve toplumsal farklılıklarının ona üstünlük kazandırmadığı, “takva”¹⁴ kavramıyla ifade edilen amellerle ulaşılabilen bir kimlikte saklı olduğu ifade edilmiştir.

Araştırmalar, İslam dininin temel kaynağı olan Kur’an’ın kendi bütünlüğü içerisinde bir değerler sistemine sahip olduğunu göstermektedir. Kur’an’ın değerler sistemi içerisinde insani değerlere de yer verilmekte, bu değerlerin önemi, bu değerlere ulaşılması, bu değerlerin yaşaması ve yaşatılması, öğrenilmesi ve uygulanması noktasında birçok örnek sunulmaktadır.

Kur’an’da değerler konusunun ve bu değerlerin eğitiminin araştırılması, insanlığın içine düşmüş olduğu değerler erozyonundan kurtulabilmesi için ortaya atılan çözüm yollarından biri olabilmesi açısından önemlidir. Bu noktada İslami referansların incelenmesi sonucunda Kur’an sureleri arasında mündemiç olan insani değerlerin tespit edilmesi ve insan eğitiminde ne şekilde kullanılabileceğinin ortaya konulması araştırılmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değerlerin öğretilmesinde sadece bilgi aktarımının yeterli olmadığı, değerler eğitiminin bir irade eğitimi olarak ele alınması gerektiği açıktır. Bu açıdan bakıldığında değerler eğitimi birçok yönüyle bilişsel, duyuşsal ve psikomotor öğrenmeleri harekete geçirmemiz gereken bir eğitim türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir değer olarak kabul edilen “merhamet” üzerinden bir örnek verecek olursak; kişi öncelikle merhametin bir değer olduğunu bilmeli, ardından merhametli olmak noktasında duyuşsal becerilere sahip olmalı ve son olarak da merhamet göstermenin şeklini ve uygulamasını sağlıklı bir biçimde yerine getirebilmelidir. Sağlıklı bir değerler eğitiminde eğitsel basamakların yanı sıra, bireysel farklılıklar, bireylerin algı ve gelişim düzeyleri, toplumsal çevre, hazırbulunuşluk düzeyi ve bunun benzeri birçok etkenin de dikkate alınması gerekir. Bu gereksinim, başta psikoloji sosyoloji ve antropoloji olmak üzere birçok uzmanlık alanının değerler eğitimiyle doğrudan ilişkili olduğunu gösterir. Bu açıdan

¹⁴ Hucurat suresi 49/13.; Enfal suresi 7/29.

bakıldığında Kur'an'da değerler ve eğitimi araştırılırken bireysel ve toplumsal farklılıkların da dikkate alınması ve araştırmada bilimsel verilerle belli kıyaslamalar yapılması uygun olacaktır.

Çağdaş uygarlığın küresel bir sorunu olarak kabul edilen insani değerler konusuna, vahyin penceresinden bakarak ele almaya çalışan bu araştırmanın konusu "Değerlerin Felsefi ve Kur'ani Temelleri ve Eğitimi" şeklinde belirlenmiştir. Bu çerçeveden hareketle araştırmanın problemi; "Kur'an bütünlüğü içerisinde yer alan insani değerler nelerdir ve Kur'an'da insani değerler eğitimi hangi boyutlarda ele alınmıştır?" şeklinde ifade edilebilir.

2. Problem Cümlesi

Araştırmanın problemini "Kur'an bütünlüğü içerisinde yer alan insani değerler nelerdir ve Kur'an'da insani değerler eğitimi hangi boyutlarda ele alınmıştır?" sorusu oluşturmaktadır.

2. 1. Alt Problemler

1- Kur'an bütünlüğü içerisinde hangi unsurlar değer kavramı içerisinde incelenebilir?

2- Kur'an'da sözü edilen insani değerler nelerdir ve bu değerleri tespit etmenin yolları nelerdir?

3- Kur'an'da insanların ulaşması öngörülen değerlerin elde edilmesine yardımcı olacak yeteri kadar veri var mıdır?

4- Kur'an'da insani değerlerin eğitimi ele alınırken, insanın zihinsel ve bedensel gelişimine dikkat çekilmiş midir?

5- Kur'an'ın ele aldığı insani değerler ve pedagoji biliminin insani değerler eğitimi konusunda elde ettiği birikim hangi boyutlarda ve ne şekilde değerlendirilebilir?

6- Kur'an değerlerinin öğretilmesine yardımcı olan bilişsel, duyuşsal ve psikomotor basamaklar nelerdir?

7- Kur'an'ın öngördüğü insani değerler üzerinden yapılan eğitim ve öğretim faaliyetlerinin değerler açısından erozyona uğramış topluluklara ne gibi olumlu etkileri olabilir?

8- Kur'an'da öne çıkarılan değerler ile modern eğitim sistemlerinin öngördüğü değerler arasında farklılıklar var mıdır, varsa bunlar nelerdir, değerlerin öğretiminde hangi farklar mevcuttur?

3. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı; din eğitimi perspektifiyle Kur'an açısından insan ve insanın sahip olduğu değerlerin eğitiminin nasıl olması gerektiği hususunda somut tespitler ortaya koymaktır. Kur'an'ın öngördüğü temel değerleri belirlemek ve bu değerlerin eğitimindeki temel dinamiklerini, eğitim biliminin verileri ışığında metodolojik bir yaklaşımla ele alarak uygulanabilir bir çözüm önerisi sunmaktır. Elbette bu durumda eğitim bilimleri çalışmalarına psikolojik zemin oluşturan, gelişim psikolojisi ve öğrenme psikolojisi verilerinden de faydalanılacaktır.

4. Araştırmanın Önemi

Modern eğitimi biçimlendiren temel felsefe, onu değerlerden bağımsız bir şekilde hareket etmeye, ahlaki erdemleri büyük ölçüde dışlamaya ve tamamıyla bilişsel ve teknik alana yönelip, sosyal-ahlaki problemlere bir müddet gözünü kapamaya itmiştir. Bu durum modernitenin etkisinde kalan toplumlarda insani ve ahlaki değerlerin gün be gün erozyona uğramasına ve yeni neslin ahlak ve değer edinimlerinde birçok sorunla karşılaşmalarına sebep olmuştur. Post modern düşüncenin ve yaşam tarzının büyük ölçüde içini doldurduğu küreselleşme, beraberinde getirdiği sorunları da bir nevi küreselleştirmiş, ahlak ve değerler sorununu bütün kültürlerin çözmeye çalıştığı bir problem haline getirmiştir. Bu düşüncenin ürettiği küresel sorunların, bir kısım pansuman tedbirlerle aşılamayacağı düşüncesinde olanlar, arayışlarını farklı düşünce sistemleri üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Genellikle modernitenin ve çağdaş kültürün değer kabul ettiği kavramların temel çerçeve kabul edilmesiyle şekillenen İslami çalışmaların zaman içerisinde büyük sıkıntılara yol açtığı söylenebilir. Bu durum özellikle Müslüman bireylerde ve toplumda değerler kargaşasına yol açmakta, hatta zamanla değer erozyonunun katlanarak genişlemesine neden olmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da

değerler konusunun ve bu değerlerin eğitiminin araştırılması, insanlığın içine düşmüş olduğu değerler erozyonundan kurtulabilmesi için ortaya atılan çözüm yollarından biri olabilmesi açısından önemlidir. Kur'an'ın değerler sistemi içerisinde insani değerlere de yer verilmekte, bu değerlerin önemi, yaşaması ve yaşatılması, öğrenilmesi ve uygulanması noktasında birçok örnek sunulmaktadır.

İslami değerlerin sınır ve çerçevesinin doğru belirlenmesi üzerine yapılmış ve yapılacak akademik çalışmaların uygulamalı değerler eğitimi çalışmalarına da önemli ölçüde katkılarının olacağı söylenebilir. Bu araştırma, insani değerler ve eğitimi sorununu, modern okumanın dışında bir üslupla ele alarak, farklı çözüm önerileri sunmayı amaçlamıştır.

5.Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırmada felsefi ve Kur'ani açıdan bütün değerleri kapsamayıp sadece insani değerler üzerinde durulmuştur. Değerlerin felsefi temelleri ele alınırken konu ile ilgili bütün felsefi ekoller ele alınmamış, insanlık tarihinde uzun dönem temel kabul edilen ve fikirleri ile modern dönemde etkili olan bir kısım felsefecilerin ve ekollerin görüşleri tercih edilmiştir. Ayrıca araştırmada insani değerlerin Kur'ani temelleri detaylı bir şekilde ele alınmış, bu değerlerin Kur'ani temeller doğrultusunda yorumuna ağırlık verilmiştir. Kur'an'daki bazı değerlerin birbirine yakın içerikleri olmasından dolayı araştırmada birbirine yakın olan değerlerden sadece “adalet” değeri seçilerek incelenmiştir. Bu sebeple Kur'an'daki bütün insani değerleri sıralamak yerine, bir kısım temel değerler ve Kur'an'ın bu temel değerleri kavram, kapsam ve içerik yönüyle nasıl ele aldığı bir örnek üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır. Bu değerler açıklanırken, ağırlıklı olarak Kur'an'ın eğitim ve öğretim metoduna dikkat çekilmiştir. Kur'an'daki temel insani değerlerin açıklanmasının ardından, Kur'ani değerlerden adalet değeri seçilerek, ailede adalet eğitimi konusu detaylı bir şekilde incelenmiştir.

6.Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın konusu olan “Değerlerin Felsefi ve Kur'ani Temelleri ve Eğitimi” adından da anlaşılacağı gibi belli başlı felsefelerdeki değer anlayışı üzerinde duracak ardından hangi değerlerin Kur'an sistematigi içerisinde insani değerler olarak kabul edilebileceğinin analizi yapacak ve bu değerleri, eğitim bilimleri verileri

ışığında ele alacaktır. Bu değerlerin zaman zaman insanlara, bilişsel, duyuşsal ve devinişsel öğretim basamaklarına göre nasıl öğretildiği metodolojik olarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Araştırmada, literatür tarama yöntemi içerisinde veri toplama aracı olarak nitel araştırma tekniklerinden biri olan “doküman inceleme” tekniği kullanılmıştır. Bu süreçte araştırmanın amacı doğrultusunda ilgili doküman ve belgelere ulaşılmaya çalışılmış ve elde edilen veriler, önceden belirlenen temalara göre bir plan dâhilinde analiz edilip ardından özetlenerek yorumlanmıştır. Doküman analizinin aşamaları aşağıda ifade edildiği şekilde gerçekleştirilmiştir.

Çalışma içerisinde öncelikle araştırmanın amacı dikkate alınmış ve bu amaç doğrultusunda elde edilen verilerin analizi yapılmıştır. Bu aşamada araştırmanın kavramsal çerçevesinde yer alan boyutlar dikkate alınmış ve verilerin hangi başlıklar altında bulunması gerektiğine karar verilmiştir. Ardından araştırmanın genel çerçevesine göre elde edilen veriler okunarak düzenlenmiş, ardından tekrara düşmemeye özen gösterilerek, belirlenen başlıklar altına yerleştirilmiştir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda gerçekleştirilen verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada öncelikle hangi değerlerin Kur’an sistematigi içerisinde insani değerler olarak kabul edilebileceğinin analizi yapılmış, ardından bu değerlerin, insanlara bilişsel, duyuşsal ve devinişsel öğretim basamaklarına göre nasıl öğretilbileceği metodolojik olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu alışmada; Kur’an’da insan ve değer kavramlarının üzerine oturtulduğu temel ilkeler metin tahlilleri yapılarak ele alınmıştır. Ardından bizzat Kur’an tarafından övgüyle ele alınmış insani değerler tespit edilerek bu değerlerin eğitiminde esas teşkil eden Kur’anî ilkeler metodolojik bir yaklaşımla tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma bir yönü ile konulu tefsir çalışması olarak da düşünülebileceğinden, Kur’an’daki insani değerlerin tespiti ve açıklaması konusunda, Arapça lügat ve meacim kitaplarının yanında, klasik ve ağdaş tefsir kitaplarından, Kur’an’ın beyanı ve tefsiri konusunda sağlıklı yorumlar yapabilmemiz için bize öncülük eden hadis külliyatından faydalanılmıştır. Kur’an insani değerleri kâmil manada hayatında uygulayan Hz. Muhammed’i insanlığa bir beşeri mükemmeliyet örneği olarak göstermiş ve onun hakkında “*şüphesiz sen yüce bir*

ahlak üzerinesin”¹⁵ diyerek övgüde bulunmuştur. Ayrıca peygamberimizin ahlak ve yaşayışı Hz. Ayşe’ye sorulduğunda Kur’an’ı referans göstermiş ve “O’nun ahlakı Kur’an ahlakıydı”¹⁶ demiştir. Bu bağlamda araştırmada Kur’an’da ilkeleri ortaya konulmuş insani değerlerin pratik hayattaki uygulamasını görmek açısından Allah resulünün (s) hayatı üzerinde duran siyer kitaplarından da yararlanılmıştır. İnsani değerlerin tespiti ve ortaya konulması noktasında ise ağırlıklı olarak tefsir usulü ve fıkıh usulü kitaplarındaki metodolojiden esinlenilerek bu çerçevede tahlillere ve çıkarımlara yer verilmiştir.

Çalışmada İslami ilimlerden elde edilen verilerin yanı sıra, kişilik gelişimi, bilişsel gelişim, ahlak gelişimi ve öğrenme psikolojisiyle ilgili genel kabul gören kuramların verilerinden hareketle, bireyin inşasında Kur’an’ın öngördüğü insani değerlerden bilişsel ve duyuşsal alan öğretiminde nasıl faydalanılabileceği araştırılmıştır.

¹⁵ Kalem suresi, 68/4.

¹⁶ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed. Hanbel b. Hilal b. Esedi eş- Şeybani, *Müsnedü’l İmam Ahmed b. Hanbel*, Hadis no: 25812, Tah. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid., Müessesetü’l Risale, 2001, C. 43., s. 15.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Anlam, Değer ve Ahlak

İnsan, hayatı boyunca birçok olguyla karşılaşır ve karşılaşmış olduğu bu olgulara karşı değişik tepkilerde bulunarak farklı eylemler ortaya koyar. Çoğu zaman olgulara ve olaylara yüklenen anlamlar, insanların farklı şekilde davranış sergilemesine veya değişken tutumlar ortaya koymasına sebep olur. Kişinin değişik zamanlarda veya ortamlarda aynı olay karşısında farklı davranışlar sergilediği gözlemlenmektedir. Çoğu zaman bu değişkenlik insanların olguları nasıl anlamlandırdığıyla yakından ilişkilidir. Genellikle insan davranışlarının, kişinin kendisi ile olan ilişkisine veya karşılaştığı olguya yüklediği anlama göre değiştiği görülmektedir. Olaylar ve olgular ışığında bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı olarak kabul edilen kavramlara¹⁷ yüklediğimiz anlamlar, ekseriyetle kişisel veya toplumsal yargılarımızın bizi yönlendirmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla karşılaştığımız bir şeyi anlamlı veya anlamsız kılan, kayda değer veya umursanmaz kılan, değerli ve ya değersiz kılan, bizim o şey hakkındaki yargılarımızdır. Davranışlarımızın birçoğunun temelinde olaylara yüklediğimiz anlam ve bu anlamların var olmasına kaynaklık teşkil eden değerler yatmaktadır. Davranışlarımıza yön veren değerler, hayatı anlamlandırma sürecimizin bir yansıması, belki de insanın hayata verdiği anlamın ifadesi olarak görülebilir. Nesnelere ve olgulara yüklediğimiz anlamların, tutunduğumuz değerlerimiz üzerinde etkisi olduğu gibi, değerlerimizin de ortaya koymuş olduğumuz davranışlarımız, hatta yaşam biçimimiz üzerinde önemli bir etkisi vardır. Dolayısıyla anlam dünyamızdaki değişikliklerin değerlerimize, değerlerimizin de davranışlarımıza etki ettiği görülmektedir. Kısaca, “davranış değiştirme süreci” olarak tanımlayabileceğimiz eğitimin üzerinde bu denli önemli bir etkiye sahip olan “anlam” ve “değer” kavramları bu çerçevede önemli bir yerde durmakta ve ele alınmaya değer iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr. (Erişim: 21.03.2014)

1.1.1. Anlam

Yüzyıllardır felsefe, mantık, ruhbilim ve dilbilim gibi değişik alanların ilgi odağı olan anlam konusu, hakikatin özüne ve niteliğine ulaşmakla eşdeğer sayılmıştır. Bu bağlamda anlamın anlamını anlamak, hakikatin künhüne ulaşmanın eşiğı olarak kabul edilmiştir. Anlamak anlamlandırmayı, anlamlandırmak da algılanan şeyleri süreç içerisinde iyi-kötü, doğru-yanlış, önemli-önemsiz, güzel-çirkin şeklinde sınıflandırıp değerlendirmeyi gerektirir. O halde anlamak, insanlarda değer algısının oluşmasının ilk basamağı olarak kabul edilebilir. İnsan davranışlarının birçoğunun anlamlandırmaları sonucunda ortaya çıkan değerler ışığında gerçekleştirir. Bundan dolayı insan davranışlarına önemli bir ölçüde yön veren “değer” konusunun sağlam bir zemine oturtulabilmesi için öncelikle “anlam” üzerinde durulması gerekmektedir.

Türkçede anlam; bir kelimededen, bir sözden, bir davranış veya olgudan anlaşılın şey, bunların hatırlattığı düşünce, mana şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸ Dilbilimde semantics (anlambilim) ve pragmatics (edimbilim) alt başlıkları ile ele alınan anlam konusu, içerik olarak anlamın zihinde oluşumu, nesne ile anlamın simgesel tasarımı, dilin kullanıcıları, kullanım ortamları ve amaçlanan sözün söylendiğı bağlam çerçevesinde ele alınır.¹⁹ Anlama ilkelerinin kaynağı olarak kabul edebileceğimiz bu beş esas dikkate alınmadığında anlama faaliyetleri sağlam bir zemin üzerine oturtulmamış demektir. Çünkü lafızlar akıl yürütmelerin malzemesidir ve aklın delalet ettiği manalar hakkıyla bilinmezse, lafızlardan oluşan önermeler ve önermelerden oluşan kıyaslar doğru biçimde kurulamazlar.²⁰ ‘Dil ve varlık’, ‘isim ile müsemma’ arasındaki ilişki doğru bir biçimde belirlenmediğı takdirde, bir metni anlamaya yönelik kimselerin, kendisine yöneldikleri metnin mahiyeti hakkında açık seçik bir görüşe ulaşabilmeleri mümkün değildir. Tabiidir ki anlama ilkelerinin tespiti doğru bir şekilde yapılmadığı takdirde, bir metnin anlamının o metnin ifade ettiği doğru veya yanlış anlam olduğu kesinlik kazanamaz. Kesinliğin olmadığı yerde ise doğru ya da yanlış anlamdan söz edilemez. Eğer yazılı bir metnin doğru ya da

¹⁸TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr. (Erişim: 28.09.2014)

¹⁹ Cemal Çakır, “Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kök anlambilim ve Art anlambilim”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, 2006, s. 245-255.

²⁰ Mehmet Nuri Bolay, *İbni Sina'nın Mantığında Önermeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994, s. 13.

yanlış anlamından söz edilemiyorsa, bu durumda kuşkusuz anlamdan da söz edilmesi yersiz olur.

“Anlam” kavramının düşünce tarihinde daha yoğun bir şekilde kullanımı 20. yüzyılın başlarından bu yana yaygınlık kazanmasına karşın, asıl itibarıyla başlangıcından günümüze kadar felsefenin anlam sorunlarıyla ilgilendiği söylenebilir. Bir kısım düşünürler ise esas itibarıyla felsefe sorunlarının özünde anlam sorunlarının var olduğunu ileri sürmüşlerdir.²¹ Bu dönemlerde birçok temel felsefe sorusuna verilebilecek geçerli açıklamaların anlamın uygun bir çözümlemesi üzerinden sağlanması gerektiği kanısı yaygınlık kazanmıştır. Böylece anlam sorunu, bir bütün felsefe sorunlarının da kendisine indirildiği ana sorun görünümü kazanmıştır.²² Bitki, hayvan, toplum veya davranış; hangi varlık bölgesi ele alınırsa alınsın, son yıllarda özellikle bilim adamları ve felsefeciler “anlamın anlamı nedir?” sorusunu aydınlatma üzerine yoğunlaşmışlardır.²³

İnsanların dil öğrenmeleri sırasında soyut veya somut bütün varlıklar, olay ve olgular ancak zihinsel bir süreçten geçirildikten sonra bilgi değeri kazanmaktadır. İnsanlara bilgi değeri kazandıran bu soyut sembollerin hatırlanabilmesi ya da başkalarına aktarılabilmesi yalnızca bireyin uyarıcı durumundaki varlıkları anlamlandırmasına bağlıdır. Anlamın insan zihninde nasıl oluştuğu, kişinin olguları ve olayları nasıl algıladığı, bu anlamlandırma sürecindeki etkenlerin neler olduğu gibi konular, daha çok bilişsel gelişim başlığı altında ele alınmıştır. Aslında bir felsefeci olan fakat bununla beraber çocuklardaki bilişsel gelişimi ve dil gelişimini araştırarak, gelişim psikolojisinin bilişsel gelişim alanında çığır açıcı çalışmalar yapan Piaget (1896 – 1980), dil gelişimini bilişsel gelişime bağlamıştır. Araştırmalarını anlamlandırma sürecinin insanda nasıl meydana geldiği konusu üzerinde yoğunlaştıran Piaget, insanın önce zihninde düşünceyi oluşturduğunu, ardından dil yoluyla bu düşüncelerini açıkladığını ileri sürmüştür. Bu çerçevede bilme, anlama, yorumlama ve öğrenme eylemlerini gerçekleştirmeyi sağlayan zihinsel etkinlikleri inceleyen Piaget’e göre, kişi çevresindeki nesnelere, nesnelere

²¹ Harun Tepe, “Değer ve Anlam Değerler Anamlar mıdır?”, *ODTÜ Anlam Kongresi*, 17-19 Aralık 2008, Ankara, 2008, ss.1-10.

²² Arda Denkel, *Anlamın Kökenleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 1984. s. 8.

²³ Nermi Uygur, *Dilin Gücü*, Birim Yayıncılık, İstanbul, 1984. s. 60.

arası ilişkilerden ve bu ilişkilerden doğan düzenliliklerden, kendisine bir düşünce ve anlam alt yapısı kurmaktadır. Ayrıca bu çalışmalarda insan düşüncesinin çevresinden bağımsız bir biçimde hareket etmediği vurgulanmış, anlamlandırma sürecinin, fiziki bağlam, ortam, doğa ve gerçeklikten bağımsız olmadığına dikkat çekilmiştir.²⁴

Buradan yola çıkarak insanın kendisi ve bulunduğu evrenle ilişkisi hakkındaki ontolojik tasavvurunun, anlamlandırma süreci için önemli bir temel olduğu söylenilebilir. Anlamın bir bütün olarak kişinin dünyasında kapsadıkları alana göre değer buldukları dikkate alındığında, değerlerin de kısaca “insanın hayata verdiği anlamın ifadesi” olarak tanımlanması mümkün olabilir.

1.1.2. Değer

Düşünce tarihinin metafizik ayrımlarından biri, olgu ile değer ya da olan ile olması gereken arasında kabul edilen farktır. Olgu ve değer ayrımı, temelinde değerlerin, ontolojik olarak farklı bir yapıya sahip oldukları ön kabulünde yatmaktadır. Yani değerler, varlık âleminde bulunan; taşların, ırmakların, ağaçların, kısaca “kaba” olguların dünyasında bulunmazlar.²⁵ Bu açıdan değerler, özel bir varlık olan insanla beraber anılan ve insanı diğerlerinden farklı kılan en önemli özelliklerden biri olarak kabul edilir. Değerler açısından bakıldığında insan üç yönlü bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar;

1. Değer veren,
2. Değerlendiren,
3. Değerlere saygı duyan bir varlık olmadır.

Doğal ya da insanlar tarafından oluşturulan değerlerle olan ilişkiler dört şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkiler;

1. Sahip oldukları değerlerle hayatlarını yönlendirmeleri,
2. Düzenlemeleri,
3. Sınırlamaları,
4. Davranışlarını belirlemeleri şeklindedir.

²⁴ Cemal Çakır, “Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kök anlam bilim ve Art anlam bilim”, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, 2006, s. 245-255.

²⁵ Recep Kılıç, “Olgu ve Değer Problemi”, *Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.35, S.1, Ankara,1996, s. 355-356.

Sevgi, saygı, merhamet, sabır, adalet, müsamaha, doğruluk gibi değerler birçok davranışın sınırlarının belirlenmesinde insan hayatına yön vermiştir. Değerler; kişiden kişiye, toplumdan topluma değişim gösterse dahi, insan ve değer arasındaki etkin ilişki her dönemde kendisini hissettirmiştir. Bundan dolayı bireylere ve topluma yön veren, davranışları belirleyen ilkeler ve tercihler söz konusu olduğunda akla ilk gelen etken “değerler” olmaktadır. Toplumlar da esas kabul edilen ilkeler ve tercihler, geniş anlamda tarihi, kültürel, sosyal ve ekonomik etkenler başta olmak üzere çeşitli faktörlere bağlı olarak oluşur. Değerler, toplum içerisinde her türlü olayı anlamlandırmada, öncelikli ve belirleyici etken durumundadır. Her toplum ve birey, sahip olduğu değerler çerçevesinde hayatına ve davranışlarına yön verir ve önceliklerini onlara göre belirler.²⁶ Bu yüzden bir toplumun değerleri, o toplumun kimliğinin en belirleyici ögesi olarak kabul edilir. Değerlerin aşınması toplumsal kimliğin yıpranmasını, toplumsal kimliğin yıpranması ise asimilasyonu ve yozlaşmayı doğurur.

İnsana özgü, insanı insan yapan ve onu diğer canlılardan ayıran bir nitelik taşıyan değerler,²⁷ bireyin hayatında önemli bir yere sahip oldukları gibi, toplumsal kültürün de önemli bir parçasını oluşturur. Değerlerin bireyin düşünce, tutum ve davranışlarında birer ölçüt olarak ortaya çıkıp, bireyde gelişen bilişsel ve duyuşsal süreçleri etkilemeleri, bireyin davranışlarının dolaylı veya dolaysız olarak değerler tarafından yönlendirildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra değerler, toplum tarafından benimsenen birleştirici olgular, toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığına inanılan ölçütler olmaları sebebiyle toplumun kültürel kalıplarını yansıtmaları yönüyle de önemlidir.²⁸ Değerler, daha çok nesnelere veya olayların bir toplum veya bir kişi için taşıdığı önemi ortaya koymada gündeme gelir.²⁹ Bu manada değerler, insanların davranışlarında neyin doğru, neyin yanlış olduğu, neyin istenilir veya kabul edilebilir, neyin kabul edilemez olduğu konusunda taşıdıkları fikirleri gösterir.³⁰ Dolayısıyla değer; insan bir eyleme karar verirken veya tercih yapma durumunda kaldığında, alternatiflerin birini seçmeye yarayan, yol gösterici nitelikteki içyapıya

²⁶ Şafak Ural, III. Teknoloji Kongresi Bildirimleri, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000, s. 73.

²⁷ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 25.

²⁸ İbrahim Ethem Özgüven, *Psikolojik Testler*, Yeni Doğu Matbaası, Ankara, 1994, s. 349-350.

²⁹ Özer Ozankaya, *Toplum Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 31.

³⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.: Osman Akınbay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 133.

ait bir ilke, bir inanç olarak ele alınabilir.³¹ Bu tanımda değer, alternatifler arasında bir seçim söz konusu olduğunda gündemimize aldığımız, karar vermemizi ve tercih yapmamızı etkileyen bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple değerlerin genellikle tercihlerin bulunduğu ortamlarda gündeme geldiği söylenebilir.

Türkçede değer kelimesi “değ” kökünden türetilmiş bir isimdir. Bu kelime değmek, değer vermek, değerlendirmek, değerli, değersiz gibi çok büyük perspektife sahip geniş kapsamlı bir kavramdır. Türk Dil Kurumunca değer kavramı, bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin karşılığı ve kıymet olarak tanımlanır.³² Soyut ölçü olması bakımında değer kelimesi, zihinde kendisine değinilen, zihnen ulaşılan düşünülen nitelik olarak anlaşılabilir. Değer kelimesini bir şeyin karşılığı, kıymeti manasına tanımladığımızda ise başka nesnelerin zihindeki yerini belirlemeye yarayan önemi önceden kabullenilmiş bir nitelik ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Değer kelimesi Türkçede değişik kullanım şekilleri dikkate alındığında, “bir şeyin sahip olduğu yüksek vasıf” şeklinde tarif edilir. Değer kelimesinden türetilen değerlendirme kelimesi ise bir şeyin kıymetini takdir etme şeklinde kullanılır.³³

Değerler, duyuşsal alan içerisinde yer alan, düşünce ve eylemlerimizi etkileyen, onlara yön ve şekil veren zihinsel olgulardır. Bu sebeple davranışlarımızın birçoğunun temelinde değer ya da değerler vardır.³⁴ İnsan davranışlarını belirleyen etkenlerin en önemlilerinden biri olarak kabul edebileceğimiz değer kavramı, tıpkı ahlak kavramı gibi, varlık alanına özgü bir kavram olarak insanın karşısına çıkmaktadır. Çoğu zaman değerler, davranışlarımızı belirleyen, onlara yol gösterip rehberlik eden, onların yerindeliliğini, etkililiğini, güzelliğini ve özellikle ahlakiliğini belirlemeye yardımcı olan standartlar olarak karşımıza çıkar.³⁵ Bu sebeple değerler, davranışları ve olayları değerlendirmek için temel kabul edilen ilkeler olarak ele

³¹ M. Önal, “Değer”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Ebabel Yayınları, Ankara, 2006, C. 4, s. 51-62.

³² Türk Dil Kurumu, *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Akşam Sanat Okulu Matbaası, Ankara, 2005, s. 483.

³³ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, Ankara, 1986, s. 235

³⁴ Hayati Hökelekli, “Değerler Odaklı Eğitim”, *Değerler Eğitimi Merkezi Bülteni*, S. 1, 2006, s. 50-55.

³⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 255.

alınır. Aynı zamanda insanların sahip oldukları değer yargıları, kendi kişilik özelliklerini de doğrudan etkilemektedir.³⁶

Değer, değerlerin yapısı, değerlerin özneliği ya da nesneliği gibi konular ahlâk felsefesinin önemli problemleri arasında yer almaktadır. İnsan doğruluğu bir değer olarak kabul ettiğinde, doğru olmak için çaba gösterir ve bu algı, onu doğru olmaya zorlar. Dolayısıyla insanın doğru olma çabasındaki temel etken, doğruluğun onun için bir değer olmasıdır.³⁷ Örneğin, her ne şekilde olursa olsun başarıyı nihai bir değer olarak kabul eden kişi için doğruluk, yalnızca başarıya ulaşmak için bir basamak görevi görülüyorsa değerli sayılabilir. Aksi halde doğruluğun o kişinin değer dünyasında bir kıymeti yoktur. Bu kişi tarafından doğruluk, bir değer olarak kabul edilmediği için doğru olmak için bir çaba göstermez. Temel değeri başarı olan bu kişi başarısız olduğunda çok ciddi psikolojik sorunlar yaşayabilir. Fakat doğru olanı yapmadığında veya doğruyu söylemediğinde, bu durum onun için çok fazla önemseneyecek bir şey değildir. Çünkü ona göre asıl olan başarıdır ve genellikle onu başarıya götüren her yol mubah olarak görülür.

Farklı bir yaklaşımla değer kelimesi, “kutsallığı olan, kutsallık atfedilen” bir kavram olarak da tanımlanabilmektedir. Bir kısım düşünürler değerleri elde etmeyi bir yükümlülük olarak kabul etmiş ve her yükümlülüğün, aşkın varlıkla süjenin ilişkisinde, ikincisinin hamlesi ve birincinin daveti ile meydana gelip ve geliştiğini söylemişlerdir.”³⁸ Hatta değer kavramıyla beraber ödev ve yükümlülüğün de ortaya çıkmasının sebebini, değerdeki bu aşkınlık ilkesine bağlamışlardır.³⁹ Doğruluk, fedakârlık, namuslu olma, iyilikseverlik gibi kavramlar; kutsallığı olan, sahip olduğu takdirde insanı yücelten özelliklerdir. Bireyde var olmaları yönüyle değerler, kişileri yücelten, onlara bir üstünlük, bir erdem kazandıran özelliklerdir. Başka bir ifadeyle, insanı diğer canlılardan ve hayvanlardan ayıran bir özellik olarak

³⁶ Münevver Yıldız ve Bülent Dilmaç, “Öğretmen Adaylarının Sahip Oldukları Değerler İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8, ss. 122-134.

³⁷ Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 2003, ss. 51- 69.

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1968, s. 316.

³⁹ Kılıç, “*Olgu ve Değer Problemi*”, s. 362.

karşımıza çıkan değer kavramı; “değerli olan, insanın değerini koruyan ve ona değer kazandıran şey” olarak tanımlamak da mümkün olabilir.⁴⁰

1.1.3. Ahlak

İnsan ve insana ait davranışlar ve bu davranışların değeri konu edildiğinde Arapçada akla gelen ilk kelime خلق “huluk” kelimesinin çoğulu olan اخلاق “Ahlak” kelimesidir. Yaratma ve takdir etme manasına gelen خلق “halk” kelimesi ile beraber insanı tavsif etmek için kullanılan bir kelimedir. İnsanın dış görünümü, fizyolojik yapısı ve dış görünümüne ait nitelikler için halk/yaratılış kelimesi kullanılırken, insana ait içsel ve psikolojik özellikleri ortaya koymak için “huluk” kelimesi kullanılmıştır.⁴¹

Lisanu’l Arap’ta خ-ل-ق maddesi izah edilirken, kelimedeki takdir manası ön plana çıkarılmıştır. Arap lügat ilminin önde gelen simalarından Sa’leb’e göre خ-ل-ق kelimesinin üç farklı yönünden bahsetmek gerekir. Bunlardan birincisi; bir asıldan başka bir şey meydana getirmek, ikincisi; var olan her şeyi yaratmak, üçüncüsü ise; her şeyi takdir edildiği şekliyle öğretmektir. Rağıb el Isfahani ahlak kelimesinin kök harfleri olan خ-ل-ق harflerinin “doğru bir biçimde oranlamak ve ölçümlemek” manalarına geldiğini ifade ettikten sonra; الخلق huluk/ahlak kelimesinin yaratılış manasına gelen الخلق halk/yaratılış kelimesiyle aynı kök harflerinden türetildiğini ifade etmiştir. Huluk (ahlak) kelimesi daha çok basiretle algılanan güçler, tabiatlar, huylar ve mizaçlar hakkında kullanılırken, halk (yaratılış) kelimesi, göz ile algılanan idrak edilen durumlar, şekiller, görüntüler hakkında kullanılır.

Kur’an-ı Kerim’de peygamberimize (s) hitaben şöyle buyurulmuştur: وَإِنَّكَ لَخُلُقٍ عَظِيمٍ “Şüphesiz sen pek büyük bir ahlak üzerinesin”⁴² Isfahani daha sonra خ-ل-ق kökünden türetilmiş diğer manalara da değinmiştir. İnsanın kendi ahlakı sayesinde kazandığı, fazilet, kemal, yüksek derece ve nasip manasına gelen الخلاق halak/nasip kelimesi de bunlardan biridir.⁴³ Halak kelimesi iyi ve faydalı şeylerden

⁴⁰ Uysal, “İnsani Erdemler- İslami Erdemler”, s. 51.

⁴¹ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Dem Yayınları, İstanbul 2006, s. 51.; Mustafa Çağrırcı, “Ahlak”, *İslam Ansiklopedisi*, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1989, s. 1-9.

⁴² Kalem suresi 68/4.

⁴³ Rağıb el Isfahani, *Müfredat-u Elfazul Kur’an*, Tah.: Saffan Adnan Davudi, Dar-uş Şamiyye, Beyrut, 1997, s. 296-297.

elde edilen nasip manasına “...ahirette bir nasibi (halak) olmadığını...”⁴⁴ şeklinde Kur’an-ı Kerim’de de kullanılmaktadır.

Çoğulu ahlak şeklinde gelen huluk kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de geçtiği gibi hadislerde, daha sonradan da ıstılah kitaplarında, tasavvufi ve felsefi eserlerde sıkça kullanılmıştır. Kamusu’l Muhit sahibi, ahlak kelimesinin tekili olan الخُلُق huluk için seçiye, tabiat, din ve mürüvvet gibi anlamlar verilmiştir.⁴⁵

Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de “Allah’ın halkını değiştirirler” sözü hakkında tefsircilerin birçoğu ve tabiin neslinin önde gelen âlimlerinden Hasan-ı Basri ve Mücahid gibi birçok bilgin, buradaki “halkıllah” dan kastın Allah’ın dini olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Allah yarattığı insanları İslam fitratı üzerine yaratmıştır. Kim ki yaradılıştan gelen bu fitratın üstünü örtmeye kalkışrsa veya bu hakikati görmezden gelerek hareket ederse, o zaman Allah’ın takdir üzere yaratmasını (halk) değiştirmiş olur. لَا تَبْدِيلَ لِخُلُقِ اللَّهِ ayeti hakkında Katâde buradaki kastın Allah’ın dini olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ömer’in de şöyle dediği ifade edilmiştir:

مَنْ تَخَلَّقَ لِلنَّاسِ بِمَا يَعْلَمُ اللَّهُ أَنَّهُ لَيْسَ مِنْ نَفْسِهِ شَأْنَهُ اللَّهُ

“Kim Allah içindekini bildiği halde insanlara ahlaklı davranıyormuş gibi gözükmüşse Allah onu utandırır.”

Hız. Ömer’in bu sözünde geçen “tehallaka” kelimesi hakkında Müberred şöyle demiştir. Tehallaka: Niyeti öyle olmadığı halde ahlaklı görünmektir. Bu kelime anlam bakımından aslında güzel olmayıp, güzelmiş gibi görünen veya bir sanatın sahtesini, taklidini yapan manasına gelen “tesenna” kelimesiyle aynı kalıptadır. Bu kalıp genellikle, yaratılmış olduğu fitrat üzerinde bulunulmayanlar için kullanılır. Bir insanın kendinde ahlak olmayan bir davranışı sergilemesi elbette ki o kişi için bir zorluk bir tekellüftür. Yine bir hadiste:

لَيْسَ شَيْءٌ فِي الْمِيزَانِ أَثْقَلُ مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ “Mizanda güzel ahlaktan daha ağır bir şey yoktur.”⁴⁶ buyurulmaktadır.

⁴⁴ Bakara suresi 2/102.

⁴⁵ Firûzâbâdî Mecduddin Muhammed, *Kâmusu’l Muhit*, C. 3, Dar-u İhyau’t-Turas el-Arabi, Beyrut, 1991, s. 332- 333.

⁴⁶ Tahavi, *Şerhi Müşkili’l-Asâr*, Tah.: Şuayb Arnavut, C. 11, Müessesetü’l-Risale, Dımişk, 1994, s. 257.

Buradaki “huluk” kelimesi insanın iç suretini ifade eden din, tabiat ve seciye manalarına gelmektedir. İnsanın vasıfları ve bu vasıflarla ilgili manalar ve kendine has özelliklerinin her biri hem dış görünüşündeki yaratılışı, hem de kendisiyle vasıflandığı ahlak üzerine yaratılışıyla alakalı olabilir ve bu iki görüntü, iyi olduğu gibi kötü de olabilir. Yani insanın ahlakında güzellikler olabildiği gibi çirkinlikler ve kötülüklerde olabilir.

وَقَوْلُهُ: بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ

Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.⁴⁷

وَقَالَتْ عَائِشَةُ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: كَانَ خُلُقَهُ الْقُرْآنَ

Onun ahlakı Kur’an’dı. Bu ve benzeri ahlakın güzel olabileceği gibi kötü ahlakın da olabileceğinin delili olmaktadır.⁴⁸

Gazâlî ahlakı şöyle tanımlamaktadır: “Ahlak, nefiste yerleşmiş bulunan bir melekedir ki, ondan fikri bir zorlamaya lüzum kalmaksızın fiiller kolayca ortaya çıkar.”⁴⁹ Gazâlî’nin bu tanımından ahlakın insan için gelip geçici bir vasıf olmadığını, aksine insanda yerleşerek onda karakter halini alabileceğini anlamaktayız.

Her din, bireyin davranışlarını düzenleyen bir takım ahlaki kurallara sahiptir. Bu sebeple halk arasında ahlaklı olmak dindarlık, ahlak erozyonu da dini değerlerden uzaklaşma manasına gelmektedir. Toplumların büyük çoğunluğunda olduğu gibi İslam inancı açısından da ahlak, bağımsız bir kurum olarak değerlendirilmemelidir. İslam’ın temel kaynaklarında iman, itikat ve ahlak konuları bir bütünlük içerisinde işlenmektedir. İslam inancına göre hayatın her yönüyle ilgili düzenlemeler öngören ahlak davranışlara kılavuzluk etmektedir.⁵⁰

Ahlakın konusu insan davranışlarıdır. Burada kastedilen insanın her davranışı değil, kişinin irade ve ihtiyarına dayalı, amaçlı, bilinçli, iyi veya kötü olarak nitelendirilebilecek bir tercihle sonuçlanan davranışlardır. Ahlak daha çok sosyal

⁴⁷ Malik b. Enes b. Malik, *Muvatta*, Hüsnü’l Hulk: 8, Tah. Muhammed Mustafa Âzami, Müessesetü Malik b. Sultan, Ebu Dabi, 2004, C. 5, s. 1330.

⁴⁸İbni Manzur El Ensari, *Lisan-ul Arap*, C. 10, Darus Sadr, Beyrut, 1414h., s. 85-87.

⁴⁹Gazâlî Ebu Hamid, *İhyau Ulumu’d-Din*, C. 3, Kahire, 1302, s. 49; Gazâlî, *İhyau Ulumi’d-Din*, Bedir Yayınevi, İstanbul, s. 74.

⁵⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 89.

hayatta kuralları belirleyen bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır ve insanın kendisi, ailesi ve toplumu ile ilgili konularda uyması gereken kaide ve kuralları belirler. İyi fiilleri yapmayı kötü fiillerden kaçınmayı emreder. Aynı zamanda ahlak, kişilerin davranışlarına atfedilen değerlerin içeriğini, ölçüsünü ve kaynağını araştırır. İnsanların yapmakla sorumlu oldukları görevleri sıralar ve bunları yerine getirmenin veya getirmemenin sonuçlarını araştırır ve gösterir.⁵¹

Ahlakın toplumsal yönünü ele alarak yapılan tanımlar, ahlakı daha çok bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi açısından ele almış ve o şekilde tanımlama yoluna gitmiştir. Nitekim Pieper'a göre ahlak, insanların davranışlarını ve birbirleri ile olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla oluşturulmuş, pratik eylem kuralları, normlar silsilesi ve değerler sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵² Benzer bir tanımlama Cevizci, "Ahlak ve Etik" kitabında kullanmış ve ahlakı şu şekilde tanımlamıştır: "*Ahlak, toplumun manevi dünyasını büyük ölçüde şekillendiren, bünyesindeki insanların değer dünyalarını belirleyen, onlara nasıl davranmaları ve yaşamaları gerektiğini bildiren kurallar, normlar ve değerler sistemidir.*"⁵³ Bu ve benzeri tanımların bir kısmı, ahlakı toplumsal yönü ile ele alan tanımlar olarak kabul edilebilir. Fakat toplumsal ilişkileri ön plana çıkaran tanımların büyük bir çoğunluğunun temelinde, ahlakın kaynağının toplum olduğu düşüncesi vardır.⁵⁴ Ahlakın toplumsal sistemin vazgeçilmez bir unsuru olması göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir husustur. Fakat buradan hareketle insanların ahlakının temelini sadece içinde buldukları topluma dayandırmak kolayca kabul edilebilecek bir husus olmayıp tartışmaya açıktır.

Toplumsal sistemin vazgeçilmez bir parçası olan ahlakın kaynağı meselesi gündeme geldiğinde, araştırmacılar genellikle iki ayrı kaynaktan söz ederler. Bunlardan birincisi din, bir diğeri ise toplum sözleşmesidir. Ahlakın dini kaynağı genellikle toplum içinde insana yükümlülüklerini nelerden sakınıp neleri yapması gerektiğini bildiren ahlaki kuralın kaynağı olarak Tanrı'ya ve onun insanlara gönderdiği ahlak yasasına işaret eder. Bu kaynak ahlakı insanın kusurlu yanlarını ve

⁵¹ Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 15.

⁵² A. Pieper, *Etiğe Giriş*, Çev.: V. Atayman – G. Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 47.

⁵³ Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 14.

⁵⁴ Freud insanın doğuştan kötü olduğunu ve aslında içinde iyilikten eser bulunmadığını söyler. İnsanların kazandığı ahlaki değerlerin sonradan toplum vasıtasıyla ona verildiğini ifade eder.

bozulmuş özünü Tanrı'nın iradesine uyumlu hale getirme, bir başka deyişle ıslah etme olarak kabul eder.⁵⁵

Aslında ister siyasi, ister iktisadi, isterse hukuki olsun insanın iradesiyle ortaya koymuş olduğu ve tercihte bulunduğu her davranış ahlak temellidir. Ahlakın ikinci kaynağı kabul edilen “toplum sözleşmesi” düşüncesi dinin sekülerleştirilerek kamusal alandan uzaklaştırılması sonucu gündeme gelmiş olan bir kavramdır. Ümmetten millete geçiş sürecinde ortaya çıkmış seküler bir söylem olan toplum sözleşmesi esasına dayanan ahlak, toplumu veya milleti meydana getiren unsurların yani bireylerin ve grupların birlikte barış içinde yaşamalarını mümkün kılan ilkeler veya kurallar sistemini ifade eder.⁵⁶

Ahlak açısından “değer” genelde öznel⁵⁷ ve nesnel⁵⁸ olarak iki açıdan ele alınmaktadır. Bu açılardan ele alındığında değer kelimesi ya insanların nesnelere yüklediği öznel niteliklerden ibaret olmakta veya değerlerin temellendirilmesi onların kişisel görüşten bağımsız olan anlamlarına bağlanmaktadır.⁵⁹

Ahlakın konusu hakkında genellikle birbirine benzer şeyler söylenmiştir. Bu çerçevede ahlakın konusu “insan fiil ve hareketleridir” denilmiştir.⁶⁰ Ülkemizde ahlak üzerine çalışma yapanların birçoğu ahlakı bir gayelilik veya sorumluluk üzerinden tarif etmeyi tercih etmişlerdir. Örneğin Ahmet Hamdi Akseki ahlak ilmini tarif ederken, onun sorumluluklar üzerine bina edilmesinden yola çıkarak şöyle demiştir: “Ahlak ilmi vazife ilmidir. İnsan hayatının düzenini sağlayan halleri celbeden, insanlığın saadetini temin eden amel ve fiillerden bahseden ilimdir.”⁶¹ Bir başka tarifte hem gaye hem de sorumluluk üzerinde durularak şöyle denilmiştir: “Ahlak ilmi insanların davranışları ile ilgili vazife ilmidir. Mutluluğu elde etme kurallarıdır. İnsanlara iyilik yapmanın ve kötülükten kaçınmanın ilkelerini gösteren ilkelerden birisidir. Ahlak, fertlere hak ve görevi, iyilik ve kötülüğü, erdem ve

⁵⁵ Ray Billington, *Felsefeyi Yaşamak Ahlak Düşüncesine Giriş*, Çev.: A. Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1977, s. 267.

⁵⁶ Ahmet Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, s. 17.

⁵⁷ Kelime manası olarak öznel; “Bireyin düşünce ve duygularına dayanan, enfüsi, sübjektif” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Türkçe Sözlük, “öznel” mad., TDK, İstanbul, C.2, s.1149.; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Ankara, 1996, s. 731.

⁵⁸ Nesnel; “Bireyin Kişisel görüşünden bağımsız olan, nesneye ait olan veya objektif” anlamına gelir. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Ankara, 1996, s. 767.

⁵⁹ İona Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri*, TFK Yayınları, Ankara, 1988, s. 12.

⁶⁰ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980, s. 15.

⁶¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, Ankara, 1991, s. 18-19.

erdemliliği gösteren bilim dalıdır.”⁶² Bazı tariflerde ahlak ve yaratılış arasındaki bağlantıya dikkat çekilmiş ve bu zemin üzerinden bir tanımlamaya gidilmiştir. “Ahlak ilminin gayesi, insanların yaratılışlarına uygun hareket etmelerini sağlayarak mutluluğa ulaşmalarını temin etmektir.”⁶³

Sonuç olarak Ahlak kavramının farklı inanışlara veya farklı felsefelere göre değişik şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Bu şekilde bir anlam çeşitliliği kazanmakla beraber insan davranışlarındaki ve insanlar arası ilişkilerdeki kuralların iyi veya kötü olarak değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Genel olarak ahlak tanımlarının aşağıdaki üç tanım çerçevesinde ele alındığı görülmektedir.

1. İnsanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koymuş olduğu iradeli davranışlar bütünüdür.

2. İnsanın bir amaca yönelik olarak bireysel arzusuyla iyi davranışta bulunup, kötülükten uzak durmasıdır.

3. Zaman içerisinde insan topluluklarınca benimsenen, bireylerin birbirleri ile ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen kurallar, ilkeler ve inançlar bütünüdür.

Kısaca ahlak; “İnsanın kendisi de dâhil tüm varlıklara karşı görevlerini yerine getirebilmesi için sahip olması gereken olumlu özelliklerin tümüdür.” denilmiştir.⁶⁴

1.2. Felsefe, Eğitim ve Değer

İnsana özgü olumlu davranış değişikliğini konu alan değerler konusu, gerek felsefe gerekse eğitim alanında önemli bir yer kaplamaktadır. Eğitimde daha çok değerlerin oluşumu, davranışa dönüştürülmesi ve aktarılması söz konusu iken felsefe, değerlerin kaynağı, öznesi, mutlaklığı gibi konulara yoğunlaşmıştır. Fakat doğal olarak her ikisinde de ortak bir söylem oluşturulmuş değildir. Eğitimde, özellikle değerlerin oluşturulması ve aktarılması konusunda önemli farklılıklar vardır. Bir kısım, toplumda hâkim olan değerleri esas almış ve eğitimin görevini hâkim değerlerin gelecek nesillere aktarılması olarak belirlemiştir. Diğer bir kısım ise, değerlere bakışı bir sorun olarak ele almış, kavram olarak değer konusunu tartışmış,

⁶² İ. Ağah Çubukçu, *İslam'da Ahlak ve Mutluluk Felsefesi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1997, s. 32.

⁶³ Ali Turgut, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahlak Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 18.

⁶⁴ Mehmet Zeki Aydın, “Ahlak Eğitim ve Öğretimi”, *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 139-140.

“neyi öğretmeliyiz” sorusunun cevabına ağırlık vermiştir. Bu noktada değerlerin mutlaklığı veya değişkenliği konu edinilmiş, eğitimde esas kabul edilmesi gereken unsura değinilmiştir. Bu sebeple eğitimin, sadece yapılandırılmış, sistematik kuramlar bütünü üzerine bina edilmiş, çeşitli uygulamalar olduğuna vurgu yapılmış ve sadece bir uygulama alanı olmadığına dikkat çekilmiştir.⁶⁵

Eğitim düşüncesi, genellikle bir felsefi anlayışın eğitime yansıtılması şeklinde anlaşılabilir ve ona göre şekillendirilmiştir. Bu sebeple eğitimde idealizm, realizm, pragmatizm, varoluşçuluk gibi felsefelerin veya Thomas Aquinas gibi düşünürlerin temel felsefi düşünceleri esas alınmıştır. Bu felsefeler üzerinden bir eğitim felsefesi oluşturma yoluna gidilmiş ve oluşturulan eğitim felsefesinin, genel felsefeyle uyumlu bir yapıda hareket etmesine dikkat edilmiştir. Bu şekilde bir yaklaşım bir tümden gelim yaklaşımı olduğu için ve eğitim bu genel bakış açısının bir parçası olarak kabul edildiği için, bunlara bağlı olarak gelişen eğitim uygulamaları da çoğu zaman sınırlı kalmış, özellikle kapsam ve çerçevenin belirlenmesi yönüyle bazı sorunlar yaşanmıştır. Bu yaklaşıma alternatif olarak tümevarım esasına göre düzenlenmiş bir eğitim yaklaşımının, eğitim sorunlarını daha güzel analiz edebileceği düşünülmüş ve bu konuda değişik düşünceler ortaya konulmuştur. Bağımsız bir eğitim felsefesinin yolu belki de bu şekilde aralanabileceği görüşü ileri sürülmüştür.⁶⁶

Tümevarım yaklaşımını bir çıkış noktası olarak düşünen Strike ve Ternasky'ye göre; geçmişte düşünürler neyin doğru, neyin yanlış olduğundan çok, tartışmaların yapısı ve etik terimlerin anlamı üzerinde kafa yormuşlardır. Değerler eğitiminin temel verilerini aldığı etik anlayışı, “ne yapmalıyım?” veya “bu doğru olur mu?” sorusunu soran herkesle ilgilidir. Aynı zamanda başkaları hakkında ahlaki yargılarda bulunan, başkalarını öven ya da yeren herkesle ilgilidir. Etiğin bu yapısının eğitim açısından özel bir önemi vardır. Çünkü öğretmenler ve eğitim yöneticileri, belki de herkesten daha çok ahlaki sorulara kafa yormaktadırlar. Çünkü öğrencilerin yani gelecek kuşağın, eğitiminin ve ahlaki iyiliğinin sorumluluğu ağırlıklı olarak onların üzerindedir. Dizgeli bir şekilde değerler çerçevesini benimsetmeye çalışan herkes, etiğe aykırı bir biçimde, azınlık gruplarını dışarıda

⁶⁵ Necip Çetin, Çetin Balayune, “Değerler ve Eğitim İlişkisi Üzerine”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı 24, Bahar, Bursa, 2015, ss. 191-203.

⁶⁶ Macid İrsan el Keylani, *Felsefetu Terbiyeti'l İslamiyye*, Daru'l Beşairu'l İslamiyye, Beyrut, 1987, s. 40-41.

bırakma riskine girer. Zira değerler, insanların seçimleriyle doğrudan alakalı olgulardır. Önündeki seçeneklerden birini seçmek zorunda olan insan, ister istemez bu alternatifler arasından bir tercih yapmak durumunda kalacaktır. Bu durumda tercih edilen şeyin tercihe şayan bir özelliğinin olması gerekir. Bu özellik o seçeneği diğer seçeneklere göre bir basamak daha öne çıkarmış ve onu diğerlerine nazaran daha değerli kılmıştır. Bu sebeple alternatifler arasında seçim yapılması gerekmedikçe ahlaktan veya değerden söz edilemeyeceği açığa çıkmış olur. Kişinin davranışları tamamen kendi dışındaki etkilerle belirlenseydi yani kişinin seçim şansı olmasaydı, belki de ahlaki sorunlar olmazdı. Ahlak değerlerle ilgilidir ve ahlaki seçim daha iyi bir alternatif yönünde verilen bir karardır. Ahlaki olmayan bir seçim ise daha kötü alternatif yönünde karar vermek şeklinde kabul edilecektir. Ahlak, bilinçli insanlar arasında ve onlarla ilişkili olarak sergilenen tutumlar hakkındaki bir kararın sonucu olan davranışlarla ilgilidir. “Şunu yapmalısın” veya “şunu yapmalıyım” dediğimizde bu ifadenin içinde gömülü bir değer unsuru vardır. Buradan hareketle eylemleri haklı veya haksız eylemler olarak adlandırmanın insanlar için genellikle toplumsal bir gereksinim olduğunu ve ahlaki kavramların bu ölçüde evrensel olduğunu varsaymak anlamlı olur.⁶⁷

Eğitim ve değerler arasındaki ilişki, uzun zamandır üzerinde durulan bir konudur. Değer, eğitimin üretmiş olduğu bir kavram olmamakla beraber, eğitimi etkileyen ve eğitim uygulamalarında her zaman dikkate alınmış bir husustur. İnsan toplulukları her zaman taşımış oldukları değerleri bir sonraki nesle aktarma çabası gütmüşlerdir. Bu sebeple değerler konusu eğitimcilerin gündemini devamlı meşgul eden bir konu olmuştur. Değerler eğitime yön veren en önemli unsurlardan biri, eğitim felsefesidir. Eğitim felsefesi, her şeyden önce sistematik bilgiler toplamı olmaktan ziyade, bir sorgulama işlemidir. Yani bu güne kadar eğitim üzerine bilinen veya bilindiği sanılan her şeyin sorgulanmasıdır.⁶⁸ Eğitim felsefesi üzerine yapılan çalışmaların amacını Knight, şu şekilde ele almıştır:

1. “Eğitimcilerin eğitimin temel sorunları ile tanışmasını sağlamak,
2. Bu sorunları daha geniş bir çerçevede ele alıp çözüm önerilerinde bulunmalarını sağlamak,

⁶⁷ el Keylani, *Felsefetu Terbiyeti'l İslamiyye*, s. 24.

⁶⁸ Olivier Reboul, *Eğitim Felsefesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 19.

3. Eğitimin ve hayatın hedefleri ile ilgili kafalarının netleşmesine yardım etmek,

4. Dış dünyanın gerçekleri ile kendi iç bakışlarına rehberlik etmek.”⁶⁹

1.2.1. Değer Eğitime Yönelik Farklı Yaklaşımlar

İnsanlık tarihi boyunca değer konusuna farklı açılardan ve farklı yönlerden bakışlar geliştirilmiştir. Bunlardan biri, değeri insanın kendi iç dünyasında oluşan bir şey olarak görür. Bu bakış açısı daha çok, insanın değerleri kendi içinde nasıl yapılandığı ve özümlediği üzerinde durur. Bununla beraber değerlerin inşasında ve ispatında insanı özne olarak kabul eder ve bu öznenin tercihlerini belirlerken ne şekilde sistematize ettiğini araştırır. Bir diğer yaklaşım ise değeri insanlar tarafından keşfedilen ve kabul edilen bir şey olarak ele alır. Bu durumda değerlerin bireyin dünyasında nasıl yer ettiği ve bireyin değerleri kabul etmesindeki aşamalar önem kazanır. İnsanın kendi içinden hareketle oluşturulan bir şey olarak değer, ulaşmak istediği hedefler tanım ve içerik olarak farklı iken; insan tarafından kabul edilen bir şey olarak değer, tanım, hedef ve içerik yönüyle daha farklı olacaktır.

Dünyada duygu ve düşüncelerini değerlendirebilen, onların doğru veya yanlış iyi veya kötü olduğuna hükmedebilen tek varlık insandır. Akıl, irade ve vicdan gibi soyut yetileriyle değerlendirme yapabilecek özelliklere sahip olan insan, kendi davranışlarını dahi eleştirerek, olumlu veya olumsuz değerler verebilmektedir. Bu şekilde olumlu özelliklerini geliştirebilmekte, olumsuz gördüğü özelliklerine de zamanla engel olabilmektedir. İnsandaki değerlerin gelişimi ve değer oluşturmaya yönelik tutumları, daha çok psikoloji bilimini ilgilendirmektedir. Bu sebeple değerler eğitimi üzerine yapılan araştırmalar daha çok psikoloji ve sosyoloji biliminin verileri üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bireyin veya toplumun davranışlarındaki değer görünümleri üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, değerleri üç farklı açıdan inceleme altına alırlar. Bu çalışmaların yoğunlaştıkları ana başlıklar şunlardır.

1. Değerlerin içeriği
2. Değerlerin ölçüsü ve ölçütü
3. Değerlerin kaynağı

⁶⁹ Necip Çetin, Çetin Balayune, “Değerler ve Eğitim İlişkisi Üzerine”, s. 194.; George Knight, *Issues & Alternatives in Educational Philosophy*, Michigan: Andrews University Press, 1988, s. 2.

Bu araştırmaların daha çok iyi filleri tesbit ederek onları davranışa dönüştürmeyi hedeflediği söylenbilir. Böylece insanı erdem sahibi kılacak olan değerleri, davranışa dönüştürecek görevler sıralanır ve bu davranışları yerine getirmenin neden ve sonuçları araştırılır.⁷⁰

İnsan davranışlarına yön veren en önemli faktörlerin başında değerler vardır. Bu yüzden toplumun en küçük yapı taşı olan aileden, toplumun işlerini düzenleyen devlete kadar, değerler konusu her çağda büyük bir öneme sahip olmuştur. Bireyin gelişim basamakları dikkate alındığında, değerler eğitiminin öncelikli olarak ailede başlayan ve okulda devam eden bir süreci kapsadığı görülmektedir. Bu durum eğitimde ailenin yanı sıra, toplumsal çevrenin de önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Okulda öğrenciye verilen eğitim ğretim genellikle bilişsel süreçlere ağırlık vermesinden dolayı, öğretmenler değer eğitiminin verilmesinde önemli aktörler olmasına rağmen, değerler eğitiminde etkin rol stlenememektedirler. Ayrıca teknolojinin öğrencinin hayatında gün geçtikçe daha fazla yer alması, ailenin ve öğretmenin rol model olma özelliğini büyük ölçüde kaybetmelerine rol açmıştır.⁷¹ Hal böyle iken bu derece önemli bir konunun eğitiminin de sadece aileye ve sosyal çevreye bırakılmayacak kadar önemli bir konu olduğu aşıkrdır. Çünkü değerler eğitiminin soyut kavramlar üzerinden gerçekleştirilmesi sebebiyle, öğrencilerin bu soyut yapıları içselleştirmesi oldukça zor bir süreçtir.

Son dönemde değerler eğitimi üzerine yapılan araştırmaların yoğunlaşması ve bilimsel bilginin yaygınlaşması ile değerler ğretiminde de etkin olabilecek yöntem ve stratejiler geliştirilmeye başlanmıştır. Bireye değerlerin tutarlı ve uygulamalı bir Şekilde nasıl kazandırılması gerektiği ile ilgili farklı türde eğitim yaklaşımları gündeme gelmektedir.

Latince “valare” kökünden türeyen ve lügatte “kıymetli olmak” veya “ güçlü olmak” manalarına gelen değer kelimesi, sosyal bilimler alanında ilk defa Polonyalı sosyolog Florian Znaniecki (1882 -1958)⁷² tarafından kullanılmıştır.⁷³ Daha sonra

⁷⁰ Mustafa ağrıı, *Ana Hatlarıyla İşlam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 21.

⁷¹ Mustafa Tahiroğlu, Vedat Aktepe, “ Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik rnekleri ”, *The Journal of Academic Social Science Studies*,S. 42, 2016, s. 361-384.

⁷² <http://filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-z/17749-florian-znaniecki-kimdir-hayati-eserleri-hakkinda-bilgi.html> (Erişim: 23. 09. 2014)

⁷³ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik alışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, s. 83.

değerler alanında bilimsel çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bu araştırmaların birçoğu Allport, Lindzey ve Vernon'un ortaya çıkardıkları "Study of Values" adlı çalışmaya dayandırılmıştır. Bu çalışmada değerler farklı türlere ayrılmış ve bu türler üzerinden araştırmaya tabi tutulmuştur. Araştırmada esas alınan türler teorik değerler, ekonomik değerler, estetik değerler, sosyal değerler, politik değerler ve dini değerler olmak üzere altı kısımdır. Nelson ise değerleri; bireysel değerler, grup değerleri ve sosyal değerler olmak üzere üçe ayırmayı uygun görmüştür.⁷⁴ 1967 yılında geliştirdiği değerler envanteriyle Rokeach, değerler eğitimi üzerine yapılan bilimsel çalışmalara önemli ölçüde yön vermiştir. O, değerlerin mutlaklığı ve değişkenliği üzerinde durmuş ve "değerlerin ne tümüyle durağan, ne de tümüyle değişken" olduğunu iddia etmiştir.⁷⁵

Toplumlarda değerler, genellikle toplumun kültürünün ve eğitiminin değişmesiyle zaman içinde değişirler. Bu noktada değerler ve eğitim arasında sıkı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Değer eğitimi genel olarak baktığımızda iki temel eğitim türünden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, belirlenmiş temel doğruları ve değerleri öğrenciye aktarmayı hedefleyen yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlar daha çok tündengelim üzerine şekillenmiş değer aktarma yaklaşımlarıdır. İkinci tür değer öğretimi yaklaşımları ise daha çok insanların kendi değerlerini oluşturmalarına yardımcı olan, etkinlik temelli bir anlayış üzerine bina edilen ve bu metotla insanın genel doğrulara ulaşabileceğini savunan tümevarımcı yaklaşımlardır. Bir üçüncü yaklaşım olarak, hem tümünden gelimden hem de tümevarımdan istifade eden, bütüncül yaklaşımlardan söz etmek mümkündür. Bütüncül yaklaşımlar, bir yandan iyilik, doğruluk, saygı gibi temel değerleri önceden belirleyip eğitim yaşantılarına yerleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da öğrencileri eğitim sürecine aktif bir şekilde katılımını sağlayarak, yaparak yaşayarak elde edilebilecek öğrenme süreçleri ve ortamları hazırlayıp, öğrencideki değer gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.⁷⁶

Başlıca değer öğretim yaklaşımları şunlardır: Değer açıklama (değer belirginleştirme) yaklaşımı, değer analizi yaklaşımı, ahlaki muhakeme (ahlaki ikilem

⁷⁴ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 43.

⁷⁵ İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, PegemA Yayınları, Ankara, 2004, s. 21.

⁷⁶ Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Programları Ve Öğretmenlerine göre Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 9, S. 21, s. 29-55.

veya ahlaki gelişim) yaklaşımı, Kohlberg'in adil topluluk okulları yaklaşımı, eylem ve gözlem yoluyla değer eğitimi yaklaşımı, değerlerin gizli öğretimi yani örtük program yaklaşımı, bunlardan bazılarıdır.⁷⁷

Kupchenko ve Parsons yapmış oldukları bilimsel çalışmada, değerler eğitimi yaklaşımlarını ele almış ve bu yaklaşımların şu ana başlıklar altında toplandığı sonucuna ulaşmışlardır:

- İnsanların doğasını ve insan ve çevre ilişkilerini tanımlamaları,
- Değer kazanma süreçlerini açıklamaları,
- Değerlerin kaynağı üzerine görüşlerin, değerler eğitimi alanında belirlenen temel ve ileri amaçları,
- Uygulanan metotlar dolayısıyla ortaya çıkan farklılıklar ve bu farklılıklara bağlı olarak sınıflandırmalar.⁷⁸

Değerler eğitimi yaklaşımlarına bağlı olarak farklı ölçekler geliştirilmiştir. Charles W. Morris 1956 yılında bir değerler ölçeği geliştirmiş ve değerleri üç ana sınıfta toplamıştır. Morris'in "Ways to Live" adlı ölçeğinde esas aldığı değerleri; "faal değerler", "kavranmış değerler" ve "amaç değerler" olarak isimlendirmiştir. Daha sonraları Morris'in ölçeğindeki sınıflandırma ve seçeneklerin deneysel çalışmalarda, yaşam biçimlerinin çeşitliliği karşısında yetersiz kaldığı ve işlevsel olmadığı görülmüştür. Bu yetersizliğin fark edilmesi üzerine Morris'in ölçeği üzerinde daha detaylı çalışılarak revizyona gidilmiş ve "Ways to Live" adlı ölçeğin sonuç versiyonu oluşturulmuştur. Sonuç versiyonunda çeşitli yaşam biçimleri ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılmış ve böylece 13 farklı yaşam kavramı, ayrıntılı senaryolarla betimlenerek öğeler deneklere sunulmuştur. 1966 yılında Dempsey ve Dukes, bu değer ölçeğinin pratik ve işlevsel olmadığını düşünmüş ve daha işlevsel hale getirmek için Morris'in değer ölçeğinin kısa versiyonunu geliştirmişlerdir. Yeni sürümle birlikte, ölçeğin amaç kısmı basitleştirilmiş ve sunulan senaryolara bağlı öğeler sadeleştirilmiştir.⁷⁹

⁷⁷ A. Doğanay, A. (2007). "Değerler Eğitimi", (Ed. C.Öztürk) , *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*, PegemA Yayınları, Ankara, 2007, s. 255-286.

⁷⁸ Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, s. 168.

⁷⁹ Ayşem Çalışkur, A. Esra Aslan, "Rokeach Değerler Envanteri Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, No: 29, 2013, s. 86.

Spranger'ın “İnsan Tipleri” eseri esas alınarak hazırlanan “Değerlerin Tetkiki Testi” ise kişilikte göreceli olarak belirlenen altı değer ölçümünü amaçlamıştır. Bu değerler şunlardır:

Kuramsal değerler: Bu değeri önceleyen kişiler gerçeğe ulaşmaya, bilgiyi elde etmeye ve eleştirel düşünceye önem verirler. Kuramsal nitelikli bireyin ilgilerinin temelinde gerçeğin keşfi yatar.

Ekonomik değerler: Faydalı ve pratik olana önem veren ve onu elde etmeye özen gösteren kişiler ekonomik değeri öncelikli olan kişilerdir. Onlar için önemli olan içinde buldukları etkinliğin fayda sağlamasıdır. Değer anlayışı ekonomik olarak şekillenmiş bireyler hayatı, bedensel ihtiyaçların karşılanması ve doyuma ulaşması olarak görmektedir.

Estetik değerler: Bu değer sahipleri yaşantılarında zarafet, simetri ve uyuma büyük önem gösterirler. Çevresindeki kişi, olay ve olguları biçim ve uyuma göre değerlendirirler.

Toplumsal değerler: Bu değeri ön plana çıkan kişilerde yardımseverlik, empati, sevecenlik, başkalarını sevme ve onların duygu ve düşüncelerine değer verme özellikleri sıklıkla görülür. Bu sebeple kuramsal, ekonomik ve estetik tutum ve değerleri; soğuk, çıkarıcı veya insana yakışmayan tutumlar olarak kabul ederler.

Politik değerler: Kişisel güç, makam, şan ve şöhreti ön plana çıkaran insanlar genellikle politik değer anlayışına sahiptirler. Toplumsal hayatta etkili, güçlü olmaya önem verir, toplumsal kariyeri öncelerler.

Dinsel değerler: Bu değeri öncelikli olan kişiler, bütünsel bir yaklaşım sergilerler. Kâinatı bir bütün olarak algılar ve kendisini bu bütünlüğün bir parçası olarak kabul ederler. Mutlak şekilde doyurucu bilginin peşinde olan bu kimseler yüksek değeri ve en yüksek tecrübeyi arayıp, ona bağlanmak isterler. Bu sebeple mistik konulara ve yaşantılara ilgi duyarlar.⁸⁰

Rokeach, değerlerin davranışa farklı tarzlarda kılavuzluk ettiğini söylemiş ve onları çok yönlü standartlar olarak ele almıştır. Değerlerin insan tercihlerini

⁸⁰ İbrahim Ethem Özgüven, *Psikolojik Testler*, PDREM Yayınları, Ankara, 2003, s. 51.

etkilemesi üzerinde duran Rokeach, değerlerin temel görevlerini şu şekilde sıralamıştır:

- Bireyi sosyal konularda belirli bir şekilde pozisyon almaya yöneltmek,
- Bireyin bir ideolojiyi başka bir ideolojiye tercih etmesini sağlamak veya bir dini görüşü başka bir dini görüşe tercih etmesini sağlamak.
- Bireyin kendini ifade etmesine rehberlik etmek,
- Bireyin kendisinin ve kendi dışındaki kişilerin tutum ve davranışlarını değerlendirmesinde bir ölçüt aramak,
- Bireyin kendisini diğerleriyle kıyaslayarak ahlâklılığını değerlendirmesinde ölçü olmak,
- Diğerlerini etkilemede ve onları iknâ etmeye temel dayanak oluşturmak,
- Psikoanalitik anlamda, kişisel veya sosyal olarak kabul edilemez nitelikteki tutum, inanç ve davranışların, nasıl rasyonalize edileceği konusunda yol göstermek. Rokeach bu konuya örnek olarak; çevresine kaba davranan bir kişinin, davranışını doğru sözlülük olarak tanımlarken değerlerinden yararlandığını söylemiştir.⁸¹

1.3. Değerin Kaynağı ve Temellendirilmesi

İnsan, çocukluktan yetişkinliğe doğru adım atıp olgunlaştıkça, gününbirlik yaşamayı yavaş yavaş bırakır ve duygularını düşüncelerini ve davranışlarını sorgulayıp, temellendirme ihtiyacı hisseder. Bu ihtiyaç zamanla insanın düşünce dünyasını ve bu dünyanın temel prensiplerini belirlemesine ve bu yolda ilerlemesine etki eder. Belli başlı kurallara göre işleyen bir düşüncede, kuralların nasıl temellendirildiği sorusu gündeme gelir. Bu sebeple insanın bilgilerine temel ve meşruluk arama ihtiyacı felsefeyi doğurmuştur. Genelde birçok ilim ve düşünce sistemi, meşruiyetlerini kendi koymuş oldukları kuralların meşruiyetinden alırlar. Bir dayanağı olmayan, güçlü bir temellendirmeye sahip olmayan düşünceler, çoğu zaman kökü olmayan bitkiler gibi oradan oraya savrulurlar. Sabit bir dayanağı olmayan düşüncelerde tutarlılık ve ahenk aramak da abes olacaktır. Durum böyle olduğunda bir başlangıç noktası belirlemek ve bildiğimiz bütün bilgileri kendisine

⁸¹ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 26.

dayandıracağımız ilk noktayı tespit etmemiz gerekmektedir. Bu başlangıç noktası bütün düşüncelerin çekirdeği ve kaynağı olacaktır. Düşünce tarihinin temel sorunlarından biri de başlangıç noktasının belirlenmesi olmuştur. Yüksek bir tepenin zirvesine ulaştığında yolun sonuna geldiğini zanneden, fakat tepenin ardında daha yüksek bir tepeyle karşılaşan insan misali, düşünce tarihinde de ulaşıldığı düşünülen her başlangıç noktası, aslında yeni ufuklara açılan bir kapı olmuştur. Tıpkı bilim insanlarının uzun yıllar zerre adı verilen ve maddenin en küçük yapı taşı olarak kabul edilen atoma ulaştıktan sonra, aslında atomun da parçalanabilir olduğunu görmeleri gibi. Çoğu zaman düşünce dünyasındaki yeniden başlamalar hali, gün geçtikçe derinleşen güçlü bir bilgi birikimini de beraberinde getirir.⁸² Bu bağlamda bir bütünlük içerisinde ele almak istediğimiz değerler konusunun temellendirilmesi üzerine ortaya atılan ve bu güne kadar gelen tarihsel mirasın bilinmesi, çıkış noktasının belirlenmesi açısından önemli bir adım olacaktır.

İnsan düşünen bir varlık olmasına karşın, birçok kişinin pratik yaşantısında özellikle yapıp etmelerinde, düşüncesinden çok duygularının etkili olduğu görülmektedir. Özellikle değerler konusunda, insanların düşünceleriyle pratik yaşantıları arasında bazen ciddi tutarsızlıkların veya uçurumların olduğu söylenebilir. İnsanın düşünce ve duygularının çatışması, değerler dünyasında da dengesizliğe sebep olmuş ve çözülmesi gereken bir problem olarak birçok insanın gündemine girmiştir. Ardından, “ahlak insanın var olan duygu ve davranışlarından mı doğar, yoksa olması gerekeni mi konu edinmelidir?” sorusu gündeme gelmiş ve sorular arttıkça fikirler de çeşitlenmiştir. Değer konusunun yapısına ilişkin temel sorunlardan belki de en başta geleni, ahlakın öncelikli olarak dayandığı temelin ne olduğu konusudur. “Acaba ahlak, öncelikle salt akla ve bilgiye dayanan bir disiplin midir yoksa doğrudan davranış pratiğine dayanan bir disiplin midir veya insanın akli ve pratikten daha aşkın bir temele mi sahiptir?” soruları tarih boyunca kafaları kurcalamıştır. Bunun yanında değerlerin ne olduğu, kime ve neye göre belirleneceği, değişip değişmeyeceği, sabitelerinin var olup olmadığı soruları, değerler sisteminin oluşmasında ve ortaya konulmasında esas alınması gereken sorular olmuştur. İnsanı, ahlaki davranışa iten temel unsur olarak, haz ve lezzet, menfaat duygusu, bencillik,

⁸² Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 8.

diğerkâmlık, vicdanî ve kalbî meyil gibi etkenlerin varlığı ileri sürülebilir.⁸³ Ya da ahlaki davranışa iten ve onu kökleştiren ana unsurların, sosyal, vicdani veya dinî temellere dayandığından söz edilebilir.⁸⁴ Bu durumda değeri belirlemedeki ölçüğün ne olduğu sorusu cevaplanması gereken önemli bir problem olarak karşımıza çıkar.

Bir şeyin değerli olup olmaması veya onda bir kıymetin bulunup bulunmaması, tarttığımız teraziye göre değişen bir durumdur. O halde öncelikle terazi ölçü ve tartı en hassas biçimde belirlenmeli daha sonra ölçmeye, tartmaya, değer vermeye ve değersiz kılmaya yönelmelidir. Konuyu insana özgü davranışsal değerleri ifade eden bir kavram olan ahlak açısından ele aldığımızda, değer ölçütünün ne olduğu konusunda tarihten günümüze kadar birçok farklı görüşün insanlar tarafından ortaya atıldığı, felsefeciler tarafından tartışıldığı görülmektedir.

Konumuz insan ve insani değerler olduğuna göre, ilk önce insan için iyinin, dolayısıyla değerlinin ne olduğunu araştıran felsefi disiplindeki temellendirmelerle başlamak gerekir. Bu disiplin tarih boyunca değişik isimler altında birçok düşünürün ele aldığı ahlak felsefesi(etik)dir. Etik, beşeri bir yaşantının içine gizlenmiş olan genel ahlaki prensiplere ulaşmaya çalışır. Son yüzyılda ortaya çıkan etik anlayışlarını dikkate almadığımızda, klasik etik anlayışının iki tarzda ele alındığı görülmektedir Bunlardan birincisi ve en kadim olanı normatif etik, diğeri ise betimleyici etiktir.

Genellikle ahlak değince akla kural koyan, nelerin “iyi” nelerin “kötü” olduğunu, yapılması veya sakınılması gerekenleri, kısaca “olması gerekeni” ifade eden “normatif ahlak” gelmektedir. İnsanlara hayatta hangi nihai hedefin peşinden gitmelerinin gerektiğinin, hayatlarını hangi değerlere göre sürdürmelerinin daha doğru olacağını bilgisini verip, onların ahlaki eylemleri için normlar ve düzenleyici ilkeler belirleme ve belli bir yaşam biçimini temellendirme işi normatif ahlak anlayışının görev alanlarından. Bu perspektiften bakıldığında etiğin ahlaki eylem, ilke ve değerlerle ilgili bir disiplin olması sebebiyle öncelikle normatif bir disiplin olduğu söylenilebilir. Zaten klasik etiğin, esas olarak normatif etik şeklinde tezahür ettiği görülmektedir.⁸⁵ Klasik etik tarihi boyunca, çok sayıda etik teori ileri sürülmüş ve ahlak anlayışları çeşitli sınıflandırılmalarla temellendirilmeye çalışılmıştır.

⁸³ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, Ankara, 1991, s. 25.

⁸⁴ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya, 2002, s. 90.

⁸⁵ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 46-47.

Normatif ahlak teorileri, etik değerin taşıyıcısı veya temeli olarak neyi gördükleri dikkate alındığında çeşitli sınıflandırmalara tabii tutulabilir. Bunlar en genel sınıflandırmayla; en yüksek iyi problemini temel alan, “Ahlaki Değer Teorileri” ve ahlaklılığı ödevler veya sorumluluklar üzerinden bina eden “Ahlaki Yükümlülük Teorileri” olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu teorilere ek olarak iyi hayat veya “sağlam bir karakter” üzerine yoğunlaşan, ahlaki bir hayatın ancak olgun bir karakterle kazanılabileceğini dile getiren “Erdem Teorileri” de eklenebilir. Bu şekliyle düşüncelerini temellendirdikleri esas unsurlar dikkate alındığında etik teoriler *gaye ve sonuçlar, ahlaki doğru ve yükümlülük* ve ahlaki *karakter* veya *erdemler* üzerinde yoğunlaşan üç ana kategoride ele alınabilir. Bu teoriler sırasıyla; *Teleolojik Etik, Deontolojik Etik* ve *Erdem Etiği* olarak isimlendirilir.⁸⁶

İlk çağ Yunan felsefesinde etik kuramını ilk kez tartışmaya açanlar sofistlerdir. “İnsan her şeyin ölçüsüdür”⁸⁷ şeklinde bir önerme ortaya koyarak bilgi felsefesinin yanında etik tarihinde de önemli bir bakış açısı ortaya koyan Protogoras (M.Ö. 480) “iyi”nin öznel olduğunu başlangıç noktası olarak kabul eden bir etik anlayışı geliştirmiştir. Yani davranışlarımızda temel almış olduğumuz “iyi” kavramını insan zihninin bir ürünü olarak kabul etmiştir. Yunan felsefesinde değer üzerine kafa yoran ve değer konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alan en önemli filozoflardan biri Aristoteles’dir.

Teleolojik etik dediğimiz ahlaki değer teorileri; ahlaki öznenin özelliklerini, ahlaki eylemin yöneldiği şeyleri, onu eyleme sevk eden güçleri ve eylemin sonucundaki deneyim ve yaşantıları temele alan, onlara “iyi” ve “kötü” gibi değerler yükleyen teoriler olarak özetlenebilir.⁸⁸ Deontolojik etik olarak isimlendirilen ahlaki yükümlülük teorilerine gelince, onların sonuç odaklı olmadıkları görülür. Bilakis bu teoriler eylemlerin ortaya çıkmasına sebep olan sonuçları değil, onları kendi başlarına değerli kabul eden “doğru eylem” problemini temel olarak alırlar. Bu teoride insanların seçimlerini belirlemeleri veya yönlendirmeleri gereken temel ilkelerin neler olduğu sorusu gündeme gelir. Erdem etiğinin temel konusu ise birçok eserde kâmil insan diye nitelenen, “olgun birey”dir. Bu teori özellikle saygıdeğer bir

⁸⁶ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 47.

⁸⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 43.

⁸⁸ Sami Şekeroğlu, *Maturidi’de Ahlak*, Ankara Okulu, Ankara, 2016, s. 24.; Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 43-44.

kişi olarak tanımlanabilen *iyi insan* tipine vurgu yapar. Erdem etiği, temeline fiili değil, faili alması yönüyle diğer ikisinden ayrılır.⁸⁹

Hazcılık, hedonizm, stoacılık, vb. Batı düşüncesinde ise değerlerin oluşumu insanın ihtiyaçları, hazları ve idealleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu düşünceler daha çok insan merkezlidir. Oysa ahlaki değerlerin klasik felsefeciler tarafından daha çok akıl ile temellendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

1.3.1. Aristoteles ve Değer

Aristoteles'in savunmuş olduğu değer anlayışı, öncülüğünü üstlendiği klasik realizmin şekillendirdiği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles, varlığın zihinden bağımsız bir yapısı olduğunu ve gerçekliğin ise nesnel bir varlık alanında bulunduğunu öne sürer. Aynı zamanda evrende bir amaçlılık bulunduğunu dünyadaki bütün her şeyin işleyişinin bir gayesi olduğunu ve bu gaye çerçevesinde planlı düzenli ve amaçlı bir çizgiyi takip ettiğini söyler. Bu temel varlık düşüncesi üzerinde değer anlayışını şekillendiren Aristoteles, değerlerin de nesnel bir gerçekliği olduğunu ifade etmektedir. Ona göre değerler, objektif bir yapı olarak, insanın ona değer yüklemesinden bağımsız bir şekilde vardır. Dünyadaki değerleri ve evrendeki düzen ve amaçlılığı keşfetme işi ise insanın aklının görevidir. İnsanlar, aklın öncülüğünde elde etmiş oldukları bilgi sayesinde, hayatlarıyla ilgili sağlam ve gerçekçi seçimler ortaya koyabilir ve hayatlarını anlamlı kılabilirler.⁹⁰ Bu noktadan bakıldığında Aristoteles'in düşüncesine göre aklın ispat eden, değer belirleyen değil, değerleri keşfeden bir pozisyonu olduğu görülür.

Aristoteles, insani değerleri temellendirmeye çalışırken bir çeşit ahlaki değer teorisi geliştirerek akli esas almış ve evrende bir amaçlılık olduğu fikrine sahip olduğu içinde gayeci bir esasa dayanmıştır. Aslında Aristoteles'in yapmış olduğu şey, bir ahlak oluşturmak değil, tarihten-gelenekten kendisinin zamanına kadar gelen birikimi rasyonel bir şekilde aktarmaktır.⁹¹ O, insan için nihai bir gaye olduğunu ve bunu araştırarak disiplinin sınırlarını ortaya koymaya çalışır. İnsanın nihai gayesinin doğru tespit edilmesiyle, bu gayeye ulaştıracak olan davranışlarında sağlıklı bir

⁸⁹ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 44.

⁹⁰ Ahmet Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, s. 47.

⁹¹ Solmaz Zelyüt Hünler, *İki Adalet Arasında: Rawls ve MacIntyre*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 144.

şekilde belirlenebileceğini öngörür. Burada amaç, insanlar için “iyi” olan fiillerin ortaya çıkmasıdır. Çünkü Aristoteles, insanın gayesine ulaşmasında yardımcı olabilecek her fiili iyi olarak nitelendirmektedir. Ona göre, insanın bütün faaliyetlerinde ikinci derecedeki tali gayeleri vasıta olarak değil, sırf kendisi için aradığımız nihai tek gaye vardır. Bütün fiillerimizin taşıdığı en yüksek gaye, en yüksek iyidir. Bundan dolayı en yüksek iyiye ulaştıran bilgiye ulaşmak, büyük önem taşımaktadır. Aristoteles, insanların gerçek (actual) ahlak hükümlerinden hareket eder ve karşılaştırmalı olarak bu hükümlerin benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalışır. Ardından genel ilkeler tespit ederek bu hükümleri formüle eder. Aristoteles bu işlemi gerçekleştirirken, parçadan bütüne ulaşmak demek olan tümevarım (istikra) metodunu kullanır. Fakat tespit ettiği bu hükümlerde matematik ilminde olduğu gibi kesin sonuçlara ulaşamayacağını, bir esneklik payı olduğunu bildirir. Bu noktada insanların arzu ve isteklerinin temel gayesine ulaşmaya çalışan Aristoteles; bu gayenin “herkesin arzuladığı şey” olması gerektiği üzerinde durmuş ve bu nihai arzunun “Mutluluk” olduğu kanısına varmıştır. Buradan hareketle insanları mutluluğa götüren fiillerin iyi ve değerli, onların mutluluğuna mani olan fiillerin ise kötü ve değersiz olduğu sonucuna ulaşır. Aristoteles’e göre eğitime kaynaklık edecek, zemin sunacak ve yön verecek iki temel ilim vardır. Bunlardan biri Ahlak ilmi, bir diğeri ise siyaset ilmidir. Ahlak ilmine en yakın ilmin siyaset ilmi olduğu üzerinde duran Aristoteles, siyaset ilminin konusunun şehrin idaresi, ahlak ilminin konusunun ise nefsin idaresi olduğunu söylemiştir. Platon’da tıpkı Aristoteles gibi herkesin arzuladığı şeyin mutluluk olduğu düşüncesindedir. Nitekim o şöyle demektedir: “İyi olan mutluluk verendir. Kaynağını Tanrı’dan alan iyi, insanı mutlu eder. Mutluluk, insanın yaşam gayesidir. İyi olan insan mutludur.”⁹²

Aristoteles’e ahlak hakkında birçok kitap nispet edilmekteyse de bunların en önemlisi ve birçoğunun dayandığı temel eser onun “Nikomakhos’a Etik” adlı kitabıdır. İslam dünyasında bu kitabı Farabi şerh etmiş, Amiri ise ondan alıntılar yapmıştır. İbn Bacce ve Endülüslü düşünürler, bu kitabın şerhine büyük önem vermiş, hatta İbn-i Rüşd bu kitaba dair bir özet yazmıştır. Fakat İbn-i Rüşd’ün yazmış olduğu bu özeti Arapça metni şu anda kayıptır. Ondan geriye yalnızca Latince ve

⁹² Platon, *Sokrates’in Savunması* (Platon, Diyaloglar 1 İçinde), Çev.: Teoman Aktürel, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1982, s. 74.

İbranice tercümeleleri bulunmaktadır.⁹³ Aristoteles'in bu kitabı on makaleden oluşmaktadır. Birinci bölümde ahlak ilminin yöntemi ve insanların peşinden koştuğu şey olması hasebiyle "mutluluk" konusu ele alınır. İkinci makale erdem (fazilet) hakkındadır. Üçüncü makalede ise öncelikle iradeye bağlı fiiller ve irade dışı fiiller ele alınır. Ardından faziletler ve reziletler hakkında incelemelerde bulunulur. Dördüncü makale de üçüncü makalenin devamı niteliğindedir. Aristoteles beşinci makaleyi adalet konusuna ayırmıştır. Altıncı makale akli erdemlerden bahsederken, yedinci makalede kendine hâkim olamama ve hazların etkisi üzerinde durur. Sekizinci ve dokuzuncu makalelerde sevgi ve dostluk ele alınır. Onuncu bölümde ise ahlak ve siyaset konusu ile birlikte mutluluk, düşünce hayatı ve hazlar ele alınır.⁹⁴

Aristoteles "Nikomakhos'a Etik" adlı kitabının başında "iyi" hakkındaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "Her sanat ve her araştırmanın, aynı şekilde her eylem ve her tercihin de bir iyiyi arzuladığı düşünülür; bu nedenle iyiyi 'her şeyin arzuladığı şey' diye yerinde dile getirdiler."⁹⁵ Aristoteles'in kitabındaki bu giriş cümlesi, iyiliğin insan için arzulanan bir değer olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Buradan hareketle "iyi"nin insan için bir değer olduğu sonucuna varılır. Aristoteles'e göre insan için iyi, onu mutluluğa ulaştırandır. Çünkü en mükemmel iyi kendi başına yeterli olan iyidir. Yani ona ulaşıncı, ondan başka bir şeyin istenmeyeceği "iyi" dir. İyi sonsuza dek yalnızca kendi zatı için tercih edilecek ve hiçbir zaman başka bir şeye ulaşmaya vesile kılınmayacak olandır. İşte bu "iyi" de Aristoteles'e göre mutluluğun ta kendisidir. İnsanları mutluluğa sevk eden diğer bütün eylemler ise erdem ismini alırlar.⁹⁶

Aristoteles mutluluk kavramının neliği üzerinde dururken mutluluk algısının değişebileceğini ve farklı görünüşler arz edebileceğini söyler. Farklı bakış açılarına göre bazılarının haz, zenginlik, şan ve şeref gibi şeyleri gerçek mutluluk olarak düşündüklerini, bazılarının ise içinde buldukları durumun etkisiyle mutluluktan başka şeyleri anladıklarını ifade eder. Kimileri, hasta olunca sağlığın gerçek mutluluk olduğunu sanırken, kimileri fakir düşünce zenginliğin, bir kısmı ise cahilliğini anladıkları vakit bilgeliğin mutluluk olduğunu sanır. İnsanların bir kısmı

⁹³ Muhammed Abid El-Cabiri, *Arap Ahlaki Aklı*, Mana Yayınları, İstanbul, 2015, s. 337-338.

⁹⁴ Cabiri, *Arap Ahlaki Aklı*, 2015, s. 339.

⁹⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev.: Zeki Özcan, Sentez Yayıncılık, 2014, Ankara, s. 37-38.

⁹⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 46-47.

da kendilerinde iyi olan bir şeyin var olduğunu ve bunun diğer şeylerin iyi olmasının sebebi olduğunu düşünür. Arzu istek ve hazların köleler için bir gaye olduğunu, şerefın ise şereflendirene bağlı olduğunu, zenginliğin başka şeylerin elde edilmesine yaradığını ifade eden Aristoteles, bunların hiçbirinin insanı gerçek iyiye götürmeyeceği kanaatini taşır. Ona göre “iyi” kendisi gaye olan şey olmalıdır. Ve insanı tatmin etmek konusunda kendi kendine yeterli olmalıdır. Mutluluk bu iki özelliği de kendi bünyesinde barındırır. Yani Aristoteles insanı yöneldiği en yüksek iyinin “mutluluk” olduğu kanaatindedir. Çünkü ona göre mutluluk, hem bir gaye hem de kendine yeter bir şey olarak görülmektedir.⁹⁷

İnsanın gayesini mutluluk üzerine bina eden Aristoteles,⁹⁸ daha sonra gerçek mutluluğu açığa çıkarmak için fikir yürütür. Mutluluğun insanı insan yapan özelliklerde aranması gerektiğini düşünen Aristoteles, beslenme büyüme ve hazların bitki ve hayvanlarda da var olduğu için insanın gerçek mutluluğa ulaşmasında bir temel teşkil edemeyeceği düşüncesini taşır. O halde mutluluk bizatihi aklın bir işi veya akla uygun bir iş olmalı ve faal aklın fiillerinden ortaya çıkmalıdır. Aynı zamanda mutluluk insana özgü olan faziletler uygun olmalı ve geçici değil, sürekli bir faaliyet olmalıdır. Eğer birden fazla fazilet varsa, bu fazilet, en yüksek ve en eksiksiz olana uygun olmalıdır. Kusursuz iyi; ancak insan ruhunun faaliyetleri içinde aranmalıdır. İnsanın iyi veya kötü diye nitelendirilmesi, onun hisleri ve kabiliyetleri yüzünden değildir. İnsanın faziletli veya faziletsiz olarak isimlendirilmesi, ancak onun tercih ettiği ve ortaya koyduğu fiillerle açığa çıkar. İnsan fiillerine fazilet veya rezilet atfedebilmek için, bunların ihtiyari olarak ortaya çıkması ve davranış haline gelmesi şarttır. Çünkü Aristoteles’e göre insan, ancak tercihleri sonucunda ortaya çıkan fiillerden sorumlu tutulabilir. Bu fiillerinde insanda sabit bir hal şeklinde ortaya çıkması gerekir. Geçici veya zoraki yapılmış olan fiiller, ahlak ve faziletler çerçevesinde değerlendirilmez. Bu bağlamda insanın fazileti tercihlerine göre kendinde yerleşmiş bir huy olarak karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles, erdemlere ulaşabilmek ve onlara sahip olabilmek için bilginin önemli olduğunu, ancak diğer şartlarda karşılaştırıldığında sadece çok az bir rol oynadığını düşünür. Erdeme sahip olmak için, kesinlikle adil ve hazda ölçülü eylemlerin tekrar tekrar yapılması

⁹⁷ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s. 17-20

⁹⁸ Necip Taylan, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 97; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1996, s. 87.

gerektiğinin savunur. O, ancak adil eylemler yaparak adil olunacağını ve hazda ölçülü eylemler yaparak da hazda ölçülü olunacağını söyler. Bunları hiç yapmayanın ise asla iyi olabilecek bir durumda olmadığını söyler. İnsanların birçoğunun erdemli eylemleri yapmak yerine tartışmalara daldıklarını ve böylece filozof olarak davrandıklarını zannettiklerini ve bu durumun kendilerini erdemli yapmaya yettiğini düşündüklerini ifade eder. Hatta onların durumunu; hekimlerini dikkatlice dinleyen, fakat onun buyruklarından hiçbirini yerine getirmeyen hastalara benzetir. Nasıl ki hastalar böyle davranarak sağlıklarını elde edemezlerse felsefecilerin de yalnızca felsefi konuları tartışarak ruh sağlığını elde edemeyeceklerini söyler.⁹⁹

Ahlaken “iyi” diye nitelendirilen faziletlerin, kendi içinde kesin bir düzen ve uyumluluk içinde olması gerekmektedir. Aristoteles’e göre fazilet, insanın hazlarının aşırılık ve eksikliklerinin ortasında (mean) olan bir durumdur. Burada yola çıkarak erdemlin bir ruhsal durum belirttiğinin ve orta yol olduğunu söyler.¹⁰⁰ Örneğin o, insanın kendine güven hissini cüretkârlık gibi bir aşırılık veya korkaklık gibi bir eksiklik olarak karşımıza çıkabileceğini, bu duygunun fazilet diye isimlendirilen kısmının ise orta noktada bulunan cesaret olduğunu söyler. Aristoteles, orta olma durumunu ifade ederken, bu ortamın insandan insana değişiklik arz ettiğini örnekleriyle ortaya koyar. Yani ona göre orta mutlak değildir. Onu her akıl sahibi doğru bir kurala göre belirleyecektir.¹⁰¹ Aristoteles, cesaretin delice atılganlık olmadığını bu durumun tıpkı korkaklık gibi bir aşırılık olduğunu söyler. Bunun yanında cömertliğin de müsriflik ve cimrilik arasında bir orta nokta olduğunu söyler. Adalet de aynı şekilde haksızlık yapmak ve haksızlığa ses çıkarmamak arasında bir orta noktayı belirleyen bir durumdur.¹⁰²

Aristoteles’e göre akıl külli, hakikati (universaltruth) açık ve aşikâr olarak kavrar ve bu hakikatlere ulaşmak için tümevarım ve kıyas yolunu kullanır. Bu sayede değişmez ve zorunlu olan doğruya ulaşılabileceğini ifade eder. Bu bilgiye ulaşmayı da teorik bilgelik olarak isimlendirir. Ona göre teorik bilgelik zorunlu ve değişmez külli ilkeleri ortaya koyarken, pratik bilgelik zorunlu ve değişmez külli ilkeleri değil olumsal ve değişebilir insani fiillerle ilgilenir. Bu noktada basiret (prudence) devreye

⁹⁹ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, s. 105- 106.

¹⁰⁰ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, s. 108.

¹⁰¹ Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, s. 22-25.

¹⁰² Görkberk, *Felsefe Tarihi*, s. 88-89.

girmekte ve tercih edilen bir gaye için uygun olan ortayı bulma çabasını ifade etmektedir. Basiret, ahlaki ilkeleri akli olarak formüle etme şeklinde değil, onları olaylara uygulaya bilme kabiliyeti olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda insani değerlerdeki ortayı belirleyen, doğru kurala ulaşmamızı sağlayan ahlaki basirettir. Bu yeti, ruhun irade eden, tercih yapan melekesinin bir faziletidir. Aristoteles insanı ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak kabul etmekte ve insanda “nous” adı verilen ilahi bir unsurun (divine element) var olduğunu ve onun görevinin de insanı yönetmek ve varlık üzerinde düşünmek olduğunu ifade eder. İnsanın ancak bu ilahi ruhun derin düşünme sonucunda idrak ettiği gerçekleri faaliyete geçirdiğinde mutluluğu tecrübe edeceğini söyler. Ona göre, insana ancak bu sayede gerçekler açıkça görünür ve bu akli kavrayışla insan Tanrı’ya mahsus bir hayatı yaşar ve kendisini tatmin eden mükemmel bir mutluluğa ulaşır.¹⁰³

Bu açıklamalardan sonra Aristoteles’in ahlak teorisinin temeline akli yerleştirdiğini söyleyebiliriz. O insani erdemlerin ve değerlerin ancak insana özgü, insanı diğer varlıklardan ayrıcalıklı kılan özellikte aranması gerektiğini ve bu özelliğinde teorik ve pratik görünüşleriyle ancak akılda bulunduğunu ifade etmiştir. Aristoteles’e göre akıl, teorik yönüyle değişmez ve zorunlu olan en yüksek ilkeleri doğrudan doğruya kavrar. Pratik yönüyle ise akıl değişebilir, insan fiilleri üzerinde düşünüp davranışlarında ona doğru olan ortayı, yani vasatı gösterir.

1.3.2. Kant ve Değer

Ahlaki akılla temellendirenlerden Immanuel Kant (1724-1804), on sekizinci yüzyıl aydınlanma dönemi Alman filozoflarının en önemlilerindendir. Kant’ın ahlak üzerine geliştirmiş olduğu düşünce sistemi, ahlak tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kendisinden öncekilere ciddi eleştiriler sunan Kant, etik konusunda yeni bir terminoloji geliştirmiş, sonraki dönemde etik konusunu ele alan birçok düşünür, Kant’ın düşüncelerini kabul etmeseler dahi onun terminolojisini kullanmışlardır.¹⁰⁴ Ona göre insan, sadece bilme ihtiyacı olan, çevresinde bulunanları kavramaya çalışarak onlar hakkında teoriler üreten, teorik akla sahip bir varlık değildir. O, insanı ne yapması gerektiği hakkındaki bilgiyi kendi bünyesinde

¹⁰³ Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, s. 29-32.

¹⁰⁴ Alasdair Macintyre, *Etik’in Kısa Tarihi*, Çev.: H.Hünler & S. Z. Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 217.

barındıran, salt pratik akla sahip olan, yani eylemde bulunma ve davranış geliştirme ihtiyacı içinde bulunan bir varlık olarak nitelendirir.

Kant, insanın niyet ve davranışlarında ortaya çıkan ve hiçbir şarta bağlı olmayan gereklilik hakkındaki bilgiyi, aklın varlık yapısında taşıdığı en derin mana olarak görür. O bu ahlak bilgisinin insanda a priori olarak bulunduğunu söyler. Ona göre insan aklına verilmiş olan “son amaç”, bilgi alanında değil, eylem alanında, insanın davranışlarında, salt pratik aklın kategorik buyruklarına göre yapıp ettiklerinde ortaya çıkar.¹⁰⁵ Fakat bu bilginin insanların fiillerinde ve davranışlarında yani olanda değil, olması gerekende olduğunu söyler. Kısaca bu bilgi insanların nasıl davranması gerektiğinin bilgisidir. Bir bakıma olanı değil, olması gerekeni ortaya koyan a priori bir bilgidir. Örneğin, bütün insanlar yalan söyleseler bile, yalan söylememeleri gerektiği konusundaki bilgi kendilerinde a priori olarak mevcuttur. Kant’a göre, ahlak üzerine kafa yoran insanın görevi, ahlaki bilgilerdeki a priori unsurları ayırmak ve onların kaynağını araştırmaktır. Kant, ahlak alanındaki temel prensiplerin kaynağının pratik akılda bulunduğunu söylemektedir. Ona göre akıl tektir fakat tatbikatta pratik ve teorik olmak üzere ikiye ayrılır. Teorik akıl daha çok bilgiye yönelirken, pratik akıl ahlak kurallarına uygun bir tercihte bulunarak, bu tercihin davranış haline gelmesine yönlendirir. Kant, ahlak felsefesini ahlak metafiziği ve tatbiki ahlak felsefesi olarak iki kısma ayırır. Ahlak metafiziği ahlakın teorik, uygulamadan bağımsız salt ahlak yönünü konu edinirken, tatbiki ahlak felsefesi en yüksek ahlaki prensipleri insan şartlarına uygulamaya yöneliktir.

Kant’ın ahlak metafiziğini ayırması, onun yükümlülüğün temelini insan tabiatında veya insanın içinde bulunduğu dünyanın şartlarında değil, saf akıl kavramında, a priori olarak aranması gerektiği düşüncesinden kaynaklanır. Onun bu düşüncesi, ahlak konusunu salt pratik akılla temellendirdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu yönüyle Kant, ahlak kanunlarının temellerini insan tabiatında veya bu tabiatın bir özelliğinde bulmaya çalışan bütün ahlak filozoflarından ayrı düşünmektedir. Bu sebeple “Pratik Aklın Eleştirisi” adlı kitabında ahlak kanunun temellerini insan tabiatına dayandıran diğer bütün filozofları eleştirmiş ve onların

¹⁰⁵ Ülker Öktem, “Kant Ahlakı”, *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Ankara, 2007, C. 18, s. 11-22.

konuyu algılamada yetersiz kaldıklarına işaret etmiştir.¹⁰⁶ Kant'ın salt pratik aklı, istekleri ve arzuları yöneten bir akıldır. Salt pratik akıl bu işlevini genel geçerliği olan, deneyden gelmeyen, bir takım kanunlar ve ilkelere dayanarak gerçekleştirir. İnsanın ahlaklı hareketlerindeki akıl, gereklilik ifade eden bir buyruk ve bir ilke karakterini taşır. Bu akıl aynı zamanda kişinin iradesinin, kendi kendisini yönettiği kanunları koyan akıldır. Kant insan aklının, insan hayatını kendi varlık yapısına uygun olarak yöneten, özel ve çok temelli bir yönünün olduğunu söylemiştir. Böyle bir aklın var olduğunu bize gösteren ise insanın ahlaka uygun davranışları ve ahlak fenomenleridir. Bu yüzden Kant, kendinden öncekilerin mutluluk veya faydacılık üzerine inşa ettiği ahlak anlayışının karşısına, bizzat insanda var olan insanın ahlak anlayışındaki ahlaklılığı koyar.¹⁰⁷ Mutluluk kavramının belirsiz bir kavram olduğu üzerinde duran Kant, insan mutluluğa ulaşmayı istese bile hiçbir zaman kesinlik ve tutarlılıkla aslında ne dilediğini ve istediğini söyleyemez der. Mutluluk kavramını oluşturan öğelerin hepsinin deneysel olmasını, bu tutumun nedeni olarak açıklar. Kant, insanın neyin gerçekten kendisini mutlu kılacağını, herhangi bir ilkeye göre kesin bir şekilde belirleyecek durumda olmadığını söyler. Ona göre mutluluk aklın bir ideali değil, sırf deneysel nedenlere dayanan hayal gücünün bir idealidir.¹⁰⁸

Ahlakın deneysel nedenlerle temellendirilemeyeceği konusunda Kant oldukça iddialıdır ve muhaliflerine; “Hangi hakla, insanlığın belki de yalnızca rastlantısal bazı koşulları altında geçerli olan şeyi, her akıl sahibi yaratık için genel bir buyurta olarak sınırsız saygı konusu yapabiliriz?” sorusunu sorar. Buradan hareketle ahlakın temellendirilmesinin tamamen deneysel olduğunu iddia eden ve a priori olarak saf ama pratik bir akıldan kaynaklanmadığı ileri sürenleri eleştirir. Bireylerin istemelerini belirleyen yasalarının, akıl sahibi bir varlığın istemesini belirleyen yasalar olabilmesi için a priori olarak pratik saf akıldan kaynaklanması gerektiği üzerine vurgu yapar. Hatta bir adım daha ileri giderek, “Ahlaklılığı örneklerle göstermeyi istemek, ahlaklılığa yapılabilecek en büyük kötülüktür.” der.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 12.

¹⁰⁷ Ülker Öktem, “Kant Ahlakı”, s. 12.

¹⁰⁸ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev.: İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 35.

¹⁰⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 24.

“İyi isteme” kavramı, Kant’ın ahlak teorisinin anahtar kelimelerinden biridir. Kant iyi istemenin kayıtsız şartsız iyi olduğunu ve onun hiçbir halde kötü olmayacağını savunur. Ona göre aklın görevi, başka bir amaç için araç olmak değil, bizzat kendi başına olmalıdır. Bu da iyi istemedir. Bu isteme tek ve tüm olmasa bile en üstün iyidir ve her şeyin hatta mutluluk isteminin bile koşuludur.¹¹⁰ Zekâ, cesaret gibi kabiliyetlerin her zaman kötü bir hedefe ulaşmak için kullanılmasının mümkün olduğunu, fakat iyi istemenin hiçbir halde kötü olmayıp, her zaman kayıtsız şartsız iyi olduğu vurgusunu yapar. “İyi isteme” başka bir şeyle ilgisi içinde değil, sadece kendinde iyi (good in it self) olanı istemedir. Fakat bazen insanlar iyi şeyleri ve güzel davranışları sadece fiziki şartlarını düzeltmek için yapabilirler. Bu durumda istemesi “iyi” diye nitelenecek midir? Kant bu durumda ahlaki değeri olan davranışların ancak “Ödev” bilincinden kaynaklanan davranışlar olabileceğini söylemiştir. Sadece vazifeden dolayı (fort he seek of duty) harekete geçen istemelerin, iyi istemeler sınıfında değerlendirilebileceğini söyler.¹¹¹ Kant, insanın ahlak temelli gayesini ararken iyi isteme kavramına ulaşmak üzere üç temel ön koşul öne sürmüştür. Bu koşullardan ilki, gayenin kendi başına saygı görmeye layık olmasıdır. İkinci olarak; öncesinde başka hiçbir amaç olmaması ve her şeyin koşulunu oluşturması gerektiğini öne sürmüştür. Son olarak bu gayenin, doğal sağduyuda aydınlatılmayı bekleyen bir halde (bil kuvve) bulunuyor olması şartını ileri sürer.¹¹² Bu çerçevede Kant’ın, iyi istemeyi, mutluluk isteminin dahi bir koşulu olarak kabul ettiği görülmektedir.

Kant felsefesinde ödev bilinci ahlaki değerlerden önce gelir. Kant ödev duygusu ile yapılan iyi istemelerle diğerlerini ayırmak için insanın hayatını devam ettirme isteğini örnek olarak verir. “Bir insanın hayatını sürdürmesi onun için bir vazifedir hatta bu vazifeye herkesin doğrudan doğruya eğilimi vardır.”¹¹³ Bundan dolayı sırf arzuladığı için hayatını devam ettiren insanın bu davranışının ahlaki bir değerinin olduğu söylenemez. Davranışın ahlaki bir değerinin var olduğunu söyleyebilmemiz için bu fiilin yalnızca ahlaki bir yükümlülükten dolayı yapılması gerekir. Sadece eğilim ve arzulardan dolayı yapılan fiiller ahlaki olarak nitelendirilemezler.

¹¹⁰ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 11.

¹¹¹ Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, s. 33-35.

¹¹² Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 12.

¹¹³ H. Ziya Ülken, *Ahlak*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 107.

Burada, Kant'ın istediği şeyi şu şekilde açıklayabiliriz: Farz edelim, hayatın elemelerinden kurtulmak için intihar etmek istiyorsunuz. Bu durumda, elemenden kurtulmak hissine, yani bencilliğe dayanarak intiharın meşruiyetini ve ahlaken kabul edilebilir olduğunu doğal bir yasa olarak isteyebilir misiniz? Hayır! Çünkü nefsimiz hakkındaki sevgimiz, başka deyişle kendimizi beğenmemiz hayata tutunmayı, olabildiğince ömrümüzü sürdürmeyi gerektirir. Dolayısıyla insan nefsi ölmeyi değil, hayatın devamlılığını emreder. Eğer kendini beğenmek, sonuç olarak nefsi öldürmeye delalet ederse, insan doğası kendi yasasıyla yani “kendini beğenmekle” tezada düşmüş olur. Bu durumda intiharın genel bir yasa, meşru bir talep olması kabul edilemez.¹¹⁴ Zira irade, içgüdü tarafından durdurulduğundan dolayı “elemenden kurtulmak için intihar et” tarzında şartlı bir emir (imperatifhypothetique) verir, fakat bu türden emirler, Kant'ı hiç ilgilendirmez. Esasında Kant'a göre intihar, ahlaklı bir davranış değildir. Çünkü intihar eden, şahsiyetini bir araç gibi kullanmaktadır. Oysa ahlaki emir, ancak kesin ve genel olur. Bu kesinlik ve genelliğin meydana gelebilmesi için bencilliğin oluşturduğu görelî hedefleri bırakmak, davranışlarımıza mutlak bir amaç aramak gerekir. Bunun için de davranışlarımıza mutlak amaç koyan pratik akıl ve irade gereklidir.¹¹⁵

Kant'a göre ödeve uygun bir şekilde hareket etmekten kasıt, o fiilin ahlak kanunlarına uygun olmasıdır. Ahlak kanunları, bireysel veya bölgesel değil, bizatihi evrensel (universality) olmak zorundadır. Metafizik alanındaki bu kanunlar, tıpkı fizik kanunları gibi evrenseldir. Fakat fiziki yasalara şuarsuz ve zorunlu olarak uyan fiziki varlıklardır. Ahlak kanununa uyması gereken varlıklar ise akıl sahibi varlıklardır. Akıl sahibi varlıkların ahlak kanununa uygun hareket edip etmeme kabiliyetleri vardır. Bundan dolayı insan davranışlarının ahlaki olarak nitelendirilebilmesi için evrensel ahlak kanununa saygıdan dolayı icra edilmeleri gerekmektedir. O halde insan davranışlarının ahlaki değeri, ahlaki bir fiili icra etmekten değil, ahlak kanununa itaat etme sorumluluğundan kaynaklanmalıdır.¹¹⁶

¹¹⁴ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 38-39.

¹¹⁵ M. Emin Erişirgil, *Kant ve Felsefesi*, Eko mtb., İstanbul, 1997, s. 212-213.

¹¹⁶ Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, s. 36-38.

1.3.3. Aristippos ve Değer

İnsani değerlerin haz ile temellendirilmesi ilk olarak Antik Yunan düşünürleri tarafından ortaya atılmıştır. Kirene Okulu'nun kurucusu Aristippos (M.Ö 435-356) hazcılık öğretisini ilk olarak gündeme getirenlerdendir. Duyumsal bir hedonizm olarak tezahür eden hazcılık, doğal ya da psikolojik olgulardan hareket ettiğini ileri sürer. Kirenelilerle onları takip eden Epikuroşuların, yunan etik düşüncesinin ana gövdesinin dışına düştüğü söylenir. Çünkü onlar Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi düzenli ve amaçlı bir evren telakkisi sunmamakta, materyalist bir varlık anlayışı belirlemektedirler. Bunun bir sonucu olarak Kireneliler, adalet, basiret, dostluk ve ölçülülük gibi geleneksel erdemleri hiç hesaba katmamışlardır. Bunun yerine anlık hazları ve bu hazların belirlediği maddi mutluluğu, hayatın en yüksek amacı olarak kabul etmişlerdir.¹¹⁷ Aristippos, insan davranışını motive eden şeyin haz arayışı veya acıdan sakınma olduğunu dile getirir. Bütün insanların acıdan kaçıp, hazza yöneldiği şeklinde bir düşünce taşıyan Aristippos, betimleyici bir teori olarak psikolojik hazcılığı esas kabul eder.¹¹⁸ İyiyi ve değeri davranışın içgüdüsel doğasına bağlayan Aristippos'a göre en yüksek iyi, kişinin kendi hazzıdır ve başka her şey ancak bu hazlara hizmet ettiği ölçüde iyi ve değerli kabul edilir. Ona göre gerek haz, gerekse acı, birer hareket olmak durumundadır ve hazları fiziki hazlar ve manevi hazlar olmak üzere ikiye ayırır. Sözelimi cinsel tatminden alınan zevk ve benzeri hazları fiziki haz; kişinin yaşadığı yerin huzur ve güven ortamı içinde olmasından dolayı aldığı hazzı da manevi haz olarak kabul eder. Bununla birlikte fiziki ve bedensel hazların her zaman manevi hazlardan üstün olduğunu savunur. Ona göre, gerek bedensel gerekse fiziki acılar, her zaman manevi sıkıntılardan daha üstündür. Bu yönüyle duyumcu bir bilgi anlayışına sahip olan Aristippos'un, hazzın niteliğini önemsemediğini, niceliksel bir hazcılık anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Onun hazcılığı bireyci olmakla birlikte aynı zamanda duyumsal ve maddi bir hazcılıktır.¹¹⁹

¹¹⁷ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 46-47.

¹¹⁸ Diogenes Laestios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Çev. C. Şentuna, YPK Yayınları, İstanbul, 2003, s. 99.

¹¹⁹ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 48-50.

1.3.4. Epikuros ve Değer

Aristippos'un hazcılığının Yunan felsefesinde daha gelişmiş bir versiyonu Epikuros'ta (M.Ö. 341-270) görülmektedir. Epikuros, eylem değerlerini haz ile temellendiren filozoflardan biridir.¹²⁰ O, Aristippos'un ağırlıklı olarak nicelik üzerinden temellendirdiği hazcılığını, niteliksel bir hazcılığa dönüştürmüştür. Bütün hayvanların acıdan kaçıp hazza yönelmesi gözlemi üzerine düşüncesini temellendiren Epikuros, hazla iyiyi, acıyla da kötüyü birbirine eşitlemiştir. Epikuros, kesinlikten yoksun ve belirsiz bir dünyada, dolayumsuz deneyimleriyle birlikte duyguların haz ve acıya duyarlı olduğunu söylerken, hazcılığı ampirik ya da deneyimci bir epistemolojiye dayandırmıştır. Onun insan anlayışı ve ontolojik varlık görüşü maddecidir. Epistemolojik açıdan ise ampirik yani deneye dayalı bilgi görüşünü savunur. Epikuros, hazzın süresinin yoğunluğundan çok daha önemli olduğunu ve dolayısıyla fiziki ya da maddi hazlar yerine, manevi hazların tercih edilmesi gerektiğini söyler. O insan için öncelikle acıdan azade olan bir hayatın tercih edilmesi gerektiğini ifade eder.¹²¹ Kişinin, zihinsel sükûnet ve bedensel sağlıkla birlikte bir dinginlik hali yaşaması gerektiğini iddia eden Epikuros, şöyle der:

Kendi kendine yetmeyi büyük bir iyilik sayarız, her durumda azla yetinelim diye değil, ama bolluk içinde değilsek, bolluğun tadını buna en az gereksinimi olanların çıkardığına, doğal olan her şeyin kolayca elde edildiğine, boş olanın ise zor gerçekleştiğine içtenlikle inanmış biri olarak, azla yetinebilelim diye. Yoksulluktan ileri gelen acıyı ortadan kaldıran yalnız tatlar da zengin bir sofraya ile aynı hazzı verir. Böyle sade ve zengin olmayan sofralara alışmak sağlığa iyi gelir, insanı yaşamın getirdiği zorunluluklara karşı hazır kılar, zengin sofralara uzun aralıklarla oturduğumuzda, daha büyük keyif almamızı ve talih karşısında korkusuz olmamızı sağlar. Böylece hazzın erek olduğunu söylerken, bununla öğretimimizi bilmeyen bizimle aynı görüşte olmayan ya da yanlış anlayan bazı kimselerin düşündüğü gibi yoldan

¹²⁰ Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, s. 76.

¹²¹ Ahmet Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 52-55.

*çıkılmış insanların hazlarını ve cinsel hazları söylemiyoruz, tersine bedence acı çekmemeyi ve ruhça sarsıntı içinde olmamayı anlıyoruz.*¹²²

Görüldüğü üzere Epikuros felsefesi tam anlamıyla acıdan kaçış, hazza yönelik felsefesidir. Ancak Epikuros için her zevk geçerli ve peşinden koşulacak yetkinlikte değildir. Zenginlik, şan şeref, para değersiz zevkleridir. Bu zevkler değersiz olduğu için insan kendine uzun süreli yarar verecek zevklerin peşinden koşmalıdır.¹²³ Aynı zamanda Epikuros ölçülü olmanın gereğine de dikkat çekmiş, bu konuda söylemiştir: “Ölçülülük her şeyin başında gelen en büyük zenginliktir. Onun için ölçülü olmak felsefeden bile daha değerlidir. Çünkü diğer bütün erdemlerin kaynağı ölçülü olmaktan geçer.”¹²⁴

1.3.5. David Hume ve Değer

David Hume insani değerlerin konu edildiği ahlak felsefesi terimini “İnsan Tabiatının İlmî” şeklinde kullanmış ve davranışın kaynağı olarak insan tabiatının duygusal yönünü analiz etmekle uğraşmıştır. Felsefeyi genel olarak kurgusal ve kırgısal felsefe olmak üzere ikiye ayıran Hume, ahlakı kırgısal felsefe içinde ele alır. O aklın asla tutkuya muhalefet edemeyeceğini, yalnız başına aklın istemesinin herhangi bir fiil için asla motive edici bir unsur olamayacağını belirtmiştir. Hume, soyut fikirler arasındaki ilişkilerle ilgilenen soyut anlama yetisi (understanding) olan aklın, herhangi bir davranışın saiki olamayacağını söyler. Aklın davranış alanında herhangi bir tesirinin olamayacağını savunur. Usun doğruluğun ve yanlışlığın keşfi olduğunu söyler. Aklın bütünüyle durağan olduğunu ve hiçbir zaman bir eylemi ya da duyguyu önleyemeyeceğini ya da üretemeyeceğini savunur. Bir objeye karşı olan yönelmenin veya ondan sakınmanın akıldan dolayı değil, acı ve haz ihtimalinden dolayı olduğunu söyler. Ahlakın eylemler ve duygular üzerinde bir etkisinin olduğunu delil getirerek, ahlakın ustan türetilmeyeceği sonucuna ulaşır. Dolayısıyla buradan aklın herhangi bir tutku veya heyecan ile yapılmış bir tercihe mani olmaya güç yetiremeyeceği sonucunu çıkarır.¹²⁵

¹²² Diogenes Laertios , *Ünlü Filozofların Yaşamları Ve Öğretileri*, s. 519.

¹²³ Epikuros, *Mektuplar ve Maksimler*, Çev.: Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1962, s. 38.

¹²⁴ Epikuros, *Mektuplar ve Maksimler*, s. 39.

¹²⁵ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergün Baylan, BilgeSu Yayıncılık, 2015, s. 307-308.

Hume, tutku ve akıl çatışmasından söz ederken kesin bir felsefi dille konuşulamayacağını aklın duyguların ve hazların kölesi olduğunu ve öylede olması gerektiğini söyler. Ahlaksal ayrımların ustan kaynaklanmadığını bu sebeple ahlak duygusu gibi etkin bir ilkenin kaynağı olamayacağını düşünür. Ona göre akıl davranışlar üzerinde yalnız şu iki şekilde etkili olabilir:

1. Bir tutkunun uygun bir nesnesi olan şeyin varoluşu konusunda bizi bilgilendirip tutkuyu uyandırdığı zaman.
2. Bize bir tutkuyu uygulama imkânı sunacak şekilde neden-sonuç bağlantısını ortaya çıkardığı zaman.¹²⁶

Hume'a göre insan davranışlarını yöneten asli unsurlar tutkular ve duygulardır. Akıl tutku ve duyguların en iyi şekilde nasıl tatmin edileceği hususunda faaliyet gösterebilir, fakat tutku ve duyguların akli olup olmadığını sorgulayamadığı gibi onlara engel olamaz. O zaman davranışların ahlakiliği akla göre değil duygulara göre belirlenmelidir. Bu görüşü desteklemek için Hume, "Adam öldürme fiilini" örnek olarak verir. Adam öldürme fiili ister adli bir hükümden sonra haklı görülsün, isterse haksız bir şekilde gerçekleşsin fiziki bir olgu olarak aynı şeydir. Bu noktada akıl birine iyilik, birine kötülük atfedemez. Çünkü iyilik ve kötülük yargısı ancak duygulara göre ve hissedilerek verilen bir yargıdır. Olgularla ilgilenen akıl ise faziletleri keşfedemez.¹²⁷

Ahlakın bir yargılamadan çok duyumsama olduğunu söyleyen Hume'a göre ahlaklılık, hakkında hüküm verilen bir şey değil, tam olarak hissedilen bir şeydir. O halde fazilet, duygularca hoş karşılanan, rezilet ise rahatsız edici izlenim uyandırmayan şeyler olarak kabul edilmelidir. Yani fazilet duygusuna sahip olmak özel bir hoşnutluk hissetmekten başka bir şey değildir. Dolayısıyla Hume'un ahlaki değerler sisteminde fazilet ve rezilet, haz ve acı duygularıyla açıklanmaktadır. O, erdemsizlik ve erdemin salt akıl ya da tasarımın karşılaştırılması sonucu keşfedilir bir şey olmadıklarını söyledikten sonra, aralarındaki farkı ancak his yoluyla sağlayabileceğimizi söyler.¹²⁸

¹²⁶ Hume, *İnsan Doğası Üzerine*, s. 309.

¹²⁷ Kılıç, "Olgü ve Değer Problemi", s. 354.

¹²⁸ Hume, *İnsan Doğası Üzerine*, s. 317.

Ahlaksal iyi ve kötüyü bilmemizi sağlayan etkenlerin acılar veya hazlar olduğunu ileri süren Hume, ahlaki hazların sebebini kısmi olarak “Faydalı olma”da bulur. Fakat bunun yanında bireysel menfaati değil, kamu menfaatini adaletin yegâne temeli olarak görür. Bir eylemin, bir hissin veya kişiliğin niçin övgüye değer ya da kusurlu olduğu sorusunu soran Hume, sorunun cevabını da kendisi verir. Ona göre erdemli ya da erdemsiz kabul edilen bu tür eylemler, hisler veya kişilikler, insanda bir tür haz ya da bir tür rahatsızlığa neden olduğu için erdemli ya da erdemsiz kabul edilirler.¹²⁹

Hume’a göre erdem duygularımızın hepsi doğal değildir. İnsan hayatının zorluklarından kaynaklanan sebeplerle haz ve beğeni üreten bazı erdemlerin oluşturulduğunu ileri sürer. Ona göre bu erdemlerden biri de adalettir. Adalet fikrinin temelini bireyin kendisinden değil, toplumsal yaşantı sonucunda eksiklikleri gidermek için ortaya atılmış bir uyuşmanın sonucu olduğunu söyler. O insanların servetine dokunmama hakkında toplum bazında bir uyuşım sağlanınca orada derhal adalet ve adaletsizlik fikrinin doğacağını söyler. Dolayısıyla Hume’daki adalet fikrinin temeli fikirlerimiz değil, izlenimlerimiz olarak belirlenmiştir. Adalet kurallarının yapay olduğunu iddia eden Hume, bu duygular her ne kadar yapay olsa da keyfi olmadıkları kanaatindedir. Bütün bunlara rağmen o, adalet tasarımının hiçbir zaman insanları birbirine karşı adil olmaya esinlendirecek doğal bir ilkenin yerini alamayacağını söyler.¹³⁰

Hume’un ahlak ve değerler hakkındaki sorgulaması esas olarak, ahlaki olmayan öncüllerden ahlaki sonuçların çıkarılıp çıkarılamayacağı düşüncesinden hareketle başlar.¹³¹ Acaba tasvir edici olgusal önermelerden, değer hükümlerini dedüksiyon yoluyla çıkarmamız mümkün müdür, değil midir? Eğer böyle bir çıkarım mümkünse, bu nasıl mümkün olmaktadır, değilse niçin mümkün değildir? Başka bir söyleyişle, olgu ile değer arasında aşılması imkânsız mantıki bir kopukluk var mıdır? Böyle bir kopukluk varsa, bunu aşmanın mümkün olduğu durumlar söz konusu mudur?”¹³² Bu sorgulamayı Hume, farklı bir perspektiften *Treatise* isimli eserinin bir bölümünde ele almıştır. Bu bölümde Hume, belli bir ahlak sistemi üzerine

¹²⁹ Hume, *İnsan Doğası Üzerine*, s. 309.

¹³⁰ Hume, *İnsan Doğası Üzerine*, s. 325-327.

¹³¹ Kılıç, “*Olgular ve Değer Problemi*”, s. 356.

¹³² Kılıç, “*Olgular ve Değer Problemi*”, s. 358.

çalışanların yazılarında karşılaştığı olgudan değere geçişteki anlaşılmazlıktan bahsetmiş ve şunları söylemiştir:

“Bu zamana kadar karşılaştığım her ahlak sisteminde, her zaman dikkatimi çeken husus şu olmuştur: Yazar, belli bir süre standart akıl yürütme metodunu takip ederek bir Tanrı'nın varlığını ortaya kor veya beşeri faaliyetlerle ilgili bazı gözlemlerde bulunur. Fakat birden bire "dir" ve "değildir" gibi hüküm ekli olgusal önermeler yerine "malı" veya "mamalı" gibi eklerle ifade edilen değer yüklü önermelerle karşılaşmak beni şaşırtır. Bu değişiklik fark edilemeyen türden bir değişiklik de olsa nihai sonuç böyledir. Bu "malı" veya "mamalı" gibi ekler, yeni birtakım ilişki ve tasdikleri ifade ettiği için, bu durumun gözlemlenmesi ve açıklanması zorunluluk arzeder. Aynı zamanda, bütünüyle anlaşılamaz görünen şey için olduğu kadar, birbirinden tamamen farklı karakterde olan iki şey arasında kurulan bu yeni ilişkinin, nasıl bir dedüksiyon (deduction) olabileceği konusunun da izah edilmesi gereklidir...”¹³³

Daha öncede belirttiğimiz gibi, değerlerin dünyasıyla tercihlerin dünyası birbirine komşudur. Değerler tercihlerin var olduğu yerde vardır. Bu sebeple “dir” ve “değildir” türünden hüküm ekli olgusal önermelerde bir tercih söz konusu olduğunda, “meli” “malı” türünden bir takım değer yüklü önermelere geçmek doğaldır.

Genel olarak Hume'un ahlâk ve değerler üzerindeki anlayışını maddeler halinde özetleyecek olursak şu hususların göze çarptığı görülmektedir:

- 1- Ahlâk ve değerler olgusal alana ait olgulardır bu sebeple deneyle ve gözlemlerle bilinebilir.
- 2- İnsan tekinin ve insan topluluklarının tabi olduğu kanunlar, tabiat kanunları ile aynı mesabede olup saptanabilir ve değiştirilemezler.
- 3- Ahlaki ilkeler bilinebilir. Bu bilgiye ulaşmak için insanın güdü ve aksiyonlarının bilinmesi yeterlidir.

¹³³ Kılıç, “Olgü ve Değer Problemi”, s. 355-356.

- 4- Ahlak zorunlu olarak ortaya çıkar. Çünkü insan davranışları ve güdülerini üzerine bina edilmiştir.¹³⁴

1.3.6. İnsani Değerlerin Sezgi ile Temellendirilmesi

Sezgicilik, bir şeyin doğrudan doğruya ve vasıtasız bir şekilde kavranışı (apprehension) veya bilinmesi (cognition)dir.¹³⁵ Sezgileyen birey ahlaki değerler ortaya koymaz fakat insanda var olan değerleri idrak eder ve keşfederler. Sezgi yoluyla kavranan değerler, bütün insanlar için geçerlidir. Yani evrensel olmak zorundadır. Bir davranışın iyi veya kötü olduğu sezgi yoluyla açık bir şekilde bilinir ve belli bir doğrulamaya ihtiyaç duymazlar.

1902 yılında yazdığı *Principia Ethica* adlı eserinde Moore, fenomenolojik bir analiz yapmış ve bir obje bir idea olarak “İyilik nedir?” sorusu üzerine durmuştur. Moore’un bu soruya cevabı “İyi iyidir” şeklinde olmuştur. İyinin doğal olmayan bir kavram olduğunu ve sezgisel olduğunu belirten Moore, bundan dolayı bu tür kavramlar hakkında herhangi bir şekilde olumlu ya da olumsuz veya mantıksal bir gerekçe gösterilemeyeceğini vurgular.¹³⁶ Ona göre iyi kolaylıkla ayırt edilebilecek basit bir kavram olduğundan dolayı açıklamaya ihtiyacı yoktur. Bir objeyi tarif etmek için o objenin bileşik (complex) olması gerekir. Oysa iyilik bileşik değil, basit bir kavramdır. Moore’a göre ahlaki sezgi ahlaki prensipleri ortaya koyan bir sezgi değildir. O sadece ahlaki prensipleri keşfeden bir yeti olarak kabul edilir. Bundan dolayı da ahlaki prensipler subjektif değil objektif olmalıdır. Ona göre bütün ahlaki kurallar ve kanunlar, belli bir davranışın iyi sonuç doğuracağını ifade etmekten başka bir şey değildir. Moore, bu davranışın belirlenmesi veya hangi davranışın daha iyi olacağını hesaplamanın zorluğu üzerinde durmuş bu problemin aşılabilmesinin yolunun toplumda uygulanan ve doğru kabul edilen davranışlara uygun davranmak olduğunu söylemiştir.¹³⁷

Moore’a göre bir eyleme doğrudur demek, onun benzeri diğer eylemler arasında en iyi olduğuna vurgu yapmaktır. Bu nedenle Moore bir tür faydacıdır. Ona

¹³⁴ Emin Çelebi, *David Hume'da Nedensellik Bağlamında Ahlak ve Hürriyet Problemi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya, 2008, s. 117.

¹³⁵ Mehmet Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, Ankara, 1981, s. 31.

¹³⁶ Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, Çev.: Mehmet Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 32-33.

¹³⁷ Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, s. 52-58.

göre her eylem, aynı konuda olası diğer eylemlerin sonuçlarını da göz önüne alarak değerlendirilmelidir. Bu görüş faydacılığın en azından bazı versiyonlarınca savunulduğu gibi hiçbir eylemin kelimenin gerçek manası ile doğru ya da yanlış olmadığı sonucuna götürür.¹³⁸

Moore bir taraftan iyiliğin ve doğruluğun evrenselliğini vurgularken “Yegâne iyi hazdır” önermesine yanlış demekle yetinmiş ve “Bana göre öyle görünmesinden başka bir sebep yok” şeklinde cevap vermiştir. Bunun yanında iyinin belirlenmesini her ferdin şahsi sezgi yetisine bırakması ve en doğru davranışı insanın içinde yaşadığı toplumun doğru kabul ettiği davranışa uyma şeklinde nitelendirmesi aslında iyinin ve doğrunun evrenselliği hakkında bir şey söylemediğini ortaya koymaktadır.

H. Ziya Ülken değeri ihtiyaçla temellendirmeye çalışır.¹³⁹ Bu noktadan hareketle birçok konuda olduğu gibi bu konuda da insanlar arasında ortak bir nokta bulunmadığı, dolayısıyla değerlerin öznel olduğu ve değişebilirliği sonucuna gidilebilir.

Fransız filozofu Henri Bergson, değerlerin temellendirilmesi hususunda iki ana kaynaktan bahsetmiş ve bunları birer güç olarak tanımlamıştır. Bu güçlerden birini toplumsal baskı gücü, bir diğerini de beşeri daha doğrusu ilahi cazibe gücü olarak adlandıran Bergson, toplumun baskı gücünü toplumun bize verdiği rolü oynamak, onun bize çizdiği yolu tıpkı bir bal arısı veya karıncanın içgüdüsü gibi az düşünülmüş bir şekilde taklit etmek olarak açıklamıştır. Bergson birinci güç olarak zikrettiği toplumsal baskı gücünün zamanla bireysel direnişi kıracağı üzerinde durmuş ve kolektif hayatın emredici gücünün insanı ister istemez kendine çektiğini söylemiştir. Kalabalığın ahlak ve değer anlayışının kolektif bir baskı sonucu ortaya çıktığını söyleyen Bergson, ilahi cazibe gücünden kaynaklanan ahlakın kişinin ve toplumun anlayışını da peşinden sürükleyen daha çok ideale doğru bir istek olduğunu belirtir. Bergson insanı bazen içgüdü tarafından itilmiş olarak, bazen de bir heyecan tarafından sürüklenmiş olarak takdim etmekte fakat asla karşılaştırmaya, seçmeye, değerlendirmeye kabiliyeti olan bağımsız bir şahsiyet olarak sunmamaktadır. Oysa ahlakın temellendirilmesi meselesi yüceltilmiş bir arzunun hedefi olarak takdim edilemeyeceği gibi, çevrenin emredici gücünün zalimce bir baskısı olarak da ele

¹³⁸ Alasdair, *Erdem Peşinde*, s. 32-33.

¹³⁹ H. Ziya Ülken, *Değerler Kültür ve Sanat*, İstanbul, 1965, s. 29.

alınmaz. İdealin cazibesi emredici ve akla uygun karaktere bürünmediği müddetçe, güzel bir duygu olsa bile belirleyici bir ilke olmaktan çok uzaktır.¹⁴⁰

1.3.7. Değerlerin Dinle Temellendirilmesi

Dinin bütüncül bakış açısı her yerde olduğu gibi değerler konusunda da insanlar için en önemli kaynak olmuştur. İnsanlara mutluluk yollarını gösteren kaideler ve kurallar manzumesi olarak kabul edilebilecek olan dinler, ne kadar geniş ve açık ise o derece sağlam ve sürekli olmuşlardır. İnsanlık tarihinin çeşitli dönemleri bize faziletlerin ve hayırlı işlerin, itikat ve imanın köklü olduğu zamanlara tesadüf ettiğini, itikatların yozlaşmasıyla beraber ise kötülüklerin ve fenalıkların toplumlara egemen olduğu göstermektedir. Dini temel almayan ve yalnız akla dayanan ahlak ilkeleri, teorilerinin gerçekliğine inanan düşünce sahipleri için bir hareket kaynağı olabilse de toplumun birçoğunu harekete geçiren ilkeler olamamışlardır. Çünkü halkın çoğunluğu, felsefi nazariyelere akıl erdiremezler ve onlara bağlanmaya zaman ve imkân ayıramazlar. Bundan dolayı toplumların ve bireysel kimliklerin değerler üzerine inşa edilmesinde en birinci etken genellikle din olmuştur. Tarih boyunca bu noktada en kuvvetli yaptırım ve yönlendirmeler de dinlere aittir. İnsani değerlerin teoride kalmayıp, pratik hayata dönüşmelerinin en önemli etkenlerinden biri de insanların ahiret gününe hesaba çekileceklerine ve yapıp ettiklerine göre mükâfata ve cezaya çarptırılacaklarına olan inançlarıdır. Değerler üzerine beşeri olarak ortaya konulmuş hiçbir teori, İslam'ın ortaya koyduğu ahiret inancı kadar insanlar üzerinde etkili olmamıştır. Özellikle semavi dinlerdeki bu öğretinin insanların değerlere tabii olmaları hususunda ne derece etkili olduğu delile ihtiyaç hissettirmeyecek düzeyde açıktır.¹⁴¹

İslam düşüncesinin temelinde Allah vardır. Allah'ın yaratan, yaşatan, şekil veren ve her şeye kadir olan bir güç olması, zorunlu olarak değerler sisteminin temelinde yer almasını gerektiren bir husustur. Dolayısıyla bir bütün olarak değerler sisteminin temelinde Allah vardır. Çünkü Allah hitabın öznesidir ve ancak onun istemesiyle değerler bir sistem haline gelmiştir.¹⁴² Belki de İslami değerler sistemini

¹⁴⁰ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, Çev.: Emrullah Yüksel, Enver Günay, İz Yayınları, İstanbul, 2009, s. 32-34.

¹⁴¹ Babanzade Ahmet Naim, *İslam Ahlakının Esasları*, Elips Kitap, Ankara, 2011, s. 14-15.

¹⁴² FazlurRahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev.: Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 40.

diğer sistemlerden ayıran en önemli unsur, yaratıcının hitabıyla temellendirilmiş olmasıdır. Burada değerler insan aklının derin tefekkür ve çabalama neticesinde ulaştığı sistematik bir bütün olarak değil, ilahi hitabın şekillendirdiği külli ve cüzi bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiçbir şey onun dışında veya ondan bağımsız olarak düşünülemez.

İnsan, hayatının her alanında bilerek veya bilmeyerek Allah'la ilişki halindedir. Din, Allah'ın yarattığı kulunun yaşantısına müdahalesidir ve bir bütün insanın hayatını içine alır. Allah insanları yaratmış ve kendi hallerine bırakıldıklarında yapılması gerekeni bir bütün olarak kavramayacaklarını, kendilerini ilgilendirmeyen yollara sapacaklarını, bunun sonucu olarak helake sürükleneceklerini bildirmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında, insanı yaratan ve insanın dünya üzerindeki konumunu ve ödevini buyrukları vasıtasıyla belirleyen sadece Allah olduğu görülür. İnsanın hayatının hiçbir bölümünde din dışı bir alan tasavvur edilemez. Allah, Zariyat suresi 56. ayetinde insanın yaratılış gayesini ve ödevini açıkça ortaya koymuştur. “Ben insanları ve cinleri yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım.” Yaratma eylemi bir şeyin yoktan var edilmesi eylemidir. İnsanın ödevi bu şekilde ortaya konulduktan sonra, bu ödev çerçevesinde sorumlulukları ve sorumluluklarını yerine getirip getirmemesine, yapıp yapmamasına göre de değeri ortaya çıkmış olacaktır. Öncelikli olarak yaratıcının, yarattığı kulu muhatap alması ve onu imtihana tabii tutmaya değer görmesi, diğer yaratıklara göre muhatap aldığı kulun değerinin daha yüksek olduğunu gösterir. İmtihana tabii tutulan kul, diğerlerine nazaran daha üstün bir ölçüde yaratılması gerekir ki bu da bir cins olarak insan cinsinin, Allah'ın yarattığı mahlûkat içerisinde en değerli cins olmasını gerektirir. Nitekim insan ve değeri hakkındaki birçok ayet de bu yöne işaret etmektedir.

Son dönem Osmanlı mütefekkirlerinden Babanzade Ahmed Naim “İslam Ahlakının Esasları” isimli eserinde, Müslüman topluluklardaki din anlayışının onların değerler sisteminin oluşmasında en etkin güç olduğunu ifade eder ve şöyle der: “ *İslam yurtlarında Ahlakın ve değerlerin belli başlı temeli, İslam dinidir. Ve bu din, bütün halk tabakaları arasında ahlak ve faziletin yayılmasına, herkesin ahlak ve fazilete sarılmasına çalışmış ve muvaffak olmuştur. Müslümanlar, kötülüklerin ve çirkinliklerin her çeşidinden korunmak; faziletlerle ve güzelliklerle bezenmek için Allah'ın kitabından ve Peygamber'in sünnetinden başka bir feyiz ve ilim kaynağına*

ihtiyaç hissetmemiş ve Hz. Peygamber'in terbiyesiyle yetişen güzide arkadaşlarından ve onların yetiştirdikleri nesilden başka rehberlere ve önderlere değer vermemişlerdir. Hint ile Yunan'ın bir aralık Müslümanların eline geçen felsefi yazıları, Müslümanlar arasında ahlakın umum seyrine tesir bakımından hiçbir iz bırakmamıştır.”¹⁴³

Görüldüğü üzere Babanzade, İslam ümmetinin ahlak ve değerler konusunda farklı düşünce ve felsefelerin kaynaklarına vakıf olmalarına rağmen, yine de vahyi ve vahyin pratiğini tercih edip, ilişkilerinde ve davranışlarında Kur'an ve sünnet kaynaklı öğretileri esas aldıklarını bildirmektedir. Çünkü İslam dini aklın ve imanın önderliğinde şekillenmiş ilkeler ve değerler bütünüdür. Temel gayesi insani değerleri pratik hayatın en üst boyutunda yaşatılmasını sağlamaktır. İslam'daki ameli hikmet en ince ayrıntıyı dahi içine alacak kadar kapsamlıdır. Kur'an'ın herhangi bir ayeti incelendiğinde, insanları faziletli ve erdemli bir hayata sevk ettiği ve onları yaşamları süresince mutluluktan uzaklaştırıp hüznün, gam ve pişmanlıklar içerisine sürükleyecek yollardan men ettiği açıkça görülecektir. Hz. Peygamber (s) Kur'an'da insani değeri ve fazileti öne çıkarılarak övülmüş ve ona hitaben “*Şüphesiz ki sen yüce bir ahlak üzerinesin.*”¹⁴⁴ denilmiştir. Yine Allah'ın Resülü (s) tebliğinin nihai hedefini “*Ben ancak yüce ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.*”¹⁴⁵ cümleleriyle açıklamaktadır. Nitekim Hz. Ayşe'ye Allah Resülü'nün (s) ahlakı hakkında sorulduğunda, onun ahlakının herhangi bir beşeri nazariyenin ürünü olmadığını ve kendisine gönderilen vahyin bir gereği olduğunu vurgulamış ve “O'nun ahlakı Kur'an ahlakıydı” cevabını vermiştir.¹⁴⁶ Hz. Ayşe'nin Allah Resülü'nün (s) ahlakı hakkındaki bu cevabının mefhumundan anlaşılan, kâmil bir ahlak ve olgun bir insan olma noktasında atılacak adımların ve bu noktadaki yönlendirmelerin her birinin Allah'ın dininde eksiksiz bir şekilde bulunduğu açık bir ifadesidir. Bu ifadeler, müminlere insani değerler, ahlak ve erdemler konusunda başka kaynaklara ihtiyaç duymayacak kadar açık bir şekilde bir programın İslam dininde var olduğunu göstermektedir. İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'ı Kerim ve Allah Resülü'nün (s) uygulamalarını teşkil eden sünnet tahkik edildiğinde, insani değerlerin en üst boyutta nasıl yaşanabileceğine

¹⁴³ Babanzade, *İslam Ahlakının Esasları*, s. 14-15.

¹⁴⁴ Kalem suresi, 68 /4.

¹⁴⁵ Malik b. Enes b. Malik, *Muvatta*, Hüsnü'l Hulk: 8, Tah. Muhammed Mustafa Âzami, Müessesetü Malik b. Sultan, Ebu Dabi, 2004, C. 5, s. 1330.

¹⁴⁶ Babanzade, *İslam Ahlakının Esasları*, s. 14-15.

yönelik teorik ve pratik bilgilere en ince ayrıntılarıyla ulaşılabileceği görülmektedir. Babanzade, Hint ve Yunan ahlakındaki öğretilerinin İslam dünyasında çok fazla etkilerinin olmadığı söylerken bu noktaya işaret etmiş ve İslam dinindeki ameli hikmetin en ince teferruatı dahi kucaklayacak derecede olup, başka bir öğretiye fırsat vermeyecek kadar derin ve detaylı olduğuna işaret etmiştir.

1.3.8. Modernitenin Değer Temellendirmesi

İster modern bir toplumda isterse geleneksel bir toplumda olsun, insan için bir takım değerlere tutunmak onlara bağlı kalmak bir zorunluluktur. Çünkü toplumsal hayatın mümkün olabilmesi için paylaşılan ve üzerinde uzlaşılan belli değerlerin olması gerekmektedir. Modernite muayyen bir düşünce ve eylem biçimini ihtiva etmektedir. Geleneğin reddi üzerine kendini inşa eden modern insan, çoğu zaman toplumsal bağları, özgürlüğünü kısıtlayıcı birer zincir olarak kabul etmiş ve bu bağlardan kurtuldukça daha özgür, daha mutlu bir yaşam kalitesine ulaşacağını ümit etmiştir. Bundan dolayı modern insan, hayatını herhangi bir kutsal öğretiye veya yaşadığı toplumun gelenek ve göreneklerine göre değil, kendi aklıyla tanzim etmek zorunda olan seküler bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda modern insan, hayatının sevk ve idaresini kendi yapıp etmeleriyle, tecrübe ve düşünceleriyle ve aklıyla kurgulayacağını sandığı için kendisine sadece birey olmaktan başka seçenek bırakmamıştır. Fransız düşünür Edgar Morin'in ifadesiyle modernitenin yücelttiği akıl, aydınlanma döneminden bu yana "kendini gerçeğin kendisi sandığı için kendi kendini tanrılaştır[mış] ve kendi kendini tanrılaştırdığı için de delir[miştir]"¹⁴⁷ Inglehart modernleşmenin anahtarını, din merkezli bir dünya anlayışından devlet eksenli bir dünya görüşüne geçmek olarak ele almıştır. Bu durum rasyonelleşmeyi beraberinde getirmiş, rasyonelleşmeyle beraber modernleşmenin iki bileşeni olan sekülerleşme ve bürokratikleşme vücuda gelmiştir. Inglehart, çalışmalarında modern ve post modern kayma ile sekülerleşme ve bireyselleşme ilişkisini de tespit etmiştir.¹⁴⁸

Modern aklın gerçekliği bir bütün olarak belirlemesiyle, dünya algısı da değişmiş, artık dünya verimlilik, hesaplanabilirlik ve öngörülebilirlik ilkeleri ile

¹⁴⁷ Morin Edgar, *Avrupa'yı Düşünmek*, Çev.: Şirin Tekeli, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 109.

¹⁴⁸ Ertan Özensel, "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer", (Ed. Sinan Zavalı), *Değerler Eğitimi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 21.

biçimlendirilen tamamen rasyonel bir mekân haline gelmiştir. Bu haliyle modern insan kendi kendine referans olan ve göreceli ahlak teorileri içerisinde bocalayıp duran bir canlıya dönüşmüştür. Geleneksel insan bir aileye, bir ülkeye, bir devlete, bir dine mensup iken; ahlakı ve ahlaklılığı kişisel tercihlere indirgeyen modern insan, bütün bu aidiyetlerin dışında kalmıştır.¹⁴⁹ Geleneğin zıddı olarak apayrı bir toplumsal pratiği ifade eden modernite, yaygın bir şekilde çağdaşlıkla ve ilerlemeyle eşanlamda kullanılmaktadır. Modernitenin çağdaşlık şeklindeki kullanımı, tamamen subjektif bir kullanım olmasına karşın, ilerleme şeklindeki kullanımı bir takım değerlerin tercih edildiğini işaret eder. Toplumların modern sayılabilmeleri için belli nitelikleri taşımaları veya bu nitelikleri kazanmaya çalışmaları gerekmektedir. Modernleşme bir toplumsal değişim süreci olarak kabul edildiği için, modernleşme yolunda değişen toplumun ilerlediği düşünülür. Bu durumda olması gerekene gözlerini kapatan ve onu hiçbir rasyonel veriye dayanmaksızın yadsıyan moderniteye göre, toplumsal yapıyı ve toplumsal süreci belirleyen öncelikli niteliklerin neler olduğu sorusu gündeme gelir. Hiç kuşkusuz aydınlanma projesinin üzerine bina edilmiş modern düşünce, akılcı, bireyci, seküler vb. baskın niteliklerin bir bileşkesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁰

Hayatı akılcı, bireyci ve seküler bir zeminle sınırlayan modernite, kaçınılmaz olarak değerleri de “fayda, yarar” perspektifinden ele alacaktır. Değer ölçütünü fayda olarak belirleyen modernite, değerleri Aristippos gibi duyumsal hedonizm olarak kabul etmiş geçici zevklere üstünlük tanıma¹⁵¹ manasına ele almamıştır. Nitelik ve nicelik açısından, zevk alma yönüyle mümkün olabildiği kadar zengin ve bir o kadar da acı ve ıstıraptan uzak bir şekilde kendiliğinden oluşan haz, modernitenin kastettiği haz türüdür. Modernite mutluluğu, acının ve ıstırapın yokluğu anlamındaki haz olarak kabul etmekte ve eylemleri insanlara vermiş oldukları mutluluk nispetinde iyi mutsuzluk nispetinde kötü saymaktadır. İnsan eylemlerinin nihai gayesi olarak kabul edilen fayda ise, zorunlu olarak insani değerler için bir kriter olmaktadır. Nitekim Mill, ahlak kavramını “kendilerine uyulduğu zaman, mümkün olan en yüksek sayıda insana, yalnız insana değil, diğer tüm duygulu varlıklara nitelik ve nicelik

¹⁴⁹ Neşet Toku, “Değerlerin Dilamması: Subjektiflik ve Objektiflik”, (Ed. Şehabettin Yalçın), *Bilgi Değer Sempozyumu Bildirileri*, Vadi Yayınları, 2002, Muğla, s. 103 -113.

¹⁵⁰ A.D.Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Çev. Ü. Oskay, Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1988, s. 66-67.

¹⁵¹ Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 47.

bakımından hazca en zengin hayatı sağlayan bir takım kural ve ilkeler” olarak tanımlamaktadır.¹⁵² Yapısı gereği bireyi ve bireyciliği ön plana alan Modernite, fayda ve mutluluğun birey için mi yoksa kamu için mi daha fazla öncelikli olarak kabul edileceği şeklindeki bir soruya, kamunun her zaman ön planda tutulması gerektiği şeklinde cevap vermektedir. Çelişki gibi gözükse de bu cevabı açıklamak için bireyin toplumsal bir varlık olmasını ve kamunun menfaatine olan şeyin toplumun da menfaatine olacağını söylemektedirler. Yani onlar açısından bireysel alanla kamusal alan birbirinden farklı düşünülemez. Burada akla şu soru gelmektedir. Acaba bireysel mutlulukla kamusal mutluluk nasıl uzlaştırılabilir veya bütünleştirilebilir? Azami sayıda insanın azami mutluluğu ilkesini gerçekleştirebilmek için asgari sayıdaki insanların mutsuzluğunu kabul etmemiz mi gerekir? Veya akılcı, bireyci ve seküler bir insana toplumcu çağrılarda bulunmak ne derece rasyoneldir? Oysa modern bir birey için topluma katkı sunmak, onun mutluluğunun bir parçasını oluşturmaz. Dolayısıyla kendi hazzını esas alan ve eylemlerini bunun üzerine bina eden bir birey için diğerkâmlıktan veya toplumsalluktan söz etmek abes olur.¹⁵³

Eylemin iyisinin ve kötüsünün olmayacağına inanan modern insanın fayda ilkesi, bütün adalet sisteminin yıkılması sonucu doğurabilir.¹⁵⁴ Modern bireycilik açısından bakıldığında, erdemler için herhangi bir şekilde tarihsel veya toplumsal arka planın bulunmadığı görülecektir. Birey kendi adına ne olmayı seçerse odur. Birey, varoluşunun rastlantısal bir yönü olarak kabul ettiği toplumsal yönlerini, istediği zaman tartışmaya açabilir. Birey için bir topluma mensup olması, o toplumun değerlerini kabul etmesini gerektirmez. İçinde yaşadığı toplumun değerlerini bizzat kabullendiğini açıklamadığı müddetçe, bunlardan sorumlu tutulamayacağını ileri sürebilir.¹⁵⁵ Kısaca söylemek gerekirse, modernite açısından ortak ölçülebilir değerlerin imkânı yoktur.

1.4. Değer ve Toplum

Tarih boyunca insan, içinde yaşadığı evrenin yanı sıra kendi hakikatini araştırmaya da büyük önem vermiş ve bu doğrultuda pek çok bilim dalının ve sanatın ve felsefenin konusu olmuştur. Biyolojik, sosyolojik, psikolojik ve kültürel

¹⁵² John Stuart Mill, *Faydacılık*, Çev.: Nazmi Coşkunlar, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1986, s. 19.

¹⁵³ Neşet Toku, “Modernite ve Etik”, <http://www.nesettoku.com/?p=244>, (Erişim: 21.12.2016)

¹⁵⁴ MacIntyre, *Etik'in Kısa Tarihi*, s. 74.

¹⁵⁵ Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, s. 325.

farklılıkları kendi bünyesinde barındıran insan, tarih boyunca hep topluluklar halinde yaşamış ve toplumdan bağımsız düşünülemeyen bir varlık olarak kabul edilmiştir. İnsan ve toplum söz konusu olduğunda akla ilk gelen yargı, insanın sosyal bir varlık olmasıdır. İnsanın sosyal bir varlık olarak kabulü tarihten bu yana topluluklar halinde yaşıyor olmalarının yanı sıra, birlikte yaşama zorunluluğundan da kaynaklanmaktadır. İnsan doğduğu andan itibaren gerek fizyolojik, gerekse psikolojik olarak, kendi cinsinden bir çevreye ihtiyaç duyar. Bu zorunluluk insan için hayati bir önem taşımaktadır. İnsanın beslenip büyümesi ve belli bir olgunluğa ulaşabilmesi için toplumsal çevrenin onu beslemesi büyütmesi, giydirmesi, barındırması, harici tehlikelerden koruması ve eğitmesine ihtiyacı vardır. Doğumdan itibaren insanın kendi haline bırakılmayacağı, hiç olmazsa zaruri ihtiyaçlarının başkaları tarafından karşılanması gerektiği aşikârdır.

Bireysel ihtiyaçların karşılanması, bireyler arası etkileşimle daha kolay hale gelir. Bu durum doğal olarak topluluk halinde yaşamayı daha cazip hatta gerekli kılar. Fakat tüm toplumsal olgularda olduğu gibi, toplu yaşamının kendine özgü faydaları olmakla birlikte sakıncaları da vardır. İnsanların maddi ve manevi nitelikleri açısından birbirine denk olmaması, toplum içinde yaşayan bireyler arasında çeşitli ayrımlar doğurur. Bu açıdan bir konuda diğerinden üstün olan bireyler, zaman zaman diğerleri için hayatı zorlaştırabilir hatta yaşanılmaz hale getirebilirler. Çünkü her toplulukta anlaşma ihtimali olduğu gibi, çatışma ihtimali de her zaman mevcuttur. Bundan dolayı insanlar, toplum düzeninin sağlanabilmesi için bazı kurallara uyma zorunluluğunu hissetmiş ve bünyesinde bu kuralları işlevsel kılmıştır.¹⁵⁶ Bu sebeple toplumlarda, doğru ve ahlaki davranmanın yolunu gösteren, bireyler arası ilişkinin sıhhatini ve devamlılığını sağlayacak toplumsal sistemi denetleyen kurallar vücuda getirilmiştir. Bu kurallar, belli bir devlet veya hukuk sistemi olmasa dahi her toplumda işlevsel bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Tarihsel incelemeler her toplumda bu türden ahlaki değerlerin bulunduğunu, hatta toplum yaşamını düzenleyen yazılı kurallar bütünü olarak kabul edilen hukuk sisteminin genellikle bu ahlaki değerler baz alınarak inşa edildiğini göstermektedir. Bu noktada hukuk felsefecileri zaman zaman adil olmayan yasalardan söz edilse de, ahlaki

¹⁵⁶ Erhan Adal, *Hukukun Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1.

dayanağı ve gücü olmayan, moral değerlerden ve ahlaki ilkelerden yoksun yasaların sayısının az miktarda olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵⁷

Pozitivist perspektifte bilimsel nesnellik, ancak değerlerden bağımsız bir şekilde yansız olmakla sağlanabilir. Pozitivizm değerlerin nesnel bir gerçekliğe sahip olmadığını, bu sebeple de incelenemeyeceğini, değer olgusunun ancak öznel bir yaklaşım olarak ele alınabileceğini söylemiştir. Pozitivist öğretinin de etkisiyle değerler, uzun bir dönem boyunca salt bireysel gerçekliği ifade eden bir alan olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple değerlerin öznel bir karaktere sahip olduğu üzerinde durulmuş ve bu yönde araştırmalar yapılmıştır. Oysa toplumsal yapıyı bir araya getiren kurumların her birinin, kendine ait değerler içerdiği görülmektedir. Bununla beraber toplumsal öğeleri göz ardı eden her yaklaşım, toplumsal süreçleri açıklamakta yetersiz kalacaktır. Toplumsal bir olgunun içinde yer aldığı kültürel çerçeveye içerisinde bulunan değerler, inanışlar, normlar ve tutumlar anlaşılmadan, diğer değişkenler üzerinden yapılan açıklamalar yeterli düzeyde bir sonuca ulaştırmayacaktır. Ayrıca değerlerin tamamen kişiselleştirilip, kişilerin ilgilerinin tatmini noktasına indirgenmesi, kişiden kişiye, zamana ve ortama göre değişebilen subjektif yargılar olarak değerlendirilmesi, toplumsal değerlerin hiçe sayılması sonucunu doğurmaktadır. Toplumun en temel unsurları olan aile, eğitim ve din gibi kurumsal yapılar değerlerin benimsenmesinde, yaygınlaştırılmasında ve yaşatılmasında önemli roller üstlenmektedir.¹⁵⁸

Değerler toplumsal kültürün en önemli tamamlayıcı öğelerinden biridir. Hatta değerlerin toplumun sosyo-kültürel öğelerine anlam kazandıran en önemli ölçüt olduğu söylenebilir. Her toplumun kendine göre ulaşmayı hedefledikleri gayeleri vardır. Bu gayelere ulaştıran tutum ve davranışlar doğru, iyi, güzel gibi değer ifade eden nitelik taşır. Toplum, bu hedeflere ulaşabilmek için gerekli olan his, düşünce ve davranışları oluşturmak için kendini organize eder. Örneğin bir kültür, bireysel özgürlük ve başarıyı önemli bir değer olarak kabul ederken; bir başka toplum, kişiyle toplum arasındaki ilişkilerinin uyumunu önceler ve bu hedefe göre kendisini organize eder. Her toplumun kendine özgü değerleri vardır. Bu sebeple bir toplumun kültürünü öğrenmek demek, o toplumun değerlerinin farkında olmak ve o değerleri

¹⁵⁷ Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, s. 15.

¹⁵⁸ Ertan Özensel, "Sosyolojik Bir Olgular Olarak Değer", s. 14-24.

öğrenmek demektir. Toplum üyelerinin paylaşmış olduğu değerleri gösteren hikâyeler anlamına gelen mitoloji, toplumda rutin haline gelmiş davranışları belirleyen gelenek ve görenekler ve toplumsal kültürün belirlemiş olduğu yerleşik davranışlar anlamına gelen toplumsal normlar, toplumsal değerlerin anlaşılmasında önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁹

Farabi insan için “hayevan-ı insi” ya da “hayevan-ı medeni” tabirlerini kullanır. Farabi her insanın yapması gereken işlerde başka insanlara bağlanmasını doğal bir temayül olarak kabul etmiştir. Kendi türü ile bir arada bulunmak diğer canlılarda olduğu gibi insanın doğasında da vardır. Bütün insanlar ihtiyaçlarını giderme hususunda birbirleri ile yardımlaşmaya ve birlikte bulunmaya ihtiyaç hissederler. Bu yönünü dikkate alarak “ictimai ve siyasi hayvan” denilmiştir. Birey açısından ele alındığında, toplum halinde yaşamın gayesi kendi yetkinliğini gerçekleştirmektir. Kısaca toplumsal hayatın kendisi bizatihi amaç değildir. Toplumsal yaşam, ancak bireysel mutluluğu gerçekleştirmek için bir araçtır.¹⁶⁰

1.4.1. Toplumsal Değerler

Toplumun temel yapıtaşlarından biri olarak kabul edilen toplumsal değerler şu iki açıdan ele alınabilir:

- Değerin yaratıcısı ve öznesi olup olmaması açısından
- Değeri idrak etme, yaşama ve uygulama açısından

İnsanların beraber yaşayabilmeleri veya dağılarak yok olup gitmeleri açısından toplum ve toplumun oluşturduğu değerler oldukça önemlidir. Kur'an'ı Kerim, bir yandan insanın yeryüzündeki konumu, özellikleri ve üstünlüklerinden bahsetmiş, diğer taraftan da birlikte yaşamın ve toplum olmanın önemine vurgu yapmıştır. Bu şekilde vahiyle inşa edilmiş, değerleri ve ilkeleri üzerine kaim olan ideal bir toplum oluşturmanın yollarını belirlemiştir. Toplumsal yapının dünyada sağlıklı bir şekilde yürümesi sorunu ele alındığında, Kur'an'ın mesajının ve amacının Allah inancının merkeze alınıp hâkim kılındığı, ahlaki değerlere üzerine ikame edilmiş sosyo-ekonomik bir toplumsal düzen kurmak olduğu görülmektedir.¹⁶¹

¹⁵⁹ Çınar, *Değerler Felsefesi ve Psikoloji*, s. 208-212.

¹⁶⁰ Farabi, *Tahsihu's-Saade*, Çev.: Hüseyin Atay, AÜİF Yayınları, Ankara, 1974, s. 19-20.

¹⁶¹ Fazlurrahman, *İslam*, Çev.: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1992, s. 172.

Kur'an, toplumu ele alırken, sadece birkaç kelime ile yetinmemiş toplumu ve toplumsal grubu ifade etmek için birçok kelime kullanmıştır. Bu kavramların her birini açıklamak araştırmanın sınırlarını zorlayacağı için burada sadece kullanılan kelimelerin ismi verilecek, yeri geldiğinde bir kısmı açıklanacaktır. Bu çerçevede şu kavramları sayabiliriz: Şa'b, kavm, ehl, kabile, aşiret, nefer, ümmet, şirzime, ehli kitap, fie, raht, kabîl, taife, hizb, zürriyet, kebkebe, kıt'â, hulefa, aşir, fevc, haşr, ehli kitab, nisa, karn, ashab, fırka, ferik, medine, sülte, zümre, usbe, mümin, kafir, müşrik, münafık, fasık, mustazaf, müstekbir, mele', mütref, gibi kavramlar sosyal grup ve toplulukları ifade eden kavramlardır.¹⁶² Kur'an'da sözü geçen bu toplulukların bir kısmı sadece toplumsal yığın olarak ele alınmış, bir kısmı belli bir bölgede yaşayan insanlar, bir kısmı belli bir amaç için bir araya gelen insanlar, diğer bir kısmı da çeşitli vasıflarla vasıflandırıldıkları için ayrı bir grup olarak zikredilenlerdir. Değer ve toplum ilişkilerinde belli vasıflarla öne çıkmış toplulukları ele almak daha uygun olacaktır.

Meseleyi Kur'an açısından ele aldığımızda, değerlerin Kur'an tarafından belirlendiğini ve toplumların bu değerleri idrak etmeleri, davranışa dönüştürmeleri ve bu doğrultuda bir hayat sürmeleri gerektiğini görürüz. Değerlerin öznesinin ve belirleyicisinin toplum olması, yalnızca toplumları belirleyici kılacağından bu tür bir yaklaşım Kur'an tarafından kabul görmez. Çünkü Kur'an bir toplumun içine düşmüş oldukları ahlaki zaafılardan bahsetmiş ve bu toplumlara uyarıcılar göndermiştir. Kur'an'ı Kerim'de bahsedilen Ad kavmi,¹⁶³ Lut kavmi¹⁶⁴ bu toplulukların örneklerinden bir kaçıdır.

1.4.2. Toplumsal Kimliğin Oluşmasında Değerlerin Önemi

İnsanın toplumdan soyutlanamayan bir varlık olduğu düşünüldüğünde, onunla kurulan iletişimde, bireysel ve toplumsal çıkarların ne derece çatıştığı, insanın bireysel ve toplumsal değerlere sahip çıkmak için nasıl hareket ettiği tartışma konusudur. İnsanları bireysel ve toplumsal değerlerin farkına varabilecek bir

¹⁶² Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 61-62.

¹⁶³ Hud suresi 11/59. "İşte âd kavmi Rablerinin ayetlerini inkâr ettiler. Onun peygamberine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular."

¹⁶⁴ Tevbe suresi 9/70; Hud suresi 11/70-74-89; Hicr suresi 15/58-61-70-76-79.

anlayışla eğitebilmek ve gelişimlerine katkıda bulunabilmek en önemli hedeflerden birisi olarak görülmektedir.¹⁶⁵

İnsan gibi toplumdan soyutlanamayan bir varlık için toplumsal değerlerin her hangi bir sosyal yapı içerisinde olmaması düşünülemez. Her bir toplumun kendine göre değerleri ve bir ahlak anlayışı vardır. Farklılıklar arz etmesine rağmen, en alt biriminden en üst birimine kadar toplumun bütün kesimlerinde mutlaka farklı değer algılarına rastlanmaktadır.

Toplumsal değerler, toplumsal hayatın varlığının sürdürülebilirliği açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İnsanlar kendi değer algıları üzerinden bir diğerini değerlendirdikleri gibi, toplumlarda kendi değer algıları üzerinden diğer toplumları değerlendirmektedirler. Bu açıdan ele alındığında, toplumlar için belki de en önemli ölçüt, toplumsal ahlak olarak görülmektedir.

Toplumsal kimliğin bir toplumda sağlıklı olarak şekillenebilmesi için toplumsal organizasyon oldukça önemlidir. Toplumsal bütünlük, toplumsal referansların farklılaşması sonucunda gün geçtikçe zedelenir ve hatta toplumsal bölünmeyi dahi beraberinde getirebilir. Bu bağlamda toplumsal kimliğin bir grubun veya kişinin kendini tanımlamasında etkisi büyüktür. Bu sebeple, bir toplumun kendini oluşturan değerlerin farkında olması, kendisi ve diğerleri arasındaki toplumsal farklılıkların belirlenmesi anlamlıdır. Toplumsal tarih, kültür, değerler, gelenek görenek, yasa ve dil gibi öğeler, toplum içerisindeki çatışmaları, gelişmeleri ve uyumu anlamak için oldukça önemli parametreler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk, toplum içerisinde ailesinden, öğretmeninden ve arkadaşlarından öğrendiği davranışları ve bu davranışları organize eden değerleri yaparak yaşayarak ve aynı zamanda içselleştirerek öğrenir. Birey, büyüme sürecinde aynı zamanda ait olduğu kültürü de öğrenir ve bu değerleri gelecek nesillere aktarmanın yollarını arar. Bu şekilde toplumsal kimlik, kuşaktan kuşağa aktarılarak oluşmaktadır. Bundan dolayı her kuşağın kendi kültürünü oluşturması beklenemez. Kültür bir önceki kuşakla etkileşim sonucunda meydana gelen bir süreçtir. Aynı zamanda toplum, diğer toplumlardan etkilenecek zaman içinde belli ölçüde değişiklik yaşayabilir. Bu sebeple toplumsal kimliğin belli değerler çerçevesinde oluştuğu fakat değişime de

¹⁶⁵ Gökşen Aras, “İnsan ve Toplum Edebiyat ve Değerler Eğitimi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 44, Celalabad, 2014, s. 1.

açık bir yönünün olduğu unutulmamalıdır.¹⁶⁶ Toplumsal referansların farklılaşması çoğu zaman bireyin ve toplumun değerleri arasındaki farklılaşmaya yol açmaktadır. Bu durum kaçınılmaz olarak zaman içerisinde toplumsal çözülmeyle beraberinde getirmektedir. Buradan yola çıkarak bireyin ve toplumun değerleri ne derece uyumlu olursa toplumsal bütünlüğün de o denli yüksek olacağı söylenebilir. Hatta bireysel ve toplumsal değerler belli bir değerler zincirinin halkaları olarak birlikte hareket ediyorsa bu durumda toplumsal bütünlüğün çok daha üst düzeylerde olması muhtemeldir. Bu sebeple bireysel ve toplumsal değerlerin ayniliğinin veya birbirine yakınlığının, toplumsal kimliğin oluşmasında ve kalıcılı olmasında en önemli etkenlerden biri olduğu söylenebilir.

¹⁶⁶ Aliye Çınar, *Değerler Felsefesi ve Psikoloji*, Emin Yayınları, Bursa, 2013, s. 200-204.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNSAN

2.1. Varlık Âleminde İnsan

İnsanın hakikati ve mahiyeti hakkında değişik görüşler ileri sürülmüş, birçok farklı açıklama getirilmiştir. Bu görüşler, birbirine zıt iki farklı düşünce üzerinde toplanmaktadır. Bunlardan biri; insanın ruh ve cisimden oluştuğunu ileri süren ruhçu görüş diğeri de, insanı doğal ve maddi bir varlık kabul eden maddecilerin görüşleridir. İnsanın hakikatini ruh ve cisimden ibaret kabul eden bu görüşe göre, ruh insanın ebedi kalacak bir parçasıdır. Dolayısıyla ruh, insanın ölmesiyle yok olmayan sonsuz bir varlıktır. İslami naslar, insanın hakikatini bu şekilde izah etmekte ve ölümden sonraki yaşam hakkında bilgiler vermektedir. İkinci görüş ise, insanın tamamen tabiatta yaşayan diğer organizmalar gibi, bedenden oluşan bir varlık olduğunu ve bedeninin ortadan kalkmasıyla ruhun da ortadan kalkacağını iddia etmektedirler. Bu görüş, insan bedeninin ortadan kalkmasıyla bütün özelliklerinin de ortadan kalkacağı kanaatini taşımaktadır.¹⁶⁷ İnsanın varlık âlemindeki yerinin daha iyi idrak edilmesi için bu iki görüşün temel argümanları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İnsan kelimesi, Türkçeye Arapçadan geçmiş bir terimdir. “İnsan” Arapça ünsiyet (yakınlık, tanışlık, aşinalık) kökünden türemiş bir sözcüktür. Çevresiyle ilişki ve iletişim kuran, konuşup anlaşılan, yakın olan varlık anlamına gelir.”¹⁶⁸ İnsanı sadece bedenden ibaret olarak ele alan görüş, genellikle insanı tanımlarken onun sosyal bir varlık olması üzerinde durmuş ve insanı şu şekilde tarif etmiştir. İnsan özünde, bir homo rebellus’dur (başkaldıran varlık). Çoğu canlılar, kurulu düzene (doğaya) “evet” diyerek var olurken, insanoğlu tümüne birden “hayır” diyebilir. İnsan kuşkuyla sorar ve sorgular, çünkü insan özünde bir homo curiosità (meraklı izci) bir yapıya sahiptir.”¹⁶⁹

İnsanı maddi bir varlık görenler, insanın içindeki ebediyet özlemini reddetmemişlerdir. Bundan dolayı bütün canlıların ölümlü olduğunu, bunu bile bile

¹⁶⁷ Murtaza Mutahharri, *İnsan-ı Kamil*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 63-64.

¹⁶⁸ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999, s. 317.

¹⁶⁹ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s. 319.

yaşamın güçlüklerine katlanabilen tek canlının insan olduğunu söylemişler ve “Ölümlülük (fanilik) yasasını değiştiremeyen insan, homo eternalis (ebedi/sonrasız) olmaya heveslenir”¹⁷⁰ demişlerdir.

İnsan kelimesi, Kur’an’da değişik yönleri ile ele alınmış ve bu yönlerine göre değişik isimler almıştır. Beşer,¹⁷¹ beniâdem¹⁷² ve insan kelimeleri bunlardandır. Kur’an’da insanın cüssesinin, bedeninin ve dış görünüşünün yani zahirinin esas alındığı yerlerde beşer kelimesi kullanılmıştır. Çünkü beşer kelime manası olarak, derinin zahiri, dış yüzü manasındır. İnsana beşer denilirken esas alınan nokta, insanda hayvanlar gibi derilerinin üzerinde çok miktarda yün, kıl veya tüy bulunmamasıdır. Derileri açıkça görülebildiği için beşer denilmiştir.¹⁷³ Kur’an’da kimi zaman Allah resulü’nün (s) değerini düşük göstermek isteyen kâfirlerin kullandığı bir söz olarak geçer.¹⁷⁴ Bunun yanında Kur’an’da insanların beşer olma noktasında birbirlerine denk olduklarına dikkat çekilmiştir. İnsanların birbirlerine üstünlüklerinin beşeri özelliklerinden değil, yüksek insani değerleri taşımaları yönüyle olduğu vurgulanmıştır. Nitekim Kehf suresinde şöyle geçmektedir: “*De ki: "Ben ancak sizin gibi bir beşerim. Bana sizin ilahınızın tek ilah olduğu vahyolunuyor. Artık kim Rabbinizi kavuşmayı umuyorsa salih amel işlesin ve Rabbiniz olan ibadetini kimseyi ortak tutmasın."*¹⁷⁵

Ayette insanın yalın haline yani beşeriyetine vurgu yapılmış, daha sonra insanı değerli kılan vasıflar zikredilmiştir. Bunlardan biri amelleri salih kılmak, bir diğeri ise ibadette Rabbiniz kimseyi ortak koşmamaktır. Beşer, ancak bu iki vasfı elde ettiği takdirde değer kazanarak kemale erebilir.

Kur’an bazen insana “Beni Âdem” şeklinde hitap etmiştir. Çünkü insanlık Âdem’den (a.s) türemiştir. Âdem kelimesi, Arapçada birkaç manada kullanılmaktadır. Bir kısmı Âdem (a.s) topraktan yaratıldığı için Âdem kelimesinin, yerin yüzeyi manasına gelen اديم الارض “Adim” kelimesinden türetildiğini söylemektedirler. Bir kısım lügat âlimine göre ise farklı unsurlardan ve farklı

¹⁷⁰ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, s. 319.

¹⁷¹ Ali İmran suresi 3/47.

¹⁷² Nisa suresi 4/28.

¹⁷³ İsfahani, *Müfredat*, s. 199-200.

¹⁷⁴ Müddesir suresi 74/25. “*Bu ancak bir beşer sözüdür.*”; Kamer suresi 54/24. “*...İçimizden bir beşere mi tabi’ olacağız?*”

¹⁷⁵ Kehf suresi 18/110.

kuvvetlerden oluştuğu için hem dünyadan, hem de âlemi emirden öğeler barındırdığı için kendisine Âdem denildiği söylenmektedir. Çünkü Araplar, bir şeyi bir şeye kattıklarında bu kelimeyi kullanırlardı. Mesela; filan kimseyi ailemin arasına kattım manasına جعلت فلانا ادمه اهلي derlerdi. Zemahşeri bu kelimenin bir kavmin efendisi manasına geldiğini söylemiştir. Ferra ise kelimenin “aracı” manasını taşıdığını ileri sürmektedir.¹⁷⁶ Kelime ayrıca “yemeği güzelleştirip hoş, leziz hale getiren şey” manasına الإدام kelimesinden geldiği söylenmektedir.¹⁷⁷ Aslında kelimenin kökü olarak gündeme getirilen her bir mananın Âdem’den bir özellik barındırdığı söylenebilir. Kur’an Hz. Yakup’un çocuklarına nasıl beni İsrail demişse, Hz. Âdem’in (a.s) çocuklarına da beni Âdem demiştir. Âdem’in (a.s) soyundan gelen herkes yani bütün insanlık beni Âdem olarak isimlendirilmiştir. “Ey Âdemoğulları! ‘Size şeytana tapmayınız; çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır’ demedim mi?”¹⁷⁸

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, insan kelimesi Arapça bir kelime olup انسان kökünden gelmektedir. İnsan kelimesinin bu şekilde adlandırılmasının nedeninin ünsiyet kurması olduğu söylenir. İnsanlar gerek birbirleriyle gerek sevdikleriyle, onu yaratan rabbiyle ve çevrelerindekiyle ünsiyet kurarlar. İnsanın ülfet kurduğu her şeyle ayrıca ünsiyet kurduğu söylenmiştir. İnsan başkalarına muhtaç bir şekilde yaratılmıştır. Tek başına hayatını idame ettirmesi mümkün değildir. Bu sebeple birçok konuda kendisine yardımcı olacak, onu kollayıp gözetecek, ona bir şeyler öğretecek bir ortama ihtiyacı vardır. Çünkü insan, ilişki kurmadığı takdirde varlığını sürdüremeyecek bir yapıda yaratılmıştır. Bu sebeple “insan yapısı icabı medenidir” denilmiştir. Bir kısmı da insan kelimesinin Arapça unutmak manasına gelen نسي kökünden geldiğinin iddia etmiş ve Yüce Allah’a söz verdikten sonra bu sözünü unutmasından dolayı bu ismi aldığını söylenmiştir.

Büyük İslam düşünürlerinden İbn Haldun, insanı anlamak için parçacı yaklaşım yerine bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir. Bu bakımdan bir toplumdaki temel kurumsal, psikolojik, sosyal, tarihî ve siyasî etkileri haricî olarak kabul

¹⁷⁶ İsfahânî, *Müfredat*, s. 110.

¹⁷⁷ İsfahânî, *Müfredat*, s. 149-150.

¹⁷⁸ Yasin suresi 36/60.

etmeyen İbn Haldun, bu süreçleri dikkate alarak insana ve topluma etkilerini bütüncül bir şekilde analiz etmeyi benimseyen düşünürlerin başında gelmektedir.¹⁷⁹

2.1.1. İnsanın Varlık Âlemindeki Yeri

Varlık âleminde insanın yeri, tarihsel süreç içerisinde insan topluluklarının insanı ve âlemi algılaması üzerinden ele alındığında, oldukça kapsamlı bir çalışma ortaya koymak gerekecektir. Burada araştırmanın konusu ile ilintili olarak güncel daha yakın olanı ve çeşitli yönleriyle öne çıkan son dönem insan telakkisini değerlendirmekle yetinilecektir.

İnsan var oluşundan bu güne kendisi ve çevresi hakkında fikir yürüten, araştırmaya ve bilmeye çalışan bir varlıktır. Bu araştırmaları sonucunda insan, kendisini diğer varlıklardan daha kabiliyetli ve yüce bir varlık olarak tanımlaya gelmiştir. Varlık âleminde birçok şey, nitelik ve nicelik itibarıyla insan tarafından araştırmaya tabii tutulmuş, bazı gerçeklikler keşfedilirken bazılarında şüpheye düşülmüş, hatta bazı kazanımlar zaman zaman inkâr edilerek görmezden gelinmiştir. Bunun yanında insan her zaman ve dönemde, her fikir ve ideolojide, kendini diğer varlıklardan üstün tutmuştur. Son bir kaç yüzyılda bilimsel düşüncenin gelişmesi, süregelen mukaddes insan anlayışının da büyük ölçüde merteye kaybına uğramasına yol açmıştır. Kâinatın merkezini dünya olarak kabul eden ve yıldızların onun etrafında döndüğüne inanan eski düşüncenin değişmesi, insanın mahlûkatın merkezi olma düşüncesini olumsuz etkilemiştir. Güneş sisteminin dahi galaksiler içerisinde küçük bir yıldızın etrafındaki birkaç gezegenden oluştuğunun keşfedilmesi, insanlardaki merkez olma anlayışını etkilemiştir.¹⁸⁰

İnsan varlığının maddi olarak evrenin küçücük bir köşesinde olması, kimilerinin insanın manevi yüceliğine olan inancını sarsmış ve bu kişiler insanı varlıkların tekâmülü sonucunda dönüşerek ortaya çıkan, maymundan evrilen basit bir yaratık düzeyine kadar indirgemıştır. Böylece insan ve diğer varlıklar arasında yalnızca kalite açısından bir fark olduğu düşüncesi daha etkin olarak dillendirilmeye başlanmıştır. Kaliteli bir kumaşın çuvaldan farkı ne ise insanında diğer varlıklardan farkı aynı düzeyde kabul edilmiştir.

¹⁷⁹ Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin, F., *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940, s. 43

¹⁸⁰ Murtaza Mutahharri, *Kur'an'da İnsanlık Öğretisi*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17-19.

İnsanın bir canlı organizma olarak kabul edilmesi ve ruhi bir varlık olmadığı düşüncesi, sanayi devriminin de etkisiyle had safhaya ulaşmıştır. İnsan bazen bir makine, bazen de bir hayvan gibi algılanmış, hatta hayvanlar üzerinde yapılan bazı deneyler, bir canlı organizma olması dolayısıyla bilim adına insanlar üzerine de genelleme yapılmıştır. Bu konuda en güzel örnek 19. yy da ortaya çıkan davranışçı psikoloji üzerine çalışma yapan bilim adamlarıdır. Davranışçılar, laboratuvar ortamında hayvan davranışlarını incelemiş ve bulgularını sadece daha karmaşık bir organizma olarak kabul ettikleri insanlar üzerinde genellemişlerdir. Psikolojinin nesnel bir bilim olması konusunda ısrarcı davranan John Watson, içe bakış yöntemini reddederek, insan davranışlarındaki zihinsel ve ruhsal süreci hiçe saymıştır. Watson'un önderliğinde başlayan davranışçı akım, her biri bir hayvanla anılan Pavlov, Skinner, Tolman, Hull ve Guthrie gibi davranışçılarla devam etmiştir.¹⁸¹ İnsan davranışlarının sadece çevre tarafından kontrol edildiğini öne süren ve insanı sadece basit bir organizma gibi bir etki-tepki yumağı olarak gören bu yaklaşımın öncüleri, hayvanlar üzerinde uygulamış oldukları deneyleri neredeyse bütün insanlara da genelleyebilecekleri vehmine kapılmışlar ve bilimsellik adına insanın kutsiyetine ve faziletine ciddi bir darbe vurmuşlardır.

Pozitivist bilimin ilerlemesi ve Sigmund Freud gibi, insanı sadece arzu istek ve saldırganlık temelli kötü bir varlık olarak kabul eden bilim adamlarının çalışmaları insanın değerine bir darbe daha vurmuştur. Bu durumda insan varlık âleminde bir özne değil, bir nesne formuna getirilmiş ve maddi hâkimiyet uğruna iki büyük dünya savaşında milyonlarca insanın tıpkı hayvanlar gibi telef edilmesine göz yumulmuştur. Aynı düşüncelerle zihin dünyasını şekillendiren Erich Fromm; “İnsan hayvanlar içerisinde en çaresiz olanıdır. Ama bu biyolojik zayıflık onun baş eğdirici kuvvetinin temeli olmuştur. İnsana has özelliklerin gelişmesinin ilk nedeni bu olmuştur” demiştir.¹⁸²

2.1.2. Nefis

Genel olarak insanın özü, kendisi, ilâhî latife, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı gibi anlamlar ifade eden “Nefis” kelimesi, Arapçada: “Bir şeyin kendisi,

¹⁸¹ Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, Asal Yayınları, İstanbul, 2009, s. 160-163.

¹⁸² Erich Fromm, *Man for Himself, An Inquiry into the Psychology of Ethics*, New York, FawcettPreimer, 1975, s. 45.; Akt. Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2016, s. 29.

hakikati, mahiyeti, zâtı, cevheri anlamlarında kullanılır. Ayrıca, ruh, kan, beden (ceset) anlamında da kullanılmıştır. Bunun yanında bazen müşterek bir lafız olarak bazen de mecaz olarak “nezdinde, katında, öz, tabaklanmış deri, büyüklük, kibir, ayıp, himmet, şiddet, gayb, irade, ceza” gibi manalara da gelmektedir.¹⁸³ Çoğulu “enfüs” veya “nüfus” şeklinde gelen nefis kelimesi, zaman zaman nefes almak (teneffüs), serbestlik, rahat, huzur, ihtiyat ve kıymetli anlamlarını ifade etmek için de kullanılır.¹⁸⁴ Nefsin Türkçe karşılığı olarak “tin” kelimesi kullanılmıştır.¹⁸⁵

İnsan kimdir? Nedir? Özü ve mahiyeti nedir? gibi sorular yüzyıllar boyunca insanlığın kendisine sormuş olduğu temel sorulardan biridir. İnsanın “kendim” dediğinde kastetmiş olduğu kendisinin kim olduğu ve kendini bulma arayışı, belki de insanlığın en kadim arayışları arasında yer alır. Acaba insan, nefsinin sadece bir cisimden veya maddi bir bedenden ibaret olduğu söylenebilir mi? Yoksa Yunus’un dizelerinde işaret ettiği ve “bir ben vardır bende benden içeri” dediği, o bir başka “ben”den kasıt nedir? Nefis, insanı insan yapan cevher midir yoksa insan cevher ve arzılardan oluşan bir görünüm mü? Uzayıp giden bu sorulara bakınca, nefsi gerçeği üzere niteleyip tasvir etmek çok zor görünmektedir. Nefsin hakikatini izah etme konusunda felsefecilerin çok farklı düşüncelere sahip olmaları da bunun bir göstergesidir. Sufî anlayışta “Nefsini bilen Rabbini bilir” gibi iddialı bir söz kullanılmış, nefis hakkında ciltler dolusu kitaplar yazılmıştır. “Nefsini bilen Rabbini bilir” sözü bazı kaynaklarda peygamber efendimize nispet edilmiştir. Ancak hadis âlimlerinin tetkikleri onun hadis olmadığını ortaya koymuş ve bu söz umumiyetle kelamı kibardan kabul edilmiştir.¹⁸⁶

İlk Yunan düşüncesinde nefis, insanı canlı tutan ve öldüğünde de onu terk eden bir şey olarak düşünülmüştür. Bu dönemde nefis, daha çok nefes almakla ilgili görülmüş, ruhun nefisten ve akıldan ayrı olduğu düşüncesi hâkim olmuştur.

Pisagor, nefsin bedenden ayrı bir cevher olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ona göre insan nefsi ölümsüzdür ve insanın bedeninde tutsaktır. Nefsin ölümle bedenden kurtulması ise ancak ahlâkî arınmasını gerçekleştirmekle mümkündür.

¹⁸³ Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. 6, Dâru's Sadr, Beyrut, 1994, s. 233-240.

¹⁸⁴ Râgıp el-İsfahânî, “Nefese” maddesi, *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân*, 1. Baskı, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1992.

¹⁸⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Luğati't-Türk Dizini*, Ankara, 1972.

¹⁸⁶ <http://sonpeygamber.info/hadis-olarak-bilinen-asilsiz-sozler-iii> (Erişim: 17 Mayıs 2016)

Ahlâkî arınmasını gerçekleştirip ilâhî âleme yükselmeyi hak etmemiş olan nefis, tenâsühün (reenkarnasyon) gereği olarak başka bir bedene geçmektedir.¹⁸⁷

Eflatun ise nefsi akıl, ruh ve istek ile tanımlama yoluna gitmiştir. Ona göre akıl; “bedenin ölümünden sonra da yaşayan ölümsüz bir özün ayırt edici özelliği” olarak tanımlanmaktadır. Ruh (spirit) ve istek ise insanın ölmesiyle bedenle birlikte yok olur.¹⁸⁸ Eflatun, "Nefis, bedene hareket veren bir cisim olmaksızın sadece bir cevherdir" demiştir.¹⁸⁹ Eflatun, cevhere hareket veren her şeyin cevher olması gerektiği varsayımından hareketle, nefsin cesede hareket verdiğini söylemiş ve bu sebeple “Ceset cevherdir” demiştir. Ceset cevher olduğuna göre, ona hareket veren nefis de cevherdir. Aynı şekilde her canlı, nefis ve cesetten ibarettir. Dolayısıyla nefis canlının bir parçasıdır. Canlı bir cevherdir. O halde cevherin parçasının da cevher olması gerekir. Eflatun, nefsin öz itibarıyla değişmez bir cevher olduğunu da vurgulamıştır. Eflatun, nefsin cisim olmadığını söyler ve bütün cisimlerin niteliklerinin duyu organları tarafından algılanabilir bir yönü olduğunu dile getirir. Nefsin nitelikleri ise duyu organları tarafından algılanan türden değildir. Bu nedenle onu cisim olarak kabul etmez. Nefsin niteliklerinin erdemler ve kötülükler olduğunu ve bu ikisinin duyulur şeyler olmadığını vurgular. Bu yönden de nefsin cisim olmadığı üzerinde durur. Çünkü bütün cisimler, (gerek tamamı gerekse bir kısmı) duyu organlarının konusu olmaktan kurtulamazlar. Nefsin ne tamamı ne de bir kısmı duyuların konusu olur. Bu nedenle Eflatun, nefsin cisim olmadığını savunmuştur.¹⁹⁰

Nefis hakkında müstakil bir kitap yazan ilk filozof Aristoteles’dir. Günümüze kadar ulaşan bu kitapta Aristoteles kendinden önceki filozofların nefis hakkındaki görüşlerini özetlemiş, nefsin tanımını yapmanın ve onun mahiyetini tam olarak bilmenin güçlüğünden bahsetmiştir. Ona göre nefis, potansiyel olarak canlı olan tabii bir cismin sureti anlamında cevher (öz) olmak zorundadır. Nefsin türlerini üçe ayıran

¹⁸⁷ Ali Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 23.

¹⁸⁸ Macit Görkberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1961, s. 67.

¹⁸⁹ Kusta bin Luka el Yunani, “Ruh ve Nefis Hakkında”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev.: İbrahim Halil Üçer, Sayı 39, İstanbul, 2009, s. 202.

¹⁹⁰ Hüseyin Aydın, “Kusta b. Luka ve Ruh ile Nefis Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı”, C. 40, *A.Ü.İ.F.Dergisi*, 1999, s. 387-402.

Aristoteles, her bir nefsi bir canlı türüne isim olarak vermiş ve bir önceki türün özelliklerinin bir sonrakinde de bulunduğu şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁹¹

Nefsin tanımında ve açıklanmasında daha sonraki mütefekkirler ve filozoflar için büyük bir kolaylık sağlayan nefis türleri bitkisel nefis, hayvani nefis ve insani nefis olmak üzere üçe ayrılmıştır. Burada bitkisel nefis birinci mertebede, hayvansal nefis ikinci mertebede, insani nefis ise en üst mertebede bulunur. Bunlar bitkilerin büyüyen nefsi, hayvanların duyulmayan hisseden nefsi ve insanların düşünen nefsi olarak sınıflanır. Büyüyen ve duyulmayan nefisler bedeni idare edemezler çünkü onlar ayrılamayacak şekilde madde ile birleşmişlerdir. Bundan dolayı da madde içinde yok olmuşlardır. İnsan nefsi ise gerçekten ve aslen maddeye bağlı olan bir nefis değildir. Beden dağıldıktan sonra da var olmaya devam eden bir nefistir. Bitkilerdeki büyüyen nefsin özellikleri beslenme, büyüme ve üremedir. İnsan nefsi, düşünme gücünü de barındırmaktadır.¹⁹²

Cahiliye Araplarında “nefis” kelimesi, bir bütün olarak zat anlamında kullanılmaktadır. Eski Mısır ve Eski İran inanışlarında insan nefsinin ölümden sonrada yaşayacağı inancı hâkim olmasına rağmen¹⁹³ cahiliye Arapları insanın ölmesiyle bütün nefsin yok olacağına inanıyorlardı. Ka‘b bin Züheyr divanında; “Ben açıkça biliyorum ki ölüm, insanların nefislerini mallarını yok ediyor fakat zaman asla yok olmuyor” demekle, insan öldüğünde bir bütün olarak öleceğini, baki olanın yalnızca zaman olduğunu ortaya koyuyordu.¹⁹⁴ Ölümden sonra herhangi bir hayat olmadığına inanan cahiliye Arapları, hayatın ancak dünya hayatı olduğunu iddia ediyor, insan için bir başka hayatın söz konusu olmadığını kabul ediyorlardı.¹⁹⁵ Bu yüzden tekrar dirilmeyi inkâr ediyorlar¹⁹⁶ ve “ilk ölümümüzden sonra artık bir şey yoktur. Biz ayağa kaldırılıp yayılacak değiliz”¹⁹⁷ şeklindeki sözlerle Allah resulüne(s) karşı çıkıp, yeniden diriliş inancını reddediyorlardı.

Nefis kelimesi, sofilerin ıstılahında genellikle kulun kötü ve illetli sıfatlarının kaynağı ve yerilen huy ve fiillerinin membaı olarak kullanılır. Gerçi aynı sofiler

¹⁹¹ Hüseyin Atay, “Nefis”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 1, S. 37, 1997, s. 26.

¹⁹² Hüseyin Atay, “Nefis”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 1, S. 37, 1997, s. 45.

¹⁹³ Ali Durusoy, *İbn Sina Felsefesinde İnsan Ve Âlemdeki Yeri*, s. 20-21.

¹⁹⁴ Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 131-132.

¹⁹⁵ Casiye suresi, 45/24.

¹⁹⁶ Enam suresi, 6/29.

¹⁹⁷ Duhan suresi, 44/34-35.

nefsin kemal derecelerine ulaşması durumunda hayra koşan, iyiye ve güzele karşı muhabbet besleyen bir yönü olduğunu da ifade etmişlerdir. Fakat eğitilmemiş nefis söz konusu olduğunda, Kuşeyri'nin risalesinde söylediği gibi “nefis, beden kalıbına tevdi edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latifedir” şeklinde tanımlamıştır. O risalesinde, insan bünyesinde bulunan nefis, ruh, akıl gibi kuvvetlerin bazılarının diğer kısımları hükmü altına aldığını ifade etmiş ve insanın farklı kuvvetleri içerisinde bulundurmasına rağmen, bu kuvvetlerin bir bütünü tek bir varlık olarak kabul etmiştir. Kuşeyri, şekil ve suret itibarıyla nefis ve ruhun latif cisimler oluşunu, melek ve şeytanın letafet sıfatına benzetmektedir. O şöyle der: “*İşiten, gören, koku ve tat alan, tek bir insan olduğu halde, işitme mahallinin kulak, görme uzvunun göz, koku alma organının burun, tat alma yerinin dil olması mümkün olduğu gibi, iyi huy ve vasıflara kalbin ve ruhun, kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması mümkündür. Nefis bu bütünün bir parçasıdır. Aynı şekilde bu bütünün diğer parçası da kalptir. Hüküm ve isim bu bütüne aittir.*”¹⁹⁸ Kuşeyri, aynı zamanda kulun illetli vasıflarının iki kısım olduğu üzerinde durmuş, bu huyların ilkini insanın kendi iradesi ile kazandığı günah ve isyandan kaynaklanan huylar olduğunu söylemiştir. İletli vasıfların ikincisini ise kibir, gazap, kin, haset, tahammülsüzlük gibi aşağılık huylar olarak belirleyen Kuşeyri, aslında kötü olan bu huyların devamlı bir mücadele ile insan tarafından tedavi ve terbiye edilebileceğini söylemiştir.¹⁹⁹

Nefis konusunu ele alırken Kur'an'da nefis Kavramına da değinmek yerinde olacaktır. "Nefis" ve türevleri Kur'an-ı Kerim'de toplam 298 yerde geçer. Nefis kelimesi, kendisi ile beraber kullanıldığı şeye göre değişik manalara gelebilmektedir. Örneğin, Ali İmran suresinde geçen "Gelin... kendimizi (enfüsenâ) ve kendinizi (enfüseküm) çağıralım..."²⁰⁰ âyetinde; kendimizden (enfüsenâ) kasıt, Hz. Peygamber, kendiniz (enfüseküm) izafesinden kasıt ise Hz. İsa hakkında tartışmaya kalkışan Hıristiyanlardır. Nefis kelimesi, kendilerine dahi fayda ve zararı dokunmayan ilahlar içinde kullanılmıştır. “*(İnkâr edenler), Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratmayan ve zaten kendileri yaratılmış olan, üstelik kendilerine fayda ve zararları dokunmayan, öldürmeye, yaşatmaya ve ölüleri diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen*

¹⁹⁸ Abdulkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 181.

¹⁹⁹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 181.

²⁰⁰ Ali İmran suresi 3/61.

ilâhlar edindiler."²⁰¹ Kur'an-ı Kerim'de altı ayette "nefis" kelimesinin Allahu Teâlâ hakkında kullanıldığını görmekteyiz. Ayette İsa (a.s) Rabbine hitaben şöyle demektedir: "...*Sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben Senin nefsinde (nefsike) olanı bilmem...*"²⁰² Bir başka ayette de insan ve cin toplulukları hakkında nefis kelimesi kullanılmıştır.²⁰³ Fakat biz burada insan için kullanıldığında nefis kelimesinin ne manalar ifade edebileceği üzerine duracağız.

İnsan nefsinin mahiyeti hakkında Kur'an'da geçen en belirgin ayetler Şems suresindedir. "*Nefse ve onu düzenleyene, sonrada ona iyilik ve kötülük kabiliyetini ilham edene andolsun ki onu (nefsini) arındıran kurtulmuştur. Onu kötülöklere gömen de ziyan etmiştir.*"²⁰⁴ Bu ayetlerde, her şeyden önce nefsin yaratılmış bir hakikat olduğuna işaret vardır. Nefis, bir cevher olarak yaratılmış ve ona iyilik ve kötülük kabiliyeti ilham edilmiştir. Yani potansiyel olarak iyi ve kötüye yönelebilmek kabiliyeti verilmiştir. Nefis, hayra ve şerre, hidayete ve dalalete kabiliyetli bir şekilde yaratılmıştır. Eğer kötülüğe bulaşmadan iyiye yönlendirilirse iyi, aksi takdirde kötü ve kaybedenlerden olacaktır. Nefsin kendi başına herhangi bir ilham almadan iyiyi ve kötüyü tesbit etme veya bu doğrultuda kendi başına hareket edip tercihte bulunma gücünün bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dinamik bir yapıya sahip olan nefsin arınabilmesi için insanın eğitimden geçmesi şarttır. Özel anlamda, "insanın manevi yönünün veya ruhunun sevk ve idaresiyle alakalı kısmı" olarak kabul edebileceğimiz nefsin eğitilebilir olduğu, yani eğitime elverişli bir yapıda yaratıldığı ortaya çıkmaktadır. İnsanın bu yönü canlı bir varlık olarak insanın dünyada yaşaması için dizayn edildiğinden, bir kısım âlimler, nefsi ve nefsi sıfatları hayvani kuvvetlerden (kuvve-yi hayvaniye) saymış ve eğitilmemiş nefsi insan bütünlüğü içerisindeki kötü sıfatların (sıfat-ı mezmune) kaynağı olarak kabul etmişlerdir.²⁰⁵ İnsanın bünyesi içerisinde yer alan ve ancak eğitim yoluyla arınmasını gerçekleştirebilen nefis, bu yönüyle insanın duyuşsal ve devinimsel öğrenmelerinin öznesi olarak kabul edebileceğimiz bir yapıya sahiptir. Belki de insanın ahlak ve değerler eğitiminde başlangıç olarak kabul etmesi gereken temel nokta burasıdır. Bu sebeple insanın ahlak ve değerler eğitimi söz konusu olduğunda üzerinde hassasiyetle durulması

²⁰¹ Furkan suresi 25/3.

²⁰² Maide suresi 5/116.

²⁰³ Enam suresi 6/93.

²⁰⁴ Şems suresi 90/7-10

²⁰⁵ Gazâlî, *Meâricü'l Kuds fi Midrac'ı- Marifeti'n-Nefs*, Darul Âfâk el Cedide, Beyrut, 1975, s. 15.

gereken birincil öge nefis olmalıdır. Eğer insanın değer kazanması gereken ve eğitime açık olan bir yönü varsa ve bu yöne bir isim verilmesi gerekiyorsa bu ismi öncelikle hak eden “nefis” olarak görünmektedir. Nefis, insanın kendi kendini eğitmesinde veya kendi kemalini yakalamasında, yetişmesi ve gelişmesi gereken yön, yani bedendeki değerler eğitiminin öğrenenidir. Nefis, eğitilmediği takdirde insan bütünüyle ziyana uğrayacak, eğitildiğinde ise kurtuluşa erecektir. Burada nefsin eğitilmediği takdirde ziyana uğrayacak olması, tıpkı bir öğrenci gibi aldığı eğitimin sorumluluğunu da taşıması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü o iyiliği de kötülüğü de ilham yoluyla alabilir. Şems suresinin ayetlerinde, insan nefsinin eğitimindeki temel alanın, değer odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü nefse ilham edilen takva ve fücür birbirinin zıddı iki kavram olması hasebiyle insandaki değerler sisteminin en üst ve en aşağı boyutunu gösterir. İnsanın akıbetini ise negatif ve pozitif diye nitelendirebileceğimiz bu iki değer arasında kendisini konumlandırması belirleyecektir.

Burada şöyle bir soru sormamız mümkündür: Nefsi arındıracak olan bizzat nefsin kendisi midir, yoksa nefsi arındırma görevi nefsi taşıyana mı aittir? Çünkü ayette geçen nefsi arındırmanın kurtulacağı ifadesi nefsin sahibinden bir cüz olduğuna da işaret olabilir. Bu bağlamda acaba anlamak, kavramak, idrak etmek ve yaşamak bir bütün nefse verilen bir görev midir, yoksa nefis anlayıp kavrayan ve idrak eden bir başka yeti tarafından idare ve sevk edilmeye, temizlenmeye ve arındırılmaya kısaca eğitilmeye muhtaç bir yapı mıdır? Kadim geleneğin tabiriyle nefis insandaki beşeri istek ve arzuların kaynağı olan şehvet ve gazap gibi kuvveleri harekete geçiren bir saik olarak mı anlaşılmalıdır, yoksa nefis denildiğinde bir bütünüyle insan mı akla gelmelidir? Bu sorunun cevabı belki de insanın kendi bünyesindeki eğitim faaliyetlerini idrak etmemize ışık tutacaktır. Hem öğrenen hem de kendisine bir şeyler öğreten insanın kendi bünyesindeki öğretmen ve öğrenci kimdir? Nefis, akıl, kalp, ruh, beyin bu tür soruların cevaplanmasında bizim için birer seçenek olabilirler mi?

Bir ayette; *"Onlardan birçoğunun kâfirleri dost edindiklerini görürsün. Nefislerinin kendilerine sunduğu şey ne kadar kötüdür! Allah onlara gazab etmiştir.*

Onlar ebedî olarak azap içinde kalacaklardır."²⁰⁶ buyurulmaktadır. Bu ayetle de ilintili olarak Gazâlî, nefsin iki ortak manasının olduğunu söyler. Bunlardan birincisi, insandaki arzu istek ve öfke kuvvetleridir. Bu görüşe göre insandaki nefis, insanda zemmedilen sıfatları bünyesinde barındıran esas etkindir. Bu nedenle Gazâlî, nefis ile mücadele etmenin ve isteklerinin önüne geçmenin kaçınılmaz bir davranış olacağını dile getirir. İkinci manada nefse gelince; onu latif bir öz olarak kabul eder. Bu da değişik hallerine göre farklı sıfatlarla nitelenen insanın hakikati canı ve zatıdır. Allah'ın emri karşısında sükûna erip hevâ ve heveslerine karşı gelmesi ve içindeki karmaşayı yok etmesi sebebiyle mutmaine olarak isimlendirilir. Gazâlî'ye göre nefis ilk manası itibarıyla ele alındığında, nefsin Allah'a dönmesi tasavvur edilemez. Çünkü o, Allah'ın huzurundan uzaklaşmış şeytanın kontrolüne girmiştir. Gazâlî, genel ıstıhlara tabii olarak sükûna ermeyi henüz başaramamış fakat nefsinin istekleriyle mücadele halinde olan nefse "nefsi levvame" ismini vermiştir. Nefsin "nefsi emmare" sıfatıyla isimlendirilmesini ise hevâ ve hevesine tabii olması, kötülüğü emretmesi ve şeytanın çağırdığı şeyler gereğince hareket etmesi özelliklerine bağlar.²⁰⁷

2.1.3. Ruh

Etimolojik açıdan incelediğimizde, ruh kelimesi üzerinde farklı görüşler ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Türkçeye Arap dilinden geçmiş olan ruh kelimesi Arapçada ح-و-ر kökünden gelmiş olan bir isimdir. Sözlükte, "şiddetli rüzgar esmek, gece yürüyüşü yapmak, mutlu olmak, bir şeyin kokusunu hissetmek" gibi manalara gelen ruh, mecazi olarak güç, kuvvet, koku manalarında da kullanılmaktadır. Ruh kelimesi insanın canlılığını ifade eden "nefes" manasını ifade etmekle beraber, genellikle insanın manevi yönü veya manevi varlığını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁰⁸ Arapçada ruh kelimesi, önceleri "hava rüzgâr ve esinti" manasına gelen *rih* kelimesiyle aynı anlamda kullanılmış, daha sonraları ise "nefes, soluk" manalarına kullanılmıştır. Dolayısıyla ح-و-ر kökünden türetilmiş olan kelimelerin

²⁰⁶ Maide suresi 5/80.

²⁰⁷ Gazâlî, *Ahlak Kitabı*, Çev. Seray Yıldız, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 62-63.

²⁰⁸ İbnKuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilüMüşkili'l Kur'an*, Darutturas, Kahire, ts., s. 236-239; Ebu'l Beka, Eyyüp bin Musa el Hüseyini Ebu'l Beka el Kefevi, *KüliyyatuEbi'l Beka*, Kahire, 1253, s. 468-480.

hava, rüzgâr ve kokuyla bir irtibatının olduğu söylenebilir.²⁰⁹ Kur'an'da farklı şekillerde yirmi küsur ayette geçen ruh kelimesi, çeşitli manalarda kullanılmaktadır. Bu kelimeyi Kur'an'daki manaları üzerinde beş ayrı grupta toplamak mümkündür.

1. Kelimenin “temiz, pak” anlamında kullanılması genelde tamlama halinde geldiğinde görülür. Bu şekliyle daha çok “روح القدس / Ruhul Kudüs” şeklinde “Kuds” kelimesine izafe edilerek gelmiştir.²¹⁰ Bu manasıyla Ruh genellikle Cebrail (a.s) manasına kullanılır.
2. Ruh kelimesi bazen de Arapça belirlilik takısıyla beraber kullanılmıştır. Bu şekilde “الروح” şeklinde gelir. Genellikle meleklerle beraber kullanılan bu şekliyle ruhun, meleklerle beraber göğe yükselmesi, aşağıya inmesi, ayakta durması gibi bir takım fiilleri söz konusu edilir.²¹¹
3. Ruh kelimesi, boyutları olan âlemi şehadetten değil, âlemi emrden bir varlık olduğunu belirten ayetlerde, genellikle “emr” kelimesi ile birlikte kullanılmıştır.²¹²
4. Ruh kelimesi Hz. Âdem ve Hz. İsa'nın yaratılışlarının bilinen şeklin dışında olduğunu ifade etmek için “üfleme” manasına gelen “نفج” fiili ile birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımında ruhun yine Allah'a izafe edilmesi söz konusudur.²¹³
5. Ruh kelimesi bazen de “.... Onlar, öyle kişilerdir ki Allah, gönüllerine iman nasip ve mukadder etmiştir ve onları, kendinden bir ruhla, imanla kuvvetlendirmiştir...”²¹⁴ ayetinde olduğu gibi, Allah'ın övdüğü kimseler için kullanılır. Bu kullanımda bu kişilerin yapmış oldukları iyi ve güzel davranışlar söz konusudur.²¹⁵

İmam Maturidi, ilk insanın yaratılışı konusuna değinirken, onun ilk yaratılışının iki aşamadan gerçekleştiği üzerinde durmuştur. İnsanın ilk olarak fiziki yapısı yani bedeni teşekkül ettirilmiştir. Bedenin oluşturulmasına “Tesviye” denilir.

²⁰⁹ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l Menar*, C. 6, Beyrut, trs., s. 82-84.

²¹⁰ Nahl suresi 16/102. “De ki: İman edenleri sağlamaştırmak, müslümanlara bir müjde ve hidayet olmak üzere, onu (Kur'an'ı) hak olarak Rabbinden Ruhul-Kudüs indirmiştir.”

²¹¹ Nebe suresi 78/38.; Kadr suresi 97/4.; Mearic suresi 70/4.

²¹² İsra suresi 17/85. “Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbinin emrindedir. Size ilimden ancak az bir şey verilmiştir.”

²¹³ Enbiya suresi 21/91.; Tâhrim suresi 66/12.

²¹⁴ Mücadele suresi 58/22.

²¹⁵ Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 25-27.

Kur'an, çeşitli ayetlerde insan bedeninin yaratılmasından bahsederken, onun cevherinin bazen toprak (turab)²¹⁶, bazen çamur (tin)²¹⁷, bazen de salsal (kuru balçık) olduğu dile getirilmiştir. Bu durum insan bedenindeki asıl yapının değişik olduğunu değil, bedenın şekillenmesi sırasındaki merhaleleri, farklı halleri ve vasıfları gösterir. Maturidi'ye göre toprak, bir dizi yaratılma sürecinden geçirildikten ve kendisine şekil verildikten sonra insan şeklini almıştır. Daha sonra oluşturulmuş olan bu bedene Allah katından "ruh" üflenmiştir.²¹⁸ Nitekim bir ayette; "*Sana Ruh hakkında soruyorlar deki: O Rabbimin emrindedir*"²¹⁹ buyurulmuştur.

Ruh ile nefsin aynı şeyler olup olmadığı tartışma konusudur. Gazâlî'ye göre kalp, ruh, nefis ve aklın birbirinden farklı birçok anlamı vardır. Ancak bu dört kavram, rabbani ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında birleşir ve bu bağlamda eş anlamlı kelimeler kategorisine girerler. Gazâlî ruh hakkında şu açıklamalarda bulunur: "Ruhun iki farklı anlamı vardır. Birinci anlamıyla ruh, buhar halinde siyah bir kanın taşıdığı latif bir cisimdir. Bu ruhun kaynağı cismani kalbin içindedir. Damarlar vasıtasıyla bedenın diğer organlarına dağılır ve hayat nurlarının kaynağıdır. İnsan vücudundaki hissetme, görme, işitme, koklama gibi duyular bu ruhtan kaynaklanır. Tıpkı lambadan yayılan nur gibi, ruhun nuru da bedene yayılır. Bu durumda hayat, duvarda meydana gelen ışık gibidir. Ruh ise kandile benzer. Genellikle doktorlar ruh ifadesini kullandıklarında bu manayı kastederler. İkinci manası ile ruh ise kalbin kaynaklarından birdir. İdrak eden, anlayan ve bilen latif bir cevherdir. Bu ruh rabbani bir şeydir ve onun hakikatini idrak etmekte aciz kalınır."²²⁰

Ruhun şer'i ve aklî olarak bir cevher olduğu sabittir. Ruhun Kur'an'ın hitabına muhatap oluşu ve ölümden sonraki cezaların var olması, onun şer'i olarak bir cevher olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü şeriat, yok olana değil, mevcut olana, var olana yönelir. Bununla beraber insan, tüm halleriyle kendi zatını ve kendi varlığını bilmekte ve idrak etmektedir. Bu varlığını idrak etmesi için mutlaka kendi bünyesinde bir idrak ediciye ihtiyacı vardır. Bu idrak ya insanın duyu organları vasıtasıyla olacaktır ya akıyla olacaktır veya bunların dışında bir başka

²¹⁶ Ali İmran suresi 3/59.

²¹⁷ Enam suresi 6/2.; Araf suresi 7/12.; İsra suresi 17/61.; Saffat suresi 37/11.

²¹⁸ Maturidi, *Te'vilat*, s. 635.

²¹⁹ İsra suresi 17/ 85.

²²⁰ Gazâlî, *Ahlak Kitabı*, s. 62.

idrak ediciye ihtiyaç duyulacaktır. İnsanın duyu organları vasıtasıyla idrak etmesi muhaldir. Çünkü duyu organları ancak bir şeyleri idrak etmekte bir aracı görevi görmektedirler. Onlar, ancak cisimlerin ses, renk, görünüm gibi bir takım özelliklerini idrak edebilirler. Ayrıca her duyu organı, ayrı bir şeyin idrak edilmesine vesile olur ve daha çok insanın dışındaki dünyayı anlamasında bir vasıta olabilir. Fakat insan doğumundan itibaren kendi varlığının dolayısıyla kendisinin farkındadır. Bilindiği üzere insan aklının işlevsel bir hale gelmesi de bir süreç gerektirir.²²¹

İnsanın zatını kavrayan özelliğin akıl olduğunu düşündüğümüzde, aklın işlevsel hale geldiği gelişim süreçlerinin de dikkate alınması gerekir. Oysa insan henüz akli melekeleri tam olarak oluşmadığı halde, kendi zatının farkındadır. Ayrıca aklın insanın zatını idrak etmede yegâne belirleyici olduğunu düşündüğümüzde onun, bir şeyi idrak edebilmesi için bir vasıtaya veya bir kıyasa ihtiyaç duyduğunu da gözden kaçırmamamız gerekmektedir. Fakat insanın kendi varlığının farkında olması, bir düşünce veya bir vasıta sonucunda olmamaktadır. Bu durumda “insan ancak kendi zatını yine kendi zatiyle idrak edebilir” demek durumunda kalırız. Öyleyse insanın zatı ile şuuru arasında bir vasıta yoktur.²²² Buradan yola çıkılarak ruh için insan tecrübesinin ortaya çıktığı mekân denilebilir. Aynı zamanda ruh insan tecrübesinin kurucusu olarak da kabul edilir.

2.1.4. Kalp

Kalp kavramı, tarih boyunca çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Kalb, insanın kabiliyet alanı²²³ veya şuuru alanı²²⁴ olarak kabul edilmiştir. İnsanın değerleri ve yaratılıştan gelen arzu ve istekleri arasında bir katalizör²²⁵ görevi gören akıl, duyu ve düşünce süreçleriyle insana bir üst biliş hali²²⁶ yaşatan öğedir. Aynı zamanda kalp için insanın manevi merkezi de denilmiştir.²²⁷

İslam geleneğinde kalp genellikle ön plana çıkarılmıştır. Başta Hâris el-Muhasibi ve Gazzâli olmak üzere, bugüne kadar birçok İslam âlimi eserlerinde kalp

²²¹ Gazâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 25.

²²² Gazâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 25-26.

²²³ Selalahaddin Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, İzmir, 1987, s. 82-88.

²²⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 41.

²²⁵ Kemal Sayar, *Sufî Psikolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15.

²²⁶ Kemal Sayar, *Ruhun Labirentleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 84.

²²⁷ Bülent Çelikel, *Gazâlî ve Eğitim*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2009, s. 37.

konusunda ayrıntılı ve doyurucu bilgiler vermişlerdir. Kalp merkezli eğitimde önemli olan, öğrenilenlerin teori düzeyinde kalmayıp uygulama alanına dökülebilmesidir.

2.2. Sorumluluk Sahibi Olarak İnsan

İnsan tercih eden ve karar veren, bu şekilde yaptıklarının sorumluluklarını da üstlenen bir varlıktır. Bu sebeple İslam, insanın yaptıklarının sorumluluğunu yine kendisine yüklemiştir. İnsanın kendi iradesi içerisinde olmayan, yaratılıştan gelen fitri eğilimler, sevgi, nefret gibi içinden geçen fakat dışarıya vurmadığı düşünceler, sorumluluk olarak kabul edilmezler. İnsanı diğer canlılardan ayıran bu özelliği, kendisine akıl verilmesinden dolayıdır. Bu nedenle insan ve sorumluluk söz konusu edildiğinde öncelikle akıl üzerinde durmak gerekir.

2.1.5. Akıl

İnsan düşüncesi ve insan düşüncesinin membaı kabul edebileceğimiz aklın ne olduğu ve akıllı bir varlık olarak insanın düşünsel sorumluluklarının neler olduğu konusu, değişik yönleriyle tartışılmaktadır. Kendisine veri olarak kabul ettiği her türlü bilgiyi aklın eleştirisi süzgecinden geçiren felsefi düşünce²²⁸, çoğu zaman akılı da konu edinmiş ve farklı yönleriyle akılı tarif etmiştir. Fakat burada değerler üzerindeki rolü ve etkisi açısından akıl konusu ele alınacaktır. Akıl konusunu ve aklın değerlerle olan bağlantısını sağlıklı bir açıdan ele almak için öncelikle modern çağın akla yüklemiş olduğu görev ve tanımlama ile Kur'an'ın akla yüklemiş olduğu görev ve tanımlamasının iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu tür bir inceleme, değerlerle alakalı çağdaş sorunlara ve kavramlara yaklaşımda bize katkı sunabilir.

Kur'an akletme kavramına büyük önem vermiş ve kırk dokuz yerde “akıl” kavramından türeyen kelimeleri kullanmıştır. Akıl kavramı, Kur'an'da bir isim olarak değil, “akletmek” mastarı üzerinden bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bazıları geçmiş zaman, bazıları da geniş zaman kipinde kullanılmıştır. Allah'ın kitabında “akletme”nin, yani akılı kullanarak doğru düşünmenin, hakkı ve hakikati akıl sayesinde idrak etmenin önemi vurgulanmıştır. Cehennem ehlinin akıllarını kullanmadıkları için azabı hak ettiklerine işaret edilmiştir. Nitekim Mülk Suresi'nde, cehennem ehlinin şu şekilde feryat edecekleri belirtilmektedir: “Eğer biz

²²⁸ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, s. 9.

dinleseydik yahut akletseydik şu çulgın cehenneme girenlerin içinde yer almazdık.”²²⁹

Bu ayette cehennem ehlinin, dinlemedikleri ve akıllarını kullanmadıkları için kendilerini eleştirdiklerini görüyoruz. Demek ki dinleseler ve akletmiş olsalardı, azaptan kurtulacaklardı. Cehennem ehli akletmedikleri için kendilerini suçladıklarına göre, akletmek onların iradeleriyle yapabilecekleri fakat yapmadıkları bir eylemdir.

Mülk suresinin 10. ayetindeki *“aklınızı kullansaydık...”* ifadesinden anlaşılıyor ki, Yüce Allah her insana akıl vermiştir. Ancak bu akıl kullanılmadığı sürece hiçbir kıymeti bulunmamaktadır. Bunun için Kur’an’da kulların kendi hür iradeleriyle akıllarını kullanmalarını istediğinden, *“umulur ki akıllarını kullanırlar”* ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla insan, aklını kullanıp kullanmamada hür bırakılmıştır.

Düşünme, bilişsel eylemlerde bulunma, bilgi üretme, eşyanın yapı ve mahiyetine nüfuz etme, ancak akletme ile gerçekleştirilebileceği için akletme ile elde edilen bilgi üzerinden harekete geçilmesi ve bilgiye tabii olunması öğütlenmiştir. *“Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur.”²³⁰* Bilginin olmadığı yerde zan, vehm, hayal veya hevânın yön verdiği eylemler vardır. İnsan doğru bir şekilde akıl yürütmenin eseri olmayan davranışlarla ancak kendisine veya başkalarına zarar verir. Bundan dolayı Kur’an’da *“Ey iman edenler, zandan çok kaçınınız; çünkü zannın bir kısmı günahtır.”²³¹* denilmektedir.

“Bu Kur’an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”²³² Ayette görüldüğü gibi Kur’an, öncelikle kişinin aklına hitap etmektedir. İnsana yüklenen sorumlulukların yerine getirilebilmesi için gereken en önemli yeti akıldır. Bundan dolayı hitap ve davet ancak akledene yapılır. Olayları anlama, yorumlama, çıkarımda bulunma, bağ kurma, doğru ve yanlış ayırt edebilme, olgular ve kavramlar arasında kıyaslama yapabilme, cüzi hakikatlerden yola çıkarak külli hakikatleri idrak edebilme, hakkı batıldan ayırabilme ve daha birçok faaliyeti yapabilme, akletme olarak adlandırılan

²²⁹ Mülk suresi 67/10.

²³⁰ İsrâ suresi 17/36.

²³¹ Hucurat suresi 49/12.

²³² Sad suresi 38/29.

fiillerdir.²³³ Vahyin hakikatlerini ve Allah'ın kitabi ve kevnî ayetlerini keşfetme ve idrak etme bilgisi ancak akletme sonucu oluşan bir bilgidir. İnsan için Allah'ı ve O'nun emirlerini bilmenin ancak istidlal ile idrak edilebilecek bir olgu olduğu üzerinde duran İmam Maturidi, insanların yapısına bu doğrultuda akıl yürütebilmesi için fizyolojik ve psikolojik olarak gerekli olan özelliklerin yerleştirildiğini ifade etmektedir.²³⁴

Arapça bir kelime olan ve sözlükte, bağlamak, tutmak, engellemek anlamlarına gelen عقل kelimesinin çoğulu, عقول olarak gelmektedir. Akıl kelimesinin bağlamak manasına kullanılması, kimi zaman fikirleri birbirine bağlayarak akıl yürütme rolünü oynadığı içindir. Yeni bilgiler elde edebildiği ve bu bilgileri sabit ilkeler haline getirebildiği için tutmak manasına kullanılan akıl kelimesi, bazen de insanı tehlikelere karşı koruduğu ve kötülöklere engel olduğu için engelleme manasına kullanılmıştır.²³⁵

İbni Sina, insanın kendine özgü etkinlikleri üzerinde dururken insanın iki temel yetisine dikkat çekmiştir. Bunlardan biri İbni Sina'nın "âlîme" olarak isimlendirdiği, bilgiyi işleyen onu meydana getiren yetisidir. İnsanın diğer yetisi ise elde edilen bilgiyi davranışa dönüştüren, eyleme geçiren, organize eden yetisidir. İbni Sina bu yetiye "âmîle" demektedir. İbni Sina, akli da bu çerçevede ele almış ve onu, "nefsin bilen ve bildiği şeyi davranışa dönüştüren boyutu" olarak tanımlamıştır. Ona göre aklın nazari (teorik) ve ameli (pratik) olmak üzere iki yetisi bulunmaktadır.²³⁶

Ebu Bekir Razi, akli sahip olduğu yüksek rütbe ve dereceden aşağıya indirmememiz, hâkimken mahkûm, övülenken yerilen ve tabi olunanken tabi olan yapmamamız gerektiğini söylemektedir. Ayrıca o, "bütün işlerde akla müracaat etmeli ve ona göre davranmalı, işlerimizi onun gerektirdiği şekilde yapmalı veya yapmamalıyız. Özellikle hevâyı akla musallat etmemeliyiz"²³⁷ demektedir.

²³³ Ragıb el- İsfehani, *ez- Zeria ila Mekarimu's -Şeria*, nşr. Taha Abdurrauf Sa'd, Kahire, 1973, s. 105-115.

²³⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't -Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara, 2003, s. 210.

²³⁵ İbn Manzur, Muhammed bin Mukrim, *Lisanu-l Arap*, Beyrut , C. 9, trs., s. 458-459.

²³⁶ Hidayet Peker, *İbn Sina'nın Epistemolojisi*, Emin Yayınları, Bursa, 2011, s. 52.

²³⁷ Ebu Bekir Razi, *Et-Tıbb-ul Ruhani*, Çev. Hüseyin Kahraman, İz Yayınları, İstanbul, 2015, s. 58.

İslamın muhatabı akıl olsa dahi din, asla kendini akılla sınırlamayı kabul etmez. İslam dininde akıl, dinin hakikatini idrak eden ve bu idrak sayesinde kendisinin kavrayamadığı cüz’i konularda dine boyun eğen bir yapıdadır. Dinleri bütünüyle rasyonel bir kalıp içerisine sığdırmaya çalışmak ise çoğu zaman kişiyi izahı imkânsız bir ikileme sürükler. Çünkü din, belli bir inanç sistemi üzerine bina edilmiş, bireysel ve toplumsal kuralları ve kaideleri olan bir yapıdadır. Eğer aklın kendi başına, dinin bütün hüküm kaide ve ölçütlerini ispat edilebileceğini iddia edersek, bu durumda dinin yeni bir şey ortaya koymadığı, zaten aklın ulaşabileceği hakikatleri, kendi prensiplerine göre tebliğ ettiğini söylemiş oluruz. Dolayısıyla akıl olduktan sonra dine o kadar da ihtiyaç olmadığı gibi bir sonuç çıkar. Eğer akıl her hususta ölçüyse, o halde akla rağmen dinlerin bir takım ölçülerden bahsetmesinin anlamı olmaz. Buradan özellikle İslam dini açısından şu sonuca varılabilir. Evet, akıl dinin muhatabıdır fakat dinin hakikatini idrak etmek ve hükümlerinin illetini tespit etmek gibi araçsal bir değer taşımak kaydıyla muhatap kabul edilir. Aklı her meselede temel ölçü olarak kabul etmeye kalkışmak, akıl konusunda haddi aşmaktan başka bir şey değildir. Çünkü akıl ancak gücü dâhilinde, kendi tabiatına uygun olan şeyleri idrak edebilir. Aklın idrak edebileceği varlıklar olduğu gibi, hiçbir şekilde idrak edemeyeceği varlıklarda vardır. Akıl bir kısım varlıkların bazı durumlarını idrak ederken, bazı durumlarını idrak edemeyebilir.²³⁸ Eğer akıl her meselede temel ölçü olursa, akıl dine değil, din akla teslim olmuş demektir. Cürcani’nin, “Tarifat” adlı eserinde akıl hakkında şöyle denilmektedir: “*Akıl, sahiplerine Allah’ın elçilerinin bildirdiği şeyleri kabul etmeye davet eden ilahi bir kanundur.*”²³⁹ Ahmet Hamdi Akseki de akıl hakkında Cürcani’ye benzer bir tarif yapmış ve şöyle demiştir: “*Akıl sahiplerinin gaye-i hakikati bildiren, onları kendi ihtiyar ve iradeleri ile Allah resulünün bildirdiği şekilde hal ve istikbalde salah ve felaha, kemale sevk eden maddi ve manevi bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanuni mevzu-i ilahidir.*”²⁴⁰

Kur’an’da akletme fiilini ifade eden kelimelerin başında yer alan “Teakkul” kelimesi, aklın mücerred mahiyeti, zatın mücerred zati kavraması manasına

²³⁸ Hüseyin Karaman, “İbn Meymun’un Düşüncesinde Aklın Sınırları ve Din-Felsefe İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, C. 6, S. 4, s. 156-157.

²³⁹ Cevdet, Kılıç, “Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri”, s.109. portal.firat.edu.tr/.../FELSEFE%20DN%20VAHY%20AKIL%20LKS%2. (Erişim:23.01.2017.)

²⁴⁰ Cevdet Kılıç, “Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi”, s. 110-111.

gelmektedir.²⁴¹ Görüldüğü gibi Kur'an'da akıl, David Hume'nin zannettiği şekilde faziletleri keşfedemeyen, iyilik ve kötülük yargısı veremeyecek bir şekilde ele alınmamış, bizzat hisseden duyguları da kontrol edebilecek düzeye gelebilen bir kavram olarak değerlendirilmiştir.

2.1.6. Zan

“Yakin” kelimesinin zıddı yani kesinleşmemiş kanaat manasına gelen “zan” kelimesi, kesin ilmi ifade etmeyen kanaatler için kullanılır. Arapçada “Zanne” fiilinin mastarı olarak gelen “zan” kelimesi kuşkulamak, itham etmek manalarına da gelir. İlim, düşünüp taşınarak veya bir delile dayanılarak elde edilen kesin bilgileri ifade ederken, zan eşyanın veya olguların hakikatini değil, belki silüetini veya onlar hakkında zihinde kalan resmi ifade eden bir kavramdır. Zan kelimesinden türetilmiş olan “mazınne” kelimesi “Bir şeyin bilinme noktası” veya “bir şey hakkındaki bilginin potansiyel olarak kabul edilen kaynağı olarak da ele alınır. İçerisinde çok su bulunup bulunmadığı bilinmeyen kuyuya “zanun” denildiği gibi, çok suizanda bulunan kişi de aynı isimle isimlendirilir.²⁴² Tehanevi lügat yönüyle zan ve vehim arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmadığını söyler. El-Müfredat sahibi, zan kelimesini “bir emareden hâsıl olan kanaat şeklinde tarif eder. Eğer emare güçlü ise bu zan ilme götürür yok eğer zayıf ise bu emare zannın bir alt basamağı olan vehme sürükleyecektir.²⁴³

Kur'an'da zan kelimesi şek, yakın, töhmet, tahmin (husbân), yalan (kizb) manalarında çeşitli türevleriyle elliye yakın ayette yer almaktadır. Yirmiye yakın ayette zan kelimesi mastar olarak geçer. Ayetlerin birçoğunda zan kavramı “vehim, kuruntu” şeklinde ele alınırken bazılarında “bilgi ve inanç” bir kısmında ise “kesin olmayan kanaat tahmin, kuşku ve beklenti” manaları içermektedir.²⁴⁴ Zan kelimesinin “yakin” manasına kullanılmasına örnek olarak; “Allah'a kavuşacaklarını zannedenler derler ki; Allah'ın izni ile büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük

²⁴¹ Gazâlî Ebu Hamid, *Me'aricu'l Kuds Hakikat Bilgisine Yükseliş*, İnsan Yayınları, Çev. Serkan Özburun, İstanbul, 2002, s. 24.

²⁴² Feyruz Abadi, *Kamus el Muhit*, “znn maddesi”, Daru'l İhya-u Turas el Arabi, Beyrut, 1991, C. 4, s. 348.

²⁴³ Ragıp el İsfâhânî, *el – Müfredat*, “Zan Maddesi”, Çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 957.

²⁴⁴ Mustafa Çağrıncı, “Zan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 44, TDV, Ankara, 2013, s. 122.

*topluluk vardır. Allah sabredenlerle beraberdir.”*²⁴⁵ ayetini örnek verebiliriz. Buradaki “zan” kelimesi müfessirlere göre “yakın” manasına kullanılmıştır.²⁴⁶

Sözlük manasına baktığımızda aslında zan kelimesinin bir taraftan şüpheyi ifade ederken değer yönüyle bilgi ve kanaat manası taşıdığını görüyoruz. Zan, çoğu zamana “yakın” kelimesinin zıddı olarak kullanılmaktadır. Kesinleşmemiş olan kuşku uyandıran kanaati ifade eder.

Zan konusu, İslami ilimlerin de temel kavramlarından biri olmuştur. Özellikle fıkıh, mantık, felsefe ve kelam âlimleri, zan kavramını kendi ıstılahlarında kullanmışlar ve kendi disiplinleri çerçevesinde tanımlamışlardır. İslam fıkıh disiplininde zan, doğruluğu ve yanlışlığı eşit derecede mümkün görülen veya biri diğerine tercih edilebilen hüküm olarak tanımlanmıştır. Genellikle zannın, tercih edilebilen hüküm şeklinde ele alındığı görülür. Bu sebeple zanda herhangi bir kesinlik olmasa dahi bir tercih söz konusudur denilebilir.²⁴⁷ Bu tercih, kat’i bir delile dayanmadığı için zaman, mekân ve ortama göre değişebilen bir tercihtir.

Zan kelimesinin Kur’an’da tahmin, kesin olmayan kanat manasına kullanıldığı yerlerde vardır. “*Allah’ın kurallarına riayet edeceklerini zannedenlerse, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur.*”²⁴⁸ Ayette geçen zan kelimesi, ilim veya kesin bilgi manasında değil, kesin olmayan kanaat manasının da kullanılmıştır. Çünkü buradaki bilgi geleceğe dairdir. Geleceğe dair bir bilgiyi ise kullar sadece tahmin edebilirler veya onun hakkında bir kanaate sahip olurlar. Çünkü geleceği bilen yalnız Allah’tır. İnsanın gelecek hakkındaki bilgisi ise yalnız kanaat yani zan düzeyindedir.²⁴⁹

Kur’an’da zan kelimesi, bazen lüzumsuz beklenti, boş kuruntu manasına kullanılmaktadır. Özellikle Allah’ın çağrısına kulak vermeyen insanların akıbeti anlatılırken, onların sanki hiç hesap vermeyecekmiş gibi hayat sürdüklerinden, Rablerine dönmeyecekleri gibi bir zanna kapıldıklarından bahsedilir. İşte buradaki

²⁴⁵ Bakara suresi 2/249.

²⁴⁶ Zemahşerî, Ebu Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmet, Keşşaf an Hakaik Ğavamıd et- Tenzil, Daru’l Kitap el Arabi, Beyrut, 1407H., C. 1, s. 294.

²⁴⁷ Mustafa Çağrı, “Zan”, İslam Ansiklopedisi, C. 44, TDV, Ankara, 2013, s. 122.

²⁴⁸ Bakara suresi 2/230.

²⁴⁹ Zemahşerî, Keşşaf, C. 1, s. 304.

zan, kuruntu manasınadır. “Çünkü o hiçbir zaman rabbine dönmeyeceğini sanırdı.”²⁵⁰

“Ey iman edenler zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır.”²⁵¹ ayet ibaresiyle zaten “zan” kelimesinin kapsamlı bir kelime olduğunu ortaya koymaktadır. Kur’an ayetlerinde zan kelimesinin daha çok insana nispet edildiği görülmektedir. Yani, insanın duygu düşünce ve deneyimleri üzerine oluşmuş, buna göre şekillenmiş ve bu konuda Allah’tan herhangi bir şekilde nas olmayan bilgilerdir. Bu durumda insan konu ile ilgili bilgi, deneyim, gözlem ve tecrübelerini esas alarak bir sonuca ulaşır. Elbette bu sonuç kesin değil, görelî bir sonuç olacaktır. Aynı zamanda ulaşılan sonuç doğru olabileceği gibi, yanlış da olabilir. Zan sahibinin fikrinin doğruluğuna dair veya ilim derecesine yükseltecek derecede bir delili yoktur. Kur’an bütünlüğü içerisinde zan kelimesi ele alındığında, zan sahiplerinin bazen yanlış oldukları, bazen isabet ettikleri bazen ise sadece düşüncelerinin bir temenniden ibaret olduğu görülmektedir. Yani zan için söylenebilecek ihtimallerin her biri üzerinde durulmuştur. Bu sebeple bilgi ifade etmesi açısından zan kelimesi hakkında kesin bir şey söylemek zor görünmektedir.

Bütün bunlardan sonra Zan kelimesini tarif edecek olursak; bireyin duygu, düşünce ve davranışları aracılığıyla, deneyim ve gözlemlerine dayanarak edindiği çıkarımlar olduğu söylenebilir. Bu bilgi ilim seviyesine ulaşmamış olduğu için doğruluğu tartışmalıdır ve nihayetinde bu bilgi görecelidir. Dolayısıyla tümüyle insandan kaynaklanan ve bilişsel, duyuşsal ve psikomotor öğrenmelerde etkili olan zan, bireysel doğruların şekillenmesinde önemli bir ölçüttür. Fakat burada zannın ölçüt olmasından kasıt, her zaman doğruya ulaştıracak bir özellikte olduğundan dolayı değildir. Çünkü ifade edildiği gibi zan, yanlış da olabilir. Fakat insan davranışlarının şekillenmesinde, zihinsel becerilerin gelişmişlik düzeyine göre insanı olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilen önemli bir etkidir. Doğruya ulaşma ve kesin bilgiyi elde etme açısından baktığımızda, bireyin, zannı ve zanni bilgiyi, doğru bir şekilde tanıması ve kapsam ve sınırlılıklarını bilmesi, zannın peşinden sürüklenmemesi açısından kayda değerdir. Bu sebeple ayette; “Zandan kaçının

²⁵⁰ Saffat suresi 37/87; Fussilet suresi 41/22; Haşr suresi 2/59.

²⁵¹ Hucurat suresi 49/13.

çünkü zannın çoğu günahdır.” denilmektedir.²⁵² Ayrıca bir hadisi kutsi de Allah; *“Kulum benim hakkımda nasıl bir zan sahibi ise ben öyleyim”*²⁵³ buyurmaktadır.

2.2. İhtiyar Sahibi Olarak İnsan

İnsanın ihtiyarı, yani seçme hürriyetinin insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerinden biri olduğu açıktır. Fakat insan için seçim yapmanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyabilmek için bu özelliğin insan hayatında kapsadığı yeri daha yakından irdelemeye ihtiyaç vardır. Çünkü seçim yapmak insan için bir avantaj olmanın yanı sıra aynı zamanda psikolojik bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun farkındalık düzeyi arttığında, davranışların daha doğru bir şekilde analiz edilmesi mümkün olacaktır.

Dünyadaki diğer canlılara nazaran insan davranışlarının oldukça çeşitlilik arz ettiği görülür. Diğer canlılarla, insanın iç dünyasındaki değişiklikler ve başka kimselerle olan ilişkilerindeki ayrılıklar karşılaştırıldığında, insanın sınırlarının çok daha geniş ve daha kapsamlı olduğu görülür. Bu sebeple insan davranışlarının ve tepkilerinin ne zaman, ne şekilde ortaya çıkacağını kestirmek oldukça zordur. İnsan davranışları etki karşısında her zaman yeknesak bir görüntü arz etmediğinden ve çok çeşitli olduğundan, bireylerin ortaya koyabilecekleri tepkilerde de çeşitli seçenekler ortaya çıkar. Bu durumda insana düşen görev, her seferinde önünde duran seçeneklerden birini seçmek ve ona yönelmek olacaktır. Hayvanların birçoğunda gözlemlenen ölçülebilir tepkiler çoğu zaman insan için aynı sonuçları vermez. Bir zamanlar psikolojik teorilerin önemli bir kısmını teşkil eden davranışçılık akımına ilginin gün geçtikçe azalması, insanın tercih ve seçme alternatiflerinin çeşitliliğinden dolayıdır. Çünkü tercih etme ve seçme insan hayatın da hemen hemen birçok davranışın ortaya konulmasında vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan, davranışlarını ortaya koyarken öncelikle bir dizi seçenek arasından bir davranış seçeneğini tercih etmek zorundadır. Bir kısım refleks davranışlar veya içgüdüsel hareketler dışında belki de her davranışımızda bir dizi seçenekle karşılaşmakta ve bunlardan birini seçme zorunluluğu hissetmekteyiz. Bu durumda

²⁵² Hucurat suresi 49/12.

²⁵³ Muhammed b. İsmail el Buhari, *el Camiu'l Müsnedü's Sahihu'l Muhtasar min umuri Resulullah ve Sennenehi ve Eyyamihi*, Tah. Muhammed Zübeyr ebu Nasır en Nasır, C. 9, Dar'u Tugu'n Necat, Beyrut, hadis no: 7405, 1422, s. 121.

seçme yetisinin ve tercihte bulunma ihtiyacının davranışlarımız için bir zorunluluk olduğunu söyleyebiliriz. Evet, tercih bir zorunluluktur. Çünkü davranışı sergileme noktasında bir seçim yapmamak beraberinde kararsızlığı, kararsızlık ise sonuçta atalet ve bıkkınlığı getirecektir. Bu yüzden karşımıza çıkan seçeneklerden hangisi amaçlarımızı daha çok karşılıyorsa, beklentilerimize daha çok uyuyorsa, hangisini daha uygulanabilir buluyorsak veya hangisi bizim için daha az risk içeriyorsa tercihimiz genellikle o yönde olmaktadır. Davranış geliştirmede tercihlerin gücü, çoğu zaman ortaya konulan davranıştaki azim, kararlılık ve sürdürülebilirliği etkiler. Aynı zamanda tercih konusu olabilecek diğer alternatiflerin de zamanla izale edilmesini sağlar. Çünkü birey seçtiği yolda ilerlediğinde tekrar geriye dönerek yön değiştirmesi güçleşir.

İnsanın hayvanlardan üstün olduğu en önemli husus irade melekesidir. İrade insanı düşünüp taşındıktan sonra eyleme getiren bir yeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayvan herhangi bir sınırlama yapmaksızın ve bir seçimde bulunmaksızın tabiatının gerektiği şekilde hareket eder. İnsan ise aklın gerektirdiği şekilde kendi tabiatının isteklerini sınırlayabilme gücüne sahiptir. İnsanın kendi tabiatının gereklerini iradesiyle sınırlayabilme onlara gem vurma özelliği, hayvanlara nazaran önemli bir üstünlük olduğu gibi, aynı zamanda -eğitim sonucu olsa dahi- bütün insanlarda görülebilen bir özelliktir.²⁵⁴ Şu kadar ki insanların iradelerini kullanabilme özellikleri kişiden kişiye ve dönemden döneme değişiklik gösterebilir. İnsanların tabiatlarının farklı farklı olmasından dolayı bir kısmı için iradesini belli noktalarda kullanabilmek çok kolayken bir kısmı içinde bu durum çok zor olabilir.

İrade ve ihtiyar kelimeleri ışığında ele alacağımız seçme hürriyeti, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapça asıllı olan irade kelimesi; istemek, dilemek, murad etmek, istem²⁵⁵ veya istenç manalarına gelir. رَوَد kökünden türetilen bu kelime, fiilin gerçekleşmesinde belirleyici olan harekete geçme gücü ve yeteneği olarak tanımlanabilir. İhtiyar, meşiet, şevk, azim, kasd vb. kelimeler İslami kaynaklarda irade kelimesine yakın manada kullanılan kelimelerdir. İnsanın yapmış olduğu fiillerin belirleyicisi olan irade, her ne kadar fiilden önce var olsa da fiille beraber olan ve onunla bütünleşen

²⁵⁴ Razi, *Et-Tıbb-ul Ruhani*, s. 59.

²⁵⁵ <http://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/>, “İrade” maddesi, (Erişim: 02. 12. 2015).

bir özellikte taşımaktadır. Kişiyi yapıp etmelerinden sorumlu bir hale getiren irade, bilinçli bir seçme gücü veya seçme özgürlüğü olarak ele alınmakta ve bu manasıyla daha çok İslam literatüründe ihtiyar kelimesiyle aynı kapsamda kullanılmaktadır.²⁵⁶ İrade bilerek, hesaplayarak, kendimizi kontrol ederek, karar vermek ardından yapmak veya yapmamaktır.²⁵⁷ Allah'ın subuti sıfatlarından biri olarak kabul edilen irade; “Allah'ın emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olduğunu bildiren sıfat” diye tanımlanır. Felsefe ve tasavvur literatüründe, şuurlu bir şekilde belirli bir fiili eda etmek manasına kullanılır.²⁵⁸ İrade kelimesinin felsefi kullanımında şu beş özelliği ön plana çıkmaktadır:

1. İtici Güç: Yapabilme gücü yani özgürlüğünü kendi içinde bulunduran isteme.
2. Bilinç yetisi: İnsanın tasarımları ve düşünceleri üzerinde bilinçli bir şekilde düşünmesiyle seçerek ve tavır alarak eyleme karar verme yeteneği.
3. Duygu ve eğilimlere değil akla dayalı isteme, usa uygun bir gaye koyma yeteneği, isteme ve eylemleri akılla belirleme gücü.
4. İstenilmiş olanı gerçekleştirmeye karar verme ve yerine getirme gücü.
5. Yaşamın özgür ussal bir özle kendini bilinçli olarak gerçekleştirmesi.²⁵⁹

İki zıt saik arasında bir tercih yapıp karara varmaya yahut mâniaları cehid ile bertaraf eylemeye yahut bir maksat veya gayeye vusul için harekete geçmeye “irade eylemek” denir.²⁶⁰

İsmail Hakkı, irade hakkında daha çok toplum merkezli bir yaklaşımda bulunmuş ve iradeyi “İnsanın ferdi gayeler haricinde teşekkül etmiş olan herhangi bir içtimai zümreye mensup olması sayesinde kendi uzvi tabiatını zorlamak ve uzviyetini yüksek emirlere uygun hale getirmek kudretidir” olarak tanımlamıştır. Spencer'e göre Tasavvurdan, Ribot ve P. Janet'e göre ise “hüküm” den ibarettir. Descartes ise iradeyi motifler arasında tercih yapma şeklinde anlamıştır.²⁶¹

²⁵⁶ Mustafa Çağrı; Hayati Hökelekli, “İrade”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV, Ankara, 2000, s. 380.

²⁵⁷ Ziya Dalat, *Çocuk ve Genç Ruh*, Ankara, 1956, s. 319.

²⁵⁸ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>, “İrade” maddesi, (Erişim: 02. 12. 2015).

²⁵⁹ Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, İstanbul, 1983, s. 48- 49.

²⁶⁰ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 137.; Ömer Mart, *Eğitim Psikolojisi*, İstanbul, 1960, s. 217.

²⁶¹ Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, s. 47.

2.3. İyi ve Kötüye Meyilli Olma Açısından İnsan

Tercih ve ihtiyar sahibi olan insan, yaptığı eylemlerinde çoğu zaman kendisi için iyi veya kötü olanı dikkate almaktadır. Genellikle iyi olana yönelmekte kötü olandan ise uzak durmayı tercih etmektedir. Haddi zatında değerlerin üzerine bina edildiği iyi ve kötü meselesi birçok tartışmaya konu olmuş, kaynağı, kapsamı ve insan davranışlarına olan etkisi açısından çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Kur'an kendi bütünlüğü içerisinde iyi ve kötüyü ele almış, Allah'ın hoşnut olduğunu bildirdiği şeyleri iyi, Allah'ın rızasının ve hoşnutluğunun olmadığı şeyleri de kötü olarak kabul etmiştir. İnsan davranışlarındaki iyilik ve kötülüğü de bu çerçevede ele alan Kur'an, insanın Allah'ın rızasına ve övgüsüne mazhar olacak işleri yapmasını takva kavramı üzerinden açıklamış, Allah'ın hoş karşılamadığı davranışları da heva ürünü kabul etmiştir.

2.3.1. Takva

Kur'an'a göre cins olarak insan, hiçbir ayırım gözetmeksizin en güzel şekilde yaratılmıştır.²⁶² İnsan, yaratılışı, vahye muhatap olması ve onu idrak edebilmesi gibi vasıflarıyla değerli bir mahlûktur. Allah tarafından kendisine bahşedilen bu değeri koruduğu takdirde değeri kat kat artacak, hak ettiği nimetlere ve ebedi cennete ulaşacaktır.²⁶³ Kur'an-ı Kerim Allah tarafından indirilmiş bir kitap olması sebebiyle değerli olanı Allah indinde değerli ve makbul olan, değersiz olanı da Allah indinde makbul olmayan şeyler olarak ele almıştır. Allah'ın yaratmış ve irade vermiş olduğu insan, Allah'ın değerli olarak bildirdiklerini idrak edebildiği sürece O'nun yanında değerli kabul edilir. Bu noktada Kur'an insanın değerini ele alırken onun toplumsal statüsüne, başkalarının ona vermiş oldukları değere, rengine, diline veya ırkına bakmadan doğrudan doğruya onu yaratan ve yaşatan Rabbine ve O'nun öğretilerine karşı takındığı tavır ve tutuma bakarak değerini belirler.

Dünyanın değişik yerlerinde yaşayan farklı dillere, renklere ve ırklara sahip olan insanlar aynı zamanda birçok farklı inanişaya da sahiptirler. Kur'an tüm bu farklılıklara rağmen bütün insanları rengi, dili, toplumsal statüsü ne olursa olsun yalnızca bir olan Allah'a ibadet etmeye çağırılmaktadır. Burada Kur'an çeşitli

²⁶² Tin suresi 95/3.

²⁶³ Bakara suresi 2/25.

toplulukların kendilerince kutsamış oldukları veya değerli kabul ettikleri ilahlara hiçbir şekilde müsamaha göstermemiştir. “Şüphesiz ki Allah indinde din *İslam’dır.*”²⁶⁴ diyerek insanların kimi zaman zanları ve vehimleriyle, kimi zaman da hevâ ve heveslerinin etkisiyle değer verdikleri, kutsadıkları tanrılarının hakikatte hiçbir değerinin olmadığını ve hakikatin ancak Allah’ın indinde olduğunu vurgulamıştır. İsrâ suresinde peygamberini de bu konu da uyararak, “*Bize karşı başka bir şey uydurman için az kalsın sana vahyettiğimiz şeyden seni saptıracaklardı. O zaman seni dost edineceklerdi*”²⁶⁵ buyurmuştur. Bu ve benzeri birçok ayette müminlerin Allah’ın hakikat olarak gösterdiğinin dışında kalan yolların hak olmadığı, batıl olduğu ve o yollara sapılmaması gerektiği konusunda müminler uyarılmışlardır. “*İnsan başıboş bırakılacağını mi sanıyor*”²⁶⁶ ayetiyle İnsanın başıboş yaratılmadığını açıkça ortaya koyan Kur’an, insanın temel değerleri tespit ederken onu yaratan rabbine kulak vermesi gerektiğini ve ancak bu şekilde hakikati bir bütün olarak kavrayabileceğini vurgulamıştır. Bu çerçevede insanoğluna düşen Allah’ın emirlerine uymak ve onun nehiyelerinden kaçınmaktır. Çünkü Kur’an kurtuluşu iman ve imanın akabinde emir ve nehiyeler doğrultusunda uygulamaya dökülen salih amele bağlamıştır.²⁶⁷ İnsanın değerini Âlemlerin Rabbine karşı tutumu ile ele alan Kur’an’da en çok üzerinde durulan kelime takvadır. Arapça “vikaye” kökünden türetilen takva kelimesi koruma ve esirgeme anlamına kullanıldığı gibi aynı zamanda tehlikeli şeylere karşı korunmak, çekinmek manalarına da gelir. Kendisinde şüphe olmayan kitaptan faydalanmanın tek yolu takvayı kuşanmaktır. Takva ile kalbin kilitleri açılır ve gaflet perdeleri bir bir kalkar. Faydalı bir işe yönelmeye ve onu yapabilecek kudrete ulaşmaya, hayırlı bir işe çağırıldığında tembellik göstermeden koşmaya, kalplerin coşkısına ve sükûnetine zemin hazırlayan takvadır. Kur’an’la hidayet bulmak isteyen kimsenin ona temiz bir kalple ve iyi bir niyetle yaklaşması gereklidir. Ardından kişi sapıklıktan, aldatılmışlıktan ve dalalete düşmekten sakınmalı ve takva ile Kur’an’ın nurlarına kucak açmalıdır.

Ömer bin Hattab (r.a) Übeyy bin Kâb’a gelerek ona takvanın ne olduğunu sormuş, Übeyy’de onun sorusuna yine bir soruyla cevap vererek; “Sen hiç dikenli

²⁶⁴ Ali İmran suresi 3/19.

²⁶⁵ İsrâ suresi 17/73.

²⁶⁶ Kıyame suresi 75/36.

²⁶⁷ Asr suresi 103/1-2-3.

yolda yürümedin mi?” demiştir. Hz. Ömer yürüdüğünü söyleyince Übeyy; “O zaman ne yaptın? ”diyerek ikinci bir soru yöneltmiştir. Şaşırılmış bir halde “Paçalarımı sıvayıp gayret sarfettim” cevabını veren Hz. Ömer’e Übeyy “İşte takva odur” diyerek takvanın mahiyetini ortaya koymada akılda kalıcı bir örnek vermiştir. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi takva, duygulu bir vicdan, berrak bir şuur, devamlı sakınma ve arzu ve heveslerin sarmaladığı hayat yolunun dikenlerinden korunma halidir. ²⁶⁸ Kelâbâzî’ye göre takva, Allah ile sükûn bulan ve bu halden zevk alan bir kulun O’ndan başkasından sakınması demektir. ²⁶⁹

İnsan için dış güzelliğinin ve temizliğinin yanında bir de iç güzelliği ve safiyeti vardır. İnsanın iç dünyasındaki güzellikleri sürdürebilmesi ise kalbi günah ve kötülüklerden alıkoymaktan geçer. İnsan ancak günah ve kötülüklerden kaçınıp Allah’tan sakındığı zaman iç dünyasındaki güzelliklerini koruyup geliştirebilir. Bu yüzden Allah’tan sakınma vasfı olan takva, Kur’an-ı Kerimde diğer insani değerlerin birçoğunun kendisinden türediği temel bir değer olarak ortaya çıkmıştır. Kur’an’da Allah katında değerli olan insanı tasvir eden takva kelimesi çeşitli kalıplarda iki yüzden fazla yerde geçmektedir. Allah insanların takvayı bir örtü gibi kuşanmasının onlar için en hayırlısı olacağını belirtmiştir. ²⁷⁰

İslam öğretisinde takva, insanın yanından hiç ayrılmayan gölgesi gibi olmalıdır. Bu şekilde olan takva, insan için şeytanın vesvesesinden koruyan bir zırh gibi olur. Beyaz elbise giyen kişinin kirden, çamurlu yolda yürüyen kişinin çamurdan sakınması gibi mümin kişide takvayı kuşanarak günahattan ve isyandan sakınmalıdır. Müminin darlıkta, zorlukta, hastalıkta ve varlıkta her ortamda ve her durumda takva üzere yaşaması görevidir. Müminlerin hiçbir zaman takva yolunu terk edip bırakmamaları öğütlenmiştir.

Takva aynı zamanda Allah’a yakınlığı ve onun övgüsüne mazhar olmayı gerektiren bir haldir. Ayette, “*O’nun dostları ancak takva sahipleridir.*” ²⁷¹ buyurulmuştur. Her ne kadar takva kendisini amellerde gösterse de aslında bir niyet düzeltme faaliyetidir. Çünkü ameller niyetlere göredir. Niyetlerde, takvaya uygun

²⁶⁸ Seyyid Kutup, *Fizilâl-ı Kur’an*, C. 1, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 77.

²⁶⁹ Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhari Kelâbâzî, *Ta’arruf*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 163.

²⁷⁰ Araf suresi 7/26.

²⁷¹ Enfal suresi 8/34.

oldukları ölçüde değerli, hevaya uygun oldukları sürece değersiz kabul edilirler. Bir yönüyle takva, insanın tercihlerindeki olumlu yönün adıdır. Her amelde, her eylemde kulluk bilincinin diri tutulması ve bu bilinç üzerinden davranışların bina edilmesidir. Bu konuda Allah resulü (s); *“Ben Allah’tan en çok korkunuz ve ona karşı en takvalı olanınızım”*²⁷² demiştir. Takva, aynı zamanda insanların kendilerine ve başkalarına zulmetmelerine engel olan bir bilinç halidir. Kur’an’da *“Sonra takva sahiplerini kurtaracağız ve zalimleri de topyekûn cehenneme bırakacağız.”*²⁷³ denilmiştir. İnsanların niyetlerini düzenleyip, doğruyu yaşama üzerindeki samimiyetlerinde en büyük yol gösterici olarak Kur’an yine takvayı zikretmiştir. *Kim Allah’tan sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu gösterir.*²⁷⁴

Kur’an ayetlerinde özellikle Mekke döneminde ahiret hayatı ile ilgili son derece etkileyici tasvirler yapıldığı görülmektedir. Takva kavramı da bu genel atmosfer ile yakından alakalı bir kavramdır. Takva aynı zamanda kıyamet saatinden ve onun dehşetinden sakınma anlamlarına da gelir.²⁷⁵ Nitekim Hacc suresinde *“Ey insanlar, Rabbinizden sakının, çünkü kıyamet saatinin sarsıntısı büyük bir şeydir”*²⁷⁶ buyurulmaktadır.

Görüldüğü gibi Kur’an’a göre takva, niyetlerin sıhhatini düzenleyen bir unsur olarak kalbin amelidir. Kalplerin arzu istek ve şehvetlerin olumsuzluklarından sakınması ve ilahi gayeye uygun bir şekilde karar vermesi için kuşandığı bir elbisedir. Takva ile ilgili bu bilgiler Kur’an’ın değer eğitiminde insanın içsel kontrolünü sağlayan en önemli etkenin takva olduğunu göstermektedir.

2.3.2. Hevâ

Hevâ kelimesi Kur’an’ı Kerim’de on ayette tekil olarak geçmektedir. On sekiz ayette ise çoğul olarak “ehva” şeklinde kullanılmıştır. Söz konusu ayetlerin her birinde hevâ kelimesine olumsuz mana verilmiştir.²⁷⁷ *“Hevâ ve hevesini Tanrı edinen, Allah’ın bir ilim üzerine onu şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği,*

²⁷² Buhari, *el Camiu’l Sahih*, Kitabu’n Nikah hadis no:5063, 1422, C. 7, s. 2.

²⁷³ Meryem suresi 19/72.

²⁷⁴ Talak suresi 65/2-3.

²⁷⁵ IzutsuToshihiko, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2013, s. 299.

²⁷⁶ Hacc suresi 22/1.

²⁷⁷ Mustafa Çağrıncı, “Hevâ”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 17, TDV, Ankara, 1998, s. 275.

gözünü perdelediği kimseyi gördün mü? Onu Allah'tan Başka kim doğru yola eriştirebilir? Ey insanlar! Anlamaz mısınız?''²⁷⁸

Hevâsını ilah edinenler, onun iyi gördüğü şeylere yönelip nefret ettiği şeylerden kaçınırlar. Yani bu kişiler yalnızca hevâlarına itimat eder onun emirleri ile hareket ederler.²⁷⁹ Cahiliye dönemi Arapları sevmiş oldukları nesnelere kimi zaman bir taş, kimi zaman altından veya gümüşten yapılmış bir puta, kimi zaman da güzel kabul ettikleri başka bir şeye taparlar ve onları kutsal kabul ederlerdi. Ne zaman ki bu taptıklarından daha güzel bir şey görürler, o vakit ilkin tapınmış olduklarından gönülleri geçer, daha önce put kabul ettikleri bu nesnelere kimi zaman atar, kimi zaman kırar, kimi zaman da bir kenara terkedilmiş olarak bırakarak yenilerine taparlardı.²⁸⁰ Onların taptıkları şeyleri kendi arzu ve istekleri yönünde belirlemeleri ve değiştirmeleri, aslında onların bu nesnelere değil kendilerine hoş gelen istek ve arzularına yöneldiklerini gösterir. Bu durum tapınılan şeyden ziyade tapınmayı arzu eden şeyin o insanlar için daha etkin bir güç olduğunu gösterir ki bu da açıkça o kişilerin hevâsıdır. Bu durumda insanın tapınmasını ve davranışlarını, sadece arzu istekleri ve kendince güzel ve doğru kabul ettikleri belirliyorsa ve Allah'ın belirleyiciliği bu kişi için hiçbir önem taşıyorsa, o kişinin ilahî hevâsı olmuştur. Çünkü ilah sözü dinlenen, ibadet ve itaat edildir.²⁸¹ İbni Abbas hevâsını ilah edinen kişilerin, Rabbinden hiçbir delil ve yol gösterme olmaksızın yalnızca hevâsına itaat eden kâfirler olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda o, bu kişilerin sanki bir adamın ilahına tapması gibi hevâlarına hoş gelene taptıklarını söyler.²⁸²

Hevâ, insanı sonunu düşünüp taşınmadan dünyevi hazlara (el-lezzetü-l hazira) yönelmeye, arzu ve isteklere boyun eğmeye teşvik eder. Hevânın kışkırtmasıyla alelacele yöneldiğimiz davranışlar, bizi daha fazla bir hazza ulaşmaktan alı koyabilir, hatta bir başka acıyı tatmamıza neden olabilirler. Bunun

²⁷⁸ Casiye suresi 45/23.

²⁷⁹ İbn-i Kesir, *Muhtasar-ı Tefsiri İbni Kesir*, Tah. Muhammed Ali Sabuni, C. 2, Dar-u Kur'an-ı Kerim, Beyrut, 1981, s. 311.

²⁸⁰ Muciriddin bin Muhammed İlimi el Makdisi, El Hanbeli, *Feth-ur Rahman fi Tefsiril Kur'an*, Tah. Nureddin Talib, C. 6, Darun Nevadir, Şam, s. 271.

²⁸¹ Maturidi, *Tefsiri Maturidi / Te'vilat-ı Ehli Sünne*, Tah: Mecdi Baslum, Dar-ul Kütüb el İlmiyye, Beyrut, 2005, C. 9, s. 227.

²⁸² Ali İbni Lutfullah el Hüseyini el Buhari el Gınneveci, *Fethu'l Beyan fi Makasid el Kur'an*, Mektebetül Asrıyye, C. 12, Beyrut, 1992, s. 428.; Şemseddin El Kurtubi, *el Camii li Ahkami'l Kur'an*, C. 16, Dar-ul Kutub el- Mısıryye, Kahire, 1964, s. 166.

sebebi insanın sadece o anda kendi içinde bulunduğu durumu dikkate almasından, sadece o anki hazza odaklanmasından ve kendilerine eziyet veren mahrumiyet duygusundan bir an önce vaz geçme arzularından kaynaklanmaktadır. Bu iyileşmek üzere olan bir yaranın kaşıntı hissi vermesinden dolayı bir çocuğun onu devamlı kaşınması ve bu şekilde yaranın iyileşmesini daha zor bir hale getirmesi gibi bir durumdur. Oysa çocuk kaşınan yarayı kaşımayıp sabretse, şifa bulması çok daha kolay olacaktır. Çocuğun o anda yaşadığı kaşıntı isteği ona kaşıntıya karşı sabretmesi gerektiği öğretisini unutturmuştur. Tıpkı bunun gibi bütün hevâ ve hevesleri karşısında insan için iki yol vardır. Ya ardından bir elem yaşasa dahi anlık hevâ ve heveslerine tabi olacak veya arzu ve isteklerini akıl süzgecinden geçirerek gerektiğinde tabi olma, gerektiğinde sınırlama, gerektiğinde ise engelleme yoluna gidecektir. Bu durumda insanın kazanacağını zannettiği yerde kaybetmemesi ve haz alacağı düşündüğü halde beklenmedik elemlere düşer olmaması için en sağlıklı görünen, öncelikle düşünüp kar zarar hesabını yapması ve ona göre davranışta bulunmasıdır.

Aklı içinde bulunduğu yoldan ve istikametinden saptıran bir etken olarak kabul edilen hevâ, aklın afeti ve bulandırıcı olarak kabul edilir. Hevâ insanın düşüncelerine etki ederek, akıllı insanın gerçek rehberi bulmasını ve işlerinin düzene girmesini engeller. Aslında durumun tam tersi bir görünümde olması gerekirken, eğitilmemiş bir insanda hevâ aklı yönlendiren bir etken olarak karşımıza çıkar. İnsanın hevâsını aklın kontrol etmesi ve ihtiyaçlarını düzenlemesi, disipline edip kontrol altına alması gerekir. Ancak böyle yapıldığı takdirde akıl tamamen temiz ve saf bir şekilde kendi görevlerini yerine getirebilir. İnsanı ışıyla aydınlatır, isteklerini ve arzularını gerektiği şekilde elde eder. Ancak bu şekilde insan Allah'ın karşılıksız olarak verdiği akıl nimetiyle mutlu olur.²⁸³

Aslında hevâ, insan davranışlarını etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmiştir. İslami eserlerde insanın bir canlı olması sebebiyle hayvani duygularını ve sadece dünya hayatını gören kısmını ifade etmek için kullanılan hevâ kelimesi, insanın bedeni arzu ve isteklerinin peşinden koşturması olarak ele alınabilir. Hevâ sahiplerini kendi zaaflarından dolayı tuzağa düşmüş hayvanların

²⁸³ Ebu Bekir Razi, *Et-Tıbb-ul Ruhani*, s. 58.

haline benzeten Ebu Bekir Razi, her durumda hevâya ve şehvetlere tabii olmanın insan için sorunlu olduğunu zikrettikten sonra şöyle der:

“İnsan hevâlarına tabii olup arzu ve istek ve şehvetlerinin peşinden gittiğinde kötü sonuçlar elde etmeyeceğinden emin olamaz. O halde ihtiyatlı olma, şehvetin tamamen ortadan kaldırılmasını gerektirir. Eğer şehveti bastırmak ile onu tatmin etmekten dolayı meydana gelen elem tamamen birbirine denk olursa, o zaman şehveti bastırmaya devam etmelidir. Çünkü hemen o anda elem elde etmek tadılması kaçınılmaz olan elemi beklemekten daha kolay ve daha basittir. Sadece bu da yeterli değildir. Aksine onun, hevâya düşkünlüğün sonucunun kötü olmadığını önceden fark etmiş olduğu birçok halde bile, hevâsını bastırması ve şehvet düşkünlüğünün kendini kontrol altına almasını ona hâkim olmasını engellemeye ilaveten nefsinin böyle bir redde alışması ve katlanması için nefsini eğitmesi ve disipline etmesi gerekir. Çünkü her halükarda şehvet düşkünlüğü insanın, kendisine karşı koyamayacağı bir halde olması için alışkanlık tarafından desteklenmeye ihtiyaç duymayacak derecede onun tabiatına ve yaradılışına yerleşmiştir. Senin şehvet düşkünlüklerinin ve devamlı suretle şehvetlerini tatmin edenlerin sonuçta şehvetlerini tatmin etmekten zevk almadıkları ve şehvet düşkünlüğünden kurtulamadıkları bir hale vardıklarını bilmen gerekir.”²⁸⁴

Görüldüğü üzere insan davranışlarını olumsuz yönde etkileyen ve insanın değerlere ulaşmasını engelleyen en önemli içsel dürtü hevâ olmaktadır. Hevânın kontrol altında tutulması ve bedende doğru değerleri hâkim kılmaya çalışılması gerekmektedir. Bu durum değerlerin bireyde hâkim olabilmesi için içsel bir mücadelenin olmasını gerekli kılmaktadır. Bu içsel mücadele sonucunda olumsuz düşünce ve davranışlardan sakınma insanda takvayı vücuda getirmektedir. Takva Kur'an'da insan için öngörülmüş en temel içsel değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hevâ ise takvanın karşısında duran ve arzu edilen her şeyi hiçbir sorgulamaya tabi tutmaksızın yaşamaya çalışmanın adıdır. İnsanın hevâya tabii olması her açıdan kötülüklerin temeline yerleştirilmiş ve hevâsına tabii olanlar şiddetle eleştirilmiştir. İnsanların hevâlarına tabii olmaları bazen o derece yükselir ki insan hevâsını ilah edilecek konuma gelir. Yani hiçbir konuda hevâsına muhalefet etmeyip hevâsının

²⁸⁴ Ebu Bekir Razi, *Et-Tıbb-ul Ruhani*, s. 61- 62.

peşinden sürüklenmek durumu meydana gelir ki bu durum insanın arzu ve isteklerine kul köle olma durumunu doğurur. Bu sebeple Kur'an'da peygambere hitaben “hevâsını ilah edineni gördün mü? Şimdi ona sen mi vekil olacaksın?” denilmektedir.

Vekil kelimesi Arapçada “işinin görülmesini başkasına havale etmek” manasına gelmektedir.²⁸⁵ Mâtürîdî, vekil kelimesine “kişiyi şeytanın ve özendirmelerinden koruyan, hilelerine karşı insana destek veren, sığınacak bir yer bulmayı sağlayan ve bütün işlerinde güvenebileceği gerçek dost” anlamı vermiştir.²⁸⁶ Bu durumda hevâsını ilah edinen insanın herhangi bir yardımcıyı veya eğiticiyi kabul etmeyeceği bilakis sadece arzularının peşinden koşacağı açıktır. Bu sebeple Kur'an öncelikle arzu ve istekleri peşinden koşan hevâyı takvayı kuşanarak eğitmeyi öngörmüştür.

2.4. Kur'an'da İnsanı Üstün Kılan Değerler

Kur'ân- Kerim bir insan üzerinden, bir bütün insanlık için indirilmiş bir kitaptır. Onun muhatabı insan olduğu gibi, ana konusu da insandır. O, çok yönlü olarak insanı ele alır ve her seviyedeki insana hitap eder. Kur'an her şeyden önce, en önemli muhatabı olarak insana geniş bir yer vermiştir. Kur'an'a bir bütün olarak baktığımızda; insanın yaratılışı, yaratılış amacı, yeryüzündeki fonksiyonu, biyolojik ve psikolojik özellikleri, inanç bakımından farklı yapıları ve özellikleri gibi pek çok hususun çeşitli surelerde farklı açılardan ele alındığını görmekteyiz.

Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerde insan kelimesi, "ins, insan, nas" ve "Beni Âdem" gibi ifadelerde kullanılmıştır. Kur'an, insanı diğer varlıklardan üstün kılmış ve ona hak ettiği değeri vermiştir. Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve yaratılmışların en şerefli olanı olarak vasıflanan insanın değerini tespit için en önemli ölçüt, Rabbinin ona verdiği değeri ortaya koymak olacaktır.

2.4.1. Yaratıcının Övgüsü

Kur'an'ın insana verdiği değeri konu edindiğimizde, tabii olarak öncelikle Allah'ın insana, yani bir bütün olarak insan cinsine vermiş olduğu değeri araştırmamız gerekir. Âlemlerin Rabbi olan Allah, bütün yaratıkları arasından insanı

²⁸⁵ Bekir Topaloğlu, “Vekil”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 43, TDV, Ankara, 2013, s. 10.

²⁸⁶ Maturudî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, C. 8, s. 320.

seçmiş ve onu kelamına muhatap olarak kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında bizzat Kur'an'ın kendisi, insanı muhatap alması yönüyle insana değer kazandıran, ona diğer yaratıklardan farklı olarak üstünlük sağlayan bir konumdadır. Bununla beraber Kur'an ayetleri de birçok yönü ile insanın şerefine, faziletine ve yaratılmış olanların birçoğundan üstün olduğuna şahadet etmektedir. İnsandaki ihtiras, saldırganlık, bencillik, açgözlülük, vb. bazı özellikleri gören bir kısım düşünür, insanın değeri konusunda pesimist bir düşünceye sahip olmuş, hatta bir kısmı insanın doğasının kötü olduğunu iddia etmişlerdir.²⁸⁷ Oysa Kur'an insanın cevherinin temiz ve saygıdeğer olduğunu vurgulamaktadır.

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

“Andolsun ki, biz âdemoğullarını üstün ve saygıdeğer kıldık. Karada ve denizde onların ulaşımını sağladık, tertemiz şeylerle onları rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın pek çoğundan da üstün kıldık.”²⁸⁸

Her şeyden önce ayetin kasev vavı ile başladığı ve ardından manayı iyice pekiştirmek için kullanılan قد harfi ile devam ettiği gözden kaçırılmamalıdır.²⁸⁹ Kendini ve yaşadığı âlemdeki konumunu iyi bir şekilde tesbit eden insan, davranışlarını da ona göre belirleyecek ve değişimi sağlıklı bir şekilde ilerleyecektir. Bu sebeple kendini bilmek, değerli ve önemlidir. Allah, insanın kerem sahibi ve faziletli bir şekilde yaratıldığına yemin etmiştir. Allah'ın sözünün doğru olduğu ve yemin etmesi dahi o sözün doğruluğundan şüphe edilmeyeceği muhakkaktır. O halde Rabbimiz bizim idraklerimizi daha fazla zorlayarak düşünmemiz ve başka yönlerden gelen vesveselere kapılmamız için, bu tür ayetlerde kat'ilik ifade eden kalıpları peş peşe getirmiştir. Belki de bu şekilde gelen kasevler ve tekitler, bir gün gelip de insan kendini sadece canlı organizmalardan herhangi bir organizma olarak kabul edip, değerli olduğunu unutmamasın diye ifade edilen manaya dikkat çekilmiştir. Ayette geçen كَرَّمْنَا (kerremna) kelimesi onu faziletli, şerefli ve kerem sahibi kıldık

²⁸⁷ Hobbes, Freud, Robert Ardrey, Konrad Lorenz, Desmond Morris gibi kişiler insan doğasını kötü olarak kabul eden düşünürler arasında sayılabilir. Bkz. Stanley M. Honer, Thomas C. Hunt, Invitation to Philosophy, Wadsworth Publishing Company, Inc, Velmont, California, 1978, s. 161-178,

²⁸⁸ İsrâ suresi 17/70.

²⁸⁹ Ahmet Ubeyd ed De'as, Ahmed Muhammed Hamidan, İsmail Mahmud El Kasım, İrab'ul-Kur'an-ı Kerim, Dar-ul Münir ve Dar-ul Farabi, Dimeşk, C. 2, s. 198.

manasındadır. Diğer canlılarda noksan olan şeylerin insana hiçbir şey eksiltmeden cömertçe verildiğini belirtmek için bu kelime kullanılmıştır.²⁹⁰

Allah insanı kerem sahibi şerefli kılarak ona ruhundan üfleme sureti ile ikram etmiştir. Arapça da ikramın en mübalağalı ifadesi ise كَرَّمْنَا şeklinde ifadesini bulur.²⁹¹ Buradan anlaşılan ise Allah'ın insana olabilecek en üst seviyede ikram ettiği, onu olabilecek en üst düzeyde şerefli kıldığıdır. Elbette ki âdemoğlunun üstün ve saygıdeğer olması kendisine bahşedilen özelliklerinden dolayıdır. Bu özelliklerin birçoğuyla insan, hayvanlardan daha üstündür. İnsanı diğer canlılardan daha değerli kılan özelliklerinin bir kısmı bedenidir. Örneğin birçok hayvan dört ayağı üzerine yürürken, insan iki ayağı üzerinde müstakim bir şekilde yürümektedir. Bunun gibi birçok hayvan ağızıyla yemek yerken ve ellerini verimli olarak kullanamazken, insanoğlu özellikle başparmağını aktif kullanması sayesinde, eliyle çok rahat bir şekilde yemek yiyebilmekte aynı zamanda kolaylıkla alet kullanabilmektedir.²⁹² Allah'ın insana ikramının akıl, düşünerek konuşma (nutk) ve temyiz gücü olduğu söylenmiştir.²⁹³ Fahredin Razi, bu ayetin maksadının Allah'ın bir bütün olarak insanlara verdiği ve insanları bunlarla diğer yaratıklara üstün kıldığı nimetleri hatırlatmak olduğunu söyler. İnsanın nefis ve bedenden mürekkep bir varlık olduğu üzerinde duran Razi, insan nefsinin, dünyadaki mevcut nefislerin en şerefli olduğu gibi, insan bedeninin de aynı şekilde maddi âlemdeki bedenlerin en şerefli olduğunu söyler. Canlılarda bulunan nefsin üç asli kuvveti vardır. Bunlar; beslenme, büyüme ve üremedir. Hayvan nefsinde bu üç kuvvetin yanında iki temel kuvvet daha bulunur ki bunlar zahiri ve batini duyular ve kendi arzu ve isteklerine göre hareket etmedir. Bu şekilde hayvani nefsin toplamda beş temel kuvveti olmuş olur. Bunlar beslenme, büyüme, üreme, hissetme ve harekettir. İnsanda ise bütün bu kuvvetlerle beraber eşyanın hakikatini olduğu gibi anlamaya ve idrak etmeye vesile olan bir kuvvet vardır ki bu da akıldır. İnsan aklı sayesinde marifetullahın nuru ile aydınlanır,

²⁹⁰ Şemseddin El Kurtubi, *el Camii li Ahkami'l Kur'an*, Dar-ul Kutub el- Mısriyye, Kahire, 1964, C. 10, s. 294.

²⁹¹ İbni Müsni et-Teymi El Basri, *Mecazu'l Kur'an*, Tah: Muhammed Fuat Sezgin, Mektebetü'l Hancı, Kahire, 1381 H, C. 1, s. 386.

²⁹² İbn-i Kesir, *Muhtasar-ı Tefsiri İbni Kesir*, Tah. Muhammed Ali Sabuni, Dar-u Kur'an-ı Kerim, Beyrut, 1981, C. 2, s. 389.

²⁹³ Vâhidî, *El Veciz*, C: 1, s.642. ; Ahmed ez Zemahşerî, *Keşşaf an hakaik-i Ğavamıdî't- Tenzil*, Dar-ul Kitab el-Arabi, Beyrut, 1408 H, C. 2, s. 680.; Ahmed ibni İbrahim es- Semerkandi, *Bahrul Ulum*, C. 2, s. 321.

iki âlemin sırlarına muttali olur ve Allah'ın yaratıklarının ruhlarını ve cisimlerini sınıflandırabilir. Çünkü akıl, ilahi ruhtan üflenmiş bir cevherdir. Bu kuvvetin bitkisel ve hayvani güçlere karşı şerefi ve fazileti kıyas edilmeyecek kadar fazladır. Durum böyle olduğuna göre insan nefsinin ne kadar şerefli ve faziletli olduğu açıkça ortaya konulmuş olur.²⁹⁴

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمْ وَإِلَيْهِ الْمَصِيْرُ

“Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı. Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de güzel yaptı. Dönüş yalnız o'nadır.”²⁹⁵ Ayet insanın şekillendirildiğini ve onun hemen akabinde bu şeklin en güzel hale getirildiğini belirtmekle insan bedeninin de maddi alemdeki en güzel şekil olduğuna işaret etmiştir. Bir başka ayette Allah, bütün yaratıkları içerisinde insanı suret olarak da övmüş ve onu en güzel surette yarattığını söylemiştir. “Andolsun ki biz insanı ahsen-i takvimde (en güzel bir sûrette) yarattık.”²⁹⁶

Allah'ın insanı kendisine halife olarak kabul etmesi de ona verilen değer en önemli göstergelerinden biridir. “Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim' demişti...”²⁹⁷ Bu şekilde insan, değerli bir iltifata daha nail olmuş, meleklerden, kendisine secde etmeleri istenmiştir. Bunlardan daha büyük bir şeref düşünülebilir mi? “Meleklerle, 'Âdem'e secde edin' demiştik. İblis müstesna hepsi secde ettiler. O ise kaçındı; büyüklük tasladı ve inkâr edenlerden oldu.”²⁹⁸

Allah insana yaratıkları içerisinde en büyük değeri vermiş, göklerde ve yerde olanların hepsini insanın emrine vermiştir. “Allah'ın göklerde olanları da, yerde olanları da emriniz altına verdiği, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz? İnsanlardan, Allah hakkında hiçbir bilgisi olmadan, doğruluk rehberi ve aydınlatıcı bir kitap bulunmadan tartışanlar var.”²⁹⁹ Bu sebeple insan, Allah'a hamdetmeli ve verdiği nimetler için ona şükretmelidir. Bütün bunları görmezden gelerek, Allah'ın onun için vermiş olduğu bunca nimete şükretmemesi insana günah olarak yeter.

²⁹⁴ Fahreddin Razi, *Mefatih-ul Gayb*, Dar-ul İhya-ı et-Turas el Arabi, Beyrut, 1420, H, C. 21, s. 372.

²⁹⁵ Teğabun suresi 64/3.

²⁹⁶ Tin suresi 95/4.

²⁹⁷ Bakara suresi 2/30.

²⁹⁸ Bakara suresi 2/34; İsra suresi 17/61; Sad suresi 38/71.

²⁹⁹ Lokman suresi 31/20.

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمْ
الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْيَوْمَ وَاللَّيْلَ وَالنَّهَارَ

"Gökleri ve yeri yaratan, yukarıdan indirdiği su ile size rızık olarak ürünler yetiştiren, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri, nehirleri, belli yörüngelerde yürüyen ay ve güneşi, gece ile gündüzü sizin buyruğunuza veren Allah'tır."³⁰⁰

İnsanı değerli kılan en önemli özelliklerden biri de âlemlerin Rabbi olan Allah'ın ona kendi ruhundan üflemiş olmasıdır. Allah meleklerle hitaben; "Onu düzenleyip insan şekline koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman, hemen ona secdeye kapanın!"³⁰¹ buyurmuştur. Elbette ki Allah'tan başka kimseye ibadet kastı ile secde edilmez. Buradaki secdeden kasıt, onun yüceliğini tanımak, ona hürmet etmek, itibar ve şeref vermek, ona değer vermek manasınadır.³⁰²

Allah insanlar için özel bir yer hazırlamış ve insanların içinde huzur bulacağı bir şekle sokmuştur. "Rabbinizden bir bağışlanmaya ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, korunanlar için hazırlanmış cennete koşun!"³⁰³ İnsanların içinde ebedi kalacağı ve sonsuz huzura kavuşacakları cennet, insanlara verilen değer en açık göstergelerinden biridir.

Yine Allah'ın yaratıklarından olan yeryüzünün bütün nimetleri, insan için hazırlanmış ve yeryüzü bir nimet olarak boyun eğip, itaat ederek, insanların ayaklarının altına serilmiştir. Yeryüzü de Allah'ın yaratığı mahlûklardan biri olmasına rağmen, onu insan için üzerinde yürünecek bir zemin kılmış, yere sermiş insanın ise onun üzerinde yürümesini ve binekler kullanarak onun zorluklarını aşmasını dilemiştir. Bu da yine insana verilen değer bir göstergesi olmaktadır.³⁰⁴ "O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi, onun üzerinde yürüyün ve Allah'ın rızıkından yiyeceğinizi. Dönüş ancak o'nadır."³⁰⁵

Kur'an'ın insana verdiği değer bir diğer göstergesi de, haksız yere bir kişinin öldürülmesinin kesinlikle yasaklanarak, bu eylemi yapan kişilerin ebedi

³⁰⁰ İbrahim suresi 14/32-33.

³⁰¹ Hicr suresi 15/29.; Sad suresi 38/72.; Secde suresi 32/9.

³⁰² Zemahşerî, *Keşşaf*, C. 4, s. 45.

³⁰³ Ali İmran suresi 3/133.

³⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşaf*, C. 4, s. 580.

³⁰⁵ Mülk suresi 67/15.

olarak cehennem azabıyla tehdit edilmesidir. Kur'an, tek bir insanın dahi haksız yere öldürülmesini, tüm insanların öldürülmesi olarak kabul etmiştir.³⁰⁶ Aynı şekilde, bunun karşıtı olarak tek bir insanın kurtarılmasının, tüm insanlığı kurtarmaya denk olduğunu belirtmiştir.

Allah'ın yaratmış olduğu her kul değerlidir. Çünkü Allah onu yaratmış ona kendi ruhundan üflemiş ve onu vahyine muhatap kılmıştır. Ve Allah yaratmış olduğu her kula şah damarından daha yakındır.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ

“Andolsun ki, insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne vesveseler verdiğini biliriz. Biz ona şahdamarından daha yakınız.”³⁰⁷

2.4.2. Öğrenme

Bedeni olarak canlı bir organizma kabul edilen insan, bu yönüyle kendisinde bulunması gereken bütün özellikleri gösterir. Büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk ve yaşantı sonucu öğrenme, organizmanın gelişimindeki önemli basamaklar olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer organizmalarda olduğu gibi insanda da bu özellikler vardır. Fakat diğer organizmalar davranışlarının birçoğunu ağırlıklı olarak refleks ve içgüdülerinin yönlendirmesi sonucu yaptıkları halde, insan geliştikçe davranışlarında öğrenmenin etkisi çok daha etkin bir şekilde görülür. İçgüdüsel (fitri) olarak adlandırabileceğimiz davranışların birçoğuna hayvanlar doğuştan sahip oldukları halde, insan elde ettiği bilgilerin birçoğunu öğrenme sonucunda kazanır.

Bu konuda kuşatıcı bir bilgi tanımının ele alınması ve bu tanımın hem kadim ilmi hem de hadis ilmi kapsayıcı bir nitelikte olması gerekir. Kadim bilgidен kasıt, Allah'ın ilmidir ki bu şu anda incelediğimiz konumuzun dışındadır. Hadis bilgi ise, insanların ve hayvanların sahip olduğu bilgiye verilen isimdir. Hayvanlarda da bu tür bilgi mevcuttur. Çünkü her hayvan kendisini yaşatacak veya yok edecek, kendisine lezzet veya elem verecek şeylerin bilgisini bilir.³⁰⁸ Hatta hayvanlar kendi hayatını yok edecek, onları ölüme sürükleyecek veya onları tedavi edip iyileştirecek şeyleri, yaşları çok küçük dahi olsalar bilirler ve bunlardan sakınırlar. Bir başka deyişle

³⁰⁶ Mustafa Köylü, “Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24-25, s. 65-88.

³⁰⁷ Kaf suresi 50/16.

³⁰⁸ Fahreddin Razi, *Muhassal: Kelama Giriş*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, s. 77.

hayvanlar, kendileri için zararlı olan ve olmayanı, tehlikeli olan ve olmayanı, besleyici olanla olmayanı, herhangi bir öğreticiye ihtiyaç hissetmeksizin doğuştan bilirler. Hayvanlar, bu bilgileri yaratılışları gereği fitri olarak bilmektedirler. Çünkü hayvanlar bu tür bilgileri doğuştan bilecek bir tabiat üzerine yaratılmışlardır. Oysa insan hayvanlardaki bu bilgilerin birçoğunu, ancak öğrenme ortamlarında bilip öğrenmektedir ve doğduğu zaman hiçbir şey bilmez bir haldedir.³⁰⁹ Dolayısıyla hayvanların doğuştan getirmiş oldukları bu bilgiler, bilgi kategorisinde değerlendirilseler dahi, büyük bir çoğunluğu yaşantı ürünü olmadıklarından dolayı öğrenme sonucu elde edilmiş bilgi kapsamına girmezler. Bununla birlikte hayvanlarda, insanlara göre çok daha ilkel seviyede olsa dahi, yaşantı ve tekrar sonucunda oluşan ve öğrenme kabul edeceğimiz birçok davranış mevcuttur. Bu durumda insanın öğrenme ürünü davranışları, hayvanlara göre çok fazla iken, hayvanların doğuştan getirdiği bilgi ve davranışların da insanlarınkinden daha fazla olduğu söylenebilir.

İnsan ve hayvanın bilgisini ele alırken bir de farkındalık, yani bilinç konusunu dikkate almak gerekir. Acaba hayvan doğuştan getirdiği bu bilgilerin farkında mıdır? İbni Fûrek ve Pezdevi gibi bir kısım ilim adamları; algılanan bu tür bilgilerin, hayvanlar tarafından da tıpkı insanlar gibi algılandığını, fakat insanların bu algılarının farkında oldukları, hayvanların ise bu algıları hakkında herhangi bir farkındalık yaşamadıklarını söyler.³¹⁰ Hatta insanın bu farkındalığı üzerinden hareket eden İmam Maturidi, insanın hayvanlar gibi doğuştan bir şeyler bilemeyip, ancak bir haber, bir öğrenme sonucunda bilmesi üzerinde durmuş ve bu farkındalıktan dolayı da insanın nimetlere şükretmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre nimetlere şükretme, bu farkındalıktan dolayı insani bir eylem ve ahlaki bir sorumluluk olmaktadır. Bu sebeple insanın kendisine verilen nimetlere şükrettiği ölçüde değer kazandığı söylenilir. Ayrıca Maturidi, Allah'ın insanlara ihtiyaç duydukları şeyleri peygamberler aracılığıyla bildirmesi, yani insana dünya ve ahiret hakikatlerini öğretmesinden dolayı, insanın bir imtihana tabi tutulacağını ve başıboş bir şekilde yaratılmadığını söylemiştir.³¹¹ Buradan da anlaşılacağı üzere Maturidi, insanın

³⁰⁹ Nahl suresi 16/78. “Allah sizi annelerinizin karnından bir şey bilmez halde çıkarmıştır. Belki şükredersiniz diye size kulak, göz ve kalp vermiştir.”

³¹⁰ Hanefi Özcan, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İfav Yayınları, İstanbul, 2015, s. 107.

³¹¹ Maturidi, *Te'vilat*, 672a, Özcan, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, s. 109.

öğrenme sonucu farkındalık oluşturan ve bilen bir varlık olmasından dolayı, bir şükür bir minnet bir kulluk duygusu içerisinde yaşaması gerektiğini söylemiştir. “Allah sizi annelerinizin karnından bir şey bilmez halde çıkarmıştır. Belki şükredersiniz diye size kulak, göz ve kalp vermiştir.”³¹² Ayette hiçbir şey bilmez bir şekilde doğumun ardından öğrenme vesileleri olan göz, kulak ve kalbe işaret edilmiştir. Burada göz, görünen âleme ve duyu organlarıyla hissedilen bilgilere; kulak, kendisi ile öğrenilen gayb haberlerine; kalp ise, bu ikisi arasında sağlıklı bir ilişki kurarak akletmeye yani hakikati idrak etmeye işaret ediyor olabilir. Bu durumda insanı diğer canlılardan ayırt eden ve aynı zamanda öğrenmenin konusu olan “bilgi” üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

2.4.2.1. Bilgi

İnsani değerleri ele alırken temel kabul edilmesi gereken en önemli kavramlardan biri de bilgidir. Çünkü insanlarda değerlerin doğuşu öncelikle bilgiye dayanmaktadır. İnsanın ahlaki bilgisi diğer birçok bilginin üzerine bina edilir. Bilgi olmadan ahlakın ve değerlerin ortaya çıkması mümkün değildir. Ahlak ve değerler bilgi üzerine inşa edilirler.³¹³

Kadim felsefeden bu yana üzerine farklı yorumlar geliştirilen bilgi, özellikle 18.Yüzyılın sonlarında günümüze kadar üzerinde oldukça tartışılan, teoriler geliştirilen ve eserler yazılan bir meseledir. Sistematik olarak bir şeyler ortaya koyan bütün düşüncelerin, mutlaka bilginin neliği konusunda kafa yordukları ve ulaştıkları sonuçlar doğrultusunda epistemolojik bir temele dayandıkları görülmektedir. Bilgi üzerine ortaya konan çalışmalarda, belli ilke ve esasları dikkate almayan, yani epistemolojik bir temele dayanmayan bilme ve anlama çabalarının tutarlı bir sonuca ulaşamayacağı açıktır. Hatta bu tür çalışmalara itibar edilmesi, değerlendirilmesi ve tahlil edilmesi düşünülemez. Bu sebeple bilme faaliyetlerinin epistemolojik bir temele dayandırılması ve bu temel üzerinden hareket edilmesi kaçınılmazdır.

İslam öncesi cahiliye anlayışında bilgi veya ilim bireylerin tecrübeleri veya içinde buldukları toplumun tecrübesiyle garanti altına alınan, bu sebeple de objektif ve evrensel geçerliliği iddia edilebilen sağlam bir kaynak olarak kabul

³¹² Nahl suresi 16/78.

³¹³ Bayraktar Bayraklı, *Kur'an Ahlakı*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 182.

ediliyordu.³¹⁴ Kur'an ise, Allah merkezli bir dünya görüşünü ortaya koyduğu için, bilmeyi ve bilgiyi de ilahi ve beşeri bilgi şeklinde ele almaktır. Bu açıdan bilgiye bakıldığında kaynak bakımından cahiliye dönemi anlamıyla çok ciddi farklılıklar arz ettiği görülecektir. Bilgi ve ilim kelimesi; gerek İslam öncesinde, gerekse İslam'dan sonra geçerliliği tam olan güvenilir bir kaynak olması itibarıyla birbirine benzemektedir. Burada Kur'an "ilim" kelimesinin semantik yapısında bir değişiklik yapmamış, sadece "güvenilir kaynak" kavramını olması gerektiği şekle getirmiştir. Kelimenin dayandığı temel; birinde birey ve toplumun tecrübeleriyken, diğerinde tamamen yaratıcıya bağlanmıştır. Bu noktada Kur'an, bilmeyi ilahi vahiyle alakalı yeni bir kavramsal alana yerleştirmiş ve kapsamını oldukça genişletmiştir. Artık bilgi Allah'tan başka hiç kimse tarafından verilmeyen ve tamamıyla hakka bağlanan bir hakikatten ibaret olmuştur. Tıpkı meleklerin dediği gibi, "...*Ey rabbimiz senin bize öğrettiklerin dışı bizim bir bilgimiz yoktur...*"³¹⁵ Hakka ve hakikate bağlanan bilgi mutlak bir güvenilirliğe ve objektif bir geçerliliğe sahiptir. Diğer kaynaklar Allah merkezli olmadıkları için, zorunlu olarak geçerlilik ve güvenilirlikleri sorgulanabilir. Bu tip düşünceler Kur'an nazarında zan ve vehimden ibaret olarak kalırlar. Hatta Kur'an, cahiliye inancında kabul edilen bilginin çok büyük bir kısmının temelsiz, tutarsız, hakka uymayan, hevâdan kaynaklanan saçma sapan düşünceler olduğunu ortaya koymuş ve bu tür bilgilerin ancak bir zandan ibaret olduğunu söylemiştir.

وَإِنْ تُطِيعُوا أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ
"Şimdi eğer yeryüzünde yaşamakta olan insanların çoğunluğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar ancak başkalarının zanlarına uyarlar, yalan söyler ve saçmalarlar."³¹⁶ Bu şekilde mutlak bilginin ilahi vahye dayanması gerektiğinin önemi üzerinde durulmuş ve gerçek ilmin kaynağı olarak belirlenmiştir. Kur'an'ın bilgiye getirmiş olduğu bu anlam, doğal olarak bütün İslami ilimlere de taşınmıştır. Bu sebeple, Kur'an merkezli bir okuma gerçekleştirdiğimizde, bilginin kaynağının da ona göre belirlenmesi ve o minval üzere tanımlanması gerekmektedir. Aynı zamanda bilginin ifade ettiği mana tüm bu hususlar göz önünde bulundurularak ele alınmalıdır.³¹⁷ Çünkü dinin ve üzerine bina edildiği inanç sisteminin, gerçek

³¹⁴ İzutsu, *God and Man*, s. 60. ; Özcan, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, s. 20.

³¹⁵ Bakara suresi 2/32.

³¹⁶ Enam suresi 6/116.

³¹⁷ Özcan, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, s. 20-21.

karakterinin ortaya çıkması, sağlam temellere dayandırılabilmesi için; insan davranışlarını büyük ölçüde etkileyen, aynı zamanda doğruluğundan ve kesinliğinden kuşku duyulmayan bilginin, kapsamının ve anlamının doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir.

Türkçede “ilim” kelimesinin karşılığı olarak “bilgi” kelimesi kullanılmaktadır.³¹⁸ Zaten ilmin esas manası da “bir kimsenin bir şey hakkında bir şey bilmesidir.” Bunun yanında bilgi kelimesinin kapsam ve içerik yönüyle tam manasıyla ilim kelimesinin kapsamına ulaştığı söylenemez.

İnsanda ortaya çıkan hadis bilgi, bazen doğrudan doğruya oluşur ki buna “zaruri bilgi” denilir. Bazen de insanın yaşantıları sonucuyla elde ettiği, çabalayarak ortaya çıkardığı bilgidir ki buna da “kesbi bilgi” adı verilir. Zorunlu olarak meydana gelen “hadis bilgi” duyu organlarımızla veya sezgilerimizle elde edilen bilgidir.³¹⁹ Bu bilgi elde edilirken hiçbir çaba ve faaliyet gerektirmeyen bir bilgidir. Sadece canlı bir organizma olmasından dolayı, insanın ister istemez farkına varması ile ortaya çıkan bir bilgi şeklindedir. Bu bilgi için akıl yürütme (istidlal) veya gözlem yapıp inceleme (nazar) gibi bir faaliyete gerek yoktur. İnsanın içgüdüleriyle fark ettiği açlık, susuzluk, acı, keder gibi bilgilerle; bütünü parçadan büyük olması gibi akılla apaçık bilinen bilgiler zorunlu bilgi türündendir.³²⁰

Bilgi; bilenle bilinen şey arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir faaliyettir.³²¹ Psikolojik bir kavrama çabası olarak nitelendirilen bilgi, insanın bir soyutlama faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Her hangi bir nesnenin, nitelik, nicelik, etki, edilgi, durum, sahiplik, görelilik, zaman mekân gibi maddi ilişkilerinden soyutlanarak kavranması işidir. İnsan zihni tarafından kavranan şey madde değil, o maddenin zihinde şekillenmiş suretidir. İnsan dış dünyadan duyular vasıtası ile algıladığı nesnelere maddi yapısından soyutlayarak zihne işler. İşlenen bu suret kavranan nesnelere özünü ve mahiyetini oluşturur. Bilme ve bilgiyi işleme, yani bilgiden istinbat yolu ile sonuçlar çıkarma işi de insana ait bir yeti olarak kabul edilir.

³¹⁸ H.K.Kadri, *Türk Lügati*, C. 3, T.D.K. Yayınları, İstanbul, 1943, s. 539.; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1984, s. 513.

³¹⁹ İbni Fûrek, *Mücerradu Makalati'seyh Ebi'l Hasan el -Eşari*, tah. Daniel Gımarret, Daru'l Maşrik, Beyrut, 1987, s. 13.

³²⁰ Özcan, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, s.106.

³²¹ Takiyeddin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 65.

İslami terminolojide genellikle “el- ilm” ve “el- marife” terimleriyle ifade edilen bilgi, daha çok bilen(süje) ve bilinen (obje) arasındaki ilişki veya bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak kabul edilir. Bilen kişi tarafından bilinmiş bir şey olması yönüyle bilgi için, çoğu zaman yine ilim kelimesinden türetilen “malumat” kelimesi de kullanılır. İslam âlimleri ve özellikle kelamcılar bilginin, ilahi ve beşeri bilgiye uygun düşecek bir tanımını bulmaya çalışmışlardır. Bunun için bilginin neyi ifade ettiğini ortaya koymaya çaba sarf etmişlerdir. El Bakıllani ve el-Cüveyni ilim hakkında “bilgiye konu olan şeyi olduğu gibi bilmektir.”³²² şeklinde bir tanım yapmışlardır. İslam âlimlerinin birçoğu da ilim hakkındaki bu tanımı veya benzerlerini kabul etmişlerdir. Fahreddin Razi ise, bilginin ancak kendisiyle tanımlanabilecek bir şey olduğunu ve ancak bu şekilde bilinebileceğini söyler. Çünkü bilgiden başkası da ancak bilgi ile bilinmektedir. Bu sebeple bilginin, kendi dışında bir şeyle tanımlanabileceğini veya bilinebileceğini söylemenin kısır bir döngü olacağını söyler.³²³

Bir kişinin bilmek istediği konuyu bütün yönleri ile görüp anlamasına “ihata” denir. Bilginin tam olarak kavranması ise “vukuf” olarak isimlendirilir. Bir konuda derinleşmek ve konuyu en ince ayrıntısına kadar bilmek, “Rusuh” olarak isimlendirilir. Eğer bilgide kesinlik ifade edilmek isteniyorsa bu “Yakin” kelimesi ile ifade edilir. Bilginin tam manası ile kesinliği bulunmuyorsa, yani yakın derecesine ulaşmamışsa, buna “zan” denilir. Eğer elde edilen bilginin kendisinde şüphe varsa bu durumda “şek” ve “vehm” kelimelerinden biri ile ifade edilir.³²⁴

2.4.2.2. Niyet Etme

Niyet, nefsin içerisinde şu anda veya gelecek zamanda istediği şey kendisine belirttiği zaman ona meyledip yönelmesi olarak kabul edilir. İnsanın bir şeye meyli oluşmamışsa onu icat etmesi veya sadece irade ile onu elde etmesi mümkün değildir. İnsanın istek ve arzularını bir şeye doğru yönlendirmelerinin yolu ise sadece onun sebeplerini elde etmeye bağlıdır. Çünkü insanın nefsi kendi için uygun olana onu teşvik eden gayeye uyan fiillere yönelir. İnsan, gayesinin kendi yapıp ettiklerinden

³²² El Bakıllani, *et- Temhid, Fi'r-Redd 'ala- Mülhideti'l Mu'attıla ve'r Rafıza vel Havaric ve'l Mute'zile*, Dar-ul Fiki'l Arabi, Kahire, 1366H. s. 25. ; el- Cüveyni, *Kitabu'l İrşad*, Mektebetü'l Hanci, Kahire,1950, s. 41.

³²³ Kemaluddin Ahmed el- Beyadi, *İşaratü'l Meram*, Kahire, 1949,s. 38.

³²⁴ Necip Taylan, “Bilgi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, TDV, Ankara, 1992, s. 157.

her hangi birine bağlı olduğuna inanmadığı sürece bir tarafa meyletmez. Eğer insan kendi gayesinin fiillerine bağlı olduğuna inanırsa ve kalbi de bu durumda o hedeften daha etkili bir gaye ile meşgul değilse ancak bu durumda bir Şeye meyledebilir. İnsan için bu durum çok sıklıkla gerçekleşen bir durum değildir. Çünkü istekleri etkileyen sebepler çok çeşitli olduğu gibi, isteklere engel olan manilerin sebepleri de oldukça çeŐitlidir. Şahısların, olayların ve fiillerin değişmesiyle bu sebepler de değişir.³²⁵

Davranışların belli bir nedene dayanıp dayanmadığı düşünce tarihinde tartışma konusu olmuştur. Bu konuda çalışma yapan Ajzen'in PlanlanmıŐ Davranış Kuramına göre, davranışlar belli bir nedene dayanmaktadır. Çünkü insanlar, davranışlarının sonuçları hakkında önceden düşünürler, bir amaç doğrultusunda niyet ederek davranışı seçer ve gerçekleŐtirirler. Bu kuramına göre, insan davranışlarını belirleyen temel öğe niyettir. Ajzen, insanların niyetini etkileyen üç temel faktörden söz etmektedir. O, bu faktörleri Şu Şekilde zetler:

1. Kişinin davranışa yönelik tutumu
2. Öznel değerler (normlar)
3. Fark edilen davranışsal kontrol

Ajzen bireyin davranışa yönelik tutumu, insanların yapmış oldukları davranışların sonuçlarıyla ilgili düşünceler olarak kabul etmiş ve değerlendirmelerini bunun üzerinden yapmıştır. Normlar yani öznel değerler ise, kişinin, başkalarının kendisi hakkında ne dŐndđu ile ilgili değerlendirmeleri olarak kabul etmiştir. İnsanların davranışlarına etki eden faktörlerden üçüncüsü olan, fark edilen davranışsal kontrolü ise Ajzen; "bireyin, davranışlarındaki belirli bir durumu kontrol edebilmeye dair düşünceleri" olarak açıklamıştır. Kişinin niyetinin davranışları üzerinde etkili olduğunu bu Şekilde açıklayan Ajzen, niyeti de belirleyen faktörlerin bu üç öğe olduğunu söylemiştir.³²⁶

³²⁵ Hasan Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003, s. 55-56.

³²⁶ iğdem Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 45.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA DEĞER

3.1. Kur'an'a Göre Değerin Öznesi

Kur'an'ın düşünce sistemi, merkezinde Allah olan bir sistemdir. Derece ve önem bakımından ondan üstün bir değer yoktur. Onun için bu sistemde Allah fikri yukarıdan aşağıya her şeye hâkimdir ve hiçbir şey ondan bağımsız değildir. Kur'an düşünce sisteminde Allah, Yunan düşüncesindeki gibi kendi ihtişamı ve yeterliliği içinde bulunan, yarattıklarından ve insanlardan uzak duran, kullarının davranışlarına ve düşüncelerine karışmayan bir varlık değildir.³²⁷ O hem yaratan hem yaşatan hem şekil veren hem öğreten ve hem de yol gösterendir. O, yeryüzündeki şeylerin hepsini insanlar için yaratmıştır.³²⁸ Göklerde ve yerde ne varsa hepsini insanların emrine musahhar kılmış,³²⁹ fakat sonunda insanın yine kendine döneceğini beyan etmiştir.³³⁰ O halde insanın kendisine yüklenen sorumlulukları üstlenip, imtihanını en güzel şekilde vermesi için yaratılmış olan arzı, kendi emrine musahhar kılınan göklerde ve yerde olanları ve en önemlisi Âlemlerin Rabbini dikkate almadan herhangi bir konuyu ele alması nakıs olacaktır. Kur'an'da değerlerin merkezinde Allah olduğu için değerli olan her şeyin Allah tarafından değerinin kabul edilebilirliğine bakmak, her olguyu ve her olayı Allah'ın değerli görüp görmemesine göre ele almak gerekir. Örneğin Kâbe müminler için değerlidir. Kâbe'nin değerli olması onun bulunduğu konum itibarıyla, onun binasının mimarisinin mükemmel olmasıyla veya onun yapısında kullanılan taşların değerli olmasıyla değildir. Ayrıca insanların ve bizden önceki toplumun ona değer vermesi de Kâbe'yi değerli kabul etmek için bir sebep olamaz. Kâbe'nin değerli olmasının tek sebebi vardır, o da göklerin ve yerin rabbi olan Allah'ın, o binaya vermiş olduğu değerdir. Kur'an, Allah'tan bir delil olmaksızın bir şeyi değerli kabul etmeyi, doğru bir yaklaşım olarak görmemiş ve

³²⁷ Süleyman Ateş, *Kur'an'da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s. 107.

³²⁸ Bakara suresi 2/29. "O (Allah) ki; yeryüzündeki şeylerin hepsini sizin için yarattı, sonra (kudret ve iradesiyle) göğe yönelip, onları da yedi (kat) gök olarak düzenledi. O, (her şeyi bilen) Alim'dir."

³²⁹ Casiye suresi 45/13. "O yüce Allah'tır ki bütün göklerde ve bütün arzlarda (hayat olan âlemlerde yarattığı) her şeyi katından sizlerin (insanların) emrine musahhar kıldı. Muhakkak ki bunda düşünen bir kavim için âyetler vardır."

³³⁰ Bakara suresi 2/156. "Onlar ki; kendilerine bir musibet isabet ettiği zaman; "Biz muhakkak ki Allah içiniz (Allah için yaratıldık) ve muhakkak O'na döneceğiz (ulaşacağız)" dediler."

insanların her davranışları ve her inanışlarında Allah'tan bir delilleri olup olmadığını sormalarını istemiştir. *“Biz onlara, bize ortak koşmalarını söyleyen bir belge mi (bir ferman) indirdik?”*³³¹ Nitekim Kur'an, Kehf suresinde Ashab-ı Kehf'in dilinden şöyle der: *“Onların olayını sana Biz gerçek olarak anlatıyoruz: Onlar, Rablerine inanmış birkaç gençti. Onların hidayetlerini artırmış ve kalblerini pekiştirmiştik. Durup, şöyle demişlerdi: "Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir, O'nu bırakıp başka bir tanrıya yalvarmayız, yoksa andolsun ki, batıl söz söylemiş oluruz. Şu bizim toplumumuz, Allah'ı bırakıp O'ndan başka tanrılar edindiler. Oysa Onların gerçek olduğuna apaçık delil getirmeleri gerekmez mi? Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim kimdir?”*³³²

İnsanlar için de durum aynıdır. İnsanlar içerisinde en değerli olanlar peygamberler ve Allah'ın kitabında övdüğü kimselerdir. Hiçbir insan Allah'ın rehber ve yol gösterici olarak seçip değer verdiği, insanlara tebliğ ve irşat görevi yüklediği peygamberlerden daha değerli olamaz. Âdem'in (a.s) değeri Allah'ın ona verdiği değer dolayısıyladır. Âdem'i (a.s) yaratmış ve ruhundan üflemiştir. *“Sonra onu 'düzeltip bir biçime soktu' ve ona ruhundan üfledi.”*³³³ Âdemi ve dolayısıyla insanı değerli kılan şey ona Rahman'ın ruhundan üflenmiş olmasıdır. İblis, Âdem'e (a.s) Allah'ın verdiği değeri doğru bulmadığı için ve kendince bir değer ürettiği için cennetten kovulmuş ve bedbahtlardan olmuştur. *“Rabbin ona dedi ki: 'Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü tasladın, yoksa yücelerden mi oldun.”*³³⁴ Oysa şeytanın Allah'ın varlığından ve birliğinden hiçbir şüphesi yoktur. Allah'ın göklerin ve yerin rabbi olduğunu ve kendi varlığının dahi Allah'ın eseri olduğunu çok iyi bilmektedir. Aynı zamanda o, Allah'ın dilemesi dışında hiçbir şeyin olmayacağını da bilincindedir. Bu yüzden cennetten kovulduktan sonra dahi, Allah'a yönelerek Âdem'i ve neslini dosdoğru yoldan saptırmak için izin istemiştir.³³⁵ Şeytan, Âdem'i değerlendirirken onu yaratana ve ona değerini veren gözden kaçırmış, Âdem'i özne olarak kabul etmiştir. Âdem'in kemalini değil, zaaflarını esas almış ve onun üzerinden bir değerlendirme yoluna gitmiştir. Şeytanın günahı Allah'ın değer verdiğini değersiz görüp, kendi değer

³³¹ Rum suresi 30/35.

³³² Kehf suresi 18/13-15.

³³³ Secde suresi 32/9.

³³⁴ Sad suresi 38/75.

³³⁵ Araf suresi 7/14.

yargılarını ön plana çıkarmaya çalışmasıdır. Bu sebeple insanı tanımlarken ve onu değerlendirirken yaratıcısını dikkate almayan her düşünce, Kur'an'a göre hakikate dayanmayan ve yanlışlanması gereken bir bakış açısı olarak kabul edilmiştir.

İslam inancına göre şeytan ateşten Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Ve şeytana göre varlık itibarıyla ateş topraktan değerlidir. Şeytan Adem'in topraktan yaratılmasını esas almış fakat ona Allah'ın ruhundan üflemesini ve bu sebeple değerine değer katılmış olmasını görmezden gelmiş ve bu sebeple kafirlerden olmuştur. Bununla beraber ateşin topraktan değerli olduğuna dair ona Allah tarafından verilmiş bir bilgi veya bir delil yoktur. Çünkü varlığın da bilginin de her türlü hal, eylem ve davranışın da değerini belirleyen Allah'tır. Zaten tevhidin özü de Allah'ı her türlü fiil duygu ve davranışta temel belirleyici olarak kabul etmek, bireysel ve toplumsal eylemlerin esası olarak kabul etmektir. Bu durumda yanlış saplanması kaçınılmazdır. O zaman Kur'an perspektifinden değer konusunu ve insan için değerlerin öznesi meselesini araştırırken aşağıdaki hususların göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır.

1. İnsanın Rabbi
2. İnsanın Gaye ve Sorumlulukları

3.1.1. İnsanın Rabbi

İnsanı terbiye eden Rabbi, aynı zamanda onu yaratan, ona şekil veren, ona görev ve sorumluluklarını bildiren, ona ruhundan üfleyen, ona yardımcı olan ve her şeye hâkim olandır. Her şey onun "ol" demesi ile olmuş³³⁶ ve onun iradesiyle ayakta durmaktadır. Bu sebeple insan ve insanla ilgili her şey, onun rabbinden ve yaratıcısından bağımsız düşünülemez. Allah, hidayet yolunu apaçık bir şekilde gösteren dini ile insanları; yitirdikleri, saptıkları, kaybettikleri yoldan dosdoğru yola iletendir.³³⁷ Allah'ın insanlar için koymuş olduğu ve adını Allah'ın yolu (sebîlullah) koyduğu bir yol vardır. O dilediğini bu yolda yürümeye sevk eder.³³⁸ Aynı zamanda

³³⁶ Yasin suresi 36/82. "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri yalnızca: "Ol" demesidir; o da hemen oluverir."

³³⁷ Duha suresi 93/7. "Ve yolunu kaybetmiş görüp seni doğru yola ulaştırmadı mı?"

³³⁸ Bakara suresi 2/213. "...Allah dilediğini doğru yola iletir."

Allah, insanları bu yoldan alıkoyacak başka yollara yönelmekten ve Allah'ın yolu üzerine engel koymaktan men eder.³³⁹

İslam'da insanoğlunun bütün duygu, düşünce ve davranışları, Allah'ın indirdiği vahyin çerçevesinde, yaratılış hikmetine uygunluğu doğrultusunda ele alınmıştır. Bakara suresinde Kur'an, "*kendisinde şüphe olmayan bu kitap*"³⁴⁰ şeklinde vasıflanmıştır. O kitap, aynı zamanda takva sahiplerine yol gösteren bir kitaptır.

İnsan Allah tarafından yaratılmış, başarı ve başarısızla sonuçlanacak bir yola konulmuş, bu yolda yine Allah'ın koyduğu ilke ve kaidelere göre yürüme kabiliyeti ve seçme hürriyeti verilmiş bir varlık olması hasebiyle, Allah'ın onun için iyi ve değerli bulduğu iyi ve değerli, kötü ve değersiz bulduğu ise kötü ve değersiz olacaktır. Kur'an açısından bakıldığında insanın Allah'ın belirlediği yol dışında, kendi için bir yol veya kendince bir değerler sistemi oluşturması mümkün olmakla birlikte makbul değildir. Makbul olan, olması gereken, insanın Allah tarafından belirlenen istikamet üzere hayatının bütün yönlerini düzenlemesidir. İnsani değerlerden söz ettiğimizde "-meli, -malı" türünden ortaya koyduğumuz görelî değerlendirmeler, elbette Allah'ın koyduğu ölçülerden bağımsız düşünülemez.

3.1.2. İnsanın Gaye ve Sorumlulukları

Din günü, insanlar için artık dünya yolculuğunun veya imtihan yolunun bittiği yerdir. Sefer bitmiş, artık ulaşılmaması gereken yere ulaşılmıştır. Mademki Allah yolların sona erdiği o günün sahibidir, o halde insan hedefine varırken yürüdüğü yoldan sorumlu olacaktır. Din gününün sahibi, hakiki manada din yolunun da sahibidir. O halde gayeye, doğru bir şekilde ulaşmak için yine onun yardımıyla, dosdoğru bir yoldan yürünmesine ihtiyaç vardır. Bu gayeye ulaşmak için yol alırken Allah'ın yardımı akıl, fitrat, elçi, ilham, kevnî ve kitabî ayetler gibi birçok şekilde tecelli edebilir. Kitabın özelliği, onun yol gösterici (huden) olmasıdır. Yani dosdoğru yolu gösteren, ona hidayet eden, neyin, nasıl olması gerektiğini ifade edendir. Kur'an-ı Kerim birçok ayetinde doğruya ulaştıran, dosdoğru olan, Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda bir hayat sürdürmeyi ifade eden yoldan bahsetmiştir.

³³⁹ Araf suresi 7/92.

³⁴⁰ Bakara suresi 2/2.

İnsanların fiilleriyle ilgili hükümleri, yani onların neleri yapması ve nelerden uzak durması gerektiği konusunda onlara yol gösterme anlamında bir yol gösterici olmuştur.³⁴¹ Bu yol bazen Allah'a izafe edilerek “*sebilullah*”, bazen istikametle vasıflanarak “*sırat el müstegim*”, bazen irşad edici kılavuzlayan yolu ön plana çıkarılarak “*hûden lin'nas*” adını alır. Burada insanın gayesine de bir atıf bulunmaktadır. Kur'an yol gösteren bir kitap olarak tanımlanmışsa, buradan zorunlu olarak şu hükümler çıkar:

-Bir yolun varlığı,

-Yolun, yolcu için var olduğu,

-Bu yolun yolcu tarafından kat edilebilir olduğu,

-Ulaşılması gereken bir menzilin olduğu,

- Ulaşılması gereken bir gayenin olduğu,

-Bu yolun kat edilmesi gerektiği,

-Menzile ulaşmak için bir yol göstericinin olması gerektiği,

-Yol gösterici olmadan en doğru şekliyle menzile ulaşamayacağı,

-Yolda yürüyenlerin, belli özelliklere sahip olmaları gerektiği,

-Belli özellikleri taşımayanların yoldan ve kılavuzdan şüphe edebileceği,

-Yolda yürüyenin yolcu olduğu halde, aynı zamanda yolu belirleyen de bizzat kendisi olmadığı, olamayacağı,

-Bir yol gösterme olmaması durumunda insanların, dosdoğru yoldan sapacağıdır.

Demek ki yolun var olması dahi bizzat ulaşılacak istenen bir hedef olduğunu apaçık bir şekilde göstermektedir. Bu durum İslam düşüncesinde bir gayeliliğin olduğunun apaçık göstergesidir. Her insanın ölümle neticelenen bir dünya yaşantısı veya bir dünya yolculuğu vardır. Bu açıdan bakıldığında zaten dünyada olmak, yolda olmaktır. Her yol sonuçta âlemlerin Rabbine çıkar. Bu sebeple Nihilizm ve

³⁴¹ Abdulhamit Birişik, “*Kur'an*”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 388.

doğacılık gibi düşünceler bu türden bir gayeliliği reddettikleri için İslam düşüncesiyle çelişmektedir.

Kur'an'a göre istikamet üzerine bir yolun var olması, istikamet üzerine olmayan yolların da varlığını gösterir. Kur'an'ın değişik yerlerinde “şaşkınlık, sapkınlık, azgınlık, kaybolma ve yitiklik” şeklinde tercüme edilen bu yol, “dalalet” yoludur. Genellikle istenilen sonuca ulaştırmayan bir yola girmek, maksada ulaştırılan yolu bulamamak veya istenilen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılıp uzaklaşmak şeklinde tanımlanan dalâlet, hak yoldan sapmanın genel adıdır.³⁴² İyiler, sınırlarını ve hudutlarını Allah'ın belirlediği hidayet yolunu, hakiki yol belleyip samimiyetle ve ölçülere riayet ederek bu yolda yürüyüp menzile ulaşanlar; kötüler ise sınırları Allah'ın emir ve yasakları dışında belirlenmiş dalalet yollarında yürüyerek hüsrana uğrayanlardır.³⁴³ Bu yüzden iyiler cenneti, kötüler de cehennemi hak ederler.³⁴⁴ İslam iyilik ve kötülük (husn/kubh) problemini de bu çerçevede içerisinde belirlemiş Allah'ın hidayet ettiği doğru yolda olmayı iyilik olarak kabul ederken, bu yoldan sapmanın da dalalet olacağını ortaya koymuştur.

Allah, insanın öncelikle hedefini belirlemiş ve insanın sorumluluklarını bu hedef üzerinden göstermiştir. Hakikatte dünya, insanın asıl gayesine ulaşabilmesi için özenle hazırlanmış bir eğitim ortamı olarak düşünülebilir. Bu ortamda insanın eğitimi, ömür boyunca kesintisiz olarak devam eder. Eğitim süreci kapsamlıdır. Hayatın bir kısmını veya bir bölümünü değil, bütün alanlarını kapsamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an ayetlerinin ve Resullerin, hayatın her alanını kapsayıcı ve kuşatıcı bir özellik taşıdığı görülür. İnsan yapmış olduğu her işi, kendisi için belirlenmiş hedefler doğrultusunda yapabileceği gibi, bunun tam tersi olarak kendisini bu hedeflerden uzaklaştıracak bir şekilde de yapabilir. Kur'an, müminlerin en basit davranışlarında dahi gayeleri üzerine nasıl hareket edebileceklerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. *“Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler. Rabbimiz! Sen bunu boşuna*

³⁴² Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerif el- Cürcani, *Kitabu't Tarifat*, Daru'l Kütubi'l İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 138.

³⁴³ Asr suresi 103/1-3.

³⁴⁴ İnfitar suresi 82/13-14. *“Muhakkak ki iyiler, Na'im Cennetindedirler; Kötüler de cehennemde olacaklardır.”*

yaratmadın, Sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru." ³⁴⁵ Görüldüğü üzere bu üç durum, insanın bütün fiziksel hallerini içine almaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında, insanın boş vakti olarak kabul edebileceğimiz ayakta iken, otururken veya yan yatarken dahi gayesinden ve bilincinden gafil olmaması gerektiği vurgulanmaktadır. İnsanın içinde bulunduğu eğitim ortamı, onun olumlu yönde davranışlar kazanabilmesi ve içinde bulunduğu kâinattaki bütün mahlûkatla ve yaratıcıyla uyumlu bir şekilde yaşamayı kendi yaşantısı ve deneyimleri sonucunda aklederek seçmesi içindir. İnsan hem bireysel hem ruhsal hem de toplumsal olarak ancak bu şekilde mutluluğu yaşayabilir ve sükûnete ulaşabilir.

İslam eğitimi sadece kısmi bir uyum veya belli bir çerçeve içerisindeki bir uzlaşma ile sınırlanmış değildir. Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde bakıldığında insan, bütün mahlûkatla ve yaratıcıyla, uyum içerisinde olmayı hedefleyen, evrensel bir meşruiyeti hedef alır. Göklerin, yerin, dağların, yıldızların ve gezegenlerin boyun eğdiği Allah'a boyun eğmeyi ve O'nun emirlerine itaat etmeyi merkeze alan ve bu kulluk bilinci ile birbirine bağlanarak, uyum içerisinde hareket eden bir sistemin, gönüllü olarak yapı taşlarından biri olmak hedeflenir. Bu sistemi hakikati üzerine idrak edip, gönüllü olarak onun bir parçası olma yetisi, insanı diğer bütün mahlûkattan değerli kılmaktadır. İslam eğitiminin diğer eğitim sistemlerin en büyük farkı, yalnızca bireysel ve toplumsal uyumu hedeflemeyip geçmiş ve geleceğiyle, evrensel bir uyumu gaye edinmesidir. Çünkü birey, toplumcu teorilerin iddia ettikleri gibi sadece toplum içinde yaşamaz ve sadece içinde yaşadığı topluma karşı olan sorumluluklarıyla sınırlandırılmaz. Bir birey olarak insan, her ne kadar içinde yaşadığı toplumun parçasıysa da, aynı zamanda içinde yaşadığı toprağın, onunla bu toprağın nimetlerini paylaşan diğer canlıların, soluduğu havanın, içtiği suyun yani kısaca içinde bulunduğu bütün kâinatın da bir parçasıdır. İlişkide bulunduğu her bir yaratılmışa karşı bir sorumluluğu olduğu gibi, onu yaratan, ona hayat veren ve bütün nimetleri onun emrine musahhar kılan, ³⁴⁶ aynı zamanda onu koruyup gözetin,

³⁴⁵ Ali İmran suresi 3/191.

³⁴⁶ Lokman suresi 31/20. "Allah'ın göklerde olanları da, yerde olanları da buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz? İnsanlardan, Allah hakkında hiçbir bilgisi olmadan, doğruluk rehberi ve aydınlatıcı bir Kitap bulunmadan tartışanlar vardır."

göklerin ve yerin hükümrani³⁴⁷ olan Rabbine karşı da sorumlulukları vardır. Her biri bir düzen ve intizam içerisinde işleyerek, insanın dünya hayatında yaşayabilmesi için gerekli zemini hazırlayan bütün yaratılmışlara karşı insanın görevi, yaşadığı hayat boyunca haddi aşmadan, içinde bulunduğu düzen içerisinde bozgunculuk yapmadan ve ifsat etmeden yaşamayı öğrenmek, hatta yaşadığı ortamın ıslah ve imarı için mücadele etmek, gayret sarf etmektir.³⁴⁸ Bu gayeye ancak yaşantı ve deneyimlerin doğru analiz edilmesiyle ulaşılabilir. Yani tecrübelerimiz ancak doğru anlamlandırdığımızda değerlidir.

İnsanın iyi olana, doğru olana ve olumlu olana dönük bu değişimi yani gelişimi aynı zamanda onu huzur ve mutluluğa ulaştıracak tek hakikat olarak kabul edilir. O, insanı başıboş yaratmamıştır. “*İnsanoğlu kendisinin başıboş bırakılacağını mi sanır?*”³⁴⁹ ayeti, insan ve insani değerler açısından ele alındığında, durumun hiç de Aristippos veya Epikurus gibi hazcılarının veya duygucu modernite anlayışının iddia ettiği gibi olmadığı ortaya çıkar.

İnsanın gayesi açıkça belirlenmiş ve bu gaye bir başka yönüyle insan fitratına da yerleştirilmiştir. Her insan fitri bir arzu ile bir arayış içerisinde. Arzu ve ihtiyaçlarını karşılamak isteyen insan, elindeki imkânları ne şekilde kullanacağı ve bu imkânlarla nereye varacağı sorusunu kendine sormadan edemez. Bulduğu ortam, arzu, istek ve ihtiyaçları onu daimi bir arayışın içerisine sokar. İnsanın kendi dışındaki çevresi de kendim diye kabul ettiği bünyesi de, onu bulunduğu durumda kalmayıp bir arayış içinde olmaya sevk eder. Bu arayış bireysel ve toplumsal olarak tatminsizliğin açık bir göstergesidir. Bu fitri arayış, onun hedefini tesbit etmesini ve yola koyulmasını gerektirir. Hedefini belirlerken ortamına bakacak ve aradığı şeyin gelip geçici bir şey olmaması gerektiğini fark edecektir. Bu nedenle Sokrates, Platon, Aristoteles, Konfüçyus, vb. birçok düşünür, aklederek insanın gayesinin “sonsuz bir mutluluk, ebedi saadet, çatışmasız bir sükûnet” olduğu noktasında birleşmişlerdir. Kur’an’da bu ortamın adı ve özellikleri bütün detaylarıyla açıklanmıştır. İnsanı tatmin edecek bütün güzellikler, acı ve ızdıraptan uzak bir yaşantı, sonsuz bir şekilde “cennet” içerisinde.

³⁴⁷ Zümer suresi 39/44. “*De ki: Şefaatin tümü Allah'ındır. Göklerin ve yerin hükümranlığı o'nundur. Sonra ona döndürülürsünüz.*”

³⁴⁸ Hud suresi 61. “*O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizden yeryüzünü imar etmenizi istedi.*”

³⁴⁹ Kıyame suresi 75/36.

İnsan ister hazları, isterse akli esas alsın, aklın da hazların da aradığı nihai hedef cennettir. Bir insan, cennetin varlığına inansa da inanmasa da arzu ettiği ve peşinden koştuğu nihai hedef, cennet benzeri bir hayattır. İslam, bu nokta itibarıyla insanı hedefe yönelik olarak eğitmektedir. Hangi türden olursa olsun bir davranış değişikliği meydana getirilmek isteniyorsa, bunun en önemli ilkesi hedefe yönelik olmasıdır. Hedefin ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenmesi de öğrenenin daha etkin öğrenmesine birinci dereceden yardımcı olacaktır. Çünkü insan ihtiyaç duymadığı şeye yönelmez. Cennet benzeri bir yaşam ise bireysel olarak her insanın, toplumsal olarak ise her toplumun hayalidir. İnsan, varlık, bilgi ve değer anlayışları ne şekilde olursa olsun tarih boyunca Aristippos'tan David Hume'a, Sokrates'ten Kant'a, Buda'dan Konfüçyüs'e, Zerdüş'ten Karl Marx'a kadar, hangi fikir adamına cennet benzeri bir hayat vaad edilseydi reddetmezdi. Çünkü insan, kendini ister akılla ister vahiyle tarif etsin, ister hazzı isterse sezgici olsun, yine de nihai hedefinde kısmi veya bütünüyle cennet benzeri bir hayat olmuştur. O halde adına ister mutluluk, ister sükûnet, ister huzur, ister tatmin diyelim; Kur'an'ın insanlık için göstermiş olduğu nihai hedef bütün insanların hayallerini süsleyen bir hayattır. "En yüksek iyi, kişinin kendi hazzıdır ve başka her şey ancak bu hazlara hizmet ettiği ölçüde iyi ve değerli kabul edilir"³⁵⁰ diyen hazzıcılığın babası, hedonizmin atası Aristippos'a göre bile, Kur'an'ın anlattığı cennet, onun için en değerli ve en iyi ortam olacaktır. Aynı cennet, Aristoteles'e aradığı mutluluğu ebediyen verecek, Kant'ın istediği "iyi"nin merkezi haline gelecektir. Kim bilir belki de cennet modern çağda hiç bilmediği bir şeyi hayal edemeyeceğine inanılan insanın hayallerinin membaıdır. Modern insanın ulaşamayacağını düşündüğü bir sanı değil; hakikatin hayal perdesi arkasından yüreklere yansması, kalplerin aydınlığa açılan kapısıdır.

İnsan, kendisi için neyin değerli veya neyin değersiz olduğunu idrak edebilecek kapasitede yaratılmıştır. İnsanın yaratıcısı ve terbiye edicisi olan Allah, ona seçme hürriyeti vermiş ve bu sayede fitratına uygun olanı, değerli olanı, değersiz ve kıymetsiz olandan ayırt edebilecek bir yeti bahşetmiştir. İnsan kendisine bahşedilmiş en değerli nimeti yani aklını kullanarak, değer ifade edenle etmeyeni ayırt edebilir. Değerler sadece insanın veya toplumların ona yükledikleri anlam dolayısıyla değerli kabul edilemezler. Çünkü söz konusu olan insan, yeknesak

³⁵⁰ Ahmet Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, s. 48.

davranışlar sergileyen bir varlık değildir. İyiye, doğruya ve güzele yönelebildiği gibi kötüye, yanlış ve güzel olmayana da yönelebilir.

Her insan kapasite olarak değerleri idrak veya tespit edebilir fakat yalnızca insan olmak, değerleri ispat için yeterli değildir. Sünnetullah gereği insanın elde ettiği her nimet, onun çabasına bağlıdır. Bu sebeple insanın değerli olanı hakkıyla idrak edebilmesi de çabası sonucunda olacaktır. Bu çaba akletmek ve doğruya yönelmektir.

Kur'an'a göre insan değerlidir ve en güzel surette yaratılmıştır.³⁵¹ Fakat aynı zamanda insan, imtihanı gereği ona bahşedilen seçme hürriyeti (ihtiyar) dolayısıyla, kendisi için değerli olmayana, aşağılık olana yönelebilir. Çünkü en güzel surette yaratılan insan, kendi değerinin idrakinde olmayarak ve kendisi için değersiz olana yönelerek aşağıların en aşağısı bir düzeye düşebilir.³⁵² Aşağıların aşağısı konumundaki bir insanın, akletme yetisini kullanmadan bir şeye anlam yüklemesi ve onu değerli kabul etmesi elbette ki itibara alınmaz. Bu yüzden Allah; “*Allah katında yeryüzündeki canlı varlıkların en kötüsü, en şerlisi, (vahyî hakikatler karşısında) sağır ve dilsiz kesilenlerdir ki, onlar hiç akletmezler*”³⁵³ buyurur. Aynı şey, toplumlar için de geçerlidir. Kur'an'da, akletme özelliğini kullanmayan topluluklardan bahsedilmiş, bu özelliklerini kullanmadıklarından dolayı ceza çekecekleri belirtilmiştir.³⁵⁴ Kur'an temel mesajı itibarıyla, özü hakikate dayanmayan, hevâ ve heveslere tabiiyet sonucunda ortaya çıkmış uydurmalara dayanan, değer anlayışlarını temelden yok etmek amacıyla indirilmiş bir kitaptır. Hiçbir hakikate dayanmayan, insana ve insanlığa zarardan başka hiçbir getirisi olmayan, hayallerle ve rüyalarla süslenip üretilmiş sahte değerlerin, Kur'an'ın tabiriyle insanları zulme sürüklemekten başka bir etkisi yoktur.³⁵⁵

Kur'an'ın “cahiliye”³⁵⁶ diye nitelediği Mekke toplumunun da kendilerince değer ve anlam yüklediği putları vardı. Fakat onların yükledikleri anlam ve sundukları ta'zim taptıkları şeyleri değerli kılmaya yetmedi. Çünkü İslam

³⁵¹ Tin suresi 95/4.

³⁵² Tin suresi 95/5.

³⁵³ Enfal suresi 8/22.

³⁵⁴ Maide suresi 5/58; Yunus suresi 10/100.

³⁵⁵ Tur suresi 52/32.

³⁵⁶ Fetih suresi 48/26; Maide suresi 5/50; Ahzab suresi 33/33.

düşüncesine göre değerler mutlaka hakka dayanmalıdır. Hakka dayanmayan her şey batıldır. Hak ise Allah'ın ta kendisidir. “Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. O’nu bırakıp da taptıkları ise batılın ta kendisidir. Şüphesiz ki Allah; yücedir, büyüktür.”³⁵⁷ Hak yanında değerli olan değerli, Hak yanında değersiz olan ise hakiki manada değersizdir.

Kur’an, değerlerin kaynağı ve öznesi olarak tek başına geleneğin, ata-babanın ve toplumun kabul edilmesine şiddetle karşı çıkar. “Onlara (müşriklere); Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, «Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız» dediler. Ya ataları bir şey anlamamış (akletmemiş), doğruyu da bulamamış idiyeler?”³⁵⁸ Ayyette; insanların kayıtsız şartsız bir şekilde, atalarını üzerinde bulduğu yola uymaları reddedilmiştir. Bunun üzerine, yalnızca ataların yoluna körü körüne uymanın geçerli bir sebep olamayacağı, düşünmeyen insanları düşündürmenin önemli bir yolu olan bir soru ile ortaya konulmuştur. İstifhamın temel gayesi fehmetmek/anlamaktır. Lakin bazen de istifham fehm ettirmeye yönelir. Çünkü kör bir taklidin perdeleri çoğu zaman çarpıcı bir soru ile aralanır. “Ya ataları bir şey akletmemiş (anlamamış), doğruyu da bulamamış idiyeler?” suali de fehm ettirmeye, anlaşılır kılmaya yönelik bir sorudur. Aslında soru, gayet veciz bir şekilde, değerlerin başıboş bir halde bireysel veya toplumsal hevâ ve heveslerden kaynaklanan bir şey olmadığını, göreceli değil bilakis aklederek ve istekle yönelerek bulunabilecek hakikatler olduğunu işaret etmektedir. Bu da Kur’an’a göre değerlerin öznesinin akıl olduğunu açıkça ortaya koymasa da değerlere ulaşmada aklın önemli bir faktör olduğunu, bilgiyi elde etme açısından değerlerin insanlar tarafından akledilerek bulunabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Akıl, belki değer üretmez fakat değerleri idrak etme ve bulmada akletmek insana özgü en önemli yeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur’an’ın olması gerekeni ifade eden bir kavram olarak değeri, insanların akletmesi ve doğruya yönelmesi üzerine bina etmiş olduğu söylenebilir. Bir başka söyleyişle değerler, doğru bir bilginin ve bu bilgiye uyumlu istencin işe koşulmasıyla tespit edilebilir.

³⁵⁷ Hac suresi 22/62.

³⁵⁸ Bakara suresi 2/170; Maide suresi 5/104.

Ayette işaret edilen bu husus, düşünce dünyasının değerlerin idrak ve tesbiti konusundaki kadim tartışmalara ışık tutacak bir nitelikte olmasından dolayı oldukça dikkate değerdir. Bir kısım düşünür, değerleri akılla temellendirmeye çalışırken, bir kısmı ise değerlerin temellendirilmesinde hisleri ve duyguları esas almışlardır. Ayette geçen “akletmek” kelimesi değerlerin idrakinde akletmenin önemine dikkat çekmiştir fakat bununla beraber “yehtedûn” kelimesi, akletme üzerine atıf olarak gelmiştir. Buradaki atfın mutlak cem ifade eden bir atıf harfi olan “vav” harfi ile gelmesi, etki açısından akletmenin de ihtida etmenin de aynı düzeyde olduğuna işaret etmektedir. Arapçada “ihtida” kelimesi seyr halinde olmayı, yolda olmayı ifade eder.³⁵⁹ Yani bir eylem, bir hareket bildirir. Bundan dolayı akletmenin yanında harekete geçme, davranışa dönüştürme de bir tamamlayıcı olarak zikredilmiştir. Dolayısıyla değer, toplumsal geleneğin körü körüne taklit edilmesi esasına dayandırılmamalı, bilakis akıl ve istencin yön vermesiyle oluşturulmuş bir ölçüt, doğru neticeye ulaştıran bir kıstas tercih edilmelidir.

Akletmek doğruyu, olduğu şekilde idrak etmeyi, istekle yönelmek yani irade etmek ise doğru yola doğru adımlarla koyulmayı ifade eder. Doğru yola doğru adımlarla koyulmak, tutkuların bağımlılığından kurtulmayı gerektirir. Büyük İslam düşünürü Farabi, ebedi saadete ulaşmanın yolunun iki şartı olduğunu söylemiş, bunlardan birincisinin “akli yetkinlik” diğersinin ise “nefsanî arzu ve tutkuların bağımlılığından sıyrılmak” olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁰ Çünkü İslam düşüncesinde bilgi, her türlü dereceye yükselten ve her türlü fazilete ulaştıran bir adımdır.³⁶¹

Akletmek iyiyi, hakikatte olduğu gibi görmeyi sağlar, iyinin elde edilmesi ise yönelmenin ve iradenin işidir. Bundan dolayı akledilebilen hakiki manadaki iyi ve doğru, ancak salim bir iradeyle birleşince insanda doğru değerlerin hayat bulduğu söylenebilir. Bu sebeple ahlak ve değerlerin oluşmasında da en önemli adım doğru bilgi ile atılmış olur. Dolayısıyla her arzu edilebilir şeyin değer olduğu³⁶² veya değerlere toplumun gelenek ve göreneklerinin kaynaklık ettiği görüşü³⁶³ Kur’an

³⁵⁹ <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A7%D9%87%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1/> (Erişim: 23.09.2016.)

³⁶⁰ Fârâbî, *İhsau'l-Ulum*, nşr. Osman Muhammed Emin, Mısır, 1931.

³⁶¹ Ebu Mansur Maturidi, *Kitabu't - Tevhid*, F. Huleyf, İstanbul, 1979 s. 77.

³⁶² Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, Amsterdam, 1993, s. 18.

³⁶³ Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1981, s. 45.

tarafından reddedilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ahlaksal iyi ve kötünün arasındaki ayrımın akıl tarafından yapılamayacağı³⁶⁴ görüşü tutarsız gözükmektedir.

Kur'an'a göre değer anlayışı, toplumsal bir teslimiyetten veya bireysel haz ve isteklerden değil, bizzat akletmekten ve doğruya yönelmekten kaynaklanan bir çabanın sonucunda elde edilir. Olması gerekeni galip olanın dışında aramamak ve çok olanla açıklamak çoğu zaman değerli olanı değersiz, önemli olanı önemsiz kılar. Çünkü yeryüzündekilerin çoğu hakikatlerle değil, hevâ ve heveslerle yoğrulmuş zanlarla hareket ederler.³⁶⁵ Değer ise zaten yapısı itibarıyla olması gereken olduğu için; değeri, "olan"la tanımlayıp yorumlamak, ancak onun değerini düşürmek olarak açıklanabilir.

“Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırmanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”³⁶⁶

“Ey Dâvud! Muhakkak ki Biz, seni yeryüzünün halifesi kıldık. Bunun için insanlar arasında hak ile hükmet! Ve hevâya (nefse) tâbî olma! Aksi halde seni, Allah'ın yolundan saptırır. Muhakkak ki Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli azap vardır.”³⁶⁷

İslam düşüncesinde değer konusu ve değerın öznesi ile ilgili tartışmalar iyilik ve kötülük problemi (hüsn-kubh) başlığı altında ele alınmıştır.

3.2. Kur'an'da İnsani Değerlerin Muhatapları

Kur'an Allah'ın kelamıdır. Kelam anlamlı sözü ifade ettiği içinde muhatabın idrakine yönelik bir kitaptır. Kur'an'ın hitaba yönelik bir kitap olması sebebiyle bizzat Allah tarafından yol gösteren manasına gelen “hüden” ve açıklayan beyan eden manasına “beyyinat” kelimeleriyle açıklanmıştır. Kur'an, genel itibarıyla bütün

³⁶⁴ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine bir İnceleme*, Çev. Ergün Baylan, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2009, s. 312.

³⁶⁵ Enam suresi 6/116. “Yeryüzündekilerin çoğunluğuna uyarsan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye uymazlar ve onlar sadece yalan söylerler.”

³⁶⁶ Nisa suresi 4/135.

³⁶⁷ Sad suresi 38/26.

insanlığa, hidayete çağırıcı ve yol gösterici olarak gönderilmiş bir kitaptır. İnsanları hakikate ve hidayete çağırın bir kitaptır. Hakikati ve hidayeti kabul etmeyenleri uyarır ve onlara arınmaları ve temizlenmeleri için hidayet yoluna girmelerini öğütler.³⁶⁸ Hidayet yoluna tabi olanlara ise bu yolda rehberlik eder ve onlara hakikat üzerine dosdoğru bir şekilde yaşamaları için kılavuzluk eder. Onlara hakiki bilgiyi, hakiki bilgi doğrultusunda duygu ve düşüncelerini geliştirmeyi ve hakiki bilgiye ulaşmış kimselere uygun bir şekilde nasıl davranacaklarını gösterir.

Bu açıdan ele alındığında Kur'an'ın iki tür muhatabı vardır

1. Hakikate ve hidayet yoluna tabi olması istenenler
2. Hakikat yolunu kabul edenler

Kur'an'ın hakikat yoluna tabi olmayı isteyenler için mesajı gayet açık ve nettir. Onları öncelikle hakikat yoluna tabi olmaya ve bu şekilde arzu ve isteklerinin emirlerine itaat etmekten kurtulup, yalnız bir hakikate uymaları istenir. Kur'an özellikle *يا ايها الانسان* “*Ey insanlar*” şeklinde başlayan ve bütün insanlığa hitap eden ayetlerde bu hususu dile getirmiştir. Bunun yanında *يا ايها الناس* “*Ey insanlar*” şeklinde başlayan ayetlerde de durum aynıdır. Bu ayetler çoğu zaman bütün insanlara Allah'ın üzerlerindeki nimetlerini hatırlatma, Allah'tan sakınma, inzar, tebliğ, ihtar ve davet içerir. “*Ey insanlar! Size Rabbinizden kesin bir delil (Hz. Muhammed) geldi ve size apaçık bir nur (Kur'an) indirdik*”³⁶⁹ ayeti ve “*Ey insanlar Rabbinizden size indirilene uyun ve ondan başkasına uymayın. Ne kadar az öğüt alıyorsunuz*”³⁷⁰ gibi ayetler bütün insanlık için mesaj içeren ayetlerdir. Zâriyat suresinde insanlığa bir bütün olarak yaratılış gayeleri hatırlatılmış ve “*Ben insanları ve cinleri yalnız bana kulluk etsinler diye yarattım*”³⁷¹ buyurulmuştur. “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir*”³⁷² ayetinde erkeğiyle kadınıyla bütün insanların Allah'ın ayetlerinin muhatabı olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla Kur'an muhatap olarak

³⁶⁸ Abdülhamit Birışık, “Kur'an”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 388.

³⁶⁹ Nisa suresi 4/174.

³⁷⁰ Araf suresi 7/3.

³⁷¹ Zariyat suresi /56.

³⁷² Nisa suresi 4/1.

erkeklerle kadını ayırt etmemiş, ikisini de eşit derece de muhatap almıştır. “*Ey insanlar! Peygamber size Rabbinizden hakikati getirdi. O halde kendi iyiliğiniz için iman ediniz! Eğer inkâr ederseniz, biliniz ki göklerde ve yerde olan her şey Allah'a aittir. Allah her şeyi bilendir; hikmet sahibidir.*”³⁷³ Yine bütün insanlara hitap eden bu ayette, onlara gelen mesajın hakikatin ta kendisi olduğuna vurgu yapılmış, ardından iman etmenin insanların kendileri için bir iyilik olduğu vurgulanmıştır. Burada iman etmenin insanlar için bir hayr olduğu ve iman etmekle öncelikle kendileri için bir iyilik yapmış olacakları konusu üzerine dikkat çekmekte fayda vardır. Çünkü insanlık için gelen bu mesaj, bu emirler, yasaklar ve nasihatler sadece ve sadece insanların iyiliği içindir. Bu sebeple insanların bu davete icabet etmeleri yine kendilerinin faydasıdır. Ayrıca Allah’ın bütün emir ve yasaklarının insanların maslahatlarına uygun olarak şekillendiği söylenmiştir. Şatibi, Muvafakat kitabının “Makâsıd” bölümünde bu konu üzerinde durmuş ve şöyle demiştir: “*Şeriatların konulmuş olması sadece hem dünyada hem de ahirette kulların maslahatlarının temini amacına yöneliktir.*”³⁷⁴ İslam hukukçularının büyük bir çoğunluğu da Allah’ın hükümlerinin kulların maslahatlarına yönelik olduğunu ve bu prensibe göre hükümlerin indirildiğini söylemişlerdir. Özellikle İslami ilimlerin en önemlilerinden biri olan Fıkıh Usul’ünde kıyasın şer’i bir delil olduğunu ispat için, şer’i hükümlerin illetleri bulunduğu konusunun ispatı zaruret halini alınca, illetlerin hükümler için belirleyici alametler olduğu şeklinde ispata gidilmiştir. Şatibi, şeriatın kulların maslahatı için konulmuş olduğu neticesine istikra yolu ile ulaşıldığını bu sebeple bu konunun tartışma götürmeyecek derece de açık olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁵ İstikra konu ile ilgili delillerin tek tek ele alınması ve ardından külli bir sonuca ulaşılması yani tümevarım yöntemi ile ulaşılan bir sonuçtur. Kur’an-ı Kerim Allah resulünün gönderilmesinin sebebini ortaya koyarken “*Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*”³⁷⁶ demektedir. Tek başına bu ayet bile Allah’ın mesajının sadece ve sadece rahmeti ve merhameti önceleyen ve kulların maslahatı için peygamberler tarafından iletilen bir mesaj olduğunun delilidir.

³⁷³ Nisa suresi 4/170.

³⁷⁴ Ebu İshak eş-Şatibi, *El-Muvafakat*, Ter. Mehmet Erdoğan, C. 2, İz Yayınları, İstanbul, s.3.

³⁷⁵ Şatibi, *El Muvafakat*, C. 2, s. 4.

³⁷⁶ Enbiya suresi 21/107.

Görüldüğü gibi Kur'an, insani değerlerin elde edilmesinde teslimiyeti esas almıştır. Çünkü ancak iman edenler Kur'an eğitimiyle muhatap olurlar ve Kur'an'la eğitilebilirler. *“Allah katında din İslam'dır.”*³⁷⁷ Ancak iman edenler bu dosdoğru yola girerler ve hakiki değerlerle değerlenmeye hak kazanırlar. Bu konuda Âli İmran suresinin ayetleri konuyu açıklığa kavuşturmak açısından katkı sağlayabilir. Âli İmran suresinde insanları dosdoğru yoldan alıkoyan ve onları değersiz amellere yönelten tutkuları sayılmıştır. *“Kadınlara, oğullara, tartılınca yığılmış altın ve gümüşe, nişanlı atlara, hayvanlara ve ekinlere yönelik tutkudan ileri gelen sevgi insanlara çekici gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının geçimlikleridir. Varılacak yerlerin güzel olanı ise Allah katındadır.”*³⁷⁸ Ayet insanların nesillerinin devamına, mal mülk kazanmaya ve karşı cinse karşı meyillerinin olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bütün bunları yadsıyarak ve reddederek bir tebliğe girmemiş, hatta bu duyguların insanlara çekici gösterildiğini söyleyerek bizzat bu duyguların var olmasının sebebinin de Allah'ın yasaları olduğunu ortaya koymuştur. Yani bu duygular insanın gerçeğidir ve her insanda vardır. Ardından Allah; *“bunlar dünya hayatının geçimlikleridir”* diyerek bunların dünya hayatında yaşamak ve ömür sürmek için bir gereklilik bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. Burada Kur'an sanki insanlara; *“seni anlıyorum, senin ve tutkularının farkındayım, dünya hayatının bu duygular olmaksızın sürmeyeceğinin de farkındayım, onun için seni bu duyguların hiçbirinden men etmiyorum fakat sadece sınırları ve hudutları dikkate almanı istiyorum”* der gibidir. Bu yaklaşım eğitim açısından önemli bir yaklaşımdır. Çünkü insan muhatabının kendini tanıyıp tanımadığına önem verir ve o kendisini ne kadar iyi tanıyorsa, ona göre onun tavsiyelerini dikkate alır. Ayrıca burada insanın bildiği duygulardan hareket edilmiş ve yavaş yavaş bilmediği veya idrak edemediği duygular öğretmeye doğru adım atılmıştır. Ardından bu arzulara tamamen tabi olup, teslim olmaksızın, onlar için yapılacak daha güzel ameller olduğu vurgulanmıştır. Allah'ın katında olan bu güzelliklerin ise daha değerli olduğuna dikkat çekilmiştir.

“De ki: Size bunlardan daha hayırlısını haber vereyim mi: O da, sakınanlar için, ebedi olan ve altından ırmaklar akan, içinde tertemiz eşler bulunan bahçelerdir

³⁷⁷ Ali İmran suresi 3/19.

³⁷⁸ Ali İmran suresi 3/14.

ve Allah'ın sizden razı oluşudur. Allah, kullarını görür.”³⁷⁹ Bir önceki ayette daha güzel olana dikkat çekildikten sonra, bu ayette de bir soru ile motivasyonun daha da artması sağlanmıştır. Daha güzel olanda, dünyalıkta olduğu gibi yok olma korkusu yoktur. Çünkü orası cennettir ve içinde ebedi kalınacaktır. Orası, altından ırmaklar akan ebedi bir meskendir ve orada tertemiz eşler ve sonsuz mutluluk vardır. Fakat bunları elde etmek için dünyada değer ifade eden belli sıfatlarla donanmak gerekmektedir. Bunların ilki bu ayette belirtilmiş diğerleri ise bir sonraki ayete bırakılmıştır. İlk sıfat muttaki olmaktır. Bu sıfat bundan sonra zikredilecek diğer bütün sıfatları kapsayan bir sıfattır. Muttakiler: *“Ey Rabbimiz! Biz iman ettik. Bizim günahlarımızı bağışla ve bizi ateşin azabından koru”*³⁸⁰ diyenlerdir. Sonra bu sözlerinde durmuşlar ve aşağıdaki sıfatlarla donanmışlardır. *“Onlar sabreden, doğru olan, gönülden kulluk eden, iyilik için harcamada bulunan ve seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dileyen kimselerdir.”*³⁸¹ Bu ayetin ardından Allah bu vasıflarla donananların ulaşacakları nimetlerin garantisi olarak bizzat kendisini göstermiş ve kendisiyle birlikte meleklerin, hak ve adaleti ayakta tutan ilim sahiplerinin de buna şahitlik ettiklerini söylemiştir. *“Allah ile melekler, hak ve adaleti gözeten ilim sahipleri, O'ndan başka tanrı olmadığına şahittir. O'ndan başka tanrı yoktur, kudret ve hikmet sahibidir.”*³⁸² Bu açık delillendirme ve teminattan sonra, Allah'ın insanlar için koymuş olduğu yol açıkça dile getirilmiş, insani değerlere hakkıyla ulaşabilmenin tek yolunun Allah'ın yoluna teslimiyetten geçtiği ifade edilmiştir. Bir sonraki ayette *“Allah indinde din İslam'dır”*³⁸³ denilerek yolun, teslimiyet yolu olduğu ortaya konulmuştur. Ayet devamında doğru yola erdikten sonra sapanların durumlarını ve sebeplerini ortaya koymaktadır.

3.3. Değer ve Denge

Her organizma gerek beden yapısı, gerek davranış ve faaliyetleri bakımından birbirinden farklıdır. Malumdur ki bir maymunun özellikleri ve hareketleri bir aslanın hareket ve davranışlarına benzemez. Çünkü bu iki hayvan hem beden hem de fiilen farklı türden canlılardır. Bu yüzden bir maymundan aslan gibi davranmasını

³⁷⁹ Ali İmran suresi 3/15.

³⁸⁰ Ali İmran suresi 3/16.

³⁸¹ Ali İmran suresi 3/17.

³⁸² Ali İmran suresi 3/18.

³⁸³ Ali İmran suresi 3/19.

beklemek yanlış olacağı gibi, bir aslandan da maymun gibi davranması beklenemez. Her tür kendi içerisinde ve kendi özelliklerine göre değerlendirilir. Aynı zamanda her türün içerisinde türünün göstermesi gereken özellikleri en güzel şekilde gösteren fertler bulunduğu gibi; bu özellikleri yeterince gösteremeyen fertler de vardır. Bundan dolayı her tür kendi kategorisinde değerlendirilir ve değer bulur. Hızlı koşmakla değer bulan at türünün değerli olanı hızlı koşanıdır. Aynı şekilde çoban köpeğinin en değerlisi sürüyü en güzel şekilde koruyup gözetendir. Her hayvan kendinden beklenen özelliği en güzel şekilde ortaya koyduğu zaman değerlidir. Bu değer bazen yük taşıma, bazen üzerine binme, bazen süt verme, bazen et ve derisinden faydalanma üzerine olabilir.

İnsanda bir tür olarak hayvanlardan ve meleklerden ayrılır ve farklı bir cins olması sebebiyle hayvanlardan ve meleklerden farklı bir şekilde değerlendirilir. Örneğin melekler, mutlak akıl ve mutlak düşünceden yaratılmışlardır. Onlarda dünyevi arzu ve isteklerden, hazlardan ve saldırganlıktan bir şey bulunmaz. Hayvanlar ise öfke ve şehvet üzerine yaratılmışlardır. Bu sebeple her varlığın kâmilî başka bir varlığın kâmilîne göre farklılık gösterir.³⁸⁴ Hayvanlar ise tamamen içgüdülerine göre hareket eden akıldan ve ilahi ruhtan kendilerinde herhangi bir eser bulunmayan varlıklardır. İnsana gelince o arzu, istek ve şehvetleri yönüyle hayvana benzerken, kendisine bahşedilmiş olan akıl ve külliyatı idrak ve ilahi ruh sebebiyle meleklerle yakındır. Yani insan melek ve hayvan cinsinin arasında bir konumdadır. Melekler nurdan, hayvanlar kendilerini yöneten şehvet ve öfke güçleriyle beraber topraktan, insan ise hem topraktan hem de nurdan izler barındırmaktadır.³⁸⁵ Hatta bu konuda Celaleddin Rumi'e ait şöyle bir söz zikredilmektedir: “Allah melekleri yarattı, onlara akıl verdi; hayvanları yarattı, onlara da nefis verdi; insanoğlunu yarattı, onlara hem akıl hem de nefis verdi. İnsanlardan kimin akılı nefisine galip gelirse meleklerden daha üstündür; kimin nefsi aklına galip gelirse o da hayvanlardan aşağıdır.”³⁸⁶ Bu sözden de anlaşıldığı üzere insanın değeri kendisindeki hayvani istek ve arzulara gem vurarak, meleki duygularını geliştirmesinde yatmaktadır. İnsan, her ikisinden mürekkep bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir tarafta akıl, nur ve düşünce, diğer tarafta ise toprak, şehvet ve öfke vardır. Ve insanın kurtuluşu

³⁸⁴ Murtaza Mutaharri, *İnsan-ı Kamil*, Çıra Yayınları, İstanbul, s. 39.

³⁸⁵ Gazâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 28-31.

³⁸⁶ <http://sultanveled.semazen.net/?p=276> (Erişim:29.03.2017)

kendisine verilen biri ulvi, bir diğeri süfli olan fakat her ikisi de ihtiyaç olan bu iki özelliği dengeli bir şekilde kullanmasıdır. Bu sebeple insanı sadece bir canlı organizma olarak kabul edip ondan hayvanların gösterdiği tepkilere benzer tepkiler göstermesini beklemek, doğru kabul edilemez. Veya insanın amacını yeryüzünde yaşayan diğer canlılar gibi kabul ederek sadece bir yaşam mücadelesine (survivor) indirgeyerek insanı tahlil etmeye kalkışmak eksik ve tutarsızdır.

İnsani değerler denildiğinde insanın hayvani duygularını kontrol altına alması, onu kendi istediği şekilde yönlendirebilmesi anlaşılır. Yoksa hazcıların iddia ettikleri gibi insanın tümüyle hayvani arzu ve isteklerini tatmine yönelmesi veya bir takım mistiklerin iddia ettikleri gibi arzu ve istekleri tamamıyla yok etmesi düşünülemez. İki farklı unsuru içinde barındıran insan, kendisine Allah tarafından bahşedilen akli sayesinde, kendi içerisinde bir denge kurar. İnsanın değeri bu dengeyi sağlıklı bir şekilde kurmasındadır. Çünkü insandan istenen hayvan gibi hatta arzu ve isteklerine hevâsına tabii olup hayvanlardan daha aşağı bir şekilde yaşaması değildir. Bunun yanında hiç hata işlemeyip, hiç gaflete düşmeyip, her zaman görev ve sorumluluklarını tam zamanında yerine getirerek bir melek gibi yaşaması da insan için mümkün olmadığı için değerli bir davranış biçimi değildir. Bu yüzden peygamber efendimiz (s) ruhbanlığa karşı çıkmıştır. Ve ashabına dengeyi öğütlemiştir.

Gerek hayvani, gerekse meleki özellikler olsun, insana verilen hiçbir özellik boşuna veya sadece onun zararına değildir. İnsandaki her bir özellik doğru kullanıldığı takdirde mutlaka insana fayda verir. İnsana düşen bu özellikler arasındaki dengeyi kurmak ve en güzel şekilde muhafaza etmektir. İslam sunmuş olduğu sayısız hüküm ve emirlerle en küçük istek ve arzuları dahi yaşanılır kılmakta fakat her birine mutlaka bir sınır belirlemektedir. İnsan bu sınırlara dikkat ettiğinde haddi aşmayacak ve içindeki her bir meyil için gerekli olan payı vermiş olacaktır. Bundan dolayı vücudun iradesinin mükemmel haline ve uyumuna adalet adı verilmiştir. Her alanda hükümlere boyun eğildiğinde insan bünyesindeki bu denge sağlanmış olacaktır.³⁸⁷ Gazâlî, insandaki şehvetler ve akıl arasındaki ilişkiyi ve

³⁸⁷ Muhammed Ali Sâdat, *İslam Ahlakı*, Bilge Adamlar, İstanbul, 2009, s. 126.

bununla beraber oluşması gereken dengeyi süvari ve at ilişkisini anlatarak güzel bir şekilde gözler önüne sermiştir.³⁸⁸

İnsanın değerinde asıl olan dengedir ve bu denge tamamen statik durgun bir mahiyet göstermez. Tıpkı denizlerdeki suların med cezir olayı gibi kimi zaman yükselip kimi zaman alçalması gibi insandaki denge de her insan için tamamen katı çizgilerle çizilmiş bir durumda değildir. Her bir insan, insani değerleri en üst düzeyde taşısa dahi farklı özellikler gösterebilir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi raşit halifelerin öne çıkan özellikleri ve bireysel farklılıkları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda insanın, halden hale günden güne değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Bu konuda Hanzala (r.a) hadisi güzel bir örnek olay olarak karşımıza çıkmaktadır:

Hanzala ibni Rebî (r.a.) anlatıyor:

“Resûl-i Ekrem (s)’in yanındaydık, bize öğüt verdi, cehennemden söz etti. Sonra eve geldim, çocuklarla güldüm eşimle eğlendim.

Daha sonra evden çıktım.

Yolda ağlayarak giderken Ebû Bekir’e rastladım.

"Neyin var, Hanzala?" diye sordu.

"Hanzala münafık oldu!" dedim.

"Fesühânallah! Sen ne diyorsun?"

"Öyle ya, Resûl-i Ekrem(s)in yanında bulunuyoruz.

Bize cennet ve cehennemden bahsediyor; onları gözümüzle görmüş gibi oluyoruz.

Huzurundan ayrılp çoluk çocuğumuzun yanına ve işlerimizin başına dönünce, çok şeyi unutuyoruz."

Ebû Bekir (r.a). :

"Vallahi biz de aynı durumdayız. Yürü Resûl-i Ekrem’e gidelim." dedi.

Birlikte yola düştük ve Hz. Peygamberin huzuruna girdik.

³⁸⁸ Gazâli, *İhyâu Ulûmid-Din*, Ter. Ahmet Serdaroğlu, C. 3, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 18.

Ben:

"Ya Resûlallah! Hanzala münafık oldu." dedim.

"Bu ne demek?" buyurdu.

"Ey Allah'ın Resulü! Yanında bulunduğumuzda bize cennet ve cehennemden bahsediyorsun; biz de onları gözümüzle görmüş gibi oluyoruz. Senin huzurundan çıkıp çoluk çocuğumuzun yanına ve işimizin başına dönünce, bunların çoğunu unutuyoruz."

Resûlullah (s) şöyle buyurdu:

"Canımı kudretiyle elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, eğer siz benim yanımda bulunduğunuz hâli devam ettirip hep zikirle meşgul olsaydınız, melekler yattığınız yataklarda, yürüdüğünüz yollarda, sizinle müsafaha ederdi.

Fakat ey Hanzala, bir saatinizi ibadete, bir saatinizi dünya işlerine ayırınız."

Resûl-i Ekrem bu sözü üç defa tekrarladı.³⁸⁹

Hadis açıkça bir dengeden söz etmektedir. İnsan sadece bir yöne doğru ilerleyen ve sadece bir yönü ile gelişen bir varlık değildir. İnsan gelişimi bir bütün olarak devam ettiğinde sağlıklı bir gelişim sayılır. İnsanın bir yeteneğini geliştirirken diğerini ihmal etmesi; gerek bedensel, gerek sosyal, gerekse psikolojik olarak sağlığı için olumlu sonuçlar doğurmaz. Çünkü gelişim çok boyutludur. Fizyolojik, psikolojik, bilişsel ve sosyo duygusal boyutlar, birbirini etkilemektedir.³⁹⁰ Bu sebeple insan her bir boyutu yeterli düzeyde geliştirmeli ve dengeli bir tarzda hayata geçirmelidir. Âlimler adaletin genellikle bir dengeye ve bir ahenge dayandığını ifade etmişlerdir. İnsan için ahenk, yeteneklerinin aynı anda bir uyum içerisinde gelişmesidir. Her bir yeteneğin bir bütünlük içerisinde hareket ederek uyumlu ve tutarlı hareketler ortaya koymasındır.³⁹¹ Kur'an'ın emir ve yasaklarına, ıslah gayesiyle uyulduğu takdirde insanda zamanla bu ahenk meydana gelir. İnsanın kemali de bu ahengi yakalamasıyla gerçekleşen denge yani itidal halidir. Bu denge vasatlık durumunu ortaya koyar. Aksi takdirde insan duygu düşünce ve davranışlarında

³⁸⁹ Müslim b. Haccac ebu Hasan el Kureyşi Nişaburi, *El Müsnedi Sahihu'l Muhtasar*, tah. Muhammed Fuat Abdalbaki, Kitabu't Tevbe 12., Hadis no: 2750, Daru İhyau Turasi'l Arabi, Beyrut, C. 4, s. 2106.

³⁹⁰ John W. Santrok, *Yaşam Boyu Gelişim – Life Span Development*, Çev. Ed. Galip Yüksel, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 8.

³⁹¹ Mutahharri, *İnsan-ı Kamil*, s. 42.

aşırılığın iki ucu olan ifrat ve tefritten kurtulamaz. İnsani değer olarak ele alınan her fazilet bir denge (itidal) ve olması gereken tavır olarak kabul edilir. Vasat olandan fazlalık veya eksiklik yönü ile sapma aşırılık sayılır. İtidal noktasının ilerisine geçen fazlalık yönündeki sapmalara ifrat, eksiklik yönünde sapmaya da tefrit denir. İster fazlalık yönünde, isterse eksiklik şeklinde olsun; her aşırılık bir kötüdür ve rezîlet kabul edilir.³⁹²

Bireysel olarak vasatı yakalamak, itidal üzere davranışları karakter haline getirerek faziletler haline getirmek ne kadar önemli ise, toplumsal olarak vasat bir kimlik ortaya koymakta o derece önemlidir. Bu noktada Kur'an müminler topluluğunun bu özelliğinden bahsetmiş ve şöyle demiştir: “*Böylece biz sizi, insanlara şahid (ve örnek) olmanız için orta (vasat) bir ümmet kaldık...*”³⁹³

3.4. Kur'an'da İnsani Değerlerin Tespit Edilmesi

Din eğitimi, insanların yaratılmış oldukları fitrat üzerine kalmalarını sağlayıp insanları hangi fitrat üzerine yaratılmışlarsa o fitrata tekrar dönmeleri içindir. Çünkü din insan tabiatının kaynağıdır. İnsan fitratına bağlanınca yani dine yönelince dosdoğru yolu bulmuş olur.³⁹⁴ Allah şöyle buyurmaktadır: “*Resulüm sen yüzünü “hanif” olarak dine, yani Allah insanları hangi fitrat üzerine yaratmışsa o fitrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.*”³⁹⁵ İnsanın yaratılışı gereği hanif olan gerçek dine uygun olduğunu belirten bu ayet, bu şahsiyetin korunması için yeniden bu dine yönelmesini istemektedir. İnsan yaşamış olduğu ortamın etkisinde kalarak, arzu ve isteklerini tatmin etmek ister. Bu şekilde azgınlaşıp, haktan ve hakikatten yani fitri olandan uzaklaşır. Bu şekilde içinde bulunduğu toplumu ve kendisini ifsat eder. Bu şekilde adaletten uzaklaşıp, hevâsına uygun bir şekilde yaşayarak, bölük bölük ayrılarak, bozgunculuğa ve haksızlığa yönelir. Bu durum Rum suresinde şu şekilde açıklanmaktadır.

³⁹² Mustafa Çağrıncı, “İtidal”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 23, TDV, Ankara, 2001, s. 456.

³⁹³ Bakara suresi 2/143.

³⁹⁴ Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 87.

³⁹⁵ Rum suresi 30/30.

*“İnsanların kendi elleriyle kazandıkları yüzünden karada ve denizde fesat ortaya çıktı. Böylece işlediklerinin bir kısmını (bu dünyada) tatsınlar diye, umulur ki (tuttukları bu kötü yoldan) dönerler.”*³⁹⁶

İnsanların Allah’ın koymuş olduğu fitri ölçülerden uzaklaşıp kendi arzu ve isteklerine göre bir hayat istemelerinin sonuçlarını Allah açık bir şekilde ifade etmiştir. Çünkü insan kendi davranışlarından bizzat sorumlu tutulmuştur. Bugün yaşadığımız dünyada meydana gelen küresel ısınma, çevre kirliliği ozon tabakasının delinmesi ve buna benzer birçok olay elbette ki ayette belirtildiği üzere insanların kendi elleriyle kazandıkları yüzündendir. Özellikle son yüzyılda hayatı bireysel arzu ve isteklerin tatmini üzerine devam ettirme düşüncesi ve bu düşüncenin insanlar üzerinde hakim olması durumun vahametinin çok daha ürkütücü boyutlara ulaşmasına vesile olmuştur.

Kur’an insanlığın kurtuluşunun ancak fitratına dönmesiyle mümkün olacağını ifade etmiştir. Bunun için Allah’ın emrettiği doğrultuda yaşaması ve yeryüzünde ifsat ve bozgunculuktan kaçınmasından başka çare yoktur. Ancak fitratının gereği gibi hareket etmeye niyet etmiş, peygamberlerin yolunu örnek olarak almış ve bu yolda çaba sarf eden insanlar denizlerin ve karaların ifsada sürüklenmesine bir son verecek ve yeryüzünde adaletle hükmedecektir. Kur’an bu görevi müminlere vermiştir. Kur’an’ı Kerim’de bu durum şöyle açıklanır.

*“Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık ki insanlara karşı adalet numunesi hak şahitleri olasınız. Peygamber de sizin üzerinize (bu konuda) şahit ve örnektir.”*³⁹⁷

Belki de bu vasat ümmetin fitri değerlerine sahip çıkması hakkı ve adaleti ayakta tutmasıyla ifsada son verilecek ve yeryüzünün ıslahı mümkün olacaktır. Bu noktada mümin bireylere düşen Allah’ın onlara yaradılıştaki vermiş olduğu değerlere sahip çıkmak ve onları ayakta tutmaktır. Din eğitiminin ve değerlerin ayakta tutulmasının en önemli gayelerinden biri, insana has fitri bir yola girerek, dünyada vasat bir ümmet inşa ederek zulmün, ifsadın ve bozgunculuğun karşısında durmak ve insani değerleri ikame etmektir.

³⁹⁶ Rum suresi 30/41.

³⁹⁷ Bakara suresi 2/143.

Değer ifade eden önermelerin bireyin yaşantısında önemli bir yerinin olduğu ve hayatı düzenlemek ve yönlendirmekte oldukça etkili olduğu bilinmektedir.³⁹⁸ Kur'an kendi düşünce sistemini kendi kavramlarıyla oluşturmuş ve bunun üzerine bina etmiş bir kitaptır. Bu sebeple her ne şekilde olursa olsun bir meselenin veya bir olgunun Kur'an çerçevesinde temelleri ele alınacaksa, mutlaka Kur'an'ın ortaya koyduğu temel inançlar istikametinde olmalı, Kur'an'daki varlık, bilgi ve ahlak anlayışı doğrultusunda şekillenen bilgi bütünlüğü içinde ele alınmalıdır. Aynı şekilde kavramlar; duyular, haber, akıl ve insanın tabiatının etkileşimli bir biçimde kaynaklık ettiği doğru inanç yapısı içinde ele alınmalı ve asla bağlamından koparılmamalıdır. Çünkü Kur'an'a göre "iyi" ile "iman", kötü ile de "küfür" arasında varlık sebebi denilebilecek derece de bir yakınlık vardır.³⁹⁹ Mesela; başarı konusunu ele alıyorsak ve başarının tanımını ve sınırlarını, kapsamını ve ölçülerini biz belirlemişsek ve bu çerçevede Kur'an'da lügat manası başarı olan "tevfik" gibi kelimeleri içinde buldukları ayet içerisinde sadece kelime manasına bakarak yorumlamaya kalkarsak, bu kavramları olduğu şekilde değil de olmasını istediğimiz şekilde almış oluruz. Bu durumda çoğu zaman Kur'an'ın söylediğini anlamaktan çok kendi istediğimizi Kur'an'a söyletmiş oluruz. Bu sebeple her hangi bir kavram Kur'an içerisinde ele alınacaksa; mutlaka Kur'an bütünlüğü içerisindeki tarifi esas alınarak işe başlanmalıdır. Adalet kelimesini sosyalist veya materyalist bir bakışla eşitlik olarak tarif eden ve sadece içinde yaşadığımız dünyada adaleti arayıp, gerçek adaletin yalnızca eşitlikte olduğuna inanan bir insan için; içinde adalet kelimesinin geçtiği birçok ayet ya anlaşılmaz kabul edilecek veya te'vile ve yoruma açık bir hale gelecektir. Bu sebeple farklı ideolojilerin ve dünya algılarının sloganlaştırdığı ve içini doldurarak anlam yüklediği kavramları, sadece lügat manası üzerinden ele alarak, Kur'an ayetleri içinde mana vermeye çalışmak ayetin anlamını bozacak, belki de ayette hiç kastedilmeyen bir mananın anlaşılmasına vesile olacaktır. Aynı şekilde, değer ifade eden bir kavramın, hangi düşüncenin veya hangi felsefenin ürettiği bir değer olduğuna dikkat edilmelidir. Çünkü bağlamından ve bütünlüğünden koparılan

³⁹⁸ Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, Çev: Fahirettin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13.

³⁹⁹ Sami Şekeroğlu, *Maturidi'de Ahlak*, Ankara Okulu, Ankara, 2016, s. 80.

her bir değer, aslı olmaktan çıkmıştır. Bu durumda kavram kendi bulunduğu yerdeki öznel kimliğinden koparılmış ve bir başka öznenin nesnesi haline gelmiş olur.⁴⁰⁰

Kur'an, insana hitap ederken veya onu tanımlarken hangi yönlerden ele almışsa, ona değerini verirken de aynı yönlerden bakılması gerektiği unutulmamalıdır. Örneğin Kur'an insana, kimi zaman yapmış olduğu davranışlar üzerinden, kimi zaman takva gibi kalbi davranışlar üzerinden, kimi zamanda sevmeye, nefret etme gibi duygusal davranışları üzerinden değerlendirir.

Kur'an'ın hikâye ettiği kıssalarda veya çeşitli haberlerde bahsettiği ve kimi zaman iyi veya kötü dediği değerler, acaba her zaman ve mekânda iyi kabul edilebilir mi? Veya ayetin bağlamı içerisinde başka deliller aramaya ihtiyaç var mıdır? İyinin iyi olmasında sadece fiilin iyi olması yeterli midir? Yoksa failin, durumu ve konumu, ortam ve diğer etkenlerin var olması fiili olumsuz yönde etkiler mi?

İzutsu, İslam değerler silsilesini ele aldığımızda karşımıza çıkan en temel iki kategorinin “iman” ve “küfür” fiilleri olduğunu söyler. Bu bağlamda İslam öncesi dönemdeki müslim ve kâfir kelimelerinin ne manalara geldiği üzerinde durur. Müslim kelimesinin “çok değerli bir şeyi kendisinden isteyene veren (teslim eden) kimse” manasına olduğunu, bu sebeple kelime manası olarak bir değer ifade ettiğini söyler. Kâfir kelimesinin ise “kendisine iyilik edene teşekkür etmeyen, nankörlük eden” manasına geldiği için değersiz bir konumda olduğunu ifade eder. Kur'an bu iki kelimeyi ortak bir sahada bir araya getirmiş, bu semantik alanın olumlu yanına müslim kelimesini, olumsuz yanına da kâfir kelimesini oturtmuştur.⁴⁰¹

Kur'an'da İslami değerlerin tespit edilmesi hususunda öncelikle değerlerin insan davranışları üzerindeki yapısı ele alınmalıdır. Ardından Kur'an'ın insanilikten ve insani olandan kastının ne olduğu konusunda hassasiyetle durmak gerekir.

3.4.1. Değer İfade Eden Kelimeler

İslami ilimler ortaya konulurken her türlü delil getirme ve hüküm çıkarma işlemi naslar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Delillerden hüküm elde etmenin belli yolları vardır. Hüküm bilgisi, lafızlar ve delaletlerine dair gerekli olan kaide ve

⁴⁰⁰ Kurtlar Vadisi Pusu, dizi, https://www.youtube.com/watch?v=y_kUbo_Xkcw, (Erişim: 07.11.2016).

⁴⁰¹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 60.

kurallara vakıf olmayı gerektirir.⁴⁰² Naslardan hüküm çıkarma genel ilkeleri belirleme işi, daha çok fıkıh ve usulü fıkıh ilimlerinde yaygın olarak kullanılmışsa da Akaid ve Kelam gibi temel İslami ilimlerinde iddialarına delil getirmede istinbat metodunu kullandıkları söylenebilir. İnsani değerler söz konusu olduğunda konu ile ilgili ayetlerin anlaşılması ve anlamlandırılması değer ve ahlak tecrübesinin temellendirilmesinde son derece önem arz eder.

İslami nasların dili Arapçadır. Bu yüzden ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılması ve ince bir tahkikten geçirilerek bu ayetlerden belli ilkeler ve hükümler çıkarılabilmesi için ibarelerin inceliklerinin mecaz veya hakiki manalarıyla bilinmesi her türlü ifade şekillerindeki anlamın sınırlarına vakıf olunması gerekmektedir. Böyle bir bilginin ve kavrayış düzeyinin ayetleri anlama ve onların ifade etmiş olduğu temel ilke, hüküm ve değerleri açıklamada önemi büyük olacaktır.⁴⁰³ Arap diline uygunluğu gösterilmedikçe hiçbir yorum Allah'ın muradını temsil edemez.⁴⁰⁴ Bu sebeple konu Kur'an'daki insani değerler olduğu için ve değer ifade eden kelimeleri incelemekte önemli ölçüde metin tahlilleri gerektirdiği için sınıflandırmayı Kur'an dili olan Arapça ve onun gramer ve belagat kuralları çerçevesinde ele almak daha uygun görülmüştür. Aynı zamanda vahiy ile alakalı ilimlerde ve özellikle İslam hukukunda ayetlerden hüküm çıkarmak için kullanılan metotların bir kısmı da değerlerin tespiti noktasında kullanılacaktır. Bu şekilde özellikle eğitim, psikoloji ve sosyoloji gibi son birkaç yüz yıl içinde gelişmiş olan bilimlere İslami ilimler çerçevesinde bir bakışın kapısının da aralanmış olacağı düşünülmektedir.

Kur'anî değerlerin en başında gelen ve bütün değerlerin kendinden kaynaklandığı şey Allah'tır. Bu sebeple insani değerler konu edilirken de bu değerlerin Allah'a olan yakınlığı nispetinde değerli olmaları kaçınılmazdır. Kur'an'da değer ifade eden isimlerin başında şüphesiz ki Allah'ın isimleri olan "esmaü'l-hüsna" gelmektedir. "*Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti*"⁴⁰⁵ ayetinin tefsirinde bir kısım âlimler bu isimlerin Allah'ın isimleri olduğunu söylemişlerdir.

⁴⁰² Savaş Kocabaş, *İslam Hukuk Metodolojisinde Atıf Teorisi*, A Grafik Tasarım, Diyarbakır, 2015, s. 23.

⁴⁰³ Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 1994, s. 104-105.

⁴⁰⁴ Düccane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, Tıbyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 10.

⁴⁰⁵ Bakara suresi 2/31.

İnsan Allah'ın isimlerini bilip davranışlarını bu isimler doğrultusunda düzenlerse Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmış olur ve bu şekilde Allah'ın rızasına ulaşır. Örneğin Rahman ve rahim olan Allah merhametlidir ve kullarının da merhametli olmalarından razı olur. Adil ve şahit olan Allah kullarının adaletle şahitlik etmelerinden razı olur. Kerim olan Allah kullarının da cömert olmalarını ister ve bu fiillerinden razı olur. Yani bütün güzellikleri kendi esmaü'l-hüsna'da toplayan Allah, kullarının da bu güzel esmaları icap ettiren ahlaklarla donanmasından razı olur. Bu açıdan bakıldığında insanın ahlaklanma süreci esmayı kavraması ve davranışlarını bu isimler doğrultusunda düzenlemesiyle mümkündür. İnsan bu isimlerin kendisinde tecelli edip her davranışında bu ilkeler üzerine hareket etmesi ile değer kazanır. Bu yüzden Kur'an birçok olayı anlattıktan sonra bütün bu olayların hangi esmanın bir tecellisi olduğunu göstermiş ve bu değerli isimlere dikkat çekmiştir. وَهُوَ الْعَفُورُ الْوَدُودُ “O çok bağışlayan, çok seven ve sevilendir.”⁴⁰⁶ O çok bağışlayan ve seven olduğu için kullarının da bağışlayıcı ve sevgi dolu olmasını ve bu değerlerle donanmasını ister. O merhametlidir onun için güzel ahlakı tamamlamak için gönderdiği peygamberini vasıflarken; وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ “Ve biz seni, ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”⁴⁰⁷ demiştir.

3.4.2. Değer İfade Eden Fiiller

Bilindiği üzere Arapçada zaman ifade eden fiiller, şahısların durumlarını belirleyen sıfatlar ve bunun gibi birçok isim mastarlardan türetilmiştir. Değer ifade eden fiiller, mastar manalarında bulunan ve o fiilin değerli veya değersiz olduğunu ifade eden manaların bir oluş, bir hareket bildirmek için ifade edildiğinde ortaya çıkarlar. Bir iş, bir oluş, bir hareket bildiren fiiller, zihnin dışında meydana gelen çoğu zaman duyusal olan bir şeye hitap ederler. Ancak bunun yanında yapılan işin mahiyetine göre üç şekilde ele alınabilirler.

- a. Değerli kabul edilen fiiller: Kelime manası olarak adalet iyi bir fiildir. Bu sebeple adalet kelimesi bir kişiye veya bir topluluğa nispet edilip, bir zaman ve mekânda ondan haber verildiğinde veya onunla emredildiğinde o fiil bizzat değer ifade eden bir konuma sahip olur. Bu durumda fiilin emir kalıbında veya geçmiş zaman da veya geniş zamanda ifade edilmesi

⁴⁰⁶ Buruc suresi 85/14.

⁴⁰⁷ Enbiya suresi 21/107.

sonucu değiştirmeyecektir. Her durumda bu fiil iyi olduğu için, onunla davranışta bulunan kişi içinde iyi olacaktır. Kur'an'da " adl" kelimesinin veya onunla eş anlamlı kelimelerin geçtiği her durumda bir değer yargısına rastlanabilir.

- b. Değersiz kabul edilen fiiller: Bazı fiiller kendi başlarına dahi kullanıldığında değersizliği ve aşağılığı ifade ederler. Adalet kavramının zıddı olan zulüm kavramının kendi başına hiçbir şekilde hiçbir zaman ve mekânda olumlu bir değer ifade etmediğini görmekteyiz. Yine aynı şekilde zulüm kelimesi bir kişiye veya bir topluluğa nispet edilip, bir zaman ve mekânda o fiilden haber verildiğinde o fiilin değerden yoksun bir durum ifade ettiğine hükmederiz. Fiilin emir kalıbında veya geçmiş zaman da veya geniş zamanda ifade edilmesi sonucu değiştirmez. Çünkü fiil özü itibarıyla değer ifade etmez.
- c. Nötr fiiller: Değer ifade etme açısından bazı fiiller tamamen yansızdırlar. Örneğin "Ali geldi" cümlesindeki "geldi" fiili, Ali'nin geçmiş zamanda bir mekâna dâhil olduğunu ifade eder fakat bizzat fiilin kendisi bize bu gelişin değer ifade etmesi açısından bir bilgi sunmaz. Ali'nin gelmesindeki olumluluk veya olumsuzluk fiilde değil belki de cümleye eklenen diğer unsurlarda aranmalıdır. Veya bu gelişin sebebini belirten önceki ve sonraki cümlelerle bağlantı kurularak bir sonuca ulaşılabilir.

Örneğin Kur'an'da geçen "فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ" dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin" ayetini ele alalım. Bu ayetten bir seçim, bir tahyir veya her ne şekilde karar verilirse verilsin saygı duymak gerekir, şeklinde bir sonuca mı ulaşılmalıdır; yoksa bu ayet bu iki durumdan birini değerli birini ise değersiz ve aşağılık bir durum olarak mı ele almaktadır. Yani daha modern bir söylemle ifade etmek gerekirse Kur'an'ın bu ayeti acaba "o senin fikrin, senin tercihindir saygı duyuyorum" kabilinden bir söylem midir?

Ayette geçen "شاء" kelimesi "dilemek" manasına gelir. Değer ifade etmesi bakımından "dilemek" kelimesini ele aldığımızda nört bir yapıda olduğunu görmekteyiz. Çünkü dilemek, kendi başına bir değer ifade etmediği gibi değersizlikte ifade etmez. Dilemenin değer ifade eden yönünü tespit etmek için, neyin dilendiğine bakmak gerekir. Ayet, bu durumda dilemek kelimesine birleştirilmiş iki fiille bizi

muhatap kılmaktadır. Bir tanesi “*iman etsin*” bir diğeri ise “*inkâr etsin*” fiilleridir. Değer ifade etmesi açısından iman etsin ve inkâr etsin fiillerini ele aldığımızda, “*iman etsin*” fiilinin Kur’an bütünlüğü içerisinde önemli bir değer ifade ettiğini, bunun yanında “*inkâr etsin*” fiilinin ise değersizlik ifade ettiğini görürüz. Bu durumda ayetin değer ifade eden manasını “*dilemek*” fiili üzerine yüklemenin anlamsızlığı ortaya çıkmış olacaktır. Zaten ayetin öncesi ve sonrasındaki cümleler bir bütünlük içerisinde ele alındığında, gayenin, dileyenin dilediğini yapması değil, insanların iman etmesi, eğer iman etmezlerse bunun azabını tadacaklarına dair bir mesajın verilmiş olduğu açıkça görülmektedir. Ayet bir bütün olarak okunduğunda şöyledir: “*De ki: 'Hak Rabbinizdendir. Artık isteyen inansın, isteyen inkar etsin.'* Şüphesiz biz zalimlere duvarları kendilerini çepeçevre kuşatacak bir ateş hazırladık. Yardım istediklerinde kendilerine erimiş maden gibi yüzleri kavuran bir su ile kendilerine yardımda bulunulur. O ne kötü bir içecektir! Orası ne kötü bir duraktır.”⁴⁰⁸ Âlimler ayetteki “*dileyen iman etsin dileyen inkar etsin*” ibaresi hakkında buradaki mananın tahyir değil, tehdit olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰⁹

Arapçada fiiller genellikle üç zaman üzerinden değerlendirilir. Bunlar. Fiili mazi, fiili muzari ve fiili emir kalıplarıdır.

3.4.2.1. Emir Kalıpları

Talep bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını istemektir. Allah’ın kelamı olması itibariyle Kur’an’da insan ve insan davranışları ile ilgili değerler, Allah’ın bu davranışları övmesi veya iyi olarak nitelmesiyle nitelenecektir. Bu husus, Allah’ın insan için olumlu gördüğü vasıfları emretmesi, olumsuz vasıfları ve davranışları da nehyetmesi ile tespit edilebilir. Talep, ister bir fiilin yapılması yönünde isterse yapılmaması yönünde olsun emir kipi gibi mutlaka açık ve anlaşılır bir ifade ile kullanıldığında teklif olur. Allah kullarından bir şeyi talep eder veya onları yapıp yapmama konusunda serbest bırakır. Allah’ın yapılması veya yapılmaması konusunda kullarına herhangi bir teklifte bulunmadığı hususlar mübah kapsamındadır. Kendileri hakkında bir övgü veya yergi bulunmadığı için çoğunlukla

⁴⁰⁸ Kehf suresi 18/29.

⁴⁰⁹ Muhammed bin Ali El Vâhidî, *El Veciz fi Tefsiri'l Kitabi'l-Aziz*, Tah: Saffan Adnan Davudi, C. 1, Daru'l Kalem, Dimeşk, 1415 H., s. 659.; Kuşeyri, *Tefsiri Kuşeyri*, C. 2, s. 393.; el-İz b. Abdusselam, *Tefsiri el-İz b. Abdusselam*, tah. Abdullah b. İbrahim el -Vehbi, Daru İbni Cezm, Beyrut, 1996, C. 2, s. 246.

bu fiiller değer ifade etme açısından nötrdürler. “Eşyada aslolan mübah olmaktır” esasına göre⁴¹⁰ kendisi hakkında olumlu veya olumsuz bir şekilde nass olmayan hususlarda insanlar serbest bırakılmıştır. Fakat bu hususlarda Allah tarafından bir emir veya bir teşvik yoksa değer ifade etme oranları oldukça düşüktür.

Fiilin ileride yerine getirilmesi talebine delalet eden söz veya sözcük olarak kabul edilen emir kalıpları⁴¹¹ emredenin emredilenden üstün olması şartıyla emir olarak nitelendirilir. Kur’an’da emir kalıplarıyla yapılan ve insanı muhatap alan bu talepler, insani bir davranışı yüceltiyor veya bir fiile azmettiriyorsa bu davranış ve fiilde değer aranır. Değerin ispat edilmesi açısından önemli olan bu hususa, emir kalıpları ve kullanım yerlerine vereceğimiz örneklerle açıklık getirmeye çalışalım:

- a) Bilinen emir kipi ile yapılan emir kalıpları ; *إِعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى* “*Adil olun, takvaya en yakın olan odur.*”⁴¹² Bu ayette açık bir şekilde adalet emredilmiştir. Demek ki adalet Allah tarafından sevilen ve kullarında görmekten hoşlandığı değerlerden birsidir ki kullarına adaleti emretmiştir. Burada insan için adaletin bir değer olduğu açıkça ispat edilmiş olur. Çünkü emir sığası, Allah’ın insanları açıkça teşvik ettiği hususlarda geçerlidir. Aleyhinde bir karine bulunmadığı müddetçe Kur’an’da geçen emir sığaları her zaman için yapılması gereken hususları içerir. Bu hususta usul kitaplarında “Emir vücbu gerektirir” şeklinde bir kaideden söz edilmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ “*Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun.*”⁴¹³ Bu ayette hakkı titizlikle ayakta tutmak ve adaletle şahitlik etmek emredilmiştir. Bu şekilde hakkı titizlikle ayakta tutmak ve adaletle şahitlik etmenin insanlar için önemli bir değer olduğu anlaşılır. Çünkü Allah bu vasıflarla donanmayı emretmiştir. Aşağıdaki ayette de aynı şekilde adaletle hükmetmek emredilmiştir.

⁴¹⁰ Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 151.

⁴¹¹ Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev: İbrahim Kâfi Dönmez, TDV, Ankara, 1990, s. 279.

⁴¹² Maide suresi 5/8.

⁴¹³ Maide suresi 5/8.

”*Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever.*”⁴¹⁴ Ayette yine emir kipi ile adaletle hükmetmek emredilmiştir. Allah adaletle hükmetmeyi emrettiğine göre, adaletin önemli bir insani değer olduğu anlaşılır.

b) İhbar (haber verme) maksadıyla olmayan, talep maksadıyla kullanılan haber cümlesi:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ
وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“*Ey iman edenler! Alış verişin, dostluğun ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden önce size rızık olarak verdiklerimizden harcayın. Kâfirler ise zalimlerin ta kendileridirler.*”⁴¹⁵

Ayette muhatap olarak mü'minler alınmıştır ve onlardan infak etmeleri istenmiştir. Bu isteme şekli أَنْفِقُوا "infak edin kelimesiyle yani ayette açık bir emir siğası ile gelmiştir. Ardından infak etmeyenler, هُمُ الظَّالِمُونَ “*Kâfirler, zalimlerin ta kendileridirler*” şeklinde gelen haberi bir cümle ile zulüm sıfatıyla sıfatlanmıştır. Beydavi kâfirden kasdın, mallarından vacip olan miktarı dahi infak etmeyenler olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar kendi nefislerine zulmetmişlerdir. Zulümlerinin bir başka yönü ise ellerindeki malı olması gerektiği yere harcamamaları ve başka yerlerde heba etmeleridir.⁴¹⁶ Bu haber cümlesi aynı zamanda “*infak edin*” emrinin bir te’kidi mahiyetindedir. Ayette “*rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak edin*” denilmesi rızıkın veya malın asıl sahibine dikkat çekmektedir. Dünyayı Allah merkezli okumanın gereğine işaret edilmektedir.

3.4.2.2. Nehiy Kalıpları

وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ

“*....Günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın....*”⁴¹⁷ Burada nehy kalıbıyla günah ve düşmanlıkta yarışmanın yasaklandığı, dolayısıyla günah ve düşmanlığın bir değer olarak kabul edilemeyeceği görülmektedir. Ayrıca yardımlaşma manasına

⁴¹⁴ Maide suresi 5/42.

⁴¹⁵ Bakara suresi 2/254.

⁴¹⁶ Nasruddin Ebu Said Abdullah bin Ömer Muhammed eş-Şirazi el Kadı el- Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't Tevil*, Daru'l ihya-ı Turas el Arabi, Beyrut, 1418H., C. 1, s. 153.

⁴¹⁷ Maide suresi 5/2.

gelen teavün kelimesinin de tek başına bir değer ifade etmediği görülmektedir. Zira ayetin diğer kısmında iyilik ve takvada yardımlaşma emredilmişti. Burada ise günah ve düşmanlıkta yardımlaşma nehy edilmiştir. Demek ki yardımlaşma kelimesi adalet, iyilik, doğruluk gibi değildir. Çünkü onlar her durumda emredilmektedir ve kendileri hakkında Kur'an'ın hiçbir yerinde nehy yoktur. Yardımlaşma kelimesi ise tek başına bir değer ifade etmemektedir. Yardımlaşılın konunun değer ifade edip etmediğine bakılıp, ona göre bir şey hususunda yardımlaşmanın değerine veya değersizliğine karar verilir.

3.4.2.3. Dua İfadeleri

Kur'an'da insani değerleri tespit etmede belki de en önemli ifade tarzlarından biri dua ifadeleridir. Kur'an kimi zaman peygamberlerin dilinden kimi zaman da müminlerin dilinden dua ifadelerine yer vermiş ve bu ifadelerde değer kabul edilen vasıflar dua vasıtasıyla Allah'tan istenmiştir. Örneğin; Süleyman (a.s) rabbine yakarmış ve ona şöyle dua etmiştir. “(Süleyman) onun bu sözüne gülümsedi ve "Ey Rabbim! Bana ve anne babama verdiğin nimete şükretmemi, senin hoşnut olacağın salih amel işlememi bana ilham et ve rahmetinle salih kullarının arasına kat."dedi.”⁴¹⁸ Ayettin وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ kısmında Süleyman (a.s) Allah'ın rahmeti ile Salihler arasına katılmayı talep etmektedir. Bir peygamberin Salihler arasında olmak için dua etmesi salih olmanın insani bir değer olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü salihler kendilerini ve toplumlarını ıslah çabası içerisinde olan seçkin ve değerli insanlardır.

3.4.3. Değer İfade Eden Sıfatlar

Değer bildiren ifadelerde en yaygın şekilde kullanılan kelimelerden bir kısmı da sıfatlardır. İyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış, haklı-haksız, adil-zalim, faydalı-faydasız gibi sıfatlar, Kur'an'ın birçok yerinde değer yargılarını ortaya koymak için kullanılmıştır.⁴¹⁹ Bu tür kelimeler eğer bir isme isnat edilmiş ve cümlenin hükmünü tamamlar şekilde kullanılmışlarsa, değer ifade eden bir görünüme sahip olurlar.

”إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ....“

⁴¹⁸ Neml suresi 27/19.

⁴¹⁹ Süleyman Tuğral, *Kur'an'da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu, Ankara, 2008, s. 64.

*“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytanın işinden olan pisliklerdir. Onlardan kaçının umulur ki felaha erersiniz..”*⁴²⁰

Örneğin, yukarıdaki ayette değersizlik ifade eden içki, kumar, fal okları, dikili taşlar gibi işler رجس sıfatına isnat edilmiş ve bu şekilde hüküm tamamlanmıştır. Bazen değerler arasında derecelendirme mümkün olabilir. Bu şekildeki derecelendirmeler çoğu zaman sıfatların kuvvetlendirilmesiyle olur. Türkçede hayırlı-en hayırlı, güzel–daha güzel gibi ön eklerle ifade edilen bu derecelendirmeler Arapçada ismi tafdil, sıfat-ı müşebbehe, ismi mensub, mübalağalı ismi fail gibi kalıplarla ifade edilir. Mümin, Muttaki, Salih, Muhsin, sıfatları da insani değer ifade eden sıfatlardır. Bu sıfatları açıklayıcı olarak gelen sıfatlar da değer ifade ederler. Allah müminleri övmüş ve onların sıfatlarını açıklamıştır. Aynı mümin kelimesi gibi bu sıfatlarda değer ifade ederler. Örneğin Allah Tevbe Suresinde şöyle buyurmaktadır: *“Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridirler. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyar, namazı kılar, zekâtı verir, Allah'a ve Peygamberine itaat ederler. İşte bunlara Allah rahmet edecektir. Muhakkak Allah yücedir, hâkimdir.”*⁴²¹ Burada müminlerin bir sıfatı olarak iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma vb. sıfatlar bildirilmiştir. Mümin kelimesi bir sıfat olarak değer ifade ettiği için onlara bağlanan diğer sıfatların da değer ifade ettiği tespit edilebilir. Kur'an'da insanı değerli kılan ve bu değerleri elde ettikleri için övülen insani sıfatların bazıları şunlardır:

- Mümin: İnanıp tasdik eden, başkalarının güvende olmasını sağlayan, sözüne ve vaadine güvenilen manalarına gelir.⁴²² *“Mümin kul müşrikten hayırlıdır.”*⁴²³
- Salih: Kur'an'da, dini ve Ahlaki bakımdan iyi davranışlara sahip olan kişi manasına gelir. Bu manasıyla Kur'an'da 32 yerde geçmektedir.⁴²⁴ *“Bunlar, Allah'a ve ahiret gününe iman eder, maruf*

⁴²⁰ Maide suresi 5/90.

⁴²¹ Tevbe suresi 9/71.

⁴²² Bekir Topaloğlu, “Mü'min”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV, Ankara, 2006, s. 558.

⁴²³ Bakara suresi 2/221.

⁴²⁴ Mustafa Çağrıncı, “Salih”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV, Ankara, 2009, s. 32.

olanı emreder, münker olandan sakındırır ve hayırlarda yarışır. İşte bunlar salih olanlardandır.”⁴²⁵

- Muhsin: Yaptığı işi güzel yapan, isteyerek severek, karşılık gözetmeksizin başkasına iyilik eden kişi manalarına gelir.⁴²⁶
- Sadık: Sözü ve davranışında gerçeğe uygun davranan ve doğru olan kişiler için kullanılır.
- Sıddık: Sözü ve davranışında gerçeğe en uygun davranan ve en doğru olan kişiler için kullanılır.
- Şahit: Olayları duygularının etkisinde kalmaksızın hakkaniyet ölçüsüne göre değerlendirip buna göre tepkide bulunan kimsedir.
- Muttaki: her davranışında Allah’ın ölçülerini gözeterek ve bu halde istikrar eden kimsedir.
- Muhlis: Bozukluğu, dengesizliği ve ifsadı düzelterek iyileştiren kişilere verilen sıfattır.⁴²⁷
- Sabır: Duygusal tepkiler vermeyen, ilahi hudutlar içerisinde ölçülü ve tutarlı davranışlarından taviz vermeden direnen kimsedir.
- Münfik: Allah’ın kendilerine vermiş olduğu mallardan Allah rızası için infak eden kişilerdir.

3.4.4. Övgü ve Yergi İfadeleri

Kur’an’da değerli bir iş yapan veya o işi ahlak edinenler hakkında övgü ile bahsedilirken, aşağılık ve bayağı işler yapanlar yerilmiştir. Özellikle kişinin akibetinin hayır mı yoksa şer mi olacağı noktasındaki Kur’an ifadeleri değerlerin tesbiti açısından önemli bir kriter olarak kabul edilebilir. Kur’an; “Şüphesiz iyiler naim cennetinde nimetler içindedirler”⁴²⁸ buyurarak iyiliğin Allah tarafından takdire şayan bir değer olduğuna vurgu yapmıştır. Aynı ayetin hemen akabinde “Şüphesiz kötüler cehennemdedirler (cahîm)” buyurmaktadır.

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوا ۗ وَإِلَىٰ لِلْمُشْرِكِينَ / الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ

⁴²⁵ Ali İmran suresi 3/114.

⁴²⁶ Mustafa Çağrıncı, “İhsan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, TDV; Ankara, 2000, s. 545.

⁴²⁷ Mustafa Çağrıncı, “Salih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, s. 32.

⁴²⁸ İnfitar suresi 82/13.

“De ki: Ben, ancak sizin gibi bir insanım, bana vahyedilmede ki mabudunuz ancak bir mabut; artık dosdoğru ona yönelin ve yarlıganma dileyin ondan; ve yazıklar olsun şirk koşanlara. Ki onlar, zekâtı vermeyenler ve ahireti inkâr edenlerdir.”

Ayet Allah’a şirk koşanları ve onların yapmış oldukları bazı fiilleri yermiş ve onları yermesinin sebebini de açıkça ortaya koymuştur. Onların yerilmeleri mallarından infak etmekten yüz çevirip zekâtı vermemeleri ve ahireti inkâr etmeleridir. Burada yerilen özelliklerin değer ifade etmedikleri açıktır.

“.....Allah sabredenleri sever.”⁴²⁹ Ayet sabrın Allah’ın sevdiği bir amel olduğunu bildirmiş ve sabredenlerin Allah katında değerinin yüksek olacağını işaret etmiştir. Yine Kur’an’da Allah salihleri müjdelemiş ve “Andolsun ki biz Zikr’dan sonra Zebur’da da “yeryüzüne salih kullarım varisçi” olarak yazdık” buyurmuştur. Bu övgü salih olmanın önemli bir insani değer olduğunu tespit etmemiz bakımından önemlidir. *وَإِنْ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ* “Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever.”⁴³⁰ Ayette Allah adaletle hükmetmenin yanında adaletle hükmedilmesini övmüş, adaletle hükmedenleri sevdiğini bildirmiştir. Allah’ın sevdiği amelleri kulunda görmesi de övgü ifadeleri içerisinde kabul edilmektedir.

Kur’an peygamberlerin ve salihlerin sözlerinden hikâyeye ederek veya değerli amelleri onların dilinden de överek değerleri öğretmiştir. Örneğin Lokman’ın (a.s) diliyle salih amel, hakka davet ve sabrın önemli bir değer olduğunu vurgulamıştır.

“Yavrucuğum! Namazını dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülükten vaz geçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar azmedilmeye değer işlerdir.”⁴³¹

3.4.5. Haber Cümlelerinde Değerlerin Tespiti

“.....Rızık verdiklerimizden infak ederler.”⁴³² Ayette Allah’ın sevdiği müminlerin özelliklerinden bahsedilmiş ve kendilerine verilen rızıktan infak ettikleri söylenerek, onların bu davranışları güzel bir davranış olarak nitelenmiştir. Bu şekilde

⁴²⁹ Ali İmran suresi 3/146. “Nice peygamberle birlikte birçok Rabbani (bilgin)ler savaşa girdiler de, Allah yolunda kendilerine isabet eden (güçlük ve mihnet)den dolayı ne gevşeklik gösterdiler, ne boyun eğdiler. Allah, sabredenleri sever.”

⁴³⁰ Maide suresi 5/42.

⁴³¹ Lokman suresi 31/17.

⁴³² Bakara suresi 2/3.

infakın, insani bir değer olduğu tespit edilmiş olur. “...mal yığar ve onu sayar durur”⁴³³ ayetinde ise mal yığmanın insan için bir değer olmadığına, yine haber cümlesi içerisinde yer verilmiştir. Ayet bu haber cümlesiyle aslında “mal yığıp onu sayıp duranlardan olmayın” demektir.

“Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz ki Allah her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla görendir.”⁴³⁴ Burada adalet ve emanetleri ehline verme haber cümlesi içerisinde emredilmiştir. Her ne kadar ayetin içerisinde emir kelimesi geçiyor olsa da emir sığası kullanılmamış, haberi cümle içerisinde bu değerlerin önemli olduğu zikredilmiştir.

“إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ.”⁴³⁵ Bu ifade haber cümlesi şeklinde gelmiş ve adalet değerini Allah’ın sevdiğini bildirmiştir. Kur’an bütünlüğü içinde bu tip cümleleri ele aldığımızda, her zaman olumlu ve teşvik edici bir şekilde geldiğini görmekteyiz. Bu sebeple Kur’an’ın olumlu gördüğü değerlerde, “Allah adalet edenleri şu durumlarda sevmez veya şu zamanla da sevmez” şeklinde bir ifadeye rastlanmaz.

Kur’an’ın belli bir değer atfetmediği cümlelere ve kalıplara ise değer atfetmeye çalışmak zorlamadan öteye gitmeyen bir tutumdur. Örneğin; Necm Suresinde “وَأَنْ لَّيْسَ إِلَّا لِلْإِنْسَانِ مَا سَعَى” buyurulmuştur. Bu ayeti bazıları “ve gerçekten insan ancak çalıştığını elde eder” şeklinde tercüme ederken bazıları ise, “insan için emeğinden başkası yoktur.” şeklinde tercüme etmektedirler. Özellikle ayete ikinci şekli ile meal verenler, emeği bir değer olarak kabul edip, bu ayet üzerinden delil getirme çabasına düşmüşlerdir. Oysa, haber cümlesi içinde gelen ve emek şeklinde tercüme edilen سَعَى kelimesi, Kur’an’da nötr bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman olumlu davranışlar kimi zaman ise olumsuz davranışlar için kullanılmıştır. Bu ayetten hareketle سَعَى fiiline değer yükleyerek, bir sonuca ulaşamayacağı açıktır. Örneğin Bakara suresinde “وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا” buyurmaktadır. “Bunlar, işbaşına geçti mi, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışırlar/ emek verirler.” Bir önceki ayette olduğu gibi bu ayette de سَعَى kelimesi

⁴³³ Humeze suresi 104/2.

⁴³⁴ Nisa suresi 4/58.

⁴³⁵ Maide suresi 5/42.

kullanılmaktadır. Fakat burada kutsanacak, değerli görülecek bir durumun olmadığı açıktır. Buradan Kur'an'ın سَعَى kelimesi üzerinden bir değer ifade etmediği anlaşılmış olur.

Değer üzerine yapılan çalışmalar Kur'an ayetleri üzerinden bu ve benzeri şekillerde daha genişletilerek yapıldığı takdirde, ortaya Kur'an'ın gerçekten değer kabul ettiği kavramlar çıkacaktır. Bu yolla birçok ideolojinin ve felsefenin kendi kavramlarını Kur'an üzerinden meşrulaştırma çabalarının önüne geçilebilmesi yolunda olumlu bir adım atılabileceği düşünülmektedir.

3.4.6. Değerlerin Tespitinde Kur'an Kıssaları

“Kıssa” kelimesi Arapça bir kelimedir ve çoğulu “kasas” olarak gelir. قصص kökünden türeyen bu kelime قص fiilinden türetilmiştir. Arapça sözlüklerde kelimenin manası dört şekilde ele alınır.⁴³⁶

Kur'an'da Kehf suresinde ve Kasas suresinde “bir kimsenin izini sürüp ardınca gitmek” manalarına kullanılmıştır.⁴³⁷

- a. “Bir şeyi makasla kesmek, kırmak” manasına gelir. Kelime bu manasıyla İslam hukukunda kısas şekliyle kullanılmıştır.
- b. “Bir kimseye bir sözü veya haberi bildirmek haber vermek” Bu manasıyla kelime Kuran-ı Kerim'de 17 yerde kullanılmaktadır. Nitekim Yusuf Suresinde نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْعَافِينَ “Biz, bu Kur'an'ı sana vahyetmekle, geçmiş milletlerin haberlerini en güzel bir şekilde anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen bundan önce bu haberleri bilmeyenlerdendin.”⁴³⁸
- c. Mastar manasına kullanılan “kasas” ve “kass” kelimeleri göğüs, göğsün başı ve göğüs kemiği manalarında Türkçede kullanılmaktadır.⁴³⁹

Kur'an'da kıssaların işlenişi elbette ki Kur'an bütünlüğü içerisinde anlatılan hakikatleri daha anlaşılır kılmak ve yaşanmış olaylardan örnekler vermek içindir. Bu

⁴³⁶ İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Işık Yayınları, İzmir, 1994, s. 44.

⁴³⁷ Kehf suresi 18/64. “Musa: “İstediğimiz zaten buydu” dedi. Hemen geldikleri yoldan izleri üzerinde geri döndüler.”; Kasas suresi 28/11. “Musa'nın ablasına: “Onu izle” dedi. O da, kimse farkına varmadan, Musa'yı uzaktan gözetledi.”

⁴³⁸ Yusuf suresi 12/3.

⁴³⁹ Macid Yılmaz, *İslam Ahlak Eğitiminde Kur'an Kıssaları*, Cumhuriyet Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2001, s. 34.

kıssalar sebepsiz veya boş yere anlatılmamış her biri bir hakikatin açıklanması sadedinde ele alınmıştır.⁴⁴⁰ Öncelikle Kur'an kıssaları tarihsel bir hakikati ifade etmektedir. Bu kıssalarda anlatılan şahısların tamamı tarihin bir döneminde yaşamış gerçek bireylerdir ve tarihsel birer özne olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Kur'an kıssalarının amacı sadece tarihi bir hakikati dile getirmek değil, bu hakikatlerle muhatapları olan ilk nesil Müslümanlarına ve daha sonra gelen nesillere örnekleriyle belli hakikatleri sunmaktır. Aynı şekilde bu kıssalarla, insanların zaman, mekân ve ortamın değişmesiyle, aslında hakikatlere karşı olan tutumlarının da değişmediği açık bir şekilde ortaya serilmektedir.

Kur'an'da, insani değerlerin konu edildiği kıssalar oldukça fazla olduğu için ayrı bir araştırma konusudur. Burada sadece, Kur'an'daki kıssaların insani değer açısından dikkate değer bir konu olduğuna işaret etmek için kısa bir kıssasından örnek vermekle yetinilecektir. Kur'an insanlığın başlangıcından itibaren insani değerlere dikkat çekmiş ve bu konuda Hz. Âdem'in çocukları arasında geçen bir kıssayı bize örnek olarak vermiştir. Habil ve Kabil arasında yaşananlar ve Kabil'in kıskançlığından dolayı kardeşi ile olan mücadelesini şu şekilde anlatmıştır.⁴⁴¹

“Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğlerinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden, “Andolsun seni öldüreceğim” demişti. Diğeri de, “Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder” demiş ve şöyle eklemişti: “Beni öldürmek için el uzatsan bile, ben öldürmek için sana el uzatmayacağım: Şu bir gerçek ki ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. “Ben isterim ki sen, benim günahımı da, senin günahını da yüklenip ateş halkından olasın! Zâlimlerin cezası budur.” Nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti; o da nefesine uyararak onu öldürdü, ziyana uğrayanlardan oldu. Derken Allah, ona, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri eşeleyeyen bir karga gönderdi; karganın yaptığı görünce, “Yazık bana, şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten aciz miyim ben?” dedi ve pişman olanlardan oldu!”⁴⁴²

⁴⁴⁰ Ramazan el Buti, *Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu*, Madve Yayınları, İstanbul, 1987, s. 49-52.

⁴⁴¹ Nevzat Y. Aşıkoğlu, “Kur'an'daki Örnek Olayların Mesellerin Ahlaki Bilinç geliştirmedeki Rolü (bahçe Sahipleri Örneği)”, *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, Sayı 1, Sivas, 2001, s. 2.

⁴⁴² Maide suresi 5/27-28-29-30-31.

Rivayete göre Hz. Âdem'in çocuklarından Habil ve Kabil arasında ihtilaf çıkmış ve Hz. Âdem hangisinin haklı olduğunu belirlemek için kurban kesmelerini istemiştir. Bu şekilde hangisinin kurbanı kabul edilirse, onun haklı olduğu ortaya çıkacaktır. Kurbanlar kesildikten sonra, Habil'in kurbanı kabul edilmiş, Kabil'in haksız olduğu ortaya çıkmıştır. Allah Hz. Âdem'in çocukları üzerinde vuku bulmuş bir hadiseyi bizlere haber vererek, ilk insanlardan günümüze kadar, insanların davranışlarında benzer özellikler gösterdiklerini, zaman ve zeminden daha çok insanların değerlere sahip olup olmamalarının önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu davranışlardan birisi kıskançlık (hased), diğeri ise takva, davranışlarda Allah'ın rızasını gözetmedir.⁴⁴³ Hasedi ve kıskançlığı yüzünden kardeşini öldürecek kadar ileri giden kardeş, nefsinin arzu ve isteklerini dizginleyemediği için hüsrana uğrayanlardan olmuştur. Bu kıssada Allah, nefsin sınır tanımazlığının, zulmün ve hasedin insanı sürükleyebileceği hazin sonu hikâye etmiştir.

Ayet “Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat” diyerek, hadisenin kesinlikle vuku bulmuş olduğunu bize haber vermektedir. Yani olan bir kurgu değil, tamamıyla gerçek bir hadisedir. Bu ifade aynı zamanda olayın ibret alabilecek düzeyde açık olarak ortaya konulduğunu da gösterir. İbni Kesir'in Taberi'den naklettiği bir hadise göre, Allah Resulü (s) bu ayeti sahabelerine açıklarken şöyle demiştir. “Allah Teâla size iki âdemoğlu ile bir darb-ı mesel getirdi, bunun hayrını tutun, şerrini bırakın”⁴⁴⁴ Burada iki insan üzerinden birisi olumlu, diğeri olumsuz iki ahlaki prensip dile getirilmektedir.

Bugün insan eğitiminde önemli bir yöntem olarak kabul edilen “örnek olay yöntemi” bu ve benzeri birçok kıssada kullanılmış ve bu örnek olay üzerinde alınması gereken ibretler ve dersler sıralanmıştır. Yukarıda zikredilen ayetlerin akış sırası dikkate alındığında Kur'an'ın bu olay üzerinden birçok bireysel ve toplumsal hakikati gözler önüne serdiği, ardından bu durumların toplum içerisinde en alt düzeyde yaşanabilmesi için çeşitli hükümler ortaya koyduğu görülmüştür. Konumuz insani değerlerin eğitimi olması sebebiyle, Âdem'in oğulları kıssasının değerler

⁴⁴³ Aşikoğlu, “Kur'an'daki Örnek Olayların Mesellerin Ahlaki Bilinç geliştirmedeki Rolü (bahçe Sahipleri Örneği)”, s. 2.

⁴⁴⁴ İbni Kesir, *Tefsiri İbni Kesir*, C. 3, s. 91.

eğitimi ve öğretilimi açısından, teorik ve pratik alanda ne tür katkılarının olabileceğini maddeler halinde ortaya koymaya çalışalım.

- Kendisinde hiçbir şüphe bulunmayan hak ve doğruluğu öğütleyen Kur'an'ın, insanları eğitmek için ortaya koyduğu örnekler sembolik veya kurgusal değil, hakikattir. Bu durum bize, değerler eğitiminde asıl olanın, değeri her yönüyle ortaya koymak olduğunu göstermektedir. Yani hakikat bir değer olarak öğretiliyorsa verilen örneklerde dahi hakikate ve gerçek olana, hayatın içinden olana özen gösterilmelidir. Çünkü kurgu çoğu zaman gerçeği olduğu gibi değil, abartılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu sebeple gerçekten sapma olasılığı oldukça yüksektir. Bu durum değerlerin bütünlüğu açısından da önemlidir. Bir değer kazandırmak için, diğer bir değer ihlal etmek doğru olmayacaktır.
- Kıssa şeklinde anlatılan bu örnek olayda mümkün olduğunca konu özetlenmiş ve ayrıntılara girilmemiştir. Çünkü ayrıntılara girilirse üzerinde durulmak istenen ana fikrin anlaşılması zorlaşabilir. Bu durum bize değerler eğitiminde kullanacağımız örnek olayları mümkün olduğunca sade ve ayrıntılara girmeden, en çarpıcı yönleriyle ortaya koymamıza işaret eder.
- Kıssa değerli ve makbul olan davranışı anlatırken, mutlaka onun tam karşısındaki değersiz ve makbul olmayan davranışı da ortaya koymaktadır. Bu durum, değerler eğitiminde değerli olan ve olmayan davranışların mukayeseli olarak işlenmesinin daha faydalı olacağına işaret etmektedir.
- Kıssada görüldüğu üzere bir insani değer ortaya konulurken, insanı bu davranışa iten sebepler açıkça ifade edilmiştir. Bu durum değerler eğitimi ile insan psikolojisinin çok sıkı bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir.
- Kur'an'ın bize naklettiği örnek olay, değerler eğitiminde içsel dürtülerin kontrol edilmesinin ne derece önemli olduğunu ortaya koyar. Kıssada Kabil'i kardeşini öldürmeye sevk eden içsel saikler, nefis ve haset (kıskançlık) olarak belirtilmiştir. Habil'i ise her ne

şekilde olursa olsun zulme yöneltmeyen içsel saik, takva olarak belirlenmiştir. Bu veriler ışığında, değerler eğitiminin davranışı ortaya çıkaran dürtülerin ve güçlerinin de iyi araştırılması gerektiği ortaya çıkar.

- Kıssada Habil'in ortaya koyduğu insani değer, bir insani değer, ulaşabileceği en üst noktayı göstermesi açısından kayda değerdir. Her ne şekilde olursa olsun hiçbir durumda zulme yaklaşmamak, kıssada Habil'in ortaya koyduğu önemli bir insani değerdir. Habil canı pahasına da olsa Allah'ın yasaklamış olduğu bir fiili yapmaktan veya buna teşebbüs etmekten çekinmiştir.
- Habil'in tavrı, insani değerlerin bazen insanın canı pahasına ayakta tutması gereken, gerekirse bu değerler için kendini feda etmesi gereken bir konumda olmasını bildirmesi açısından önemlidir.
- Ayrıca ayet, Kur'an'da değerlerin temellendirilmesi konusunda da bizlere ışık tutmaktadır. Değerlerin birey merkezli veya birey kaynaklı değil, Allah merkezli olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Çünkü Habil'i kardeşini öldürmeye teşebbüs etmekten alıkoyan güç, takvadır.
- Kur'anî değerler sistemine göre, insani değerleri kuşanan insanların kaybetme ihtimali yoktur. Habil görünüşte öldürülmüş dahi olsa insani değerleri ayakta tutarak cenneti ve ebedi mutluluğu hak etmiştir. Kabil ise dünyada yaptığı hatadan dolayı ömür boyu pişmanlık yaşamış, ahirette ise nefsinin kıskançlığına yenilip, kardeşini öldürerek, azabı hak edenlerden olmuştur. Ayet, Kabil'in hüsrana uğrayanlardan olduğunu bildirmiştir.

Yukarıda kısaca örnek verdiğimiz üzere, Kur'an kıssaları detaylı bir şekilde incelendiğinde, gerek değerler eğitimi alanında gerekse eğitim, psikoloji, sosyoloji, hukuk, siyaset gibi daha birçok ilmi çalışmada insanların önünü açacak ve onlara rehberlik edecektir. Bu çalışma yalnızca, Kur'an kıssalarının değerler eğitimi açısından önemine yönelik olmadığı için sadece bir kıssanın kısmi değerlendirilmesi ile yetinilmiştir. Fakat bu konu üzerine çalışmalar yapılarak literatürün

zenginleřtirilmesinin, deęerler eęitimi ile ilgili çalıřmalara olumlu katkılar saęlayacaęı dūřunūlmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNSANİ DEĞERLER EĞİTİMİ

Muhatap olarak insanı kabul eden Kur'an'ın, insana yönelik temel gayesi, onu hak ettiği değer üzerine yetiştirmek ve bu istikamet doğrultusunda bir hayat sürmesini sağlamak ve ahirette nimetlere ulaştırmaktır. Bu yüzden, insan kendisini eşrefi mahlûkat düzeyine çıkaracak olan değerleri öğrenmeli ve bu doğrultuda hareket etmeyi davranış haline getirmelidir. Bilindiği gibi Kur'an, ruhları köreltip insanları aç bırakan, vicdanları silik hale getiren, kalpleri hakikatten uzaklaştıran anlayışların çoğalıp yaygınlaştığı, küfrün ve tuğyanın arttığı, insan hayatının hiçe sayıldığı, zalimlerin itibar görüp hakkın ve hakikatin aşağılandığı bir çağda, vahiy ile irtibatı olmayan cahil bir halk üzerine indirilmiştir. Böyle bir toplumda kendisine tabii olanları eğitip, onları değerli kılan Kur'an, hakikatin ışığını gönüllere yerleştirmiş, bireysel ve toplumsal olarak vahy ile inşa edilmiş, gerçek ve köklü bir medeniyetin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.⁴⁴⁵ Kur'an'ın insanı eğitmesi ve Kur'an'ın öğrenmelere rehberlik etmesi, dünyevi hiçbir güce sahip olmayan bir toplumu çok kısa bir zamanda dünyaya hâkim kılmıştır. Bu hâkimiyetin kısa süreli, barbarca bir hâkimiyet olmadığı, değerler üzerine inşa edilmiş bir temelinin olduğu açıktır. Bu sebeple Kur'an'ın insan ve toplumu inşa ederken kullandığı metotlar dikkatle ele alınmalıdır.

4.1. Kur'an'da Değerlerin Öğrenilebilir Olması

İnsanın öğrenebilir bir varlık olması onun en önemli özelliklerindedir. Bir öğrenen olarak insanın davranışlarının çoğu öğrenme ürünü davranışlardır. Yeni bir davranış kazanma veya davranış değiştirme süreci olarak ele alınan öğrenme; yaşantılar sonucunda meydana gelir. İnsanın davranışlarının öğrenme ürünü olması demek; bu davranışların kalıtsal olmadığını, her seferinde yenilenebilir olduğunu gözlemleyebilmek manasına gelir. Ayrıca bir şeyi öğrenmek, öğrenilen tepkilerin yeri geldiğinde yapılmasını, öğrenilen şeylerin insanın belleğinde saklanmasını, çoğu

⁴⁴⁵ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, C. 12, s. 6133.

zaman öğrenenin öğrendiği davranışı alışkanlık haline getirmesini ve öğrenilen davranışın algılanmasını gerektirir.⁴⁴⁶

“Bireyin davranışlarda meydana gelen yaşantı ürünü kalıcı izli davranış değişikliği”⁴⁴⁷ olarak kabul edilen öğrenmenin imkânı hakkında söylenebilecek her şey; konumuz olan, Kur’an’daki insani değerlerin öğrenilebilir olması hakkında da söylenebilir. Bundan dolayı bu başlık altında öğrenmenin imkânı hakkında fazla durulması uygun görülmemiştir. Bu bölümde daha çok, Kur’an’ın insanın öğrenmesine rehberlik ettiği öğrenme alanları ve vahyin bu alanları kendine özgü üslubuyla insan idrakine sunuşu ele alınacaktır.

Dünya üzerindeki her canlının kendine has olan ve doğuştan gelen genetik özellikleri vardır. Kuş uçar, balık yüzer, insan ise düşünür, konuşur ve keşfeder. Her canlı türe özgü yapısı neye izin veriyorsa, ancak o kadarını öğrenebilir. Bu noktada, insanın öğrenme süreci ele alınırken, türe özgü olan hazır bulunuşluk düzeyinin iyi tesbit edilmesi gerekmektedir. İnsanı yaratan, ona şekil veren ve ona belli sorumluluklar yükleyen Allah, elbette her yönüyle insanı belli bir öğrenme kapasitesi ile yaratmış, bu kapasitede yaratmadığı varlıkları ise sorumlu tutmamıştır. Kur’an, *“İnsana bilmediğini öğretti”*⁴⁴⁸ diyerek insanın öğrenebilme kapasitesine dikkat çekilmiş oluyor.

”وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ”

“Allah sizi annelerinizin karınlarından hiçbir şey bilmez halde çıkardı ve belki şükredersiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”⁴⁴⁹ Ayete göre insan anne karnından doğduğunda hiçbir şey bilmez bir haldedir. Burada muhtemelen öğrenme yolu ile elde edilen bilgiden bahsedilmektedir. İnsanın öğrenmeleri doğumdan sonra başlar. Ayetin devamında insanın bilmesini, öğrenmesini sağlayan üç temel unsura dikkat çekilmiştir. Kulaklar, gözler ve kalpler. Bu üç organ insanın bilmek ve öğrenmek için en çok ihtiyaç duyacağı üç ana öğedir. Ayetteki sıralama gelişim basamaklarına dikkat çekiyor olabilir. Çünkü insan ilk doğduğunda, kulakları rahatlıkla duyabiliyorken, gözleri ile görmesi yeteri kadar gelişmiş değildir.

⁴⁴⁶ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Özkan Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 1997, s. 206.

⁴⁴⁷ Özcan Demirel, *Öğrenme Sanatı*, Pegem Akademi, Ankara, 2009, s. 10.

⁴⁴⁸ Alak suresi 96/4.

⁴⁴⁹ Nahl suresi 16/78.

Nesneleri olduğu gibi değil, genel hatlarıyla görürler. Örneğin, normal bir yetişkin yetmiş metreden görürken yeni doğan çocuk ancak altı metreden görebilir. Bununla beraber bebeklerin renk görüşü, derinlik algılaması ve algısal süreklilik kazanmaları, doğduktan sonra belli bir süreç içerisinde tam olarak olgunlaşır.⁴⁵⁰ Kalp ile bilmek ise kulak ve gözden daha sonra gelen bir süreçtir ve olgunlaşması daha çok zaman alır. Kulaklar, gözler ve kalpler gibi vasıtalar aracılığıyla öğrenen insanların, somuttan soyuta doğru bir öğrenme yolundan yürüdükleri görülmektedir. İnsanın öğrenmesi, önce duyu organları vasıtasıyla iletilen duyuları algılama, ardından bu algıları akıl süzgecinden geçirerek külliyatı kavrama, bütünü görme sistematığıyla hareket eden bir öğrenme sürecidir. Bu öğrenmeler sadece düşünsel değil, duyu ve davranışlara da yön veren öğrenmelerdir.

Kur'an'da, insanın dünyaya hiç bir şey bilmez bir halde geldiği ve öğrenmiş olduğu her şeyi dünyada öğrendiğini belirtilmektedir.⁴⁵¹ Burada kastedilen bilginin muhtemelen öğrenme yolu ile elde edilen bilgi olduğunu söylemiştik. İnsanın dünyaya hiçbir şey bilmez bir halde gelmiş olması, bilgilerin yalnızca deneyim yolu ile elde edilebileceğini öne süren John Locke'nin iddia ettiği gibi, insanın "tabula rasa" yani boş bir levha gibi olmasını gerektirmez. Çünkü insan, dünyaya geldiği gün kendisinde hiçbir bilgi olmasa dahi, mükemmel bir öğrenme kapasitesine sahiptir. Aynı zamanda insanın bilişsel programları, gelişim süreci içerisinde tam kapasite çalışacak şekilde ayarlanmıştır. İnsanın öğrenmesi, dünyadaki sayısız bilgilerden kendisi için anlamlı ve değerli olan bilgileri seçip organize etmesine, kendi düşünsel süreçlerinin farkında olmasına, eksikliklerini ve yeterliliklerini tanıyarak, sistematik ve planlı olmasına bağlıdır. İnsanın öğrenme süreci içerisinde, alan düşünme becerileri ne kadar gelişirse, öğrenmesi de o kadar kalıcı olacaktır. Kişi, öncelikle neyi bilip bilmemesi gerektiğine karar vermeli, bilgilerini değerlendirmeli, bildiği şeyleri niçin bilmesi gerektiğinin farkında olmalı ve bunu nasıl yapabileceğinin yollarını araştırmalıdır. İnsan hayatında, bu sayılanların her biri bir süreç gerektirir. Bu sebeple öğrenme yaşam boyunca devam eden bir süreçtir ve yoğun bir şekilde öz yönetsel beceri gerektirir. Bu süreçte insan, kendi öğrenmesine yön veren, onu düzenleyen, denetleyen aktif bir katılımcı olmak durumundadır. Bireyin öğrenme

⁴⁵⁰ John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, s. 135-137.

⁴⁵¹ Nahl suresi 16/78. "Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükrediniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi."

faaliyetlerine aktif bir katılım göstermesi için en önemli etken, bilişsel farkındalıktır. Bilişsel farkındalığın ortaya çıkması için ise öğrenilen bilginin insanda bir anlam kazanması gerekmektedir. Kişi, öğrenme ihtiyacını karşılayabilmek ve öğrenmelerini anlamlandırabilmek için, üç temel soruyu cevaplandırmak zorundadır. Bu üç temel soru; ne, niçin, nasıl sorularıdır.

Kur'an öncelikle insanın anlamlandırma sürecinde bilişsel farkındalığın üzerinde durmuş ve bu üç temel soruya ikna edici cevaplar sunmuştur. Nüzul sırası dikkate alındığında, Kur'an'ın öncelikle insanın neyi öğrenmesi gerektiği ve niçin öğrenmesi gerektiği üzerinde durduğu görülmektedir. İnsanın bilişsel farkındalığını geliştirmek için ortaya konulan bilgiler, gayet veciz ve çarpıcı bir şekilde Mekki surelerde yer bulmuştur. İnsanın, bilişsel farkındalığının doğru bir şekilde düzenlemesi; düşünme sisteminin sağlıklı bir zemine kavuşabilmesi için oldukça önemlidir. Bilişsel farkındalıkla başlayan öğrenme süreci, dikkatini odaklama ile devam eden bir süreçtir. Kur'an daha ilk ayetlerinde insanın bilişsel farkındalığını hesaba katmış, insandan hayatı, bugüne kadar algıladığından çok daha farklı bir şekilde algılaması, yeni bir okumayla hayatını değerlenmesini istemiştir. Bu okuma, Allah'ın istediği şekilde okumadır.⁴⁵² Bu şekilde insan; yeni bir durumla, yeni kavramlarla karşı karşıya kalmış olur. Bu bağlamda Kur'an, Mekki ayetleriyle insanların bilişsel farkındalıklarını geliştirmeye özen göstermiş, onların içinde buldukları ve alışlagelmiş ortamı tekrardan sorgulamalarına öncülük etmiştir. Bu ayetler karşısında insan, bugüne kadar ki bilgilerinin yetersizliğinin farkına varmış ve bilinçli olarak yetersizliğini idrak eden bir duruma gelmiştir. Bilindiği üzere, bilinçsiz yeterlilikten, bilinçli yetersizlik aşamasına gelen insanda öğrenme isteği gelişir ve bu şekilde öğrenmeye karşı motive edilmiş olur. İlk Mekki sureler insanın yaşadığı ortamın ne'liğini tekrar düşünmesine dikkat çeker ve onun hakikatini idrak etmeye yönlendirir. Bu şekilde insanı, yıllarca duyu organlarıyla algılamış olduğu çevresini yeniden tanımaya ve yorumlamaya yönlendirir.

Ne ve niçin soruları daha çok bilişsel alana hitap eden sorulardır. Duygular ve davranışlar doğru bir bilgi üzerine şekillendiği için; Kur'an, öncelikle bilgi dünyasını düzenleme yoluna gitmiş ve kişilik gelişimini, yeniden oluşturulmuş olan bilişsel

⁴⁵² Alak suresi 96/1-2.

farkındalık üzerinden inşa etmiştir. Çünkü üst düzey öğrenmeler, doğru bilgi üzerinden geliştirilen öğrenmelerdir.

“Allah, hiç kimseye güç yetireceğinden başkasını yüklemez. (Kişinin nefsinin) Kazandığı lehine, kazandırdıkları aleyhinedir. "Rabbimiz, unuttuklarımızdan veya yanıldıklarımızdan dolayı bizi sorumlu tutma. Rabbimiz, bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Rabbimiz, kendisine güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize taşıtma. Bizi affet. Bizi bağışla. Bizi esirge, Sen bizim mevlamızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et.” ⁴⁵³

Kur'an bütün mesajını muhatabın anlayabilme kapasitesi üzerine kurmuş ve öğretisinde insanların anlama ve kavrama kapasitelerini ve psikolojilerini dikkate almıştır. İnsanlara; öğrenmeleri, anlamaları ve yaşamaları için, Kur'an tarafından ortaya konulan tekliflerin, insanüstü teklifler olmadığı ve olamayacağı açıktır. Kur'an'da insana, hayatı boyunca kolayca öğrenebileceği ve yaşamına aktarabileceği şekilde programlanmış, sistematize edilmiş kolay bir yapı sunulmuştur. Allah kulları için zorluk dilemediği gibi, onların asla yapamayacağı bir şeyi de onlara teklif etmez. O halde Kur'an'ın eğitiminin tamamıyla insan türüne özgü olduğu ve insanüstü bir öğreti içermediği söylenebilir. *“Allah hiç kimseye taşıyabileceğinden daha fazlasını yüklemez....”* ⁴⁵⁴

İnsanların öğrenmelerinde, gelecekteki pekiştireç ve cezaların farkında olmaları da oldukça önemlidir. Gelecekle ilgili beklentiler insan davranışlarının değişmesinde oldukça etkindir. Bu sebeple Kur'an, yapılacak amellerin gelecekteki karşılığının ne olacağını ve bu amellerin, olumlu ve olumsuz olarak nasıl karşılık göreceğini birçok konuda ortaya koymuştur.

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ / وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

“Muhakkak ki iyiler naim cennetindedir. Ve muhakkak ki kötüler (facirler) de çılgınca yanan ateş içindedirler.” ⁴⁵⁵

Bu şekilde insan, gelecekteki hareketlerini planlar, hareketlerin olumlu ve olumsuz yönlerini değerlendirir ve tercihlerini organize ederek, muhtemel sonuçları

⁴⁵³ Bakara suresi 2/282.

⁴⁵⁴ Bakara suresi 2/286.

⁴⁵⁵ İnfitar suresi 82/13-14.

üzerinde değerlendirme yapar. İnsanın gelecekteki ödül ve cezaların farkında olması ise, onun içsel öğrenme faaliyetlerine yön verir ve öğrenme süreçlerini kolaylaştırır.⁴⁵⁶

4.2. Kur'an'da Değerlerin Davranışa Dönüşmesi

Değerler sadece üzerinde konuşulan veya kaynağı tartışılan değil, aynı zamanda yaşanması kaçınılmaz olan dayanaklar olarak karşımıza çıkar.⁴⁵⁷ Bu yönüyle değerler hem insanın davranışıyla doğrudan ilgilenen bilimlerin hem de her türlü insan davranışının konusu veya objesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵⁸ Değer eğitimi, daha çok bireyin ahlaki davranışlarında değişiklik oluşturma süreci olarak ele alınabilir.⁴⁵⁹ Kur'an belirlediği her hakikatin yansımasını muhatabı olan insan üzerinde görmek ister. İnsan için kurtuluşun vesilesini, sadece teorik bir inançta veya düşünce de değil, aynı zamanda pratik hayatta ve eylemlerde görür. “İnsanlar ‘iman ettik’ demekle, imtihana tabi tutulmadan bırakılacaklarını mı sanıyorlar.”⁴⁶⁰ Ayet, açıkça sözlü veya düşünsel bir tasdik yeterli olmayacağını beyan etmesi açısından önemlidir. İman etme sözü bir iddiadır ve ispata muhtaçtır. Bu noktada bu iddianın ispat edilmesi sadedinde yapılan davranışlar ise kişinin hem imtihanı kazanmasına hem de kendi iradesiyle doğruya ve güzele tabi olup, ebedi mutluluğu hak etmesine vesile olacaktır. Elbette ki imtihanın içeriği hakkındaki bilgiyi yine birinci elden yani Kur'an'dan edinmek gerekir. Kur'an insan hayatını bir bütün olarak ele almış ve insana sanki önemli bir eğitim programı sunmuştur. Her eğitim programı gibi Kur'an'ın da insanı ulaştırmak istediği belli hedefler mevcuttur. İnsan için gaye olarak adlandırılan bu hedefler, insana öz iradesiyle içinde yaşadığı evrenle barışık bir şekilde yaşama ve uyum sağlama fırsatı verir. Konumuz olan değerler eğitimi, ağırlıklı olarak duyuşsal eğitimin ile daha yakından ilişkilidir. Diğer eğitim

⁴⁵⁶ Mustafa Bayrakçı, “ Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 14, s. 201,

⁴⁵⁷ Şevket Yavuz, Değerlerin Şeceresi, Doğası, Sınırı ve Devamlılığı: Değerlerin Dini ve Sosyal Karakteri ve Sürekliliği, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), Değerler Eğitimi Sempozyumu: Bildiriler: 26-28 Kasım 2004: 2006, Dem Yayınları, İstanbul, 2013, s. 89-111.

⁴⁵⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Değerlerimiz ve Günlük Hayat”, *DEM Dergi*, S. 1, İstanbul, 2011, s. 12-19.

⁴⁵⁹ Mehmet Zeki Aydın, “ Ahlak Eğitim ve Öğretimi”, (Ed. Recai Doğan, Remziye Ege), *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 161.

⁴⁶⁰ Ankebut suresi 29/2.

faaliyetlerinde de olduğu gibi duyuşsal eğitimin de ilk basamağı şüphesiz ki eğitim hedeflerinin belirlenmesidir.⁴⁶¹

Kur'an'da, insanın içinde yaşadığı evrendeki konumu ve insan hayatının doğal akış istikameti dikkate alınmış ve bu doğrultuda belirlenen hedefler kapsamında içerik sunulmuştur. Kendi bütünlüğü içerisinde Kur'an, birçok ayette bize, imtihanın gayesi ve içeriği hakkında bilgiler sunmuştur. Bir ayette, ölüm ve hayatın insan için gayesi üzerinde durulmakta ve şöyle denilmektedir.

الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَفُورُ

“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁴⁶² Dikkat edilirse ayet, dünyada ölümün ve ahirette yaşamın gayesini; bilmek, düşünmek, kavramak gibi teorik ve soyut idealler üzerine kurmamıştır.⁴⁶³ Çünkü düşünme, bilme ve kavrama eylemlerinin asıl amacı, davranışı güzelleştirip düzene sokmadır. Nihai gaye, amellerin güzel kılınmasıdır. Yani bilinenlerin, öğrenilenlerin, kavrananların eyleme ve davranışa dönüşmesidir. Bu bağlamda, davranışa dönüşmeyen, fiiliyata dökülmeyen her değer eksik kalacağı söylenebilir. Kur'an özellikle insani değerlerin ameli davranışlara dönüşmesini istemiş ve bu değerleri, en güzel ameller arasında saymıştır.

Başka bir ayette dünya imtihanının içeriğinin ve kapsamının boyutları belirtilmiş ve “ Her canlı ölümü tadacaktır. Bir deneme olarak sizi hayırla da şerle de imtihan ederiz. Ve siz, ancak Bize döndürüleceksiniz.”⁴⁶⁴ buyurulmuştur. Yani, sizlerin şükürlerini ve sabırlarını sınyarak; zorluklarla ve rahatla, helallerle ve haramlarla, fakirlikle ve zenginlikle, hastalıkla ve sağlıkla deneyeceğiz.⁴⁶⁵ Sizleri çeşitli belalara karşı sabrınızı, çeşitli nimetlerle karşı ise şükürünüzü imtihan

⁴⁶¹ Hasan Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 65.

⁴⁶² Mülk suresi 67/2.

⁴⁶³ Maverdi, en Nuketü'l ve'l -'Uyun *Tefsiri*, C. 6, s. 50.; Kurtubi, *el Camii li Ahkami'l Kur'an*, C.18, s. 206.

⁴⁶⁴ Enbiya suresi 21/35.

⁴⁶⁵ Kurtubi, *el Camii li Ahkami'l Kur'an*, C. 11, s. 287. ; el Ginneveci, *Fethu'l Beyan*, C. 8, s. 325.; Vâhidî, *el Veciz*, C. 1, s. 715.

edeceğiz.⁴⁶⁶ Buradaki hayır ve şerden kasıt, sizi imtihana konu olabilecek her şekilde denemenin vaki olabileceği demektir.⁴⁶⁷

Fakat biz konu ile ilgili sadece bir ayet üzerinde durmayı yeterli görüyoruz. “Biz sizi biraz korku, biraz açlık ve biraz mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmeyle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele!”⁴⁶⁸ Korku, açlık, mallardan ve candan ve ürünlerden eksiltme bir bütün olarak düşünsel ve teorik alanla değil, pratik ve davranış alanıyla ilgilidir. Bu imtihan insanların acı çekmesi veya zor durumda kalması için değil, elde etmesi gereken değerleri idrak edip, belli erdemlere ulaşabilmesi içindir. Nitekim Allah, İbrahim’i de (a.s) imtihan etmiş ve bu imtihanın sonucunda onu insanlara önder kılmıştır. “Hani, Rabbi İbrahim’i bazı sözlerle imtihan etmişti de o da onların gereğini tam olarak yerine getirmişti. Rabbi ona: “Ben seni insanlara önder kılacağım” dedi. O: “Soyumdan da!” dedi. Rabbi de: “Benim ahdim (sözüm) zalimlere erişmez” dedi.”⁴⁶⁹ Bu sebeple imtihan, birçok yönüyle duyuşsal alan eğitimini gerekli kılan bir yapı içermektedir. Değerlerin kavranması ve davranışa dönüştürülmesi de ancak duyuşsal alanın doğru bir şekilde eğitilmesiyle mümkündür. Öncelikle bireysel kimliğin inşasında belki de en önemli husus, duyuşsal alanın doğru bir bilgi üzerinden eğitilmesidir. Fakat unutulmamalıdır ki doğru bir bilgi, her ne kadar doğru davranışın ortaya konulmasında önemli bir zemin teşkil etse de kendi başına yeterli değildir.⁴⁷⁰ Bu husus belki de en mükemmel şekliyle Asr suresinde ortaya konulmuştur: “Asra Yemin olsun / Gerçekten insan, ziyadadır./ Ancak iman edip, salih amellerde bulunanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve birbirlerine sabrı tavsiye edenler hariç.”⁴⁷¹ Ayette geçen insan kelimesi cins olarak kullanılmıştır yani bütün insan cinsini kapsayan umum ifade eden bir kelimedir.⁴⁷² Asra yeminle başlayan sure, bütün insanlığın hüsrân içinde bulunduğunu yani kaybedenlerden olduğunu söyler. Ardından ayet, umumi manasını bizzat kendisi tahsis eder ve bir istisna edatıyla ancak kimlerin kurtuluşa

⁴⁶⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, C. 2, s. 116.

⁴⁶⁷ Vehbe b. Mustafa ez Zuhayli, *Et Tefsiru’l Vasîd li’Zuhayli*, C. 2, Daru’l Fikr, Dımişk, 1422H, s.1581.

⁴⁶⁸ Bakara suresi 2/155.

⁴⁶⁹ Bakara suresi 2/124.

⁴⁷⁰ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, s. 105.

⁴⁷¹ Asr suresi 103/1-3.

⁴⁷² Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik Kuşeyri, *Letaifu’l İşarat -Tefsiri Kuşeyri*, Tah. İbrahim Besyuni, Heyetu’l Mısıriyyetü’l Amme lil Kitap, Mısır, C. 3, s. 764.

erebileceğini açıkça ortaya koyar.⁴⁷³ Buradaki kurtuluştan kasıt nihai olarak ahiretteki cehennem azabından ve Allah'ın gazabından kurtulup, Allah'ın rahmetiyle kuşatılmış huzur, güvenlik ve selamet yurduna ulaşmaktır. Bu kurtuluş için Kur'an dört temel şart ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi; sağlıklı bir düşünce ve inanışla ilkeleri doğru bir şekilde belirlenmiş imandır. Bilindiği gibi iman, dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Allah'a ve onun inananlar için dosdoğru yol olarak rehber kıldığı dininin emir ve yasaklarına, yine Allah'ın inanılmasını istediği şekilde inanılmasını ve teslim olunmasını ifade eden bir kavramdır. İmanın teorik bilişsel ve düşünsel boyutu başlangıç itibarıyla fiili boyutundan daha etkin gibi görülmekle beraber, gereği yerine getirildiğinde bütün davranışları toptan değiştirecek mükemmel bir etkisi olduğu görülecektir. Çünkü iman, değişime hazır olmayı, öğrenmeye ve eğitime istekli olmayı gerektiren önemli bir iç etkidir. İman, Rabbin terbiyesine açık ve istekli olmayı gerektirir. Çünkü insan, "iman ettim" demekle; dünyayı Allah'ın görmesini istediği şekilde görmeye, Allah'ın kavramasını istediği şekilde kavramaya ve bu dünyada onun ölçülerine göre hareket etmeye niyet etmiş demektir. Bir başka deyişle insan Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaya, onun esması mucibince hareket etmeye karar vermiş demektir. Daha öncede ifade edildiği üzere insan için iman, en önemli değer olarak kabul edilmiştir. Bu İnsani değerlerin doğru bir zemine oturabilmesi için düşünsel zeminin şüpheye yer vermeyecek şekilde oturması gereklidir. Bu sebeple Kur'an ilk olarak imanı şart koşmuştur.

Kur'anî değerlerin davranışa dönüşmesi salih ameller şeklinde kendini göstermektedir. Asr suresinde hüsrandan kurtuluşun ikinci şartı, salih amel olarak belirtilmiştir. Fakat salih ameller, asla imandan bağımsız olarak ele alınmamışlardır. Çünkü ameller, ancak imanla birlikte salih olma vasfı kazanırlar. İman ve amel bütünlüğü, bireysel inanışın bireyde davranış haline dönüşmesi açısından ve düşünce ve davranışın uyumunun sağlanması açısından önemlidir. Kendisiyle barışık diye tabir edilen insanlar, genellikle inançları doğrultusunda hareketlerini ve davranışlarını düzenleyebilen kişilerdir. İslam düşüncesinde bir amelin salih olabilmesi için en önemli şartlardan biri yaratıcı tarafından emredilen veya hoş görülen bir davranış olmasıdır. Bu konuyu Kur'an'da insani değerlerin tespit

⁴⁷³ Ali b. Muhammed el Cevzi, *Zadu'l Mesir fi İlmi't Tefsir*, Tah. Abdurrezzak Mehdi, Daru'l Kitap el Arabi, Beyrut, 1422H, C. 4. s. 487.

edilmesi başlığı altında detaylı bir şekilde ele almıştır. Salih amel ile ilgili diğer şartlar ise; Allah'ın emrettiği yer ve zamanda ve Allah'ın emrettiği şekil ve ölçüde olmasıdır. Bütün bunlarla beraber yapılacak amelin mutlaka Allah rızasına uygun olması şartı gelmektedir. Bu şartlar bireysel davranışlarda içten gelen arzu ve isteklerin esaretinden kurtulmayı gerekli gördüğü gibi aynı zamanda toplumsal baskılardan ve yönlendirmelerden de azade olmayı gerektirir. Bu şekilde birey bireysel ve toplumsal etkilerden kurtularak salih bir davranışa kavuşur.

Kur'an değerlerin davranışa dönüşmesinin üçüncü aşaması olarak hakkı tavsiye üzerinde durmuştur. Bu aynı zamanda toplumsal bir ödev olarak insana verilmiş bir sorumluluktur. İnsan öğrendiği ve ulaşabildiği gerçekleri, çevresine ulaştırabildiği kadar öğrenmiş demektir. Yüz derece sıcaklıktaki suyun kaynamakta olduğuna inanan kişi, bu suya elini soktuğunda elinin yanacağını bilir ve bu sebeple suya elini sokmaz. Bu suya elini sokmayan kişi başkalarının da bu suya ellerini sokmamalarını çünkü suyun kaynar olduğunu söylediğinde inandırıcı olabilir. Aksi takdirde inandırıcı olamaz. Aynı şekilde imanın şekillendirdiği salih amellerle kuşanmış bir kişi, insanları hakikate davet edebilir ve hakkı insanlara tavsiye edebilir. Yoksa tıpkı iman etmeyenlerin amellerinin boşa gideceği gibi, söyledikleri boşa gider. Bu sebeple bireyde iman ve amel bütünlüğü oluşmadan, sağlıklı ve etkin bir şekilde toplumsal bir rol alması düşünülemez. Asır suresindeki sıralama dikkate alındığında yine aynı sonuca ulaşılabilir. Nasıl ki iman olmadan ameller salih olamıyorsa, aynı şekilde bireysel olarak ameller salah bulmadığında toplumsal olarak salahı ve barışı öncelemek de tutarlı olamayacaktır.

Kur'an değerlerin davranışa dönüşmesinin son aşaması olarak sabrı tavsiye üzerinde durmuştur. Çünkü bu süreç sonucunda kişide ahlak haline gelen bu değerler kolaylıkla elde edilebilecek türden değildir. Birçok insan süreçteki zorluklara katlanamadıkları için yaşadığı gibi inanmayı tercih etmiştir. Bu sebeplerle insanların birçoğu yaşadığı hazları değer kabul etme yoluna gitmiş, içinde yaşamış olduğu toplumun olumsuz değer yargılarını yaşantısının temel prensipleri olarak kabul etmiştir.

Kullarını eğitiminde ise programın hedefleri, içeriği, öğrenme öğretme süreçleri ve değerlendirme kriterleri gayet açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Gazâlî, insani değerleri insanın ulaşması gereken makamlar olarak kabul etmiştir.⁴⁷⁴ Gazâlî'nin değer ifade eden bu davranışlara makam ismini vermesi tesadüfi değildir. Çünkü makam, kendiliğinden ortaya çıkan veya kolaylıkla elde edilebilen bir konum değildir. Ona ulaşmak için belli aşamalardan geçmek ve orada bulunmayı hak etmek gerekir. Bu yüzden makamların günlük davranışlardan ayırt edilmesi ve dikkatle ele alınması gerekir. Diğer taraftan Gazâlî'nin makam olarak nitelediği insani değerler ve bu değerlerin sahipleri Kur'an'ı Kerim'de bizzat Allah tarafından övülmüştür. Örneğin sabır hakkında “..... *Ancak sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir*”⁴⁷⁵ denilmiştir.

Gazâlî, her bir makama ulaşmanın yolunun üç temel öğeden geçtiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda bu üç öğe değerlerin davranışa dönüşmesinde de dikkate alınacak temel unsurlardır:

1. Marifet
2. Hal
3. Amel

Bu üç öğenin temelinde marifet olduğunu belirten Gazâlî; marifetin doğru bir şekilde öğrenilmesinin haller için bir zemin oluşturacağını, halleri doğru bir şekilde yaşamanın ise amelleri doğuracağını, yani öğrenilmiş davranışa dönüşeceğini vurgulamıştır. Kısaca Gazâlî'ye göre bir şeyin davranış haline dönüşebilmesi için başlıca üç öğrenim alanından geçmesi gerekir. Bu alanlar bilme, hissetme ve yaşantıya dönüştürme aşamalarından oluşur. Gazâlî, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da tabiattan örnek vermiş ve bu değerlerin öğrenimindeki alanları meyve veren bir ağaca benzetmiştir. Ona göre marifet ve bilgi bir ağaçtır. Haller bu ağacın dalları gibidirler. Haller akabinde meydana gelen değerli ameller, yani ulvi davranışlar ise ağaçların meyveleri gibidir. Gazâlî; “*Bu anlattığımız Allah'a yönelenlerin değişmeyen menzilleridir. Her ahiret yolcusu bu konak yerlerinden geçer.*” diyerek istenilen değerlere ulaşmak için, mutlaka bu öğrenim alanlarının bir bir aşılması gerekliliğini ifade etmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Gazâlî, *İhyau Ulumud Din*, C. 4, s. 118.

⁴⁷⁵ Zümer suresi 39/10.

⁴⁷⁶ Gazâlî, *İhyau Ulumud Din*, C. 4, s. 119.

Gazâlî'nin marifet, hal ve amel üçlemesiyle miladi binli yıllarda ortaya koyduğu her yönüyle öğrenmeyi esas alan öğrenim alanları, 1956 yılında Bloom ve arkadaşları tarafından ortaya konulan tam öğrenme modelinin temel unsurlarıyla benzerlik göstermektedir. Benjamin Bloom ve arkadaşları, tam öğrenme modelini ve hedeflerin belirlenmesinde esas kabul edilen taksonomilerini oluştururken, bunları üç esas alan üzerinde ele almışlardır. Bilişsel, duyuşsal ve psikomotor olarak isimlendirilen bu alanlar Gazâlî'nin marifet, hal ve amel olarak bin yıl önce ortaya koyduğu öğretim alanlarıyla neredeyse aynıdır. Bloom taksonomisinin kognitif kısmı zihinsel yetenekleri konu edinir. Yani bilişsel alanla ilgili ortaya konulan öğrenim hedefleri zihinsel faaliyetlerin yani bilginin ve düşünmenin geliştirilmesiyle ilgilidir.⁴⁷⁷ Gazâlî'nin “marifet” dediği alanda bilginin doğru anlaşılması ve zihni olarak kavranmasıyla alakalıdır. Aynı şekilde Gazâlî'nin “Hal” olarak isimlendirdiği öğrenme alanına Bloom ve arkadaşları “duyuşsal alan” ismini vermişlerdir. Gazâlî'nin duygu ve düşüncelerin eyleme geçirilmesi şeklinde ele aldığı “amel” kavramının ise Bloom'daki karşılığı “psikomotor alan”dır.

4.3. Kur'anî Değerlerin Bütünlüğü

Allah Resulü (s) ile birlikte Arap yarımadasına inen İslam, Allah'ın emir ve yasaklarını bölge halkının dili olan Arap Dili ile vaaz etmiş ve aynı zamanda o dilinde gelişmesine yardımcı olarak, kendi kavramlarını ve ıstılahlarını o dil içerisinde oturtmuştur. Çoğu zaman Arap dilinde basit bir olguyu ifade etmek için kullanılan bir kelime, İslam literatüründe farklı ve çok daha etkin bir mana kazanmış ve İslami kavramların şekillenmesinde önemli etkisi olmuştur. Bu noktada Kur'an, ayetleriyle insanları eğitirken, İslami bakış açısı içerisinde kavramsal bir çatının oluşmasına öncülük etmiştir. Çünkü manalar yalnız başına değil, daima bir sistem içerisinde değer kazanırlar. Burada İzutsu'nun da ele aldığı ve Kur'an ayetlerini bütüncül bir şekilde anlamının ve öğrenmenin önünü açan esas mana ve izafi mana konusunu kısaca ele almak yerinde olacaktır.

Kelimelerinin her birinin kendine özgü bir manası vardır. Örneğin; “Kitap” kelimesi gerek Kur'an'da, gerekse Kur'an dışında aynı şeyi ifade eder. İki kişi konuşurken kitap kelimesi geçtiğinde ise anlaşılan şey genellikle aynıdır. Bu

⁴⁷⁷ Kenneth D. Moore, *Öğretim Becerileri*, Çev: N. Kaya, trs, s. 55.

yönleriyle kelimelerin manası kişiden kişiye veya bir dünya görüşünden farklı bir dünya görüşüne göre değişmezler. Bundan dolayı bu tür manalara, esas mana ismi verilmiştir.

Kur'an, her şeyden önce inanan insanlara yol gösteren, onları bütün yönleriyle eğiten bir kitaptır. O insanı sadece zihinsel yönden değil, aynı zamanda duygusal, ahlaki, sosyal ve bireysel olarak insanın gelişmesine öncülük eden bir kitaptır. Bu yönüyle Kur'an eğitiminin bütüncül bir eğitim olduğu söylenebilir. Çünkü manalar yalnız başına değil, daima bir sistem içerisinde değer kazanırlar. Modern düşüncenin kültürel baskısı ile ortaya konulmuş kavramsal ve kuramsal çerçevenin, Kur'an'ın bütüncül perspektifine ve bu sistem içerisinde mana bulan kavramlarına uymayacak derecede farklı bir dünya görüşünün ürünü olduğu açıktır. Bu kavramlar, bazen modern paradigmanın ürettiği kavramsal ve kuramsal çerçeveye hizmet eden, bazen de herhangi bir ideolojiye destek veren biçimde ele alınmıştır. Bu durum kavramların asli hüviyetinden uzaklaştırılarak, araçsal bir nitelik kazanmasına sebep olmuştur. Kur'an'ın bütüncül perspektifinden uzaklaşmış, ayetler, hadisler ve bunların ifade etmiş oldukları değerler bu bütüncül bağlamdan çeşitli nedenlerle koparılmıştır. Örneğin, Müslümanların değerler sisteminde en önemli değerlerden biri olan ve değerini yaratıcıdan alan takva değerini ele alalım. Bu değer bir yansıması olarak kabul edebileceğimiz Müslüman kadının örtüsü modern düşüncenin ve çağdaş değerleri ifade eden kavramların etkisiyle, zamanla Kur'an'daki değer ifade eden bağlamından koparılmış ve süreç içerisinde başka bir kültürün değer yargılarıyla savunulur hale gelmiştir. Bu durumda başörtüsü Allah'ın emri olmaktan ziyade, başka bir değer sisteminin içerisinde - yine değer ifade eden - bazı kavramların içerisine alınmış, süreç içerisinde "bireysel tercih" veya "vicdan özgürlüğü", çerçevesinde savunulmaya başlanmıştır. "Benim tercihim, benim hayatım, benim değer yargıları kimse karışamaz" sloganıyla bağlamından kopararak modern dünyanın değerler sisteminde kendisine yer bulabilen müslüman kadının başörtüsü, içine girdiği yeni değerler sisteminde, Kur'an'ın değer ölçülerine göre yüklendiği misyonu da kaybetmiştir. Bunun bir sonucu olarak modern dünyada başörtüsü; belki bir farz olarak değil, ama bir tarz olarak yerini almıştır. Bu durum değerlerin kendi sistem bütünlüğü içerisinde ele alınması gerektiğinin en çarpıcı örneklerinden biri olarak karşımızda durmaktadır.

Kur'an insanın zihinsel, duygusal ahlaki ve sosyal gelişmesinde bütüncüllüğe önem verdiği gibi, aynı zamanda bu alanların dengeli bir şekilde eğitilmesinin de öncüsü olmuştur. Kur'an, kendine has beyan üslubuyla bazen toplumsal bir konuyu anlatmakta bu konu ile ilgili bir hukuki hüküm koymakta ve yine kendi üslubuyla bu hükmün illetini ve sebebini açıklamaktadır. Bazen bu hükmün hemen ardından tarihsel bir olay üzerinde durularak, örnek olay diyebileceğimiz bir yaklaşımla, hükmün toplum ve kişiler üzerinde ne denli etkili olduğu ortaya konulmaktadır. Hemen ardından duygulara hitap edilmekte hesap ve sorumluluk hatırlatılmakta ve ortaya konulması gereken davranışın ne kadar önemli olduğu belirtilmektedir. Sonra yaratıcının azameti ve kudreti gözler önüne serilmekte, ardından en derin duygulara hitap edilmekte ve insan duaya yöneltilmektedir. Çoğu zaman bu anlattıklarımızın hepsini Kur'an'ın birkaç sayfasında, hatta bazen sadece bir sayfasın içerisinde görebiliriz. Kur'an akıcı ve uyarıcı bir üslupla, bazen ilk bakışta birbiri ile alakası yokmuş gibi görülen konuları peş peşe sıralar ve insanı bir uçtan, diğer bir uca yönlendirir. Bu yönlendirme elbette ki boşuna ve gelişi güzel değildir. Bu anlatım insanda geniş ufukların açılmasına, insanın olaylara sathi veya sadece bir yönüyle bakmayıp, birçok yönden değerlendirmesine vesile olur. Diğer bir tabirle Kur'an, insana global düşünmeyi ayrıntılarda ve tek bir çerçevede tıkanıp kalmamayı öğretir. Çünkü Kur'an insanların olayları sadece bir yönü ile ele almalarını eleştirmiş ve bunun bir avuntu olduğunu ve insanları parçalamaktan ve bölmekten öte götürmeyeceğini ifade etmiştir. İnsan tarafından bilinen ve bilinmeyen âlemleri yaratan Allah, elbette ki kulunun ufkunun geniş olmasını ister. Bu yüzden peygamberine yapmış olduğu lütufları sıralarken en başa “*senin göğsünü genişletmedik mi*”⁴⁷⁸ ayetini getirmiştir. Göğsün genişlemesi ufkun genişlemesi duyguların ve hislerin esaretinden kurtulup sükûnet bulması ve insanın önünde geniş ufuklar açılmasıdır. Kur'an değerlerinin bütüncüllüğünü ve bu bütünlüğe ulaşılmadığı takdirde insanların ne denli büyük hatalara düşeceği konusunda Celaleddin Rumi'in hikâye ettiği ve değerler eğitiminde kullanılabilecek güzel bir örnek vardır. Hikâyeye göre;

⁴⁷⁸ İnşirah suresi 94/1.

“Hintliler bir fili halka göstermek için getirip karanlık bir ahıra kapattılar. Hayvanı görmek için o karanlık yere bir hayli adam toplandı. File ellerini sürmeye başladılar. Birisi eline hortumunu geçirdi:

- Fil bir oluğa benziyor, dedi. Başka biri filin kulağını yakaladı:
- Fil, yelpaze gibi bir hayvan, dedi. Filin ayağını yakalayan ise:
- Fil bir direğe benziyor, dedi.

Bir başkası da sırtına dokunmuştu:

- Fil, taht gibi, dedi.

Herkes filin neresine dokunduysa ona göre anlatmaya başladı. Herkesin elinde bir mum olsaydı, sözlerinde aykırılık kalmazdı.

Duyu gözü ele, avuca benzer, avuç bütün fili tutamaz ki. Bu gözü yum da hakiki göz kesil.”,

Rumi, hikâyede dokunma duygusunun bilmesinin gözün görmesi gibi olmadığını vurgulamış, buradan hareketle gözle görünen ve bilinenlerin de varlığın bütününe kavramada yetersiz kalacağını işaret etmiştir. Tıpkı gözün görmesi için bir ışık gerekiyorsa varlığın hakikatini bir bütün olarak kavrayabilmek için de aklın ve ilahi vahyin ışığına ihtiyaç olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak bu şekilde hakikatin bütünlük içerisinde kavranabileceğini, ilahi ışığı görmezden gelerek hakikati kavrama çalışmalarının karanlıkta fili kavrama çabasında olanlardan bir farkının olmayacağını vurgulamıştır. Ona göre, her ne kadar insanlar kendi tecrübeleriyle kısmi ve parçalı hakikatlere ulaşabilseler de ilahi ışığı görmezden gelerek edindikleri bu tecrübelerin parçası olmaktan öteye gidemezler.

Bu güne kadar insanların hakikatleri idrak çabaları ele alındığında bu tür parçacı yaklaşımlarından dolayı hakikatin bir kısmını görebildikleri bir kısmını ise idrak edemedikleri görülmektedir. Çünkü bu çalışmalar bir nevi perspektif çalışmalarından öteye gidememiştir. Rumi'nin örneğinde olduğu gibi, tikelden tümele doğru yönelen bir kavrama çabası çoğu zaman tikel olanın sınırları içerisinde kalacak ve olması gerektiği gibi tümeli kavrayamayacaktır. Bu perspektiften bakıldığında aşağıdan yukarıya doğru hareket eden bir öğrenme çabasının parçacı ve kısır bir bilgiye ulaşmaktan başka bir şansının olmayacağı açıktır. Genellikle sadece

bireyden hareket ederek başlayıp, bireysel düşünce, beceri ve deneyimlerinin dışında vahyi esas alan bir düşünme biçimi kabul edilmediğinde, çalışmalar yetersiz kalmakta, kavramsal ve kuramsal çerçeve yeterince sağlıklı bir zemine oturamamaktadır. Bu durum birçok konu ile ilgili ortaya konulan kavramsal ve kuramsal çerçevenin, Kur'an'ın bütüncül perspektifine ve bu sistem içerisinde mana bulan kavramlarına uymayan bir anlayışla oluşturulması sonucunu doğurmuştur. Zaman içerisinde Müslümanlar da ortaya konulan bu kavramsal çerçevenin içerisinde hareket etme zorunluluğu hissetmişlerdir. Bu sebeple ne yazık ki Kur'an'ın bütüncül perspektifinden uzaklaşmış, çoğu zaman ayetler bu bütüncül bağlamından koparılarak, mevcut kavramsal ve kuramsal çerçeveye hizmet edecek şekilde veya herhangi bir ideolojiye destek verecek şekilde ele alınmış, bu şekilde asli bir hüviyet değil, araçsal bir nitelik kazanmıştır. Bu indirgemecilik, Kur'an ayetlerinin kimi zaman sosyalizme, kimi zaman liberalizme, kimi zaman ise modern dönemde revaç bulan herhangi bir ideoloji veya felsefeye tabiri caizse meze yapılması sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple özellikle sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda akıl, vahy ve tecrübenin bir arada ele alınması ve vahyin kuşatıcılığı çerçevesinde bakış açıları yakalanarak, bu istikamette teoriler üretilmesi, birçok açıdan daha verimli sonuçlar sağlayacaktır.

Asırlar boyunca Allah'tan gelen vahyi göz ardı eden ve bu şekilde hayatı anlamlandırma çabası güden insanlar olduğu gibi, peygamberlerin öncülüğünde vahyi esas alarak hayatı ve kendisini anlamlandıran çok büyük kitleler ve düşünürler olmuştur. Sadece insanlık tecrübesi açısından değerlendirilse dahi vahyi esas alan yaklaşımların yadsınması ve hatta yok sayılması insafli bir yaklaşım olmayacaktır. Kur'an'a göre insan davranışlarını belirleme de oldukça önemli bir konuma sahip olan değerler konusunun, çağdaş bilim anlayışında ancak deneysel bilimlerin kısır açıklamalarına indirgendliğini görmekteyiz.⁴⁷⁹ Pozitif bilim kendisini oldukça detaylandırmış, buna karşılık bilim dışı olarak kabul ettiği unsurları tamamen yaşamın ve bilginin dışına itmiş, kimi zaman nesnelliği dayatıp, çoğu zaman ölçütleri sınırlayarak, tamamen insana özgü olanı insandan koparma derekesine düşmüştür. Bu sebeple günümüz Müslümanları artık anlama ve bilme çabasını kendi düşünsel ve

⁴⁷⁹ Erol GÜNGÖR, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 20.

ahlâkî ilkeleri ile tutarlı bir biçimde yapmaya çalışmaktadırlar. Bu şekilde düşünsel perspektifin daha fazla genişleyeceği ve kapsayıcılık ve kuşatıcılığının çok daha yüksek düzeylere ulaşacağı açıktır.

Değerler konusu Kur'an'ın bütüncüllüğü ile beraber ele alındığında her bir değer birbirinden bağımsız olmadığı bir bütün olarak her birinin Allah'a bağlandığı görülecektir. Bu sebeple bir değerle diğeri arasında tezatlık veya tenakuzdan söz edilemez. Sadece sınırların doğru belirlenmesi söz konusu olabilir. Kur'an kendi bütünlüğü içerisinde bir değerler sistemi kurmakla beraber birçok ayette insanların değişik yönelim ve yargılamalarına dikkat çekmiş ve bu şekilde insanlar tarafından değerlerin farklı olarak ele alınmasının düşünsel, duygusal ve toplumsal sebeplerini açıklamıştır. Bu yönüyle Kur'an aslında ahlak ve değerler üzerine teoriler üreten birçok araştırmacının önünü açabilecek cevaplar vermiştir. Kur'an bu konudaki yanlış gördüğü tecrübeleri toptan yok saymak yerine, birçok yerde yanlış sapmanın neden ve sonuçlarını ortaya koymuştur. Konunun daha çok açıklığa kavuşması bakımından kısaca değerler üzerine geliştirilmiş bazı teorilere, Kur'an'ın bütüncül yaklaşımı üzerinden bakıp değerlendirmekte fayda vardır. Fakat üzerinde duracağımız düşünce alanlarının her birinin Kur'an bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için biz burada sadece kısaca ana prensipler üzerinden bir değerlendirmeye işaret edeceğiz.

Örneğin hakikati anlamada akli esas alan düşünürleri ele alalım. Aristoteles gibi klasik dönem filozoflarının akli kullanarak ulaşabildikleri son nokta ancak yaratıcı bir tanrı olabilmiştir. Tanrıyı sadece ilk hareketi veren varlık olarak değerlendirmelerinden dolayı insanın değer arayışında tanrı ile bir bağ kurmamış, fakat bir gayeliliğin olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sebeple değerlerin temelini bu perspektif üzerinden belirlemeye çalışmış ve bireysel nihai gaye olarak tespit ettikleri "mutluluk" üzerinden değerleri belirleme yoluna gitmişlerdir.⁴⁸⁰ Burada Kant'ın eleştirisini de hatırlamak yerinde olacaktır. O "insan mutluluğa ulaşmayı istese bile hiçbir zaman kesinlik ve tutarlılıkla aslında ne dilediğini ve istediğini söyleyemez" der.⁴⁸¹ Kur'an ise değerlerin tesbitinde bir yönüyle aklın önemli bir ölçüt olduğunu kabul etmiştir. Yine bu filozofların akıllarıyla ulaşmış olduğu insan için gayelilik

⁴⁸⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 46-47.

⁴⁸¹ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 35.

fikri de Kur'an tarafından kabul edilen bir görüştür. Akılcı düşünürlerin birçoğu hakikati yakalama hususunda oldukça önemli adım atmış olsalar dahi, ancak külli hakikatlerin bir kısmını idrak edebilmiş, fakat bu hakikatleri bireysel ve toplumsal davranışlardaki yansımaları açıklamada, sınırlamada ve değerlendirmede çoğu zaman yetersiz kalmışlardır. Örneğin adaletin üstün bir değer olduğunu kabul etmişler fakat bireysel ve toplumsal yaşantıda adaletin hangi kaideler üzerinden uygulanabilir olduğu üzerinde anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Ayrıca insandaki gayeliliği keşfetmişler fakat vahyin ışığında temellenmeyen salt düşünceyi esas aldıkları için “sorumluluk” yönünü nazardan kaçırmışlardır.

Öte yandan Kant, insanın niyet ve davranışlarında ortaya çıkan ve hiçbir şarta bağlı olmayan gereklilik hakkındaki bilgiyi, aklın varlık yapısında taşıdığı en derin mana olarak görür. Fakat bu derin mananın kaynağını açıklama çabasına girmemiştir. O bu ahlak bilgisinin insanda a priori olarak bulunduğunu söyler. Ona göre, insan aklına verilmiş olan “son amaç”, bilgi alanında değil, eylem alanında, insanın davranışlarında, salt pratik aklın kategorik buyruklarına göre yapıp ettiklerinde ortaya çıkar.⁴⁸² Fakat akıl hakkında iddia ettiği bu bilgiyi temellendirme noktasında doyurucu bir bilgi sunmamıştır. Burada Kant'ın nesne ve deneyim anlayışı içerisinde duygu ve heyecanların nasıl bir açıklamaya kavuşturulacağı belirsizdir. Bu durumun belli bir bütünlük içerisinde bilinebilmesi, açıklayamayan herhangi bir bilme kuramının duygu, istek ve heyecanların yönelimsel nesnesini açıklama da yeterli olmayacaktır. Kant'ın geliştirdiği fikirler doğrultusunda “transandantal ben”in sahnesi olduğu yeterince temellendirilmiş değildir.

Eylem değerlerini haz ile temellendiren filozoflardan Aristippos ve Epikuros'un de duygulardan ve bireysel hazlardan hareket ederek hakikate ulaşma çabalarının daha kısır kaldığı ve bütüncül bir yaklaşımdan uzak olduğu da açıktır. Her ne kadar Epikuros, hazzın süresinin, yoğunluğundan çok daha önemli olduğunu ve dolayısıyla fiziki ya da maddi hazlar yerine, manevi hazların tercih edilmesi gerektiğini söylese de manevi hazların temellendirmesinde yetersiz kalmıştır.⁴⁸³ Hayatı akılcı, bireyci ve seküler bir zeminle sınırlayan modernite, kaçınılmaz olarak

⁴⁸² Ülker Öktem, “Kant Ahlakı”, *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Ankara, 2007, C. 18, s. 11-22.

⁴⁸³ Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 52-55.

değerleri de “fayda, yarar” perspektifinden ele alacaktır. Değer ölçütünü fayda olarak belirleyen modernite; değerleri Aristippos gibi duyumsal hedonizm olarak kabul etmiş ve geçici zevklere üstünlük tanıma⁴⁸⁴ manasına ele almamıştır. Modernite perspektifinde “fayda ve zarar” kimi zaman bireye, kimi zaman ise topluma göre belirlenmektedir. Toplumun ve bireyin ortak olarak kabul edeceği bir üst değeri görmezden gelmişlerdir. Bu sebeple pragmatizmde en üst değer bütün toplumların faydasına olacak değerler olarak kabul edilebilir. Bu durum herkesin değil, belki çoğunluğun veya güç sahiplerinin çıkarlarını koruma sonucunu doğuracaktır. Çünkü bir kısım toplumsal çıkarların, bazı bireylerin çıkarlarına uymayacağı açıktır. Kur’an ise değerleri toplum ve bireylerin çıkarlarının üzerinde tutarak hem toplumu hem de bireyleri bu değerlere sahip çıkmaya çağırmıştır. Hatta daha da ileri giderek bütün maslahatların ve menfaatlerin üzerine değerleri koymuştur.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا وَإِن تَلَوُوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

“Ey iman edenler! Kendi nefisleriniz, anne babalarınız ve yakınlarınız aleyhine de olsa Allah için şahitlikte bulunarak adaleti gereği gibi uygulayan kimseler olun. (Muhatabınız) zengin de olsa fakir de olsa, (bilin ki) Allah onlara daha yakındır. Şu halde adaleti yerine getirme konusunda kendi tutkularınıza uymayın. Eğer dilinizi bükerek veya yüz çevirirseniz muhakkak ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴⁸⁵

Ayette açıkça bireysel ve toplumsal menfaatler değişik yönleriyle ele alınmış ve bütün bu menfaatlerden daha üstün olan şeyin değerler olduğu ifade edilmiştir. Bir tek bu ayet dahi modern pragmatist düşüncenin değer anlayışının ne derece tutarsız olduğunu göstermektedir. Dikkat edilirse ayet bireysel ve toplumsal davranışların fayda esaslı üzerinden işletilebilir olduğunu da inkâr etmemiş fakat bu durumun hakiki bir değer anlayışını ortaya koymada yetersiz olacağını açıkça vurgulamıştır.

Ahlaki kırgısal felsefe içinde ele alan Hume ise, bir adım daha ileri gitmiş, aklın asla tutkuya muhalefet edemeyeceğini, yalnız başına aklın istemesinin herhangi bir fiil için asla motive edici bir unsur olamayacağını belirterek, değerlerin idrak edilmesinde bir nevi akli devre dışı bırakmıştır. Hume, soyut fikirler arasındaki

⁴⁸⁴ Cevizci, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 47.

⁴⁸⁵ Nisa suresi 4/135.

ilişkilerle ilgilenen soyut anlama yetisi olan aklın, herhangi bir davranışın saiki olamayacağını söyler. Aklın davranış alanında herhangi bir tesirinin olamayacağını savunur. Usun doğruluğun ve yanlışlığın keşfi olduğunu söyler. Aklın bütünüyle durağan olduğunu ve hiçbir zaman bir eylemi ya da duyguyu önleyemeyeceğini ya da üretemeyeceğini savunur. Bir objeye karşı olan yönelmenin veya ondan sakınmanın akıldan dolayı değil, acı ve haz ihtimalinden dolayı olduğunu söyler. Ahlakın eylemler ve duygular üzerinde bir etkisinin olduğunu delil getirerek, ahlakın ustan türetilmeyeceği sonucuna ulaşır. Dolayısıyla buradan aklın herhangi bir tutku veya heyecan ile yapılmış bir tercihe mani olmaya güç yetiremeyeceği sonucunu çıkarır.⁴⁸⁶ Oysa Kur'an, değerlerin idrak ve uygulanmasında aklın fonksiyonu olduğu açıkça ortaya koymuştur. Bakara suresinde iyiliği emrettikleri halde kendi hayatına uygulamayanlar kınanmış ve onlara hitaben “*Hiç akletmez misiniz ?*”⁴⁸⁷ denilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre idrak edilen ahlaki değerlerin harekete geçirilmesinde de aklın bir fonksiyonu vardır. Bir başka deyişle uygulamaya dökülmeyen bilme, idrak ve akletme olarak kabul edilmemektedir. Hume ayrıca, erdemsizlik ve erdemin salt akıl ya da tasarımın karşılaştırılması sonucu keşfedilir bir şey olmadıklarını söyledikten sonra, aralarındaki farkı ancak his yoluyla saplayabileceğimizi söyler. Bu söyleminden anlaşıldığına göre Hume, aklın hisler üzerinde etkisinin olmadığını ve olamayacağını iddia etmiştir. Hume burada yine tikel deneyimler üzerinde tümel bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Oysa insanların bir kısmı akıllarını tamamıyla arzu ve isteklerinin emrine sundukları için akıllarını duygularının üzerine hâkim kılamamaktadırlar. Bu bilinen bir vakıadır ve tecrübe edilebilir. Fakat bu tecrübe üzerinden genelleme yapmak aklın duygular ve davranışlar üzerindeki etkisini inkâr etmeyi doğurur. Nitekim Hume'un de yanlış genellemeyle ulaştığı sonuç budur. Kur'an bütüncül yaklaşımıyla Hume'nin iddia etmiş gibi bir sonuca ulaşanlarında durumlarını açıkça ortaya koymuştur. Hatta onların hayvanlardan daha aşağı bir düzeyde olduklarını açıkça ifade etmiştir.

أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكَيْلًا (٤٣) أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا

⁴⁸⁶ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, s. 307-308.

⁴⁸⁷ Bakara suresi 2/44. “*Kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip bizzat kendinizi unutup musunuz? Akıl etmiyor musunuz?*”

“Kendi istek ve tutkularını (hevasını) ilah edineni gördün mü? Şimdi ona karşı sen mi vekil olacaksın? Yoksa sen, onların çoğunu (söz) işitir ya da aklını kullanır mı sayıyorsun? Onlar, ancak hayvanlar gibidirler; hayır, onlar yol bakımından daha şaşkın (ve aşağı)dırlar.”⁴⁸⁸

Ayetlerde tutkularını arzu ve isteklerini davranışlarının temeli olarak kabul edenlerin açık bir şekilde akletmediklerine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla duygularla ve tutkularla hareket etmenin önüne akli kullanarak geçilebileceğine açık bir işaret vardır. Hume ise vahyin bütüncül bakışı ile olayı ele almadığı için aklın işlevlerini sınırlamış ve tıpkı karanlıkta filin bir tarafını tutan kişiler gibi yanılarak, gördüğü kısmı hakikat zannederek aklın sınırlarını daraltma yoluna gitmiştir. Zaten Kur’an’a göre insanın ahlaki gelişim süreci, akletme ve gereken yerlerde arzu ve isteklerine muhalefet edebilme gücü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değerleri bireysel ve toplumsal deneyimler üzerinden ele alanlar kimi zaman öznellik ve nesnellik, kimi zaman haz ve tercih yönleriyle ele almışlardır. Post modern yaklaşım daha çok keşfedilen değer yaklaşımını reddetmiş ve değerleri inşa edilen ve oluşturulan subjektif olgular olarak ele almayı tercih etmiştir. Dolayısıyla bu tercih, ahlaki ilkeleri gelenek ve görenek düzeyine indirgemiş ve değerlerin bireyselleşmesi ve ölçüt kabul edilmemesi sonucunu doğurmuştur. Bu şekilde değer belirleme yetkisi sadece bireye bırakılmış ve hiçbir ölçüt aranmaksızın bireyin ürettiği değer saygın kabul edilmiştir. Değerlerin içeriği sürekli bir değişime uğradığından ‘iyi’nin ne olduğu bilinemez. Nefret değil sevgi ediminin yöneldiği değerlere işaret eden ‘iyi’ değerlerin değişkenliği ve sürekliliğinden dolayı ise tüketilemezdir. Olması gereken alanında bilinçli seçimlerde bulunan insan ise değerleri gerçekleştiren olarak özgürdür.⁴⁸⁹ Sonuç olarak; öznelci yaklaşım değerleri izafi olarak kabul etmekte, evrenselliği bir ölçüt olarak kabul etmemektedir. Bu noktada bireysel ve toplumsal tecrübeler insanı pragmanın belirleyici olacağı sonucuna götürebilir fakat bu çıkarım kısır ve yetersiz kalacak, değerlerin bir nevi değersizleşmesi sonucunu doğuracaktır.

Kur’an ise değerlerin gelişiminde bireysel ve toplumsal kurguları bir düzeye kadar kabul etmekle beraber, değerlere keşfedilebilir bir mahiyet yüklemiş ve

⁴⁸⁸ Furkan suresi 25/43-44.

⁴⁸⁹ Doğan Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 84-90.

insanların bu düzeye ulaşarak değerleri doğru bir şekilde keşfetmelerini istemiştir. Bireyin her davranışını ve zihninde inşa ettiği her kurguyu saygın olarak kabul etmek ise Kur'an öğretilerinin çok uzağında ve kabul edilemeyecek bir görüş olarak yorumlanabilir.

Vahyi esas almayan düşüncelerin bir kısmı hakkında yaptığımız bu kısa değerlendirmenin ardından, Kur'an merkezli düşüncenin diğer kaynaklardan beslenen insan tecrübelerini bir bütünün parçaları gibi ele alışını şöyle özetleyebiliriz. Kur'an vahiy merkezli olmayan düşüncelerin değerler hakkında üretmiş oldukları düşünceleri toptan reddetmemiş, her birinde kısmi bir hakikat payı olduğunu kabul etmiştir. Kur'an'daki yok saymama, görmezden gelmeme, dikkate alma, muhatap alma ve itibar etme üzerine kurulu bu yaklaşım, kuşatıcılığın ve eminliğin açık bir göstergesidir. Kur'an insanların deneyimlerine bir bütün "hayır" dememiş, onları muhatap alarak sanki "evet ama..." şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir. İdrak etme çabasında olan bir insan için sadece bu yaklaşım dahi, Kur'anî değerlerinin bütüncüllüğünü ispat etmek için yeterlidir. Bütün bunlardan sonra Kur'an'ın değerler konusunda bazı insanların yanlışlarının genellikle şu dört noktadan kaynaklandığına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

- Parçayı, bütün zannetmeden kaynaklanan yanlış değerlendirmeler.
- Değerlerin öznesini ve başlangıç noktasını iyi tespit edememekten kaynaklanan yanlış değerlendirmeler.
- Değer belirlemede kullanılan ölçütlerin yanlış belirlenmesi sonucu oluşan yanlış değerlendirmeler.
- Bir kısım insanların istek ve arzularının sınırlarının dışına çıkamaması sonucunda ortaya çıkan yanlış değerlendirmeler.

4.4. Kur'an'a Göre İnsanda Ahlak ve Değerlerin Gelişimi

İnsan gelişime açık bir şekilde yaratılmıştır. Bilindiği üzere gelişim; canlı organizmanın döllenmeden başlayarak bedensel, zihinsel, duygusal, dilsel ve sosyal açıdan yaşamının sonuna kadar sistemli ve düzenli olarak sürekli ilerlemeye yönelik ve olumlu yönde değişim gösterme sürecidir. Gelişimi etkileyen en önemli etkenler

ise kalıtım ve çevredir.⁴⁹⁰ İnsanın bu gelişimi dönemler halinde betimlenen çok yönlü ve çok boyutlu, ardışık bir süreçtir. Aynı zamanda kişiden kişiye değişiklik arz eden fakat bunun yanında birbiri ile sıkı bağları bulunan belli bölümlerden oluşur. İnsan gelişiminin birbirine bağımlı belli parçalardan oluşması, gelişimin bir bütün olmasına engel değildir. İnsan ancak boy, kilo ve hacim olarak nicel değişimlerin akabinde, büyüme sonucunda belli alanlarda olgunlaşabilir. Olgunlaşma, doğuştan sahip olunan veya doğuştan getirilen potansiyel güçlerin, kendisinden beklenen işlevleri zamanla yerine getirebilecek düzeye gelmesidir. İnsanın genler yoluyla anne babasından almış olduğu doğuştan getirdiği bu potansiyel güçler, genetik olarak belirlenmiş bir plan dâhilinde zaman içerisinde ortaya çıkarlar. Olgunlaşma ile insan metabolizmasında meydana gelen değişiklikler, sadece psikomotor alanda değil, bilişsel, duyuşsal ve sosyal alanda da kendini gösterirler. İnsanın yaş, zekâ ve sinir sisteminin koordinasyonu ile gelişen olgunlaşmasını belirleyen temel özellik kalıtımdır. Çevrenin olgunlaşma üzerindeki etkisi ise oldukça düşüktür. Olgunlaşma sonucunda insanda meydana gelen davranışlar, bir öğrenme ürünü olarak kabul edilmezler. Olgunlaşma, sadece hazırbulunuşluk ve öğrenme için bir ön koşul olmaktadır. Ancak olgunlaşmanın ardından; hazırbulunuşluk, tekrar eden yaşantılar ve öğrenme gerçekleşir. Hazırbulunuşluk, insanın bir konuyu tam olarak öğrenebilmesi için gerekli gelişim düzeyine, ön bilgilere, isteğe ve güdülenme düzeyine erişmesidir. Büyüme ve olgunlaşma gerçekleşmeden insanın hazırbulunuşluk düzeyinden söz edilemez. Örneğin; bir çocuğun bisiklet kullanabilmesi için önce, el, ayak ve kasların belli bir düzeyde gelişmesi (olgunlaşması) daha sonra da bisiklet kullanabilmesi için gerekli olan ön bilgilere sahip olması ve davranış için güdülenmiş olması gerekir. İnsanın gelişim sürecini tamamlayabilmesi için elbette ki sadece hazırbulunuşluk düzeyine ulaşmış olması yeterli değildir. İlgi istek ve motivasyonların yaşantılarla desteklenmesi ve tekrar edilmesi, gelişimin tamamlanabilmesi için önemlidir. İnsan ancak tekrarlanan yaşantılar sonucunda öğrenebilir. Bu noktada tekrarın ve yaşantıların öğrenme üzerindeki etkisinin oldukça önemli olduğunu unutmamak gerekir. Bu yüzden öğrenme için, bireyin çevresiyle etkileşimi neticesinde ortaya çıkan tekrar ve yaşantı sonucu kalıcı izli davranış değişikliği denilmiştir.

⁴⁹⁰ Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, Asal Yayınları, Ankara, 2004, s. 40-42.

Öğrenme sonucunda meydana gelen davranış değişikliklerinin kalıcı izli olabilmesi için mutlaka tekrar ve yaşantı sonucu olması dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir husustur. Ayrıca davranışın uzunca bir süre devam etmesi onun kalıcı izli olmasını sağlar. Her türlü davranış değişikliğinin öğrenme olarak kabul edilmemesi gerektiği de burada açıklığa kavuşturulması gereken bir husustur. İçgüdü, refleks, büyüme ve olgunlaşma sonucunda meydana gelen davranış değişiklikleri, öğrenme olarak kabul edilemezler. Bu tür değişiklikler ancak kendi kategorilerinde değerlendirilebilecek değişikliklerdir.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere öğrenmenin gerçekleşebilmesi için organizmanın gerekli olgunlaşma düzeyine sahip olması, hazırbulunuşluk düzeyinin yeterli olması ve çevre ile etkileşime girerek tekrar ve deneyimler sonucunda yaşantı kazanması şarttır. Örneğin yüzmeyi, araba kullanmayı veya bisiklete binmeyi öğrenmek gerekli olduğu her durumda bu işleri kolaylıkla yapabilecek duruma gelmiş olmaktadır.

Bireyin gelişmesinin veya olumlu yöndeki değişiminin son aşaması öğrenmedir. Kişideki değerlerin gelişmesinde de durum aynıdır. Belli bir yaşa ve olgunlaşma düzeyine gelmeden, değerlerin idrak edilmesi ve anlaşılması mümkün değildir. Bu bağlamda değerlere uygun olarak ortaya konulan her davranış, değer gelişiminin tamamlandığını gösterme açısından yeterli değildir. Değerleri anlamak, algılamak, değerle yaşamının önemini kavrayarak değer kabul edilen davranışları yaşantıya geçirmek ve bu yaşantılar sonucunda öğrenmek belli bir süreç gerektirir.

İnsani değerlerin kişi de bir kimlik halini alması, bedensel ve duyuşsal olarak bir gelişmişliği gerektirir. Ayrıca akıl, buluş, istek, olumluya yönelik şekillenmiş ön bilgi, yaşantı ve buna benzer şartların bulunması gerekmektedir. Bu durumda insani değerlerin kimlik haline gelebilmesinin bir süreç meselesi olduğu ve ancak belli bir olgunlaşma düzeyinden sonra gerçek manada yaşanabilir düzeye geleceği ortaya çıkmaktadır. Bilişsel, duyuşsal ve psikomotor (ameli) öğrenmeler, insanda değerlerin bir kimlik haline getirilmesinde ve oturtulmasında en önemli etkenlerdir. Bütün öğrenmelerde olduğu gibi değerlerin öğretimi de büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk ve yaşantıların büyük önemi vardır.

İnsan gelişimindeki bu tedricilik ve gelişim basamakları dikkate alınmadan kişilik gelişimi hakkında teoriler geliştirmek yeterli olmayacaktır. Kişilik gelişimi üzerinde çalışmalar yapan bütün bilim insanları, insanın gelişim basamaklarını dikkate almış ve bunun üzerinden teoriler geliştirmişlerdir. Kur'an mesajını büyük ölçüde bedensel, zihinsel ve olgunlaşma düzeyine ulaşmış bireylere ulaştırmaktadır.

Kur'an'da, bireyde insani değerlerin oluşumu ve gelişimi hem bireysel, hem toplumsal, hem de yaratıcı ile olan ilişkileri boyutuyla ele alınması gereken çok boyutlu bir konudur. İnsanın gelişimi bir bütünlük içerisinde ele alınır. Bu sebeple öncelikle şahsiyet ve değerlerin insanda oluşması ve gelişmesi birbirine çok yakın bir düzlemde ele alınmaktadır. Kur'an, insani değerlerin gelişimde ulaşılması gereken nihai noktayı, bedeni ve toplumsal etkilerden arzu ve isteklerden uzaklaşıp, mutlak doğru olana fiili olarak bağlanmakta ve yapılan bütün davranışlarda bu esasa göre hareket etmede görür. Bu şekilde insan hem kendisine, hem toplumuna, hem de Rabbine karşı sorumluluklarını yerine getiren ve yaratılış gayesine uygun bir şekilde hareket eden bir birey haline dönüşür. En üst derecede insani değerlere ulaşmanın gayesi, öldükten sonra Allah'ın huzuruna temiz bir kalple gitmektir. Bunun dışında insanın dünyada biriktirmiş olduğu ne varsa, kendine fayda vermeyecektir. İnsan için ortaya konulan bu nihai gaye, Kur'an'da şu şekilde ortaya konulmuştur. *“O gün, temiz bir kalple gelmenin dışında ne mal fayda verir ne de evlat”*⁴⁹¹ Birçok İslam âliminin “insanı kâmil” olarak adlandırdığı bu duruma yükselebilmek için, insanın bazı aşamalardan geçmesi ve kendini Allah'ın istediği düzeye uygun bir şekilde gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Canlı bir organizma olmasından dolayı insan, dünyaya geldiğinde dünyada yaşamanın gerektirdiği bir takım şeylere ihtiyaç duymaktadır. Aynı zamanda Allah, görev ve sorumluluk yüklenmeye elverişli yaratığı için, insan bu görev ve sorumluluklarını yerine getirebilecek donanımlara potansiyel olarak sahiptir. İnsan potansiyelindeki bu özellikler, ona dünyada her konuda seçme ve karar verebilme özelliği vererek, onu gelişime açık bir boyuta getirmiştir. İnsan doğumla beraber öğrenmeye başlar. İnsanın gelişim düzeylerinin artışına göre öğrenmeleri de artar. Basitten karmaşığa, bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta doğru bir yol kat eder.

⁴⁹¹ Şuara suresi 26/88-89.

İnsanda ahlak ve değerlerin gelişimi ve öğretimi de benzer bir sıra takip etmektedir. Kur'an insandaki gelişim evrelerine önem vermiş ve henüz akletme yetilerini elde edememiş olan çocukları sorumlu tutmamıştır. Aynı şekilde insanların üst düzey erdemlere sahip olmaları ve bazı ilimleri elde etme becerilerine ulaşabilmeleri için, bir olgunlaşma düzeyinin gerekli olduğuna işaret etmiştir. Nitekim bu konuda Yusuf (a.s) hakkında inen şu ayet dikkat çekicidir.

"وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ"

“(Yusuf) Olgunluk çağına erişince, ona hikmet ve ilim verdik. İşte biz, iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız.”⁴⁹²

Burada Hz. Yusuf'un ulaştığı olduğu bir gelişim düzeyine işaret edilmektedir. Ayet kimi meallerde ergenlik çağı, kimilerinde buluş çağı, kimilerinde ise olgunluk evresi olarak tercüme edilmiştir. Kimi tefsirlerde bu yaştan on sekiz, yirmi, yirmi beş, otuz, otuz üç, kırk, hatta altmış gibi rakamlar söylenmiştir.⁴⁹³ Her ne şekilde mana verilirse verilsin, burada Yusuf (a.s)'ın bedensel, zihinsel, kişilik ve ahlak yönüyle belli bir gelişim düzeyine ulaştığını ve bu düzeyin ardından kendisine ilim ve hikmet verildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla insandaki ahlak ve değerler yönündeki gelişme de doğuştan getirilen ve zaman içerisinde olgunlaşan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değerler sisteminin ve özellikle ahlaki değerlerin bireyin yaşantısında doğuştan gelen bir özellik olduğu ve tedrici olarak gelişime uğradığı yadsınamayacak derecede açıktır. Bu hususta peygamber efendimiz (s) güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiştir. Hadisin metninden anlaşıldığına göre Allah resulü (s) insanlarda güzel ahlakın var olduğunu reddetmemiş ve güzel ahlakı ortaya çıkarmak için gönderildiğini iddia etmemiştir. Dolayısıyla güzel ahlakın temel bilgisinin insanlarda var olduğunu fakat bu bilginin güncellenerek kemal derecesine ulaşması gerektiğini ifade etmiştir. Bu sebeple merhamet, adalet, doğruluk, cömertlik gibi değer kabul edilen bütün özellikler insanlarda vardır fakat bu değerlerin kemal derecesine ulaşması ve ulaşabileceği en üst noktaya ulaşması noktasında insanların Allah resulünün (s) önderliğine ve yönlendirmelerine ihtiyaç vardır. Örneğin; her

⁴⁹² Yusuf suresi 12/22.

⁴⁹³ Maverdi, *Tefsiri Maverdi*, C. 3, s. 20-21.

insan haksız yere bir hayvana zulmedilmesini doğru bir davranış olarak kabul etmez veya bir anne yaratılış gereği çocuğuna karşı şefkatli ve merhametlidir. Annelerin çocuklarına karşı merhameti tamamen fitridir. Hatta bırakın insanları birçok hayvana dahi Allah tarafından verilmiş yaratılış gereği bir özelliktir. Bu durum merhamet değeri için fitri bir temel teşkil etse ve güzel görülse dahi, insani bir erdem olarak kabul edilemez. Fakat bir annenin başka annelerden doğmuş olsalar dahi diğer çocuklara karşı da merhametli ve şefkatli olması, ondaki merhamet derecesinin bir değer olma noktasında ilerlediğinin göstergesidir. Bu noktada âlemlere rahmet olarak gönderilen peygamberin (s) görevi ise, insanda potansiyel olarak var olan merhamet değerini bütün yaratılmışlara şamil kılmasıdır. Yani yaratılmışların hepsine merhamet nazarıyla bakması, birini diğerinden ayırmayacak derecede bir olgunluğa gelmesidir. Bu düzeye ulaşabilmek tamamıyla ciddi bir eğitim süreci gerektirir. Bu süreçte insan önce kendine merhamet etmeyi öğrenmeli, ardından yakın toplumsal çevresine merhameti incelemeli, daha sonra sırasıyla içinde bulunduğu topluma ve son olarak ta bütün yaratılmışlara karşı merhameti bir ödev olarak kabul etmeli davranışlarını bu temel esaslar üzerine düzenlemelidir. İslami değerler eğitiminin insani değerler noktasında ulaşmak istediği nihai hedef burasıdır. Bu değerler erken çocukluk döneminde henüz akıl tam olarak olgunlaşmadığı için ebeveyn ve toplumsal çevre tarafından çocuğa kazandırılmaya çalışılmalı, daha sonraki dönemlerde ise birey kendi sorumluluklarının farkına vararak insani değerlerini geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

İslam insani değerlerin kazanılması sürecinde ailenin ve toplumsal çevrenin belli oranda etkisini ve katkısını görmezden gelmez. Bu konuda, her insanın fitrat üzere doğduğu, fakat daha sonra anne babasının ve toplumsal çevresinin onu şekillendirerek; Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapması hususundaki hadis dikkate şayandır. İslam, gözlemlerle kolaylıkla elde edilebilecek bu görünümü inkâr etmemekle beraber, insanların zaman, mekân ve ortamdan bağımsız bir şekilde insani değerlere ulaşabileceğini öngörmüş ve bu durumu insanlar için ulaşılması gereken bir kemal düzeyi olarak kabul etmiştir. Kısaca; insanın yaşadığı ortam, zaman ve konum onun hakiki değerleri idrak etmesinde bir derece etkili olduğu halde, insan vahyin ve aklın rehberliğinde bu sınırlardan kurtularak hakiki değerlere ulaşabilir, onlara tabii olabilir ve bu değerleri davranışa dönüştürebilir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا
أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا وَإِن تَلَوُوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutunuz; kendiniz, anne babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa, Allah için şahitlik eden kimseler olunuz. Haklarında şahitlik ettikleriniz zengin olsunlar, fakir olsunlar, Allah onlara sizden daha yakındır. İğreti arzularınıza uyup adaletten sapmayınız. Eğer şahitlik ederken dilinizi eğip bükerseniz ya da doğruyu söylemezseniz, muhakkak ki Allah yaptıklarınızı bilir.”⁴⁹⁴

Nisa Suresi 135. ayet özelde adalet değerinin kemal derecesine ulaşmasının en yüksek düzeyine işaret etmiş ve bu konuda müminleri sorumlu tutmuştur. Ayette insanların adalet değerini takdir etmede ve bu değeri davranışa dönüştürmede karşılaşacakları bireysel ve toplumsal engellerden tek tek bahsedilmiş ve bu engellerin bir bir aşılıp “Adaleti titizlikle ayakta tutunuz” emriyle nihai noktaya ulaşılması hedef olarak gösterilmiştir.

Ayet hususi olarak adalet değerini esas alsa da aslında bütün değerlerin nihai gayesini ve bu değerlere ulaşmadaki engelleri veya yanlış algıları bir bütün olarak ortaya koyması açısından üzerinde durulmaya değer bir kapsam içermektedir. Burada pragmatist felsefenin iddia ettiği gibi yalnızca bireysel ve toplumsal çıkarların gözetilmesi sureti ile ortaya çıkacak bir değer anlayışını reddetmiş ve değerlerin bireysel ve toplumsal çıkarların tamamıyla üzerinde bir yapıya işaret ettiğini ortaya koymuştur. İslam değerlerde esas olarak bireysel ve toplumsal maslahatları değil, ilahi rızayı esas almıştır. Bu sebeple “Allah için adaleti titizlikle ayakta tutunuz” denilmiştir. Çünkü Allah adildir ve adalet esas olarak onun esmalarından biri olduğu için güzel ve değerlidir.

Ayetten anlaşıldığına göre değerler bireysel ve toplumsal çıkarların üzerinde bir konuma sahip olmalıdır. Herhangi bir değerın bireyin lehine olması durumunda, bireyin bu değeri sahiplenmesi ve bu değeri kendi arzu ve isteklerine bir nevi kalkan yaparak değerleri savunması bir erdem olarak kabul edilmemektedir. Aynı şekilde her hangi bir değerın toplumsal çıkarlarla uyum içerisinde olması durumunda da değerlerin gündemleştirilmesi insanların söz konusu değerleri yücelttiğinin bir

⁴⁹⁴ Nisa suresi 4/135.

göstergesi olamaz. İnsani değerlerin bireyde davranış haline gelmesinin en önemli göstergesi; onun lehine değil, aleyhine olduğu sanıldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple insanların birçoğu lehine bir sonuç doğuracağı zaman değerlerden sıklıkla değerlerden söz ettikleri halde, aleyhine bir sonuç doğurması muhtemel durumlarda çoğunlukla değerleri görmezden gelmektedirler. Bundan dolayı mazlum ve mustazafların hak ve adalet talepleri her ne kadar yerinde bir talep olsa da gücü elinde bulunduran kimselerin zayıfların karşısında adaletle hükmetme çabaları çok daha önemlidir. İnsanların lehine olan durumlarda hak, adalet, doğruluk, cömertlik gibi değerlere sarılması ve bu değerleri gündemleştirilmesi ahlak ve değerler gelişiminin belki de en alt düzeyidir. Değerlerin bu şekilde kabul edilmesi ve uygulanması birçok insanda görülebilir. İnsanda değerlerin hakiki bir zemin bulabilmesi için değerlerin menfaatlere hitap ettiği durumlardan ziyade arzu ve isteklerini zorlayan durumlarda dahi bu değerlere sahip çıkması esas alınır. Ancak bu durumda değerlerin gelişiminden söz edilebilir. Değerler bireysel ve toplumsal çıkarların üzerinde bir konuma oturtulmalı ve insanın bireysel ve toplumsal menfaatlerine hizmet eden değil, bireyi ve toplumu kendine hizmet ettiren bir konuma yükseltilmelidir. Bu şekilde değerler asli hüviyetlerini kazanmış ve davranışlara hâkim bir konuma yükselmiş olur. Değerlerin hakiki hüviyetine ulaşmasının ilk adımı ise değerlerin temelini ve gayesini bireyin ve toplumun üzerinde tutan bir inanca sahip olmaktan geçer. Yani değerlerin aşkın bir yüceliğe bağlanması ve oradan beslenmesi gerekir. Bu sebeple Kur'an insani değerlerin oluşumunu ve gelişimini en değerli olana yani Allah'a bağlamıştır. Aynı zamanda değerleri hayata hâkim kılmanın anlamını da "Allah rızasına ulaşmak" olarak belirlemiştir. Nisa Suresi 135. ayette geçen "Allah için" ifadesi bu açıdan önemli bir işaret olmaktadır. Bu şekilde değerlere tabi olma klasik felsefenin veya Aristoteles'in ifade ettiği gibi bireysel olarak bir mutluluğa ulaşmayı ifade etmekle beraber onun çok daha ötesinde bir anlam kazanmış olur. Bu da yüceler yücesinin ahlakıyla ahlaklanarak onun rızasına ulaşmak şeklinde ifade edilebilir. Allah resulünün ahlakının da Kur'an ahlakı olması bu şekilde mana bulur. Yani onun ahlakı bireysel veya toplumsal saiklerden hareketle oluşmuş değil, bizzat aşkın bir otoriteye tabii olmak suretiyle meydana gelmiş ve bizzat Allah'a bağlanmıştır.

Piaget ve Kohlberg ahlaki gelişim düzeylerini bilimsel olarak ele alırken ahlak öncesi düzeyde bireyin sadece kişisel çıkarları söz konusu olduğunda ahlaki eylemler ortaya koyduğunu ifade etmişlerdir. Annenin bir çikolatayı iki çocuğuna eşit şekilde bölerek paylaşması elbette her iki çocuk içinde güzel bir davranıştır. Fakat çocuğun kendisi için alınmış olan bir çikolatayı kardeşi ile paylaşmasını iyi bir davranış olduğunu kavraması iyi bir ahlaki eğitim gerektirir. Çünkü bu durum görünüşte kendi aleyhine bir durumdur. Bu durumda anne babanın övgüsü veya yergisi çocuk için belirleyici olacak ve paylaşmanın değerini kavraması için belki de belirleyici ilk adım olacaktır. Dolayısıyla İslam'da değerler anlayışı, Piaget ve Kohlberg'in işaret ettiği gelişim düzeylerinin de çok daha üzerinde bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Değerlerin göreceliliğine inanan postmodern rölativist anlayışın ise Piaget ve Kohlberg'in ahlak gelişim ilkelerine dahi erişemeyeceği görülmektedir. Değerlerin davranışa dönüştürülmesinde Kur'an'ın üç aşamalı bir gelişimi öngördüğü söylenebilir. Birinci aşama insanın "iyi" hakkındaki bilgisinin doğru bir şekilde oluşmasıdır. Çünkü ancak doğru bir bilgi ile doğru davranışa ulaşılır. Bu bilgi içinde zan ve şüphe içermeyen kesin bir bilme düzeyine ulaşmalıdır. Bu düzey de "yakîn" düzeyidir.⁴⁹⁵ İkinci aşamada doğru değerini yaparak yaşayarak hayata geçirilmesi ve buradan çıkarılacak sonuçlarla doğru değerlerin yaşanmasından doğan hazzın bizzat test edilmesi gelir. Son aşamada ise doğru değerlerin bireyde bütünüyle ahlak haline gelmesi, her durumda ve her ortamda değerlerin sınırlarını gözeterek, bu değerlerden taviz vermeden yaşaması vardır. Bu aşamalara Tekâsür suresinde; ilme'l yakîn, ayne'l yakîn ve Hakka'l yakîn şeklinde işaret edilmiştir.

Kur'an'daki insani değerler eğitiminin temel özellikleri üzerine yapılan bu açıklamaların ardından, bu çerçevede Kur'an'da geçen insani değerlerin bir kısmını detaylı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır. Bu noktada insani değer ifade etmesi açısından oldukça kapsamlı ve içerik yönüyle geniş ve çok boyutlu bir kavram olan birr kavramı dikkati çekmektedir.

4.5. Birr

Kur'an'da insanın iyiliğini ve değerini en kapsamlı biçimde ifade eden kavramlardan bir tanesi "Birr" kavramıdır. Bu konuda Peygamber efendimiz; *"İyilik*

⁴⁹⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 169.

(birr), güzel ahlaktır. Günah (kötülük) ise vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmelerini istemediğın şeydir”⁴⁹⁶ buyurmuştur. Bu hadisin ışığında Kur’an’da birr kelimesini açıklayan her ayet aynı zamanda güzel ahlakın da açılımıdır diyebiliriz. Kavramın kapsamında Kur’an’ın ifadesiyle insanın iyi ve değerli olan bütün vasıfları ortaya konmaktadır. İnsan için iyiliğı, olması gereken iyi davranış, anlamında karşılayan “birr” kelimesi tekil olarak, Kur’an’da yedi yerde geçmektedir. Aynı kelime çoğul şekliyle ise beş yerde geçmektedir.⁴⁹⁷ Açıklanacağı üzere “birr” kelimesi, bugün “insani değerler” dediğimiz kavramın büyük ölçüde Kur’an’daki karşılığı gibidir. Elbette ki Kur’an insani değerleri kendi perspektifinden ele almış ve insani değerlere sahip insanın portresini en güzel şekilde çizmiştir. Râzî “birr” kelimesi hakkında; “bütün saygı ifade eden davranışları, itaatleri ve insanı Allah’a yaklaştıran hayırlı işleri içine alan bir kelimedir” demiştir.⁴⁹⁸

Yeryüzündeki genişlik anlamına gelen *birr* kelimesinden gerçekliğın bilgisi ve iyiliğın işlevsel hale getirilmesi konusundaki genişlik manasına gelen *birr* kelimesi mecaz yoluyla türetilmiştir. Bu kavram aynı zamanda göğüs genişliğini ve kalp mutmainliğini anlatan bir kavramdır.⁴⁹⁹ Hadiste şöyle denilmiştir: “Birr, ruhun sükûn bulduğu ve kalbin mutmain olduğu şeydir. Günah ise, nefsinde sıkılma, içinde tereddüt meydana getiren şeydir.”⁵⁰⁰ Dolayısıyla güzel ahlak, insanın sükûn bulduğu kalbinin mutmain olduğu bütün davranışlardır. Kötü ahlak ise, insan fitratının kabul etmediğı dolayısıyla içten gelen bir tepki ile insanda tereddüt oluşturan davranışlardır. Belki de Moore, bu sebepten dolayı iyi nedir? Sorusuna “iyi iyidir” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰¹

İnsani bütün değerlerin temelinde “birr” vardır. Bu konuda Allah resulü (s) şöyle buyurmuştur. فَإِنَّ الصَّدْقَ يَهْدِي إِلَى الْبِرِّ وَ إِنَّ الْبِرَّ يَهْدِي إِلَى الْجَنَّةِ. “Doğruluğı elden bırakmayınız. Çünkü doğruluk iyiliğe götürür. İyilik de cennete

⁴⁹⁶ Müslim b. Haccac ebu Hasan el Kureşî Nişaburi, *El Müsnedi Sahihu’l Muhtasar*, Birr 14, tah. Muhammed Fuat Abdalbaki, Hadis no: 2553, Daru İhyau Turasi’l Arabi, Beyrut, C. 4, s. 1980.

⁴⁹⁷ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cemu’l- Müfehres li- Elfâzi’l- Kur’ân-ı Kerîm*, Çağrı Yayınları İstanbul, 1990, s. 117.

⁴⁹⁸ Razi, *Mefatihü’l Gayb*, C. 4, s. 265-266.

⁴⁹⁹ İsfahânî, *İslam’ın Ahlak İlkeleri*, Çev: Abdi Keskinsoy, Beşikçi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 174.

⁵⁰⁰ Ahmet bin Hanbel, *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel*, Tah. Ahmet Muhammed Şakir, Daru’l Hadis, Kahire, C. 4, s. 228.

⁵⁰¹ Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, Çev.: Mehmet Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 32-33.

götürür.”⁵⁰² Edebü'd Dünya ve'd Din, kitabının bir bölümünü “birr” konusuna ayıran Maverdi; birr'in ülfet sebeplerinden biri olduğunu söylemiştir. Takvanın Allah'ın rızası için, Birr'in ise kulların rızası için olduğunu söyleyerek, takvanın düşünce ve duygularda, birr'in ise davranışlarda ve insanlarla olan ilişkilerde ön planda olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamalardan sonra Maverdi, birr ve takva'ya ulaşan kişinin mutluluğa ulaşacağını ima etmiş ve Allah'ın ve insanların rızasına ulaşan kimsenin, sonsuz huzura ve nimetlere kavuşacağını belirtmiştir. Maverdi; iyilik ve takva hususunda yardımlaşma ile ilgili ayeti açıklarken; birr ve takva kelimelerinin bir arada zikredilmesinin sebebinin bu kelimelerin birbirini tamamlayan ahlaki faziletler olmasından dolayı olduğunu söylemiştir. O, birr erdemini toplumsal yaşantının kurulması, işlenmesi ve devamının sağlanmasının temel şartları arasında saydığı, ülfetin bir unsuru olarak ele almıştır. Maverdi birr'i iki kısma ayırmış; bunlardan birincisine sıla, ikincisine de ma'ruf ismini vermiştir. Ona göre sıla; “herhangi bir karşılık beklemezsizin mal yardımında bulunmaktır.” Bu şekilde insan nefsi cömertliğe alışır ve cimrilikten korunur. Ma'ruf ise, “söz ve davranışla içinde yaşadığı çevrenin huzur ve mutluluğu, dirlik ve düzen ve güvenliği için çalışmak” anlamına gelir.⁵⁰³

*“İyilik (birr) yüzlerinizi doğuya veya batıya çevirmeniz değildir. Ancak iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitap'a ve peygamberlere iman eden, O'nun sevgisi ile malı yakınlarla, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmış olana, dilenenlere ve kölelere veren, namazı kılan, zekâtı veren, söz verdiklerinde sözlerini yerine getiren, darlıkta, hastalıkta ve savaşın kızıdığı anda sabreden kimselerin yaptıklarıdır. İşte bunlar doğru olanlardır. Takva sahibi olanlar da bunlardır.”*⁵⁰⁴

Bilindiği üzere Müslümanlar hicretten önce ve sonra namaz kılarken Kudüs'e yani Mescid'i Aksa'ya yönelirlerdi. Hatta peygamberimiz (s) Medine'ye hicret ettikten sonra yaklaşık on altı ay boyunca Kudüs'e doğru namaz kılmıştır.⁵⁰⁵ Fakat Kâbe'nin kible olmasını çok istiyordu. Bir gün Allah resulü yine Mescid'i Aksa'ya yönelmiş namaz kılıyordu. Namazı henüz bitmemişti ki “*Ey Resulüm, (vahyin gelmesi için) yüzünün göğe doğru aranıp durduğunu görüyoruz. Bunun için seni razı*

⁵⁰² Müslim, *el Müsnedü's Sahihi'l Muhtasar*, Birr 105, Hadis no: 2607, C. 4, s. 2013.

⁵⁰³ el Maverdi, *Edebü'd Dünya ve'd Din*, Daru Mektebetü'l-Hayat, 1986, s. 183.

⁵⁰⁴ Bakara 2/177.

⁵⁰⁵ Vâhidî, *el- Veciz*, s. 146.

olacağın bir kibleye çevireceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram'a [Kâbe'ye] doğru çevir. Ne şekilde olursanız yine yüzlerinizi Kâbe tarafına döndürünüz."⁵⁰⁶ ayeti nazil oldu. Bu ayet iner inmez Allah resulü (s) namazın içinde olduğu halde, yüzünü Kâbe'ye doğru yöneltti. Onunla beraber cemaatte saf saf Mescid-i Haram'a yöneldiler. Bu hadisenin olduğu bölgede daha sonra bir mescit kurulmuş ve bu mescide iki kibleli mescit manasına gelen "Mescidi Kibleteyn" ismi verilmiştir.

Müslümanlar Kudüs'e dönerek namaz kılarken onları " Müslümanlar hem bizi haktan sapmakla itham ediyorlar, hem de bizim yöneldiğimiz Kibleye yöneliyorlar." diyerek eleştiren, Yahudi ve Hristiyanlar; kiblenin değişmesiyle beraber bu seferde başka bir açıdan Müslümanları eleştirmişlerdir. Bir dönem Kudüs'e dönüp daha sonra Kâbe'ye dönmeyi hazmedemeyen ehli kitap; Müslümanların yöneldikleri kiblede dahi tutarlı olmadıklarını, bir dönem o yana bir dönem bu yana yöneldiklerini iddia etmiş ve onları tutarsızlıkla itham etmişlerdir. Bu olay Bakara Suresi 177. ayetin iniş sebebi olmuştur. *"İyilik (birr) yüzlerinizi doğuya veya batıya çevirmeniz değildir. Ancak iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitap'a ve peygamberlere iman eden, O'nun sevgisi ile malı yakınlarla, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmış olana, dilenenlere ve kölelere veren, namazı kılan, zekâtı veren, söz verdiklerinde sözlerini yerine getiren, darlıkta, hastalıkta ve savaşın kızıdığı anda sabreden kimselerin yaptıklarıdır. İşte bunlar doğru olanlardır. Takva sahibi olanlar da bunlardır.*"⁵⁰⁷

Ayetin nüzul sebebi ile ilgili Katate'den gelen bir rivayete göre; adamın biri Resulullah'a (s) iyilik (birr) hakkında sorar ve soru üzerine bu ayet iner. Rebiî'den ve yine Katate'den gelen bir başka rivayete göre ise ayet Yahudiler ve Hristiyanların yaptıkları ameller üzerine inmiştir. Çünkü o dönemde Yahudiler ibadet için Mescidi Aksa'ya yani batıya doğru yönelirken, Hristiyanlarda doğuya yani güneşin doğduğu yöne doğru yönelerek ibadet ediyorlardı. Aynı zamanda Müslümanların kible değiştirmesini de kınayarak ayıplıyorlardı. Bunun yanında her iki gurup da aralarında

⁵⁰⁶ Bakara suresi 2/114.

⁵⁰⁷ Bakara suresi 2/177.

tartışmaya girerek, kendi ibadet ettikleri yönün daha faziletli olduğunu ispat etmeye çalışıyorlardı ve bu tartışmalar üzerine ayet indi.⁵⁰⁸

Bu ayet insanın “birr” yani iyilik düşüncesi hakkındaki temel yanlışlarına işaret etmekte ve gerçek iyiliğin ve insani erdemin, nasıl olması gerektiğini; iyi insan, erdemli insan, üzerinden ortaya koymaktadır. Kur’an’da insani değerleri incelerken belki de üzerinde en çok konuşulması gereken ayetlerden biri Bakara suresindeki bu ayettir. Ayette, iyilik ve insani değerler, erdemli bir insanın bilgi duygu ve davranışlarında ortaya koyması gereken tutum üzerinden ifade edilmiştir. Kişinin kendine, rabbine ve yaşadığı topluma karşı erdemli bir şekilde davranışlarının en ideal şeklini ve formunu vermiştir.

Öncelikle ayet “*İyilik (birr) yüzlerinizi doğuya veya batıya çevirmeniz değildir.*” diyerek iyilik konusunda yanlış ve eksik bir bilginin veya sınırlı bir yaklaşımın olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca ehli kitabın iyilik anlayışının doğru bir anlayış olmadığı üzerinde durulmuştur. Ayetin iniş sebebi de dikkate alındığında yüzleri doğu veya batıya çevirmekten kastın, kıblenin bir taraftan başka bir tarafa değişmesiyle, insanların yüzlerini bir yönden başka bir yöne çevirmeleri olduğu anlaşılır.

Ayet, daha önce zikredildiği üzere, Yahudi ve Hristiyanların kınamaları üzerine inzal olmuştur. Fakat ayetin hükmü hususi olarak değil, umumi olarak gelmiştir. Yani burada iyiliğin esası üzerinde durulmakta ve mümin kâfir herkese hakiki iyilik (birr) hakkında bilgi verilmektedir. Kıblenin değişmesiyle beraber bir kısım müminler artık arzu edilenin gerçekleştiğini ve nihai hedefe ulaştığını zannetmişlerdir. Ayet, nihai iyiliğin ve ulaşılması gereken asıl gayenin, içeriği hakkında detaylı bir bilgi vermiş ve nihai gayenin, Allah tarafından talep edilen işin, sadece şekil ve yön değiştirerek ulaşılacak kadar basit olmadığını vurgulamıştır. Bir bütün olarak iyiliğin, yani özen gösterilmesi gereken iyiliğin, mahiyeti üzerinde durulmuştur. Ayette, yalnızca iyilikten küçük bir şube olan kıblenin değişmesiyle hasıl olan iyilik dikkate alınarak, gerçek ve hakiki manadaki bütüncül iyiliğin gözden kaçırılmaması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Asıl iyiliğin sadece cüzi bir takım

⁵⁰⁸ Muhammed bin Ahmet el Ensari el Kurtubi, *El Camiu'l Ahkami'l Kur'an*, C. 2, Daru'l Kutübi'l İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 160-162.; Ebu'l Kasım Mahmut b. Ömer b. Ahmet Zemahşeri, *Keşşaf an Hakaik Gavamidu't Tenzil*, C. 1, Daru'l Kutübi'l Arabi, Beyrut, 1407H., s. 217.

değişikliklerden meydana gelemeyeceği, gerçek iyiliğe ulaşmanın tek yolunun ise sahih bir imandan sonra yapılması gereken iyi amelleri yapabilmek olduğu ortaya konulmuştur.⁵⁰⁹ Elbette ki ibadetlerdeki hareket ve şekiller veya kıblenin tahvil edilmesi varılması gereken hedefin aslı değildir. İbadetlerdeki asıl gaye, hayrın en güzeline en makbulüne ulaşmaktır. Bu ise ancak Allah'ın istediği amelleri, Allah'ın istediği şekil ve ölçüde, bir bütünlük içerisinde yapmakla olur. Bütünlük korunmadığı takdirde sadece şekillerle veya küçük ve kısmi yönelişlerle iyiliğe (birr) ve hayra ulaşılmaz. Bu noktada birr, tasavvuru, şuuru, ameli ve sulûku birleştirmek demektir. Gelişim bir bütün olmalı ve gelişen bir kısım, diğer kısmını da alıp geliştirecek ölçüde olmalıdır. Ayetlerde gerçek iyiliğin tarifine bakıldığında, öncelikle bireysel ve toplumsal olarak vicdanlara hükmeden bir inanç tasavvurunun yüreklerde hâkim olması gerektiğini görürüz.⁵¹⁰ Kur'an kuvvetli ve doğru bir inanmayı iyiliğe ulaşmada giriş kapısı olarak bize bildirmiştir. Bu sebeple gerçek iyiliği açıklamaya başladığında ilk olarak inanılması gereken hakikatler üzerinde durmuş, iyiliğin doğru bir düşünceyle başladığına vurgu yapmıştır. Daha öncede üzerinde durulduğu üzere, iyi ve güzel ancak hakiki olanın üzerine bina edilebilir. İyiliğe ulaşmanın kapısı Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitaba ve nebilere iman etmektir. Bilindiği gibi iman, sadece dil ile kabullenmek değil, aynı zamanda kalp ile de tasdik etmektir.⁵¹¹ Sadece inandım demek iman için yeterli bir davranış değildir.⁵¹² İman, insanın yaratılış gayesine yönelişinin ilk aşamasıdır. İnsanın temizlenmesi, arınması ve kemale ulaşması için atacağı ilk adımdır. Çünkü Allah'a iman, insanları ve insanlığı buhranlardan çıkaracak, bataklıktan ve karanlıktan selamete ve aydınlığa eristirecek bir geçiş noktasıdır. Bu nokta geçilmeden yani iman gerçekleşmeden bütüncül manada iyiye ulaşma çabası sonuçsuz kalacaktır.⁵¹³

İyiliğe ulaşmanın imandan sonraki durağı, ihtiyaç sahiplerine kendi malından vermek, onlara yardımcı olmaktır. Bu insanı; hırsların, cimriliğin, zaafpların ve hodkâmlığın köleliğinden kurtarmak içindir. Ki ayette mala olan sevgisine rağmen yani ilk etapta imanının da verdiği enerjiyle ihtiyaç sahiplerine vermesi istenmiştir.

⁵⁰⁹ Fahrettin Razi, *Mefatihü'l Gayb*, C. 5, s. 211.

⁵¹⁰ Seyyid Kutub, *Fizilali'l Kur'an*, C. 2, s. 330.

⁵¹¹ Hanefi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, s. 179.

⁵¹² Ankebut suresi 29/2. "İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece «İman ettik» demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar?"

⁵¹³ Seyyid Kutub, *Fizilali'l Kur'an*, C. 2, s. 331.

Bu sayede insan Allah yolunda infak etmeyi, kendine ağır gelse dahi iman ettiği rabbinin hoşuna giden bir ameli yaparak, hevâsına hâkim olmayı öğrenir. Bu imanın insana kazandırdığı en önemli değerlerden biridir. İslam, insanı hevâsının esaretinden, hırs ve zaaflarından kurtarmak, ona insan olmanın kazandırabileceği en üst değerleri kazandırarak, onu selamete ulaştırmak için gelmiştir.

Ayette birre ulaşan insanın vasıflarından biri de namazı ikame etmesi olarak ifade edilmektedir. Çünkü namaz, sadece düşünceyle değil; insanın zahiriyle batınıyla, bedeniyle ruhuyla, aklıyla ve duygularıyla yani bütün benliği ile Rabbine yönelmesidir. O yüzü doğuya veya batıya çevirmekten ibaret olmadığı gibi, belli şekli unsurların yerine getirilmesi de değildir. O tevhidin bir simgesidir. Bedenin, düşüncenin ve fiillerin aynı anda, aynı gaye için beraberce çaba göstermesinin ifadesidir. Namazın sadece belli vakitlerde farz kılınmış bir ibadet olması dahi, insana; sözünde durmayı, tembellikten sakınmayı, işine özen göstermeyi ve toplumsal sorumluluklarını hatırlamayı öğretir. Namazın insana değer katan birçok özellikleri idrak edilebileceği gibi bazı özellikleri de bazı insanlar tarafından idrak edilmeyebilir. Bu konuda daha önce üzerinde durulan iman konusu devreye girer ve kitaba imanın gereği üzerine Allah'ın namaz hakkında vermiş olduğu şu mesaj hatırlanır. *“Kitab'tan sana vahyedileni oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Muhakkak ki Allah'ı anmak en büyük (ibadet)tir. Allah yaptıklarınızı bilir.”*⁵¹⁴

Namazın ardından Allah iyiliğe ulaşmanın duraklarından biri olan zekatı zikretmiştir. Bu kadarla da yetinmemiş hem toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde ayakta durması hem de bireysel kemalin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için İslam'ın şiarlarından biri olan ahde vefa göstermeyi iyiliğin duraklarından bir durak olarak zikretmiştir. Ahde vefanın ardından yine insanı en üst değerlere ulaştıran sabır konu edilmiş ve sabrın gerekli olduğu alanlar bir bir açıklanmıştır. İşte bu iman, bu duygular ve bu ameller üzerine kendini ikame edebilen bir insan ancak “iyi” diye ifade edilebilir. Doğrulukta ancak insanda bu vasıflar ortaya çıktığında kemale ulaşabilecek bir vasıftır. Yani birr sahibi olmak aslında dosdoğru olmaktır. Zaten بَرٌّ (Berre) kelimesinin bir manası da “doğru sözlü olmak, yemininde ve

⁵¹⁴ Ankebut suresi 29/45.

ahdinde sadık olmak”⁵¹⁵ şeklindedir. Eğer kalpte takva yer etmemişse, bir insanda bu vasıflar -kısmi ve göreceli olarak ortaya çıksa dahi- bir bütünlük arzetmesi ve kalıcı olması düşünülemez. Bundan dolayı ayetin sonunda “... İşte onlar takva sahiplerinin ta kendileridir.” denilmiştir.

Birr kelimesi hakkında Kur’an’da en açıklayıcı bilgi yukarıda üzerinde durduğumuz ayette belirtilmiştir. Bunun dışındaki ayetlerde yine bu çerçevede ifadeler kullanılmaktadır. Burada insanın aklına, bu anlatılan çerçeve dışında insanın iyiliğe ulaşması, gerçek manada “iyi bir insan” olması mümkün değil midir? sorusu gelebilir. Soruyu Kur’an çerçevesinde değerlendirdiğimizde hakiki manada iyiliğe ulaşabilmek için düşünsel, duygusal ve ameli bazı ön şartların olduğunu ve ancak bu ön şartlar yerine getirildiği zaman insanın kendini diğer varlıklardan üstün kılan değerlere ulaşabileceğini söyleyebiliriz. Bazı insani değerlerini iman ve takva üzerine bina etmemiş insanlar erdem sahibi bir görünüm arz edebilirler. Fakat görüntüde var olan bu erdemlerin, hakikatte o kişide var olup olmadığının bilinmesi ancak kalplere hâkim olunmasıyla mümkün olunabilir. Bu bilgi ise yalnız alemlerin Rabbinde mevcuttur. O’nun dışında herhangi bir kimsenin bu konuda görüş bildirmesi ise yalnızca zan üzerine kalacaktır. Kalpleri bilen Allah; insanı, görüntüde aldatabilecek bu tür yanılsamaların önüne geçmek için vahyini indirmiş ve hakikati bütün gerçekliği ile ortaya koymuştur. Bu açıklamalar doğrultusunda iyilik(birr) kavramı hakkında şunları söyleyebiliriz:

1. Amaçlıdır: Öncelikle Allah’ın rızası amaçlanır. Bunun yanında bireysel ve toplumsal hayırlar amaçlanır.
2. Çok boyutludur: Bilişsel, duyuşsal ve psikomotor (ameli) boyutları vardır.
3. Kapsamlıdır: İman, anne babaya ihsan, doğruluk, ahde vefa, infak, zekât, namaz gibi bütün iyilikleri içine alır.
4. Süreç gerektirir: Birr’e ulaşmak algıda duyguda ve harekette arzu ve isteklerin tahakkümünden kurtulup, akıl ve vahye göre hareket etmeyi gerektirir.

⁵¹⁵ Isfahani, *Müfredat*, s. 183.

5. Olumluya yöneliktir: İyilik erdemine ulaşmak, bireysel ve toplumsal, dünyevi ve uhrevi yönleriyle tamamen hayırlı olanı elde etmek için yapılan bir eylemdir.
6. Bütüncüdür: Düşünceler duygular ve davranışlarla düzenlenmiş hayatın her alanını kapsar. Ayrıca hem bireysel hem de toplumsal alanın bütün detaylarında görünümüleri vardır.
7. Birikimlidir: İyiliğin (birr) insanda kişilik haline gelebilmesi için inanç, amelle temellendirilmiş bir davranış haline gelmelidir.
8. Evrenseldir: Zaman ve mekânla sınırlandırılmaz.
9. Tutarlıdır: Değerleri hakikat üzerine inşa edilmiş varlık ve bilgi anlayışı üzerine bina eder.

Kısaca Kur'an, ulaşılmaması gereken iyiliğin sınırlarını belirlemiş, iman ve salih amel kapısından geçmeden gerçek erdemlere ulaşmalarının mümkün olmadığını veciz bir şekilde ifade etmiştir. Bakara suresinin bir başka ayetinde Kur'an bir değerinin bir başka boyutu üzerinde durmuştur. Bu ayette insanın bilgilerini düzenli bir şekilde öğrenmesine ve öğretim faaliyetlerini denetlemesine dikkat çekilmiştir. Ayet şöyledir:

*" Sana hilaller hakkında soruyorlar. De ki: "Onlar, insanlar açısından ve hacc mevsiminin belirlenmesi için zaman ölçüleridir." İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin! Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."*⁵¹⁶

Ayet bağlamı içerisinde ele alındığında bilginin, içeriğinin ve önceliğinin hangi yönde olması gerektiği noktasında önemli ayrıntılar içermekte ve olması gereken bilgi üzerinden, ahlaki değerlere ulaşmada çarpıcı noktalara işaret etmektedir. Bir bilgiye ulaşmak istediğimizde nasıl sorusundan önce, ne ve niçin sorularını hatırlamamız noktasına dikkat çekilmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen tefsirinde bu ayeti açıklarken konu ile ilgili şunları söylemiştir:

“Bazı kimseler Resuli Ekreme (s) müracaat edip kamerin safhalarındaki ihtilâfın hikmetini, faydasını değil, ilmi-nucum bakımından

⁵¹⁶ Bakara suresi 2/189.

sebebini sormuşlar. Bu ihtilâfın neden ileri geldiğini bildirmesini istemişler, hâlbuki Peygamberi Zîşan'dan bunu sormak değil, bunun hikmeti şer'iyyesini, fâidei umumiyyesini sormak muvafık olurdu. Binaenaleyh bu sualleri ile makûs bir harekette bulunmuşlar, âdeta ikametgâhlarına kapılarını bırakıp ta arka taraflarından girmek isteyenlere benzemişlerdi. Artık bunları irşat için bir darbı mesel kabilinden olarak: Evlerinize kapılarınızdan giriniz, aksine harekette bulunmayınız diye tenbih buyrulmuştur.”⁵¹⁷

Bilmen'in de ifade ettiği gibi Allah resulüne gökyüzünde değişik şekillerde görünen ayın hallerinden sorulmuş ve bu durumun nasıl gerçekleştiği merak edilmiştir. Sahabeden Muaz b. Cebel ve Salebe b. Ganem; “ Ya resulullah bu hilale ne oluyor! Başlangıçta iplik gibi ortaya çıkıyor, daha sonra da dolunay oluncaya kadar artıyor, sonrada durmadan gün be gün eksilerek baştaki durumuna geliyor. Güneş gibi bir halde kalmıyor” demişlerdir. Bu soru üzerine ayet nazil olmuştur.⁵¹⁸ Ayet, bilgide önceliğin hangi noktada olması açısından önemli bir öğretiye işaret etmiştir. Bu kâinata ve insanın çevresindeki bilgiye bakışında öncelikli bakış açısının ne şekilde olması gerektiğini göstermektedir. Allah, hiçbir şeyi gelişi güzel bir şekilde yaratmamış, her birine insan yaşantısına kolaylık sağlayacak bir özellik vermiştir. İnsan bilgi sahibi olmak istiyorsa öncelikle bilginin bu yönünün farkına varmalı, ardından diğer yönlerini araştırmalıdır. Bu sebeple ayın halleri konusunda “nasıl böyle oluyor?” sorusundan önce “ bu durum benim için ne ifade ediyor” ve “niçin böyle oluyor?” sorusunun ele alınması istenmiştir. Çünkü İslam, insanın her davranışını hak ve hakikat üzerine öncelemesini esas alır. Bu sebeple insanın her davranışını bir edep, bir usule göre yapması gerekmektedir. Hedefleri belirlenmiş bir edep, bir usul üzerine bina edilmiş bütün davranışlar değer ifade eder. Bu durum bilgiye ulaşma hususunda da aynıdır. İnsan fitri olarak bir şeyin ne'liğini, ardından niçin olduğunu ve ardından da nasıl olması gerektiğini bilmek üzere yaratılmıştır. Bilgiye doğru bir şekilde ulaşmanın yolu, bu üç temel soruyu doğru bir şekilde cevaplamaktan gelmektedir. Bu sebeple öncelikle insanların emrine musahhar kılınmış olan bu âlemde, herhangi bir eşyanın hangi yönüyle insanların hizmetine sunulduğu dikkate alınmalıdır. Bilgiye ulaşmak için ulaşılan sorular, tersinden

⁵¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, C. 1, Nesa Basın Yayın Organizasyon, İstanbul, s. 187.

⁵¹⁸ Fahreddin Razi, *Mefatih-ul Gayb*, C. 5, s. 280.

sorulursa bu durumda ulaşılması gereken bilgiye doğru bir şekilde ulaşılmaz ve bilgi üzerinden yapılan zihni genellemelerde yanlış sonuçlara ulaşılabilir. Ayet, doğru bir bilginin doğru bir yöntemle elde edilmesine işaret etmektedir. Bilindiği gibi öğrenme de kullanılan yöntem, teknikler bir başka deyişle öğrenme öğretme süreçlerinde ele alınan yöntemler, öğretimin amaçlarına hizmet edecek bir şekilde ele alınmalıdır. Kullanılan düşünceler, yöntem ve teknikler, amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmediği takdirde eğitimde istenilen hedeflere ulaşılmayacaktır.

Bir bütün hayat nizamı olan İslâm'ın da, temelde tüm kurum ve özellikleriyle beşerî düşüncelerden ve sistemlerden ayrı, kendine özgü, hayatın bütününe hâkim olma yolu ve yöntemi vardır. Bu sebeple sadece sonuç odaklı bir değerlendirme esas alınmamış, insanı hedefe ulaştıracak olan yöntemler hassasiyetle ele alınmış, pragmatist anlayışta olduğu gibi hedefe ulaştıracadığı düşünölen her strateji veya yöntem meşru kabul edilmemiştir. İslam düşüncesi ulaşılacak doğru hedeflere giden her adımın doğru olması noktasında özenle durmuştur. Nasıl ki seköler sistemlerde iyi vatandaş olma, iyi insan olmayla eşdeğer görölyorsa⁵¹⁹, Kur'an'da her şeyden önce iyi bir mümin, iyi bir kul olmayı, iyi insan olma olarak değerlendirir.

Ayet sorulması gereken soruyu, olması gereken şekilde düzenlemiş ve bir örnekle pekiştirmiştir. Bu şekilde muhatabın düşünme becerilerinin geliştirilmesi, farklı parçaları birleştirip özgün bir bütün oluşturması hedeflenmiştir. Örneđ, o gün toplumda yaygın olan bir inanıştan sečilmiřtir. Yani hayatın içinden ve güncel yaşantıda sıklıkla karşılaşılan bir olaydan bahsedilmiştir. Bu şekilde sorulan sorunun da en az bu davranış kadar yersiz olduğu vurgulanmıştır. *"...İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi insanın davranışıdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."*

Bilişsel bir konu alanına, davranışsal alandan bir örneklendirme yapılmıştır. Bu şekilde konunun doğru anlaşılmasının sadece bilişsel alanla ilgili olmadığını, bu tür yanlış yaklaşımların sonuçlarının davranışlarda da yanlış yapmaya götüreceğine işaret edilmiştir. Ayette, aynı zamanda eğitici içinde mükemmel bir örnek vardır. Öğrenenin yönelttiği soru onun için istenilen yönde bir kazanım sağlamayacaksa, soruya istenilen yönde cevap vermek yerine eğitilenin istifade edeceği bir şekle

⁵¹⁹ Hasan Ali Yöcel, *İyi Vatandaş İyi İnsan*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7.

dönüştürülmesinin daha faydalı olacağını göstermektedir. İyilik, iyiye ulaştıracak şeyi araştırmakla ulaşılabilecek bir şeydir. Bu sebeple öncelikle sorulacak sorular bu temel gayeyi esas almalı ve onu açıklayacak nitelikte olmalıdır. Bu gayeye hizmet etmeyen soruşturmalar sanki “evlere arkalarından girmek” gibi doğru olmayan bir davranış olacaktır ve öğrenen için kolaylık değil zorluk doğuracaktır. Dolayısıyla bu durum olumluya yönelik arayışı perdeleyecektir. Birr, ise olumluya yönelik olmalıdır. Bu sebeple ayetin sonunda olumluya yönelik olana yani takvaya dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda ayet, parçadan bütünü görmeyi hedeflemiş ve bu şekilde kurtuluşa erileceğine vurgu yapmıştır.

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip, bizzat kendinizi unutuyor musunuz? Akıl etmiyor musunuz?”⁵²⁰

Bu ayette ise birr kavramının sadece bilinmesinin yeterli olmayacağı, bu değer davranışa geçirilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Buradan iyiliğin birincil amacının başkalarına ulaştırmak olmadığı, öncelikli olarak bireyin davranışlarında hayat bulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İyiliği emrettiği halde kendini unutanlara sorulan “hiç akletmiyor musunuz?” sorusu da aklın sadece teorik ve soyut bir kavramın ötesinde bir güç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur’an’daki aklın David Hume’nin iddia ettiği gibi “davranış alanında herhangi bir tesiri bulunmayan”⁵²¹ bir niteliğinin olmadığı görülmektedir. Akıl, aynı zamanda davranışlar üzerinde etkin ve yaptırım gücü olan bir konumda gözükmektedir.

4.6. Doğruluk

Kur’an bizzat kendisi doğrunun ta kendisidir. Allah Kur’an’ı vasıflarken onun bir vasfının da sıdk olduğunu ifade etmiştir. Hatta Kur’an’ı “sıdk” olarak isimlendirmiştir. Çünkü o doğrunun ta kendisidir. “Allah'a karşı yalan söyleyenden ve kendisine geldiğinde doğruyu (Kur'an'ı) yalanlayandan daha zalim kimdir? Kâfirler için cehennemde bir konaklama yeri mi yok? / Doğruyu (Kur'an'ı) getiren ve doğrulayanlara gelince; işte onlar muttaki (takva sahibi) olanlardır.”⁵²²

⁵²⁰ Bakara suresi 2/44.

⁵²¹ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergün Baylan, BilgeSu Yayıncılık, 2015, s. 307-308.

⁵²² Zümer suresi 39/33-2-33.

Burada doğruyu yalanlayanlar yani Kur'an'ı yalanlayanlar, zalimlikle vasıflanmıştır. Doğruya tabi olanlar ise muttakiler olarak vasıflanmışlardır. Kendisini bizzat doğru olarak isimlendiren bir kitap elbette ki insan için en büyük değeri de doğruluk olarak kabul edecektir. Nitekim ayet doğruya tabi olanları övmüş ve doğruya tabi olanların ismini muttakiler olarak takdim etmiştir. Peygamber efendimiz bir hadisinde; “Doğruluğu elden bırakmayınız. Çünkü doğruluk iyiliğe götürür. İyilik de cennete götürür. Kişi doğru söylemeye ve doğruluğu araştırmaya devam ederse Allah katında en doğru kişi olarak yazılır. Yalandan sakınınız. Çünkü yalan kötülüğe götürür. Kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söylemeye ve yalanı araştırmaya devam ederse Allah katında en yalancı olarak yazılır.”⁵²³ buyurmuştur.

O halde takva, her şeyden önce doğruya tabii olmaktır. Allah'ın kelamı olması hasebiyle Kur'an, doğruluğu esas edinen muttakilere hitap eden dosdoğru bir sözdür. Sözde doğruluk ise Kur'an'da “sıdk” kelimesiyle ifadesini bulur. Kur'an aynı zamanda değişmeyen gerçeği olduğu gibi yansıtan bir kitap olması hasebiyle hakikat manasına gelen doğruların kitabıdır. Doğruluk aynı zamanda emin olmayı ve güvenilir olmayı gerektirir. Bu sebeple doğruluk başlığı altında emaneti ve ahde vefayı 'da ele almak uygun olacaktır. Bütün bunlardan sonra doğruluğun insanda bir değer olarak ortaya çıkmasının dört farklı boyutundan söz edebiliriz. Bunlar sırasıyla sıdk, hakkaniyet, emanet ve ahde vefa şeklinde ele alınacaktır.

4.6.1.Sıdk

Kur'an bir değeri ele alırken önce onu kendi bütünlüğü içerisinde ele almakta ve ona hak ettiği manayı vermektedir. Bu durum kişinin kavramın ifade ettiği manayı doğru bir şekilde anlamasına ve kavramasına yardımcı olur. Arapça olarak indirilen Kur'an'ın, indirildiği dönemde kavramlar Araplar tarafından biliniyordu. Eğer kavram Kur'an'ın kabul ettiği şekilde kullanılıyorsa, içeriği ve kapsamı hakkında fazla ayrıntıya girmemiş, kavram üzerinden gerekli olan hükümler ve öğretiler konu edilmiştir. Kimi zaman da kavramın o gün toplumda kullanıldığı mananın kapsama alanını genişletmiş, ayetlerin işaretiyle bu kavramı istediği şekilde ele almıştır. Bazen

⁵²³ Müslim, *el Müsnedü's Sahihi'l Muhtasar*, Birr 105, Hadis no: 2607, C. 4, s. 2013.

de toplumda kavramın yanlış ele alındığını ifade etmiş, doğrusunu kendine ait üslubuyla ortaya koymuştur.

Konuya değer ifade eden kelimeler yönüyle baktığımızda, genellikle bu kelimelerin toplumda kullanılan kavramlar olduğunu, fakat kapsam olarak oldukça sığ bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Kur'an genellikle bu kavramların toplumsal hayat için önemine dikkat çekmiş ve kavramların kullanım alanlarını ve içeriklerini geniş bir şekilde ele almıştır. Bu sebeple öncelikle kavramın bilişsel sınırları ortaya konulmuş, kavram üzerinde bir farkındalık oluşturulmuş, ardından kavram örneklerle desteklenerek, en güzel şekilde açıklanmıştır. Kur'an'da değer ifade eden ve üzerinde ısrarla durulan "sıdk" kavramı; bu kavramların en dikkate değer olanlarından biridir.

Kavram öğretimi "neyi öğreneceğiz?" sorusunun cevabını ortaya koyan önemli bir konuma sahiptir. İnsan neyi öğrendiğini ve bu öğrenmenin niçin gerekli olduğunun farkına varmadan, şekil olarak nasıl öğrendiği çok etkili olmayacağı gibi, kalıcı da olmayacaktır. Şimdi kavramın içeriği ve kapsamı açısından sıdk kelimesini ve onun Kur'an'daki kavramsal öğretisini ele alalım.

Arapçada doğruluk kelimesine karşılık gelen "Sıdk" kelimesi, "kızb" kelimesinin zıddı bir kavram olarak lügatlerde yer almıştır.⁵²⁴ Sıdk ve kızb kelimesi hangi zaman için kullanılırsa kullanılsın; ister bir vaatle, isterse başka bir şeyle alakalı olsun mutlaka "sözle" ilgilidir. Bu iki kavramın bulunduğu yerde mutlaka söz veya söz türünden bir haber mevcuttur.⁵²⁵ Araplar savaşın katılığının ve şiddetinin artmasını (صَدَقَهُ الْقِتَالُ) şeklinde ifade ederlerdi. Bu sebeple sıdk kelimesinin kökeninde yiğitlik (secâat), şiddet ve sertlik (salabet) bulunduğu söylenilir. Kullanım şekline göre, içinde ihlas, samimiyet, kararlılık, sevgi, uygulama ve muhabbet manalarını da barındıran bu kelime kişinin olanı olduğu şekilde haber vermesidir.⁵²⁶

"الصدق Sıdk" Arapça bir kelime olup, söylenmeyen içte gizli tutulan sözle, ağızdan çıkan, haber verilen sözün, birbirine muvafık olması manasını taşır. Bu şartlardan herhangi biri olmadığı takdirde, tam manasıyla sıdk yerine getirilmemiş

⁵²⁴ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevheri Farabi, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l Arabiyye*, Tah. Ahmed Abdulgafûr Atâr, C. 4, Kahire, 1979, s. 1505.

⁵²⁵ İsfahânî, *Müfredat*, s. 847.

⁵²⁶ Ahmet Muhtar Abdulhamid Ömer, *Mu'cem ul Luğatul Arabiyye el Muasıra*, Alem-ul Kütüb, 2008, C. 2, s. 1281.

olur.⁵²⁷ Hatta sıdk kelimesiyle nitelenmeyip çoğu zaman yalan olarak kabul edilir. Türkçede sıdk kelimesini ifade eden belki de en güzel söz, “özü sözü bir olmak” deyimidir. İsfahânî, doğru sözün tanımını şu şekilde yapmıştır : “ *Doğru söz, sözün kalpte olana ve hakkında haber verilen şeye muvafık olmasıdır.* ”⁵²⁸ Gerçekten özü ile sözü bir olmayanları Allah yalancılar olarak vasıflamıştır. “ *Münâfiklar sana geldiklerinde: "Şahitlik ederiz ki, sen muhakkak Allah'ın peygamberisin" derler. Allah senin muhakkak kendi peygamberi olduğunu bilir. Bununla beraber Allah münâfikların kesin yalancı olduklarına şahitlik eder.* ”⁵²⁹

Burada Kur'an, doğruluğun veya doğru sözün sadece “zahire uygun olan söz” olarak kabul edilmemesi gerektiği üzerinde durarak, sıdk kelimesinin sadece vakiya uygunluk üzerinden söylenen söz olmasının yeterli olmayacağını, sözü söyleyen kimselerde bulunan iç özelliklerin ve vasıfların da o sözün değeri üzerinde bir etkisinin olacağını ifade etmiştir. İnsanın söylemiş olduğu söz, her ne kadar vakiya uygun olsa dahi, o sözün kim tarafından ve ne amaçla sevk edildiği de önemlidir. Çünkü öğrenmede önemli olan şey, öğrenmenin amaçlara hizmet etmesidir. Eğer bir öğrenme, eğitimin amaçlarına hizmet etmiyorsa, bu öğrenmenin değerlendirme aşamasında hiçbir kıymeti olmayacak ve kişi amaçlanan öğrenmenin dışında bir şey ifade etmiş olacaktır. Kur'an öğretimi ise, tam manasıyla amaçlı bir öğretimdir ve bu amacı belirleyen, aynı zamanda bunun değerlendirmesini de yapacak olandır. Değerlendirme sadece söz ve fiillerin zahire uygunluğuyla değil, aynı zamanda kalplerde olana yapılacaktır. “*Göklerde ve yerde olanları bilir; gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da bilir; Allah, kalplerde olanı da bilendir.* ”⁵³⁰ Burada münafıkların söyledikleri, vakiya uyumlu bir doğru olduğu halde, bu sözleri kalplerinin tasdik etmediği için, Allah onları “yalancılar” olarak nitelemiştir. Çünkü sözün doğru olması, halin kötü olduğu sonucunu değiştirmez.⁵³¹

Ayetten de anlaşılacağı üzere sıdk kelimesi, ancak özün ve sözün birbirine muvafık olduğu durumlarda gerçek kullanım alanına kavuşmuş demektir. Kalpleri bilen yalnızca Allah olduğu için, onların bu sözlerinin yalan olduğunu bu surede ve

⁵²⁷ İsfahânî, *Müfredat*, s. 848.

⁵²⁸ İsfahânî, *İslam'ın Ahlaki İlkeleri*, s. 225.

⁵²⁹ Münafikûn 63/1.

⁵³⁰ Teğabun 64/4.

⁵³¹ Kuşeyri, *Tefsiri Kuşeyri*, C. 3, s. 587.

başka ayetlerde⁵³² açıkça ortaya koymuştur. Bir hadiste bu durum net bir şekilde ortaya konulmuş ve şöyle denilmiştir. “Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz. Ama o sizin kalplerinize ve işlerinize bakar.”⁵³³ Görüldüğü gibi Allah, insanların kalplerini, insanların ellerine teslim etmemektedir. İnsanlar ancak birbirlerinin dış görünüşleri ve davranışlarına göre hüküm verip, ona göre kanaat sahibi olabilirler. Bu sebeple insanların yalnızca tahminlere ve zanlara göre birbirlerini sorgulayıp, tutuvmeleri uygun olmaz.⁵³⁴

Bütün bunlara rağmen Allah yanında değer ifade eden ve öğrenilmesi gereken amel; salih ameldir. O da fiillerle beraber kalplerin de düzelmesidir. Ancak insanlar birbirlerinin kalplerini bilmedikleri için, sıdk kelimesini, zahiren vakiya uygun olup olmadığına bakarak ele alabilir ve kullanabilirler. İnsanların kalpler hakkında hükme varmaları ise Allah’tan bir delil olmadığı müddetçe ancak zandan ibaret olacaktır. Bu sebeple burada dikkat çekilmek istenen nokta; bir sözün değer ifade etmesi için insanların ikna olmaları veya o sözü doğru görmelerinin yeterli olmadığıdır. Çünkü insanları hesaba çekecek olan insanların kendisi değil, nihayetinde insanların Rabbidir ve o Rab insanların kalplerini esas alacaktır.

Bu durum, doğruluk kavramının gerçek çerçevesini ve sınırlarını doğru bir şekilde kavrayabilmek için önemlidir. Kavramın doğru bir şekilde bilinmesi, insanları, kavram hakkında yanılıya düşüp, onun sınırlarını daraltmaktan alıkoyar. Eğer kavram doğru bir şekilde bilinmezse, bu durumda ulaşılmak istenen nihai hedef de doğru belirlenemeyecektir. Birçok insan, doğruluk kavramının sınırlarını doğru bir şekilde kavrayamadıkları için yanılıya düşmekte ve insanlar arasında doğru sözlü olarak tanınmanın veya o şekilde görülmenin, kendi başına yeterli bir olgu olduğunu düşünmektedirler. Bu sebeple çoğu zaman yanlış bildiklerini toplumdan dışlanmamak veya farklı anlaşılmamak adına doğru; doğru bildiklerini de yanlış olarak gösterme yoluna gitmektedirler. Bu durum bazı insanların kalplerinin yalanlamasına rağmen, toplumda doğru bilinen şeyleri doğru kabul ediyormuş gibi göstermeleri sonucunu doğurmaktadır. Bu şekilde insanlar, içlerinde olanı gizledikleri için, zamanla sorgulama yetilerini kaybetmekte ve kendi değerlerine

⁵³² Haşır suresi 59/11.

⁵³³ Müslim bin Haccac, *Müsned’i Sahih el Muhtasar*, Tah. Muhammed Fuad Abdulbaki, Bab-ı Tahrimu’l ulm, Dar’ul İhya et-Turas El Arabi, Beyrut, C. 4, s. 1987(2564).

⁵³⁴ Seyyid Kutup, *Fizilal’ı Kur’an*, C. 14, s. 500.

değer katmaktan ziyade, toplumun onları yönlendirdiği doğrultuda akıp gitmeyi tercih eden bir pozisyona düşmüş olmaktadır. Kur'an bu durumu, nifak olarak nitelirmektedir. Bu sebeple ayet, münafıklardan bir örnek verilerek açıklanmıştır. Çünkü onlar kalplerinde olan nifakı gizlemişlerdir.⁵³⁵

Sıdk değerine en uzak olan insanlar münafıklardır. Münafıklar kendilerini yalancılık sıfatıyla donattıkları için, insanların en aşağısı kabul edilmişlerdir. Bu sebeple, cehennem en alt tabakasında yer alacaklardır. *“Şüphesiz ki münafıklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar. Onlara bir yardım edici de bulamazsın.”*⁵³⁶ Çünkü onlar yalanlarını ve yeminlerini kendileri için bir kalkan olarak kullanmışlar ve bu şekilde kendi şereflerini korumaya çalışmışlardır. Sıdk değerine en uzak olan ve yalancılığın müşahhas bir örneği kabul edilen münafıkların yalanları kalplerinde gizli ve örtülü olduğu için, insanlar da kalpte gizli olanları bilmemeleri sebebiyle, Allah Kur'an'da bir sureyi tamamen yalanlarını gizleyen münafıklara ayırmıştır. Bu surenin ayetlerinde münafıkların kalplerinde olanları nasıl açığa vurdukları ve onların davranışlarından nasıl tanınacağı, mükemmel bir şekilde öğretilmektedir. Evet, insan kalplerde olanı bilemez, fakat kalplerde olan çoğu zaman sözlere yansımaya dahi, davranışlara yansır. Kur'an müminleri eğitirken; münafıklar üzerinden, yalancıların genel özelliklerini ortaya koymuş ve bu şekilde doğruluğu hayatına esas kılmış insanların, onları kolay bir şekilde anlamalarını sağlamıştır. Çünkü Allah, aynı zamanda bu yalancıların kalplerinde gizlediklerinin ortaya çıkmasını dilemiştir. *“Allah seni affetsin. Doğru söyleyenler kimler, gerçekten yalancılar kimlerdir, bunların iyice belli olmasını beklemeden niçin onlara izin verdin?”*⁵³⁷ Ayette de görüldüğü gibi yalancıların kimler olduğunu bilmek, önemli bir sorumluluktur. Bu bilgiye ulaşmak için elbette ki onların kalplerine vakıf olmak gerekmez. İnsan ancak onları davranışlarından tanır. Münafikun suresinin ve Kur'an'ın birçok ayetinin bize öğrettiğine göre, genel olarak sözünde sadık olmayan, içi dışı bir olmayan yalancıların, özelde de münafıkların özellikleri, şu maddeler halinde toplanabilir:

⁵³⁵ Taberi , *Camiu'l Beyan fi Te'vili'l Kur'an*, C. 23, s. 390.

⁵³⁶ Nisa suresi 4/145.

⁵³⁷ Tevbe suresi 9/43.

1. Onların kalplerinde taşıdıklarıyla dilleri birbirine uymadığı için bol bol yemin eder ve kalplerini söylediklerine şahit kılarlar.⁵³⁸
2. Söyledikleri yalanlarla hedefledikleri şey, insanları aldatmak ve kendilerini dosdoğru olan yoldan alıkoymaktır. Bu sebeple kötülüğü emreder, iyilikten sakındırırlar.⁵³⁹
3. Onlar dış görünüşlerine ve mala mülke aşırı derecede önem verirler.⁵⁴⁰
4. Konuştuklarında söz sanatlarını aşırı derecede kullanmaya önem verir. Çok konuşur çoğu zaman kimseye söz vermezler. İnsanların kendilerini dinlemesi hoşlarına gider.⁵⁴¹
5. Sözlerini ve bedenlerini etkileyici kılmak için çalışırlar fakat anlayışları kıttır. Bu durumlarıyla onlar sanki ipek elbiseler giydirilmiş kütükler gibidir. Aynı zamanda insanlara gösteriş yapmayı çok severler.⁵⁴²
6. Benmerkezcidirler. Bu sebeple çevresindeki her şeyi kendi aleylerine zannederler. Bu sebeple kendilerinden ve çevresindeki insanlardan emin değillerdir. Şüphe içerisinde bocalayıp dururlar.⁵⁴³
7. Kibirli ve kendini beğenmişlerdir. Her konuda kendilerinin isabetli davrandığını düşünür ve yanlışlarını kabul etmezler.⁵⁴⁴
8. Diğer insanları küçük görür hatta onları çoğu zaman “akılsızlıkla” itham ederler. Bozgunculuk yaparlar, fakat kendilerinin ıslah edici olduklarını iddia ederler.⁵⁴⁵
9. Tövbeye asla yanaşmazlar. Kendi hatalarını kendilerine dahi itiraf etmekten çekinirler.⁵⁴⁶
10. Birçok olayı maddi gözle değerlendirirler ve maddi bir güç olmadan hiçbir adım atılmayacağını zannederler. Fedakârlıktan kaçınırlar.⁵⁴⁷
11. Anlayışsızdırlar. Olayları sadece günübürlük idrakleriyle yorumlarlar. Bakış açıları dardır.⁵⁴⁸

⁵³⁸ Münafikun suresi 63/2; Tevbe suresi 9/74-96.; Maide suresi 5/53.

⁵³⁹ Münafikun suresi 63/2; Bakara suresi 2/9.;Tevbe suresi 9/55-67-85.

⁵⁴⁰ Münafikun suresi 63/4; Tevbe suresi 9/55-85.

⁵⁴¹ Münafikun suresi 63/4.

⁵⁴² Münafikun suresi 63/4.; Nisa suresi 4/142.

⁵⁴³ Münafikun suresi 63/4; Tevbe suresi 9/45.

⁵⁴⁴ Münafikun suresi 63/2; Bakara suresi 2/206.

⁵⁴⁵ Bakara suresi 2/9-10-11-12.

⁵⁴⁶ Münafikun suresi 63/5

⁵⁴⁷ Münafikun suresi 63/7-8

12. İzzeti ve değeri Allah'ın dışında olan şeylerde ararlar.⁵⁴⁹
13. Hesapları dünyalıktır. Bütün planlarını ölmek üzere yaparlar. Üzerlerine bir felaket gelmesinden, savaştan ve savaşmaktan aşırı derecede korkarlar. Ölümden sonraki hesabı düşünmezler.⁵⁵⁰
14. Gizli gizli konuşmayı, başkalarıyla alay etmeyi ve dedikodu yapmayı severler.⁵⁵¹
15. Söz verdiklerinde sözlerinde durmaz, sözlerini bozarlar.⁵⁵²

Allah resulü de (s) münafıkların alametini sayarken özelliklerinin hepsini doğruluk değerine uymamaları üzerine bina etmiştir. “Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler, söz verince sözünden cayar, kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder.”⁵⁵³ Münafıkun suresinin son ayetlerinde insanı yalana götüren ve yavaş yavaş münafıklığı doğru bir eğilime sürükleyen amellerinde önü kesilmek istenmiştir. Kur'an en önemli özelliği yalancılık olan bu hastalığın teşhisi belirtileri ve tedavisinde çok önemli bilgiler vermiştir. Münafıklık, bizzat Kur'an'ın teşhisiyle bir hastalıktır.⁵⁵⁴ Bu hastalığın kişide ki en önemli belirtisi yalancılıktır. İnsana yalancılığın en fazla bulaştığı noktalar ise, duygu tüketiminde itidalden uzaklaşıldığı dönemlerdir. Bu duygular, genellikle mal ve evlat sevgisi özelinde kendisini gösterir. Kişi evlatlarını ve elde ettiği mallarını, Allah'ın bir lütfü olarak görürse; bu mallar ve evlatlar arttıkça Allah'ı zikretmesi ve ona yönelmesi de artacaktır. Fakat kişi malları ve evlatları, sadece kendi kazanımlarının bir sonucu olarak kabul ederse, bu durumda elinden gitmemesi için her şeyi yapmayı göze alacaktır. Bu göze alma işi de yalana davetiye çıkarmaktır. Yine bu durum kişiyi, infak etmekten ve yardıma muhtaç olanların yardımına koşmaktan da alıkoyar. Bu yüzden Münafıkun ayetinin sonunda müminler bu noktada uyarılmış ve nifaka götüren temel unsurların neler olduğu öğretilmiştir. “*Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ın zikrinden alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır. Sizden birinize ölüm gelip de: 'Rabbim, beni yakın bir süreye (ecele)*

⁵⁴⁸ Münafıkun suresi 63/8; Bakara suresi 2/17-20.

⁵⁴⁹ Münafıkun suresi 63/8; Nisa suresi 4/139.

⁵⁵⁰ Ali İmran suresi 3/ 154-156.; Nisa suresi 4/66-77.; Maide suresi 5/52.; Tevbe suresi 9/44.

⁵⁵¹ Nisa suresi 4/114-140.;Tevbe suresi 9/64.

⁵⁵² Bakara suresi 2/27.Tevbe suresi 9/77.

⁵⁵³ Buhari *el Camiu'l Sahih*, hadis no: 33, C. 1, s. 16.

⁵⁵⁴ Bakara suresi 2/10. “*Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalığını arttırmıştır. Yalan söylemelerine karşılık onlara elem verici bir azab vardır.*”

kadar geciktirsen ben de böylece sadaka versem ve salihlerden olsam' demezden önce, size rızık olarak verdiklerimizden infak edin."⁵⁵⁵ Hüsrana uğrayan kişilerin ilk kaybedecekleri şey, insanlıktır. Çünkü insanlık, insanlığın ilk dayanağına ünsiyetle başlar. Ünsiyetini kaybeden insanlığını kaybeder. İnsanlığını kaybeden ise, bütün her şeyini kaybetmiş gibidir.⁵⁵⁶

Kur'an doğruluğun kavramsal sınırlarını belirledikten sonra, öğrenmenin ikinci basamağına geçmekte ve insanların, niçin doğru olmaları gerektiğı üzerinde durmaktadır. İnsan için sıdk niçin bir değerdir? Bu değeri elde etmesiyle ne gibi faydalar ortaya çıkacaktır ?

*"De ki: "Rabbim! Beni dâhil edeceğin yere doğruluk ve esenlikle dâhil et; çıkaracağın yerden de doğruluk ve esenlikle çıkar. Katından beni destekleyecek (kendisiyle isyan edenlere karşı zafer kazanacağım) bir kuvvet (sultan) ver."*⁵⁵⁷ Kimi müfessirler bu ayetin Allah Resulünün Mekke'den çıkıp Medine'ye gittiğinde nazil olduğunu söylerler.⁵⁵⁸ Sıdk kelimesinin ayetteki manasının selamet, iyilik ve hayırlı akıbet manasına geldiğini belirten Maverdi; kitabında bu ayet hakkında yedi ayrı tefsirden bahseder. Katade ve İbnü Zeyd bu ayette dâhil edilecek yerden kastın Medine, çıkarılan yerdeki kastın da Mekke olduğunu söylerler. Hasan el Basri ise, dâhil edilecek yerin cennet olduğunu, çıkarılacak yerden kastında Mekke'den Medine'ye hicret olduğunu söylemiştir. Tabiin'nin büyük âlimlerinden Mücahid ise dâhil edilen yerin nübüvvet makamı olduğunu söylemiş, bu makamın çıkış yerinden kastında Risalet'in tebliğı ile olacağını ifade etmiştir. Ebu Salih, bu ayeti, doğru bir şekilde dosdoğru din olan İslam'a girmek ve o dine tabii olduğu halde dünyadan ayrılmak olarak ele almıştır. Dahhak ise, ayetteki mananın Mekke'ye emin bir şekilde girmek ve oradan emin bir şekilde çıkmak şeklinde olduğunu ifade etmiştir. İbni Abbas, ayetin tefsirini doğruluk üzerine kabre girmek ve yine doğruluk üzerine kabirden kalkmak olarak ifade etmiştir. Daha sonra gelen bazı müfessirler de ayetin umumunu esas alarak, ayetten; Allah'ın emrettiğı şeylere itaat dairesine girmeyi ve Allah'ın nehyettiğı masiyetlerden uzaklaşıp çıkmayı anlamışlardır. Aynı şekilde

⁵⁵⁵ Münafıkun suresi 63/9.

⁵⁵⁶ Kutup, Fizilali Kur'an, C. 14, s. 508.

⁵⁵⁷ İsra suresi 17/80.

⁵⁵⁸ Muhammed bin Ali el Vâhidî, *Tefsirül Basît*, İmadetül Bahsül İlmi, Suudi Arabistan, 1430H., C. 13, s. 448.; Muciriddin bin Muhammed İlimi el Makdisi El Hanbeli, *Feth-ur Rahman fi Tefsiril Kur'an*, Tah: Nureddin Talib, C. 4, Darun Nevadir, Şam, s. 124.

ayetin; “...katından beni destekleyecek bir kuvvet ver.” şeklindeki bölümü de çeşitli şekillerde tefsir edilmiştir. Katade, bu kuvveti kendisiyle asilerin kahredileceği aziz bir mülk olarak tefsir ederken, Hasan-ı Basri buradaki kuvvetin (sulta), kâfirleri kılıçla, münafıkları ise İslami hadlerin ikame edilmesiyle susturacak güçlü bir hâkimiyet olduğunu söylemiştir. Maverdi, bu gücün kalpleri yumuşaklıkla, asi bedenleri ise kılıçla kendine bağlayan bir güç olabileceğini söylemiştir.⁵⁵⁹

Ayet ister nüzul sebebi esas alınarak tefsir edilmiş olsun, isterse umumi manası göz önünde bulundurularak ele alınmış olsun; her iki yönüyle de doğruluğun asla vaz geçilemez, mutlak bir değer olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Burada Kur’an, yapılması gereken bir dua üzerinden, doğruluğun önemine ve kişinin doğruluktan ayrılmadığı müddetçe ulaşabileceği maddi ve manevi derecelere dikkat çekmiştir. Birçok ayette olduğu gibi Allah, bu ayette de kullarına söylemeleri gereken şeyleri en güzel nasıl söyleyebileceklerini öğretmiştir. “Ayet; Peygamber efendimizin şahsında bütün Müslümanlara seslenerek fiili olarak sözle yapmaları gereken bir duayı öğretmiştir. “*De ki...*” emriyle başlayan ayet, doğrulara sıkıca sarılan ve dosdoğru yaşamaya azmeden insanların kalplerindeki duayı, en mükemmel şekilde nasıl dillendireceklerini öğretir. “*De ki: Rabbim! Beni dâhil edeceğin yere doğruluk ve esenlikle dâhil et; çıkaracağın yerden de doğruluk ve esenlikle çıkar. Katından beni destekleyecek (kendisiyle isyan edenlere karşı zafer kazanacağım) bir kuvvet (sultan) ver.*” İnsanın gireceği yere doğrulukla girme veya çıkacağı yerden doğrulukla çıkma duası, elbette ki doğruluktan hiçbir zaman ayrılmama duası olarak anlaşılabilir. Fakat ayette doğruluktan ayrılmamanın teorik veya nazari yönüne değil, asıl olması gerekene, yani pratik ve ameli yönüne işaret vardır. Girmek ve çıkmak bir eylem, bir hareket bildiren kelimelerdir. Bu noktadan bakıldığında, doğruluğun sadece bilişsel bir faaliyet olmadığı, her duyguda, her eylemde, her harekette doğruluğun dikkate alınması gerekliliği ortaya çıkar.

Kur’an doğruluğun hedeflerini, bilişsel, duyuşsal ve ameli boyutta açıklamış, doğruluğun içeriğini hayat içinden örneklerle vermiş, insanın kendi değerlendirmesini de kendisine bırakmıştır. Gündeme getirdiği değerlendirme sorusu o kadar açıktır ki insanın bu durumda kendini kandırmasının veya doğruluk

⁵⁵⁹ Maverdi, *Tefsiri Maverdi*, Tah: İbni Abdul Maksud bin Abdurrahim, C. 3, Dar-ul Kutub El İlmiyye, Beyrut, s. 267.

konusunda başka bir düşünceye sığınmasının imkânı yoktur. Kur'an'ın insanın doğruluğunu kendisi test etmesi için sorduğu soru gerçekten çok çarpıcıdır. “... *Eğer siz doğru sözlülerden iseniz ölümü dilerse ya!*”⁵⁶⁰ Çünkü eylemlerinin ve düşüncelerinin doğru olduğuna inanan kişinin, ölümden ve hesaptan bir korkusu olmayacaktır. Bu hakikatten hareket ederek, Ebu Said Kuşeyri şöyle demiştir. “Sadık, (ansızın ölüm gelince) içi açıkça (zahiri batınına mutabık olduğu için) utanmayan ve ölümü rahat bir şekilde karşılayandır.”⁵⁶¹ Burada doğruluğun hedefinin sadece toplum içinde bir görüntüden ibaret olmadığı görülmektedir. İnsanın kendi hakikatini, en iyi kendinin bileceği vurgulanmakta ve değerlerin, tam anlamıyla içselleştirilmiş bir düzeye ulaşması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu şekilde insan, arzu edilen değere ulaşıp ulaşamadığı noktasında kendisini test edip, yine bizzat kendisinden dönüt alabilir. Haris el Muhasibi'ye doğruluğun alameti sorulduğunda, o bu değer ulaşması gereken son noktayı işaret etmiş ve şöyle demiştir. “*Sadık o kimsedir ki (ortaya koymuş olduğu doğru sebebiyle) halk nezdindeki itibarının hepsi insanların gönlünden çıksa buna hiç aldırılmaz. Sahip olduğu güzel amellerin ve doğruluğun bir zerresine bile içinde bulunduğu toplumun itibar edip etmemesine itibar etmez.*”⁵⁶² Burada vurgulanmak istenen, doğruluk gibi mukaddes bir değer evrensel olduğu ve toplumun itibar edip etmemesine göre değişmeyeceğidir. Çünkü yalancılıkla özdeşleşmek insaniyetten tamamen soyutlanmak olarak kabul edilmiştir. Çünkü insan yalan söylediğinde konuştuğuna güvenilmez. İnsanların birbirleri ile iletişim sağlamak için kullandığı en önemli özelliği konuşmaktır. Sözüne güvenilmeyen kimsenin konuşmaları yok hükmündedir. Bu durumda konuşup konuşmaması bir şey ifade etmez. Konuşmasından bir fayda elde edilemeyen kimsenin hayvandan farkı kalmaz. Bu kişi hayvanlara eşit, belki de onlardan daha aşağı bir konuma düşer. Çünkü hayvanların lisanlarından yararlanılmasa dahi en azından onların lisanından zarar gelmez. Oysaki yalancının bir yararı olmadığı gibi zararı da oldukça fazladır.⁵⁶³ Kur'an şöyle

⁵⁶⁰ Bakara suresi 2/94.

⁵⁶¹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 293.

⁵⁶² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 295.

⁵⁶³ İsfahânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, s. 226.

buyurmaktadır: “ *Onlar hayvanlar gibidirler, belki gittikleri yolda daha da şaşkındırlar.*”⁵⁶⁴

Sosyal öğrenme kuramında Albert Bandura'nın da işaret ettiği gibi; insanlar genellikle diğer insanları seyrederek, gözlem yaparak ve bazı insanları da model olarak öğrenirler. Bu nedenle öğrenme; başkalarını gözlemleyerek çevreden öğrenme ve toplum içinde toplum için öğrenme şeklinde tezahür edebilir. İnsan bazı şeyleri deneme yanılma yoluyla öğrenirken, birçok şeyi de toplum içerisinde gözlemleyerek öğrenmektedir.⁵⁶⁵ Kur'an insanın bu özelliğini göz ardı etmemiş ve insani değerlerin öğrenilmesinde, toplum içerisinde İslami değerleri içselleştirmiş olan bireyleri, birer model olarak göstermiştir. Hatta model olarak işaret etmekle kalmamış, öğrenme ortamlarının sağlıklı bir şekilde oluşabilmesi için bu tür insanlarla beraber olmayı emretmiştir. Kur'an “sıdk” gibi değer ifade eden davranışları överek pekiştirmiş ve aksi şekilde davranarak yalana yönelenleri kınamıştır. Bu şekilde insanların pekiştirilen ve cezalandırılan davranışları bilmeleri ve olumlu davranışları sergileyenleri gözlemleyerek onlardan öğrenmeleri hedeflenmiştir. Bu şekilde öğrenmenin bilişsel davranışsal ve çevresel faktörlerin etkisinde gerçekleştiği göz ardı edilmemiş, her bir alan hakkında, insanların öğrenebilmeleri için ulaşabilecekleri yeterli veriler ortaya konulmuştur.

فَاسْتَقِيمْ كَمَا أَمَرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“*O halde sen Allah'a dönenlerle birlikte emr olunduğun gibi dosdoğru ol.*”⁵⁶⁶

Sadık kelimesi “doğru kişi” manasına gelir ve sıdk kökünden türetilmiş bir isimdir. Sadık, sözlerinde doğruluk bulunan kişi demektir. Sıddık ise, sadık kelimesinin mübalağalı halidir. Sıddık, kendisinde doğruluk bir değer haline gelmiş kişi demektir ve dosdoğru olan kişi manasına gelir. Doğruluğun en aşağı derecesi vakıya uygun olmasıdır. Bundan dolayı “sıdk, sözün öze uygun olmasıdır.” denilmiştir.⁵⁶⁷ Münafıkların özleri ve sözleri birbirini tutmamaktadır. Müminlerin

⁵⁶⁴ Furkan suresi 25/44.

⁵⁶⁵ İ. Korkmaz, “Sosyal Öğrenme Kuramı”, (Ed. Binnur Yeşilyaprak), Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi, Pegema Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 156.

⁵⁶⁶ Hud suresi 11/112.

⁵⁶⁷ Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 292.

söyledikleri ve kalplerinde olan birbiri ile aynı olduğu için Kur'an onlar için sıddık vasfını kullanmıştır. Aynı zamanda sıddık olmak, peygamberlerin en önemli değerlerinden biridir.⁵⁶⁸ Nitekim Peygamberimiz (s) şöyle buyurmuştur: “*Doğruluk iyiliğe(birr), iyilikte cennete götürür. Kul, sürekli olarak doğru söyler ve doğruyu (sıdk) ararsa, Allah indinde sıddık olarak yazılır. Yalan söyler ve yalanı ararsa Allah nezdinde yalancı olarak yazılır*”⁵⁶⁹

Toplumsal yapının ayakta durabilmesi için en önemli özelliklerden biri de o toplumda sıdk değerinin hâkim olmasıdır. Sıdk değerini taşımayan insanların, birbirlerinin sözlerine güvenmediği bir toplumda insani ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürümesi imkânsızdır. Aynı şekilde sosyal yaşamın olmadığı yerde sıdktan ve sıddıkların değerinden de söz edilemez. Bu yönüyle sıdk, bireysel olduğu gibi aynı zamanda toplumsal da bir değerdir. Sıddık olan kişiler, o toplum içinde şahitler olmaya en layık olan kişilerdir. Bu sebeple, doğruluğun âlemin bekası için en önemli unsurlardan birisi olduğu, eğer ortadan kalkacak olursa, dünyanın düzenini ve bekasını sağlamanın mümkün olmayacağı, bütün şeriatların sistemlerinin, hukuk normlarının batıl olacağı söylenmiştir.⁵⁷⁰ İşte bu yüzden nebilerin en önemli özellikleri buldukları toplumda sıddık kişiler olmalarıdır. Ayette, “*Kitapta İsmail’i de an, şüphesiz ki o bir sıddık ve bir nebî idi.*”⁵⁷¹ buyurularak, İsmail (a.s)’ın şahsında nebilerin aynı zamanda sıddıklar olduğuna vurgu yapılmıştır.

Kur'an, doğrunun ve doğruluğun bireysel olarak ortaya koymasının yanında, doğruluğun toplumda yaygınlaşması ve doğruluk yolunu tutanlarla beraber olunması yönünde de emirler vaz etmiştir. Doğum öncesinden başlayarak hayatı boyunca içinde bulunduğu ortamdan etkilenen insan, iyilerle ve doğrularla beraber oldukça doğruluğun ve iyiliğin kıymetini daha çok anlayacak, hayatına ve eylemlerine doğruluğu(sıdk) hâkim kılmaya çalışacaktır. “*Ey iman edenler Allah’tan korkun ve sadıklarla beraber olun*” ayeti, ilişkilerde ve toplumsal yaşantıda içinde bulunduğumuz çevrenin önemine dikkat çekmekte, toplumsal çevremizi oluştururken belli sınırları korumamız gerektiğini ortaya koymuştur. Çünkü insanlar hayvanlardan farklı olarak kendi çevrelerini kendileri seçebilirler. Aynı zamanda içinde

⁵⁶⁸ Meryem suresi 19/41-54.

⁵⁶⁹ Buhari, *el Camiu’s-Sahih*, Kitabı’l Edeb hadis no:6094, 1422, C. 8, s. 25.

⁵⁷⁰ İsfahânî, *İslam’ın Ahlak İlkeleri*, s. 226.

⁵⁷¹ Meryem suresi 19/4.

buldukları toplumdan etkilenir ve etkilerler. Allah merkezli bir hayatı seçen ve Allah'ın istediği şekilde yaşamaya çalışan kimse, Allah'ın sevdiklerini sevmek ve Allah'ın beraber olduğu kişilerle beraber olmak durumundadır. Bu şekilde doğru bir yaşantıya ulaşabilir. *“Şüphesiz ki Allah sadıklarla beraberdir”*⁵⁷² Değerlerini Allah'ın belirlediği kul, Allah'ın değerli gördüğünü değerli görür ve onun istediği doğrultuda bir hayata razı olur. Ayetten de anlaşıldığı üzere kişi Allah'ın yanında değerli olması ve Allah'ın kendisi ile beraber olması için doğruluğu ilke edinmesi gerektiği gibi, doğru olan kişilerle de beraber olmalıdır. Çünkü Rabbinin yanında olmak isteyen kişinin, Rabbinin beraber olduğu kimselerle beraber olması da iyi ve arzu edilecek bir durumdur. Aynı zamanda doğruluk, sözde ve fiilde Allah'ın ahbine vefa göstermek olarak kabul edilmiştir. Çünkü ayette, *“..onlar ki Allah ile yapmış oldukları muahedeye sadık kalırlar.”*⁵⁷³ buyurmuştur. Peygamberimizden gelen sahih bir rivayette de Allah resulü (s) şöyle buyurmaktadır. *“Kul, sürekli olarak doğru söyler ve doğruyu(sıdk) ararsa, Allah indinde siddik olarak yazılır. Yalan söyler ve yalanı varsa Allah indinde yalancı olarak yazılır”*⁵⁷⁴

İnsan sosyal bir varlık olması sebebiyle, karşılıklı etkileşim sonucu başkalarının davranışlarını gözlemlemesi ve model alması sonucunda öğrenmeler gerçekleşir.⁵⁷⁵ Sadıklarla beraber olma emri, insanları doğruluğu ilke edinmiş insanlarla beraber olmaya, onları model almaya yönlendirmiştir. Ayrıca bu emir insanların birbirinden öğrenmesinin de gerekliliğine işaret etmektedir. Çünkü insan bu şekilde daha kolay öğrenir. İnsanların öğrenmesi tek yönlü değildir. Öğrenmenin bilişsel, davranışsal, duygusal ve çevresel faktörleri vardır. Her bir faktör diğerleriyle iletişim ve etkileşim halindedir. Gündelik hayatta öğrenmelerimizin birçoğu model alma yoluyla gerçekleşmektedir.⁵⁷⁶ Sadıklarla beraber olmak, onları bir model olarak kabul etmek ve onların davranışlarından bir şeyler öğrenmeye çalışmak, sosyal öğrenme açısından önemlidir. Model alınacak olan bir kişinin davranışlarını öğrenebilmek için ilk ve en önemli adım, öğrenenin modelin davranışlarına dikkat etmesidir. Ayette geçen sadıklarla beraber olma emri, model öğrenmenin ilk aşaması olan dikkat aşamasının harekete geçmesi açısından önemli bir adımdır.

⁵⁷² Bakara suresi 2/153.

⁵⁷³ Ahzab suresi 33/23.

⁵⁷⁴ Buhari, *el Camiu'l Sahih*, C. 8, s. 25.

⁵⁷⁵ Mustafa Bayrakçı, “ Sosyal Öğrenme Kuramı ”, s. 198-210.

⁵⁷⁶ Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, s. 176.

Nasîruddin Tusi iyi arkadaş edinme konusunda eserinde şunları söyler: “*Nefis iyi ve erdemli olup, nail olmaya ve mutluluğu kazanmaya gayretli olduğunda, onun sahibinin bu durumları muhafazasına ve bu adetlerin sürdürülmesine götüren işlere önem göstermesi zorunlu olur. Tıp ilminde sağlığın korunmasının kuralı, mizaca uygun olanı kullanmak olduğu gibi nefsin sağlığının korunmasının kuralı da kişinin zikredilen özelliklerde kendisine benzeyen ve ortak olan kimselerle oturup kalkmayı (muaşeret) ve arkadaşlığı tercih etmesidir. Çünkü oturup kalkma ve arkadaşlığın etkisi kadar hiçbir şey nefsi daha fazla etkilemez. Bu nedenle de insanın böyle övünecek şeylerle süslenmiş kimselerle samimiyet ve birliktelikten (mücaleset), özellikle de kötü ve kusurlu kimselerle, yani aptalca davranış ve kabalıkla şöhret kazanan ya da gagesini şehvetin iğrençliklerine doğru veya çirkin lezzetleri elde etmeye harcayan kimselerle arkadaşlıktan sakınması gerekir. Çünkü bu taifeden uzaklaşmak sağlığını koruyan kimse için en önemli şart ve zorunlu bir şeydir.*”⁵⁷⁷

Bu sebeple Kur’an eğitim sisteminde sıdk önemli bir yer tutmakta, hatta insani değerlerin en temel görünümünü ortaya koymaktadır. Kur’an’ın temel gayelerinden biri de özü sözü bir dosdoğru insanlar yetiştirmektir. Doğruluğun değeri ve önemi ancak doğru insanlardan öğrenilir. Ancak sıdk değerini en üstün değer olarak kabul eden ve özü ve sözüyle doğru olan insanlar, şahsiyetlerini koruyabilirler ve şahsiyet parçalanmasından emin olurlar.⁵⁷⁸

4.6.2.Hakkaniyet

Doğruluğun bir başka görünümü de hakkaniyettir. Çünkü gerçekliğin iki yönü vardır. Bunlardan biri sıdk, bir diğeri de hakk’tır. Sıdk hakkın dile gelmesi söze yansması olarak kabul edilir. Hakk gerçeğin nesnel yanını temsil eder. Kullanılan sözler ancak hakka dayandığında referansını haktan aldığı anda doğruluk vasfına ulaşabilirler. Gerçek bir söylem, dilin hakka uygun bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Çünkü Kur’an’a göre vahy hakkın ta kendisidir. Yine Allah’ın isimlerinden biri de Hakk’tır. O halde Allah’tan insanlara doğru bir şekilde ulaşan haber de mutlak hak olacaktır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ Nasîruddin Tusî, *Ahlak-ı Nasırî*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 136.

⁵⁷⁸ Bayraklı, *Kur’an Ahlakı*, s. 246.

⁵⁷⁹ Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 170- 171.

İnsanlığın birliğini sağlayacak temel manevi ilke, hakka duyulan sadakat ve hakkaniyettir. Hakka ve hakikate dayanan temelini ve ilkelerini haktan alan bir toplumun oluşturulması gerekliliği konusunda Kur'an-ı Kerim'den birçok referans vardır. Kendi aleyhimize çocuklarımızın, akrabalarımızın ve yakınlarımızın zarar görmesi pahasına olsa dahi her halükarda hakkı korumamız ve hakikate dosdoğru bir şekilde bağlanmamız öğütlenmiştir. Kur'an hakkaniyete dayanmayan bir ölçüyü kabul etmediği gibi bu türden sayılabilecek ölçüleri de batıl kabul ederek onları reddeder. İslam bütün kudretin Allah'a ait olduğunu ve iktidar sahiplerinin hâkimiyeti kendileri için değil, Allah'ın ismi ve gösterdiği hedefleri yüceltmeleri için kullanmalarını öğütler.⁵⁸⁰

Kur'an'ın hakkaniyet öğretisi hak kavramının önemi üzerine durmakla başlar Kur'an öncelikle hakkın ne olduğunu ortaya koyar. Buradan hakkın önemi ve değeri anlaşılır. Kur'an; "*Allah hakkın ta kendisidir*"⁵⁸¹ demektedir. Yani gerçeği ve doğruyu arıyorsanız, doğru yerdesiniz. Çünkü Allah hakkın ta kendisidir. Onun beyanı haktır, onun sözü haktır, onun vaadi haktır, onun öğrettiği haktır. Hak adına ne varsa ondadır ve ondandır. Haktan gelen bir haber konusunda şüpheye düşmek veya o haberi yetersiz görerek başka delillere sarılmak yersizdir abestir. Bu sebeple bir başka ayette Hz. İsa'nın kıssası anlatılmış ve ardından "*Hak Rabbindedir öyleyse kuşkuya kapılanlardan olma*"⁵⁸² buyurulmuştur. Çünkü insan bir şeye kuşku ile yaklaşırsa ondan alması gerekeni alamaz. Aynı zamanda ondan aldığı şeyde onu tatmin etmez. Bilginin kaynağına güven yoksa bilginin kaynağı sorgulanıyorsa, bu durumda öğrenmenin olamayacağı açıktır. Bu sebeple insan öncelikle elde edeceği bilginin kaynağına güvenmeli ve ardından bilgiyi bu kaynak üzerinden elde etmelidir.⁵⁸³ Örneğin; bilimsel bilgi ile gerçeğe ulaşacağından kuşku duyan bir insanın, bilimsel metotları kullanması, bu metotlarla ulaştığı sonucu gerçek olarak kabul etmesi abestir. Çünkü bu kişi bilimsel metodun kendisini doğruya ve gerçeğe götüreceğinden kuşku duymaktadır. Hakkı arayan ve hakka tabi olmak isteyen bir insanın da haktan kendisine ulaşan bir bilgi hakkında kuşkuya kapılması abes olur.

⁵⁸⁰ Musa Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s. 14.

⁵⁸¹ Hac suresi /62.

⁵⁸² Ali İmran 3/60.

⁵⁸³ Yunus suresi 32. "*İşte o Allah sizin Hak Rabbinizdir. Hak olanın dışında başka ne vardır. O halde nasıl çevriliyorsunuz ?*"

Mademki Allah hakkın kendisidir, bu durumda hakka tabii olmak, hakkın yanında olmak, her zaman haktan ve haklıdan yana olmak ta; Allah'la beraber olmak şeklinde anlaşılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın hitabına gönül veren insanlar için belki de en önemli değer "hakkaniyet" olmaktadır. Hakkın hakkını teslim etmek, doğruluğun en önemli belirtilerinden biridir. Hakkı ve hakikati gizleyenlerin doğru olması ve doğrudan yana olması düşünülemez. Hakkaniyet olmadın ve hak kavranmadan, en önemli insani değerlerden biri olan adaletin de gerçekleşmesi düşünülemez. Çünkü adalet hak ile kaim olur. Adalet terazisinin doğru tartması için, tartan kefesinde hakkın olması gerekir. Hak doğru tespit edilmemişse adaletin gerçekleşmesi imkânsızlaşır.

وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ

*"Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır."*⁵⁸⁴ Ayet adaletin ancak hak ile gerçekleşeceğini göstermesi açısından yeterlidir.

Kur'an'ın belirleyici temel kavramlarından biri olan hak kelimesi, sözlükte çeşitli manalara gelmektedir. Bunlardan biri "mutabakat, muvafakat ve uygunluk" anlamlarına gelmesidir. Bir diğeri ise hak kelimesi bir şeyi hikmetin gerektirdiği şekilde var eden demektir ki bu şekilde kullanımı Allah'a hasır.⁵⁸⁵

*"Hak geldi batıl zail oldu Şüphesiz ki batıl yol olmaya mahkûmdur"*⁵⁸⁶

Kur'an hakkaniyeti niçin ayakta tutmamız gerektiği konusunu birçok ayetiyle bize öğretmiştir. Bu şekilde ahlak değerinin bilişsel altyapısını oluşturmuş, bu değerinde elde edilmesinin niçin ve neden önemli olduğu açıkça ortaya konulmuştur. İlk olarak doğruluk, bizzat yaratıcı tarafından Kur'an'ın muhataplarına emredilmiş bir hakikat olduğunun bilinmesi istenmiştir. *"Onun için sen, emr olunduğun şekilde, beraberinde tevbe edenlerle dosdoğru hareket et. Aşırı gitmeyin; çünkü Allah, yaptıklarınızın hepsini kemaliyle görücüdür."*⁵⁸⁷ Burada doğruluğun bir değer olarak kabul edilip, aynı zamanda da uygulanmasına da işaret edilmiştir. Açık veya gizli olarak her durumda doğruluktan sapılmaması istenmiş, doğruluktan sapmanın haddi

⁵⁸⁴ Araf suresi 7/181.

⁵⁸⁵ Yunus suresi 10/30. " Gerçek dostları olan Hakka (Allah) döndürüldüler."

⁵⁸⁶ İsra suresi 17/81.

⁵⁸⁷ Hud suresi 11/112.

aşmak ve tuğyanla sonuçlanacağı vurgulanmıştır. Ayet, iki emri bir araya getirmiştir. Bunlardan birincisi emir kipi ile gelmiş biri ise haber olarak ifade edilmiştir. Bu durum istikamet üzere dosdoğru olmanın Allah için hakkı ayakta tutmanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. “*Emr olunduğun gibi dosdoğru ol*” sözü, amelleri de itikadı da içine alan kuşatıcı bir sözdür. Bu emrin hem ameli hem de düşünsel boyutları vardır. Her ikisinde de dosdoğru olunması istenmiştir. Şüphesiz ki her durumda hakikati ayakta tutup, istikamet üzere olmak akliselim kişiler için külfetli bir iştir. Çünkü insan zayıf olarak yaratılmıştır⁵⁸⁸ ve her durumda ifrat ve tefrite yönelme durumundadır. Bu sebeple gerek düşüncede gerek his ve arzularında ve gerekse fiillerde her durumda istikamet üzere kalmak, devamlı şekilde bir iç muhasebe gerektirir.⁵⁸⁹ Burada her durumda istikamet üzere olmak emredilmiştir ki bu tıpkı yeme içme gibi her ortamda ve her zamanda doğruluk üzerine olmayı gerektirir.⁵⁹⁰ Hatta Allah resulü (s) bu ayet indikten sonra ayetteki emrin önemine dikkat çekmiş ve “*Hud suresi ve kardeşleri beni ihtiyarlattı*”⁵⁹¹ demiştir.

4.6.3. Emanet

Doğruluk esası üzerine şekillenen İslami değerlerin en önemlilerinden biri emanettir. İnsanı, Allah indinde değerli kılan en önemli özellik olan iman dahi kelime kökeni olarak emniyet ve emanet üzerine bina edilmiştir. Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen iman “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” manasına gelir.⁵⁹²

Toplumda güven duygusunun temeli, eğitim ortamlarına bağlı olarak gelişir. Güven insanın temel ihtiyaçlarındandır. İnsan doğum öncesinden başlayarak hayat boyu süren bir seri değişiklikler içerisinde gelişir. İnsanın sosyal gelişiminde özellikle ilk çocukluk ve ergenlik döneminin büyük önemi vardır. Özellikle bebeklik döneminde çocuğun en önemli ihtiyaçlarında bir sevgi ve güvendir. Çocuğun bu

⁵⁸⁸ Nisa suresi 4/28.

⁵⁸⁹ Razi, *Mefatihü'l Gayb*, C.18, s. 406.

⁵⁹⁰ Abdurrahman b. Temam b. Atiyye el Muharibi, *el Muharriru'l Veciz fi Tefsiri'l Kitap*, Tah: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1422H., C. 3, s. 211.

⁵⁹¹ Ebu'l Kasım Taberani, *el Mu'cemi'l Kebir li't Taberani*, Hadis No: 790, Tah: Hamdi b. Abdulmecid Selefî, C. 17, Mektebetü ibni Teymiyye, Kahire, s. 286.

⁵⁹² Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV, Ankara, 2000, s. 212.

kritik döneminde güven ihtiyacı karşılanmazsa daha sonraki hayatında güven bunalımı yaşayabilir.⁵⁹³

4.6.4.Ahde Vefa

Kur'an'da insani değerler içerisinde doğruluk değerinin bir başka görünümü de ahde vefadır. Kur'an akıl sahiplerinin özelliklerini anlatırken “*Onlar Allah'ın ahdini yerine getirirler ve anlaşmayı bozmazlar.*”⁵⁹⁴ buyurmaktadır. Burada Allah ahdine vefa gösterenleri övmüş ve bu insanları akıl sahibi insanlar olarak vasıflamıştır. Bu övgü ahde vefanın insanlar için bir değer olduğunun göstergesidir. Ahde vefa öncelikle Allah'a verilen sözün yerine getirilmesidir. Çünkü Allah insanlardan ruhlar âleminde bir söz almıştır. “*Hani Rabbin, Âdemoğullarının sırtlarından zürriyetlerini almış ve onları kendi nefislerine karşı şahitler kılmıştı: 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' (demişti de) onlar: 'Evet (Rabbimizsin), şahit olduk' demişlerdi. (Bu,) Kıyamet günü: 'Biz bundan habersizdik' dememeniz içindir.*”⁵⁹⁵ İnsan dünyaya geldikten sonra anne babası ve çevresinden aldığı yanlış eğitim ve hevasının tesiri ile kendisine verilen ilmin gereği üzerine yaşamamış ve ruhunu teskin edecek yoldan sapmıştır. İnsan bu haliyle Allah'a vermiş olduğu sözde durmadığı için kınanmıştır. Bu durum Kur'an'da ahde vefasızlık olarak nitelenmiştir. Ahde vefa insanın yaratılıştaki fitratına işlenmiş bir değerdir. Bu sebeple bütün insan toplulukları ahde vefayı bir değer olarak kabul etmişlerdir.⁵⁹⁶ Fakat birçoğu rablerine vermiş oldukları ahdi yerine getirmediği için, insanlara vermiş oldukları sözleri de yerine getirmeme hastalığına tutulmuşlardır. Nitekim Allah, “*benim ahdime vefa gösterin ki bende sizin ahdinize vefa göstereyim.*”⁵⁹⁷ buyurmaktadır.

İnsan psikolojisinin bir değeri öğrenmede ve onu karakter haline getirmede ne denli etkili olduğu malumdur. Bu sebeple Kur'an Ahde vefa değerini elde etmenin getireceği sonuçları da yani ahde vefa göstermenin amacını ve sonunda elde edilecek faydaları da açıkça ortaya koymuş, bu şekilde muhataplarının motive olmalarını bu değere sahip çıkmalarını dilemiştir. Kur'an'ın anlattığına göre Allah İsrail oğullarından bir ahit almış ve onlara bu ahitlerine vefa göstermeleri karşısında elde

⁵⁹³ Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 19-20.

⁵⁹⁴ Rad suresi 13/20.

⁵⁹⁵ Araf suresi 7/172.

⁵⁹⁶ Bayraklı, Kur'an Ahlakı, 237.

⁵⁹⁷ Bakara suresi 2/40.

edecekleri nimetleri bildirmiştir. Ayet şöyle diyor: “*Andolsun, Allah İsrail oğullarından kesin söz (misak) almıştı. Onlardan on iki güvenilir gözetleyici göndermiştik. Ve Allah onlara: 'Gerçekten ben sizinle beraberim. Eğer namazı kılar, zekâtı verir, elçilerime inanır, onları savunup-desteklerseniz ve Allah'a güzel bir borç verirseniz, şüphesiz sizin kötülüklerinizi örter ve sizi gerçekten, altundan ırmaklar akan cennetlere sokarım. Bundan sonra sizden kim inkar ederse, cidden dümdüz bir yoldan sapmıştır.*”⁵⁹⁸ Burada Allah ahde vefa göstermeleri durumunda İsrail oğullarına dünyadayken günahlarını örtme, ahirette ise içinde ebedi kalacakları cenneti vaat etmektedir. Eğer onlar sözlerinde dursalardı elbette ki Allah’da onlara vermiş olduğu sözde duracaktı. Fakat onların birçoğu ahitlerine vefa göstermemişler ve bu nimetlerden mahrum kalmışlardır. Oysa Allah’ın ahdine vefa göstereceğini biliyorlardı ve Allah kendisinin emrinde olan ve kendilerinin de güvenilirliğini tasdik ettikleri on iki güvenilir elçi ile bu ahdi tekit etmişti. Burada açıkça görülmektedir ki insanlara bilgi kendilerinin de emin olduğu kişiler tarafından ulaştırılmış fakat onlar bu bilgi doğrultusunda değerlere tutunmayı reddederek, ahde vefasızlık örneği göstermişlerdir. Ayetlerde de açıkça görüldüğü üzere insanlar verdiği sözü yerine getirdiği takdirde, bunun karşılığında Allah da sözünü yerine getirecektir. Bu karşılıklı ahitleşme ve karşılıklı vefanın en temel ilkelerindedir.⁵⁹⁹

Son dönem Osmanlı ulemasından Ali Seydi Efendi “söz; insanın namusunun tuğrasıdır. İnsan vaat ettiği ve söz verdiği şeyleri yerine getirmelidir.”⁶⁰⁰ demiştir. Ayrıca bu zorunluluğun dinen ve aklen delilleriyle ispatlanmış bir zorunluluk olduğunu söylemiş, insanlar için bu durumun dinen ve aklen zaruri olduğunu ifade etmiştir.

Kur’an sadece Allah’a verilen sözün yerine getirilmesi üzerinde durmamış buna bağlı olarak insanlar arasındaki ilişkilerde de ahde vefa ilkesine bağlı kalınmasını istemiştir. İnsanlar arasındaki vefaya işaret ederek, “*Ey iman edenler! Akitlerin gereğini yerine getiriniz...*”⁶⁰¹ buyurmaktadır. Nahl suresinde bireysel ve toplumsal olarak ahitleri yerine getirmenin önemi üzerinde etraflıca durulmuş ve şöle söylenmiştir. “*Ahitleştiğiniz zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin, pekiştirdikten*

⁵⁹⁸ Maide suresi 5/12.

⁵⁹⁹ Bayraklı, Kur’an Ahlakı, s. 238.

⁶⁰⁰ Ali Seydi Efendi, *Ahlak Dini*, s. 117.

⁶⁰¹ Maide suresi 5/1.

sonra yeminleri bozmayın; çünkü Allah'ı üzerinize kefil kılmışsınızdır. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı bilir. / Bir ümmet diğer bir ümmetten (sayıca ve malca) daha gelişkindir diye, yeminlerinizi kendi aranızda bir bozuculuk unsuru yaparak, ipini kuvvetle eğirdikten sonra bozup-çözen (kadın) gibi olmayın. Şüphesiz Allah, sizi bununla imtihan etmektedir. Kıyamet günü hakkında ihtilafa düştüğünüz şeyi size muhakkak açıklayacaktır. ”⁶⁰² İnsanlar çoğu zaman gücü elinde bulundurduklarında vermiş oldukları sözleri yerine getirmemekte bir beis görmemektedirler. Oysa bu ayetler gerek bireysel olarak gerekse toplumsal olarak ahde vefa göstermenin önemine dikkat çekmekte ve ahde vefanın insanlar üzerinde Allah'ın bir hakk olduğunu ortaya koymaktadır. Yani ahde vefa yer, zaman, mekân ve ortam gözetilerek veya güç ve otoriteye göre şekillenecek bir olgu değildir. Ahde vefa her konumda ve her ortamda uygulanması gereken önemli bir değerdir ve insan ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için bu değere hassasiyet gösterilmelidir.

Ayetlerde değerlerin belirleyicilerinin insanlar olmadığı, insanların güç ve otoritelerine göre de belirlenemeyeceği, ortam ve durumunda bu konuda hiçbir etkisinin olmadığı öğretilmektedir. Bu durum değerler eğitiminin temellerini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. İnsanlar kendi istek ve arzularının doğrultusunda değer üretip istedikleri zamanda kendi üretmiş oldukları bu değerleri çığneyemezler. Çünkü ayetlere göre buna hakları yoktur. Değer koymak ve değer belirlemek ancak ve ancak Allah'ın hakkıdır. Çünkü insan bazen zaafına yenilebilir ve hak ve hakikat üzerine hareket edemeyebilir.

4.7. Merhamet

Merhamet, Kur'an'ın üzerinde durduğu en önemli değerlerden biridir. Merhamet, rahmetten gelir.⁶⁰³ Merhamet bir erdemdir. Merhamet, başkasının dertlerine ve sıkıntılarına alaka göstermek, onlara şefkat göstermek, onlar için iyilik yapmayı istemek ve çoğu zaman onlarla birlikte ıstırap çekmektir.⁶⁰⁴ Yaratılmış olan bütün mahlûklar mükemmel değildirler. Bu sebeple her birinde bir eksiklik, bir zayıflık, bir muhtaçlık ve bir kırılma vardır. Zorluklar, sıkıntılar, acı, keder,

⁶⁰² Nahl suresi 16/91-92.

⁶⁰³ İsfâhânî, *Müfredat*, s. 608.

⁶⁰⁴ İzz b. Abdusselam, *Şeceretü'l Meârifî ve'l Ahvâl ve Sâlihu'l Akvâli ve'l Amâl*, Tah: İyad halid et-tabbâ, Daru'l Fikr, Dımışk, 1996, s. 140.

korku, hastalık, yoksulluk ve birçok etken insanları zaafa düşürür ve birbirine muhtaç kılar. Bu muhtaçlığı, mutluluğa eviren yegâne değer belki de merhamettir. Merhamet başkasının ıstırabına katılmak, başkasının hüznünü paylaşmaktır. Acımak ve üzülmek merhametin asgari düzeyidir. Şefkat merhametin ayrılmaz bir parçasıdır. Merhamet ıstırap çeken herkesle evrensel bir sempati kurmaktır. İnsan yanında diğer bütün canlıları da kapsayan kuşatıcı bir kavramdır. Bu yüzden dünyanın merhamet yasası ile ayakta durduğu söylenmektedir.⁶⁰⁵

Kur'an müminlere merhamet etmeyi ve af yolunu tutmayı öğütlemiştir. “*Ey peygamber! Sen affetme yolunu tut, iyilik ve güzel davranışla emret, cahillerden yüz çevir.*”⁶⁰⁶ Allah iyiliği hem kendi kullarına emretmekte hem de kullarının birbirlerine emretmelerini istemiştir. Çünkü Allah'ın muttaki kulları için, affetmenin hazzı ve lezzeti, intikam almanın lezzetinden çok daha fazladır. Affetmek, Allah'ın yanında şerefın ve övgünün artmasına vesile olurken, intikam hırsı çoğu zaman insanı günaha götüren ve Allah tarafından hoş karşılanmayan bir durumdur.⁶⁰⁷ Afv kelimesi, insanın intikam ve cezalandırma imkânı bulunduğu halde bunu kullanmayarak hataları bağışlamak manasına gelir.⁶⁰⁸

Merhamet bütün yaratılmış olanları kucaklayan evrensel bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar yeryüzünde bulunan bütün varlıklara merhamet göstermeli, onlara ellerinden geldiğince yardımcı olmalıdır.⁶⁰⁹ Peygamber efendimiz(s) “*İnsanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez*”⁶¹⁰ buyurmuştur.

Merhametin kaynağı bizzat kendisini “Rahim” sıfatıyla sıfatlandıran Allah'tır. Allah yaratığı her şeyi, var ettikten sonra kendi haline bırakmamış, onları yapayalnız bir şekilde çaresizliklere terk etmemiş, onlara merhamet ederek devam ve kemallerini murat etmiştir.⁶¹¹ “*Allah'ın Rahmeti her şeyi kuşatmıştır.*”⁶¹² Allah, yeryüzünün halifesi kıldığı insana, iyi olanı ve güzel olanı öğütlemiş, bu iyiliğin

⁶⁰⁵ Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler*, s. 188-191.

⁶⁰⁶ Araf suresi 7/199.

⁶⁰⁷ Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlak*, s. 209.

⁶⁰⁸ Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlakı Alâ-i*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 104.

⁶⁰⁹ İzz b. Abdusselam, *Şeceretü'l Meârif*, s. 141.

⁶¹⁰ Müslim, *El Müsnedi Sahihu'l Muhtasar*, Birr 14, Hadis no: 2319, C.4, s.1809.

⁶¹¹ Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler*, s. 194.

⁶¹² Araf suresi 7/56.

güzel bir değer olduğunu göstermek için de öncelikle kendisinden örnek vermiştir. İnsanın eğitiminde ve yapacağı bir amelde, kendisinin rabbinin de bu özelliklere sahip olduğunu bilmesi, onun o ameli işlemesi ve motivasyonunun artırması açısından önemlidir. Allah insana afvı ve merhameti tavsiye etmiştir. Çünkü öncelikle kendisi affeden ve merhamet edendir.⁶¹³ Allah'ın rahmet etmesi; ihsan etme, bahşetme, lütfetme şeklinde kendini gösterir. İnsanın merhameti ise, acıma, şefkat gösterme, esirgeme ve merhametli davranma şeklinde kendini gösterir.⁶¹⁴ Kur'an merhamet değeri üzerinde oldukça fazla durmuştur. Konu ile ilgili ayetlerin bir kısmı aşağıda verilmiştir.

*“Kim kötülük işler veya nefesine zulmedip sonra Allah'tan bağışlanma dilerse Allah'ı bağışlayıcı ve merhamet edici olarak bulur.”*⁶¹⁵

*“Allah'tan bir rahmet dolayısıyla, onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar çevrenden dağılır giderlerdi. Öyleyse onları bağışla, onlar için bağışlanma dile ve iş konusunda onlarla müşavere et. Eğer azmedersen artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”*⁶¹⁶

*Onlardan bazılarını yararlandığımız şeylere gözlerini dikme, onlara karşı üzülme ve (şefkat) kanatlarını mü'minlerin üzerlerine ger.*⁶¹⁷

*“İnananlardan sana uyanlara karşı kanadını indir, mütevazı ol.”*⁶¹⁸

*İyilikle kötülük eşit olmaz. Sen, en güzel olan bir tarzda (kötülüğü) uzaklaştır; o zaman, (görürsün ki) seninle onun arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki sıcak bir dost(un) oluvermiştir.*⁶¹⁹

*“Sonra da inananlardan ve birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden ve acımayı tavsiye edenlerden olmak.”*⁶²⁰ Sadece merhametli olmak değil, birbirlerine merhameti tavsiye etmek.

⁶¹³ Nisa suresi 4/149.; Hac suresi /60; Nur suresi 22.; Nisa suresi 4/99.; Maide suresi 5/101.; Şura suresi 42/25.

⁶¹⁴ Isfahani, *Müfredat*, s. 607.

⁶¹⁵ Nisa suresi 4/110.

⁶¹⁶ Ali İmran suresi 3/159.

⁶¹⁷ Hicr suresi 15/18.

⁶¹⁸ Şuara suresi 26/215.

⁶¹⁹ Fussilet suresi 41/34.

⁶²⁰ Beled suresi 90/17.

*Kötülüğün karşılığı, onun misli (benzeri) olan kötülüktür. Ama kim affeder ve ıslah ederse (dirliği kurup-sağlarsa) artık onun eciri Allah'a aittir. Gerçekten O, zalimleri sevmez.*⁶²¹

*Sizden, faziletli ve varlıklı olanlar, yakınlarla, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere vermekte eksiltme yapmasınlar, affetsinler ve hoş görsünler. Allah'ın sizi bağışlamasını sevmez misiniz? Allah, bağışlayandır, esirgeyendir.*⁶²²

4.8. Sabır

Kur'an'ın üzerinde durduğu ve birçok ayette dikkat çektiği en önemli değerlerden bir tanesi de sabırdır. “Eğer sabreder ve Allah'tan korkarsanız şüphesiz bu yapılması gereken işlerdendir.”⁶²³ Güzel ahlakın denendiği en önemli noktalardan biri eziyetlere sabretmek ve külfetlere tahammül göstermektir. İnsanın kötü ahlakının delili başkasının kötü huyundan şikâyet etmesidir. Ahlakın yüceliğinin göstergesi ise eziyetlere katlanmaktır.⁶²⁴

Lokman'ın (a.s) oğlunu eğitmek için ona söylediği sözler ve nasihatler Kur'an'ı Kerim'de şu şekilde nakledilmiştir. “Yavrucuğum! Namazını dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülükten vaz geçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar azmedilmeye değer işlerdir.”⁶²⁵ ayette Lokman (a.s) oğluna namazı dosdoğru kılmayı yani salih amellerde bulunmayı tavsiye etmiş, ayrıca “iyiliği emret kötülükten vaz geçirmeye çalış” diyerek hakkı tavsiye etmekten geri durmamasını istemiş ve bu durumda sünnetullah gereği birçok zorluklarla karşılaşacağı için oğluna “başına gelenlere sabret” demiştir. Ardından “Doğrusu bunlar azmedilmeye değer işlerdir” diyerek bu yapılan işlerin her birinin insan için değer ifade ettiğine işaret etmiştir. Ayet, bir başka yönüyle de nasihatın bir eğitim metodu olarak kabul edildiğinin göstergesi olmaktadır. Özellikle küçük yaşlardaki çocuklar, doğru ve yanlış ebeveynlerinden öğrenirler. Onların doğru ve iyi dediğini doğru, kötü dediğini de yanlış kabul ederler. Sosyal öğrenme kuramının esası kabul edilebilecek bu metot, Kur'an'da sık sık kullanılmıştır. Allah resulü (s) bir hadislerinde sabrın insani bir erdem olduğuna dikkat çekmiş ve onun insan için önemli bir nimet olduğu

⁶²¹ Şura suresi 42/40.

⁶²² Nur suresi 24/22.

⁶²³ Ali İmran suresi 3/186

⁶²⁴ Gazâlî, *İhya-ı Ulumud Din*, C. 3, Daru'l Ma'rife, Beyrut, s. 49.

⁶²⁵ Lokman suresi 31/17.

vurgusunda bulunarak şöyle demiştir. “Kişiye sabırdan daha hayırlı daha geniş bir nimet verilmemiştir.”⁶²⁶

Bir gün Habbab bin Eret (r.a) Allah resulüne (s) gelerek müşriklerden gördükleri eziyetleri anlattı. Allah resulünün (s) yardımını diledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Habbab’a hitaben şöyle buyurdu: “ Önceki ümmetler içerisinde bir mümin yakalanarak kazılmış bir kuyuya atılırdı. Daha sonra testere ile başından aşağı yarılar, etleri ve kemikleri demir taraklarla taranırdı. Fakat asla bu yapılanlar onu dininden caydırmazdı.” Sonra Peygamberimiz yemin ederek şunları söyledi: “ Şüphesiz ki Allah bu dini hâkim kılacaktır. Öyle ki yalnız başına bir süvari San’a dana Hadramevt’e kadar emniyet içerisinde yolculuk edecektir ve bu yolculuğunda Allah’tan ve sürüsüne kurtların saldırmasından başka hiçbir şeyden çekinmeyecektir. Size ne oluyor da bu kadar sabırsızlanıyorsunuz?”⁶²⁷

“Burçları olan göğe andolsun, O vadedilen güne, Şahid olana (görene) ve şahit olunana (görülene). Kahrolsun Ashab-ı Uhdud, ‘Tutuşturucu-yakıt dolu o ateş,’ Hani kendileri (ateş hendeğinin) çevresinde oturmuşlardı. Ve mü’minlere yaptıklarını seyrediyorlardı. Onlardan, yalnızca ‘üstün ve güçlü olan,’ öğülen Allah’a iman ettiklerinden dolayı intikam alıyorlardı. Ki O (Allah), göklerin ve yerin mülkü O’nundur. Allah, her şeyin üzerinde şahit olandır. Gerçek şu ki, mü’min erkeklerle mü’min kadınlara işkence (fitne) uygulayanlar, sonra tövbe etmeyenler; işte onlar için, cehennem azabı vardır ve yakıcı azap onlarıdır. Şüphesiz iman edip salih amellerde bulunanlara gelince; onlar için altundan ırmaklar akan cennetler vardır. İşte büyük ‘kurtuluş ve mutluluk’ budur...”⁶²⁸

Kur’an-ı Kerim’de Buruç suresinde anlatılan hendek ashabının kıssası, sabrın ve direnişin en güzel örneklerinden biridir. Bu ve bunun gibi surelerde Allah, önceki ümmetlerin başlarına gelenleri mü’minlere çarpıcı bir kıssa şeklinde anlatmakta ve sabrın boyutlarının ne kadar yüksek mertebelere çıkabileceğini haber vermektedir. Bu surede geçen olayı Allah Resulü ashabına nakletmiş ve kıssanın en çarpıcı bölümünü şu şekilde anlatmıştır: “Hendek ashabı sokak başlarına kazılan ateş dolu çukurların başına getirildiler de kendilerine “dininizden dönün” denildi. Ardından

⁶²⁶ Buhari, , *El Camiu’s-Sahih*, “Rikak”, I- VIII, İstanbul,1981, s. 20.

⁶²⁷ Buhari, *El Camiu’s-Sahih*, Kitabu’l Menakıb hadis no:3612, 1422, C. 4, s. 201.

⁶²⁸ Buruç suresi 85/ 1-11.

dinlerinden dönmeyenlerin zorla ateşe atılmaları emredildi. Müminler tek tek ateşe atıldıktan sonra en son kucağında çocuğuyla bir kadın getirildi. Kadın yavrusuna olan şefkati sebebiyle ateşin karşısında bir an duraksayıp irkildi. Annesini bu halini gören çocuk onu hendeğe atlama konusunda ikna etmek ve cesaretlendirmek için şöyle dedi: “Anneciğim! Sabret, sık dişini, çünkü sen hak üzerinesin”⁶²⁹

“..... Ancak sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir.”⁶³⁰ Allah’ın yarattığı kullar arasında sadece insana vermiş olduğu önemli bir değer olan sabır, sözlükte; “hapsetmek, tutmak, birini bir şeyden alıkoymak, kefil olmak, cüret etmek, sebat etmek ve şecaat manasına gelir.⁶³¹ TDK sözlükte sabrı; “acı, yoksulluk haksızlık gibi üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi”⁶³² olarak tarif etmiştir. Fakat özellikle Kur’an’ın sabır hakkındaki ayetlerine baktığımızda durumun hiçte öyle olmadığı görülmektedir.

وَكَايْنٍ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ

“Nice peygamberle birlikte birçok rabbani (alim)ler savaşa girdiler de, Allah yolunda kendilerine isabet eden (güçlük ve mihnet)den dolayı ne gevşeklik gösterdiler, ne boyun eğdiler. Allah, sabredenleri sever.”⁶³³

Ayet sabrın ne demek olduğunu peygamberlerden ve rabbani âlimlerden bir örnek vererek ortaya koymuştur. Onlar mücadele etmişler bu mücadelelerinde sebat etmişler ve kendilerine isabet eden güçlükler zorluklar ve belalar karşısında yılmadan direnmişlerdir. Bu direnişlerinde herhangi bir şekilde gevşeklikte göstermemişlerdir. Onların bu direnişi Kur’an’da sabır olarak vasıflanmış ve Allah’ın övgüsü ile ödüllendirilmiştir. O halde sabrın, özellikle acı ve haksızlık karşısında sessizliği, suskunluğu veya yenilgiyi kabul etmeyip; haksızlığın sona ermesi ve haksızlığın bir an önce ortadan kalkması için mücadele etmek olduğu Kur’an’da açıkça sabittir.

Gazâlî sabrın insana has bir özellik olduğunu meleklerde ve hayvanlarda bulunmadığını söylemiştir. Çünkü hayvanların yalnız şehvetleri olduğu için onlar her

⁶²⁹ Müslim, *El Müsnedi Sahih*, Kitabu’z Zühhd 73., Hadis no: 3005, C. 4, s. 2299.

⁶³⁰ Zümer suresi 39/10.

⁶³¹ Gazâlî, *İhyau Ulumiddin*, C. 4, s. 12-15.

⁶³² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.58d3a98650d942.46668665 (Erişim:21.03.2016)

⁶³³ Ali İmran suresi 3/146.

türlü hareket ve davranışlarında şehvet duyguları ile hareket ederler. O, hayvanların şehvetlerine karşı çıkacak bir kuvvetleri olmadığı için şehvetlerine direnemezler der. Meleklerin ise yalnız Allah'a bağlanmak ve Ona kulluk etmek azminde oldukları için şehvetlerinin olmadığını dolayısıyla onları başka bir yola sevk edecek özellikleri olmadığı için sabretme gibi bir özelliklerinin de olmadığını söyler. İnsanda ise hem hayvani bir sıfat olan şehvetlerin olduğunu, hem de ergenliğe girdiğinde onu hayra sevk eden meleki duyguların olgunlaştığını söyler. Bu sayede insanda birbirine zıt iki özelliğin toplanmış olduğu üzerinde durur. Bütün bunların ardından sabrı şu şekilde açıklar “Zıt görüşlü iki kuvvetin karşılaşması anında, bir kuvvetin metanet gösterip dayanmasıdır.”⁶³⁴ Zorluklar karşısında yılgınlık göstermemek onlarla baş edebilmek ve başarıya ulaşabilmek, ancak sabırla mümkündür. Dünya bir imtihan dünyasıdır ve bu dünyada insan biraz korku, biraz açlık, biraz mallardan ve canlardan eksiltme ile sınanacaktır. Bu sınama durumunda ise insanlara sabır tavsiye edilmiş; “...sabredenleri müjdele” şeklinde bir mesaj gelmiştir. Çünkü sabır; “şehvetlere karşı dinin gösterdiği yolda direnmedir.”⁶³⁵ Bu zorluklar ve acılar çoğu zaman bizim gibi insanların eliyle başımıza gelmektedir. Bu durumla insan, bunların bir imtihan olduğunun bilincinin yanında yine rabbine dayanarak mücadele etmeli ve haksızlıkların karşısında hakkı ayakta tutmak için direnmelidir. Bu direnişin adı ise sabırdır. Sessiz kalmak ve acıların zulümlerin ve haksızlıkların geçmesini beklemek ise sabır değil, tam aksine zilletir.

Bir başka ayette “*Ey müminler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin. Muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir*”⁶³⁶ denilmektedir. Sabır başa gelen kötülüklerden haksızlıklardan ve zulümlerden korunmanın en önemli iki unsurundan biridir. Diğeri ise namazdır. Namaz Bütün başa gelenlere karşı Allah'a dayanmak, sabır ise Allah'ın emrettiği hudutların dışına çıkmadan direnmektir. Başak bir deyişle sabır, hayatta başımıza gelen her şeyi bilinçli bir şekilde karşılayıp, Allah'a dayanarak yaşam mücadelesini devam ettirmektir. Sabır insanları yılgınlığa, atalete, bezginliğe davet eden bir eylem değil, bilakis güvenle ve kararlılıkla doğru olanın, hakikatin, yapılması gerekenin ve yaşanması gerekenin hakkıyla ortaya konulmasıdır. Nitekim Allah kurtuluşa erenleri zikrederken iman ve salih amelin

⁶³⁴ Gazâlî, *İhya-u Ulumu'd Din*, Ter. Ahmet Serdaroğlu, C. 4, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 119.

⁶³⁵ Gazâlî, *İhya*, C. 4, s. 120.

⁶³⁶ Bakara suresi 2/153.

ardından hakkı ortaya koymayı ardından da ortaya konulan hakkı kararlılıkla sürdürmeyi yani sabrı tavsiye etmiştir. Çünkü gerek bireysel gerekse toplumsal olarak hakkın ortaya konulmasından rahatsız olan unsurlar olacaktır. Bireysel olarak hakkın ortaya konulmasından rahatsız olan unsurlar insanın nefsinin hevâsına yön veren şehvetler ve saldırganlık duygularıdır. Onlar onların hak üzere davranmamasını arzu ve isteklerine göre hareket etmelerini isterler. Bu sebeple insanı her zaman hak olmayan davranışları sergilemeye davet ederler. İnsanın bireysel olarak bu dürtülere karşı direnmesi ve olması gerekeni ortaya koymak için mücadele etmesi gerekir. İnsana arzu ve isteklerine göre değil, hak ve hakikate göre davranmayı öğütleyen ve bu konuda bir adım atmasını gerekli gören duygu, sabır duygusudur. İnsan bu duyguya ancak arzu ve isteklerini kontrol ettiğinde erişebilir. Bu erdemın adı sabırdır.

Sabır üzücü olaylar karşısında beklemek ve geçmesini beklemek değil, tam aksine bu olaylar karşısında ilk etapta tahammül gösterip, gerekli tedbirleri almak, sonra da ondan kurtulmak için mücadele etmek, direnmek manasına gelmektedir. Özellikle ilahi musibetler karşısında feryat u figan etmeden, yılgınlığa kapılmadan, isyan etmeden, musibetlerden ibret alarak, yapılması gerekeni yapmak, işini düzenlemek ve ahlakını ve tutumunu gözden geçirip düzenleme çabası göstermektir. Ragıp el Isfahanı sabır hakkında : “Aklın ve şeriatın gerektirdiği şeylere karşı nefsi tutmaktır.” demiştir.

Gazâlî ise, sabır hakkında şunları söylemektedir: “Sabır, rahmani ve şeytani duyguların karşılaşması anında, rahmani duyguların galip gelmesi, şehvete zorlayan kuvvet karşısında, dinin gereğini yerine getirmekte gösterilen sebattır. Nefsin arzularını ve tembelliğini terk ederek dinin gereklerini yerine getirmektir.”⁶³⁷

Sabır değerinin insanda yerleşmesi diğer bütün değerlerin insanda yerleşmesiyle benzer adımları takip etmektedir. Bu konuda öncelikle sabrın ne olduğu hususunda doğru bir bilgiye ulaşmak gerekir. Doğru bilgiye ulaşmaksızın yapılan her eylem ve yaşanan her duygu taklitten öteye gitmez ve kalıcı olmaz. Bir süre devam ettikten sonra söner. Fakat doğru bilgi üzerine bina edilmiş hal ve davranışların insanda değişmeyen bir özellik olarak kalıcı olmaları muhtemeldir.

⁶³⁷ Gazâlî, *İhya*, C. 4, s. 147.

Kısaca doğru bilgi üzerine oturmamış bir özellik, parça olarak güzel dahi kabul edilse, bütün içerisinde bir anlam ifade etmediğinde değer olarak ele alınmaz. Kur'an ayetleri içerisinde özellikle müşriklerin ve kâfirlerin belli konulardaki davranışları zikredilmiş ve bu davranışlarına itibar edilmediği çünkü onların amellerinin büsbütün boşa gittiği ifade edilmiştir. Tevbe suresinde hacca gidenlere su dağıtan Mescidi Haram'ı imar eden müşriklerin durumu üzerinde durulmuştur. Şüphesiz hacca gidene su dağıtmak ve Allah'ın mescidini ve mescitlerini imar etmek güzel görülen amellerdendir. Bu ameller her ne kadar güzel olsa da sadece amelin güzel olmasını Allah yeterli görmemekte ameli yapanda da güzel vasıflar aramaktadır. Aşağıdaki ayetlerde yapılan fiillerin değil yapan kimselerin vasıfları eleştirilmekte ve bu güzel fiilleri işleseler dahi amellerinin boşa gideceği vurgulanmaktadır. “ *Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahidlik edip dururken, Allah'ın mescitlerini imâr etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedî kalacaklardır. / Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve Ahiret gününe iman eden, namazı kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar ederler. İşte doğru yola erişenlerden olmaları umulanlar bunlardır./ Hacca gelenlere su vermeyi, Mescid-i Haram'ı imar etmeyi, Allah'a ve ahiret gününe inanmak, Allah yolunda cihat etmekle bir mi tuttunuz? Bunlar Allah yanında bir olamaz. Allah zulmedenleri doğru yola eriştirmez.*”⁶³⁸ Bilindiği üzere Mekke müşrikleri cahiliye devrinde Kâbe'nin imârı ve ziyaret işlerini organize ediyorlardı. Bu ayetlerle beraber müşriklere Allah'ın evlerini imâr etme izninin verilmemesi emredilmektedir. Bu hakkın sadece Allah'a inana ve onun emirlerini yerine getirenlere mahsus olduğu belirtiliyor. Böylece cahiliye devrindeki Allah'ın evini imar ve hacıları sulama vazifelerinde kökten değişiklik yapılmış oluyor. Çünkü Allah'ın evleri Allah'a mahsustur. Orada ondan başka kimseye dua edilmez ve onun isminden başka hiçbir isim zikredilmez. Öyle ise kalplerini tevhit inancı ile imar etmeyenlerin dışında hiç kimse onun evini imar etmeye yetkili olamazlar.⁶³⁹ Yalnızca yukarıdaki ayetler dikkate alındığında; “Kur'an'da bir kısım iyi amellerin, sadece iyi amel olmalarından dolayı teşvik ve takdir edilmediği, o ameli işleyen kişilerin vasıflarının da önemli olduğu vurgulanmaktadır.” şeklinde bir sonuca ulaşılabilir. Bu sonuç Kur'an'da değer kavramının içeriğine ışık tutması açısından da önemlidir.

⁶³⁸ Tevbe suresi 9/17-18-19.

⁶³⁹ Seyyid Kutup, *Fizilali'l Kur'an*, C. 7, Hikmet Yayınevi, İstanbul, trs, s. 209-210.

Sabır değerinin ve diğer bütün değerlerin öğrenilmesinde birinci adımı doğru bilgi olduğu üzerinde durmuştuk. Gazâlî, bu değerlerin öğrenilmesinin ikinci adımı “hal”, son adımı ise “amel” olarak isimlendirilmiştir. Konumuz Kur’an’daki insani değerlerin eğitiminin şeklini ve boyutlarını araştırmak olduğuna göre; bu noktada Kur’an’da gerek bilgi, gerek hal ve gerekse amel olarak bu değere yönlendirecek hükümler veya örnekler aramamız doğru olacaktır.

“Sıkıntıda hastalıkta ve savaşıñ kızıştığı zamanlarda sabır gösterenler var ya, onlar sadık olanlardır ve takvaya erenlerin ta kendileridir.”⁶⁴⁰ Muhakkak ki sabrın en zor olduğu zamanlar sıkıntı zamanlarıdır. İnsan sıkıntılı olduğu zamanlarda veya hastalık ve savaş gibi can korkusuna düştüğü dönemlerde hevâsının tesirinde kalarak sabrı terkedip istenmeyen ve arzu edilmeyen fiiller gerçekleştirebilir. İstikametten saparak, teenni ile hareket etmeyi bırakıp yıldınlığa düşebilir. İşte bu durumlarda sabrı bırakmamak sabrın en üst mertebelerinden biridir. Ancak her durumda sabrı amellerine hâkim kılabilenler bu çetin imtihandan başarı ile çıkabilirler. Aynı zamanda insandaki sabır değerinin en üst sınırı olan bu durum, Kur’an-ı Kerim’de etraflıca ele alınmış ve detayları ile ortaya konulmuştur. Kişinin kendi durumunu değerlendirmesine ve sınamasına yardımcı olacak bu ve benzeri ayetlerdir. İnsan bazen sabır hakkında bilişsel düzeyde yeterli bilgiye sahip olduğu ve belli hususlarda kısmen sabredebildiği için, kendini sabır ehli bir kimse olarak görebilir. Oysa şiddetli bir hastalık veya sıkıntı yaşadığında kendi bilgisinin ve bu değeri elde etmekteki gayretinin yeterli olmadığını ve bu değeri henüz kendisinde bir karakter haline getiremediğini görür.

Kuşeyri, Sabrın çeşitli kısımları olduğu üzerinde durmuş ve bunları şu şekilde dört grupta ele almıştır

1. Kulun iradesi ile kazandığı şeylere gösterdiği sabır.
2. İradesi haricinde olan şeylere gösterdiği sabır
3. Allah’ın emrini yerine getirmede gösterilen sabır
4. Allah’ın nehy ettiğinden uzak kalmada gösterilen sabır.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Bakara suresi 2/177.

⁶⁴¹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s.266.

Ebu Kasım bin Hakim, Kur'an'da sabrın geçtiği ayetleri ele almış ve kullanılan harfî cerlerle beraber sabrın hangi manalara geldiği üzerinde durmuştur.⁶⁴² Sabr değerinin duyuşsal alan taksonomisi olarak niteleyebileceğimiz bu tesbitlere göre;

Sabr-ı lillah: Birinci basamakta yer alır ve “Allah için” sabretme manasına gelir. Nahl suresinde geçen “sabrın ancak Allah içindir”⁶⁴³ ayeti duyuşsal alanın ilk mertebesini yani “ibadet” mertebesini ifade etmektedir.

Sabr-ı bi'llahi: Bu basamakta kişi senin için mertebesinden senin ile mertebesine yükselir. Bu şekilde “tapınma” mertebesinden “ubudiyet” yani kulluk yapma mertebesine yükselmiş olur. İbadet mertebesinde emre itaat olsa bile hakiki manada hikmet idrak edilmemiş olabilir. Ubudiyet mertebesinde ise hikmetini idrak ederek ve tam olarak kalpten bağlanarak yapılan ibadet söz konusudur. Bundan dolayı Sabr billah, sabır lillah'tan üstün kabul edilmiştir. Çünkü birincisinde ilahi irade esastır. Kişi sabır amelini yapması gerektiği için yani emredildiği için yapar. İkincisinde ise beşeri irade ve tam manasıyla idrak ortaya çıkar. Sadece yapılması gerektiği için değil, yapılmasına yönelik rızanın kalpte yer etmesi söz konusudur. Bu sebeple Peygamberimiz (s) “Seninle yaşar, seninle ölürüm ya Rabbi”⁶⁴⁴ buyurmuştur.

4.9. Sorumluluk

*“Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. “Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek insanı mı halife kılıyorsun?” dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim dedi.”*⁶⁴⁵

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayet-i açıklarken şunları söylemektedir: “Kendi irademden kudret ve sıfatımdan ona bazı salahiyetler vereceğim, o, bana izafeten, bana vekâleten mahlûkatım üzerinde bir takım tasarrufa sahip olacak, benim

⁶⁴² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 266.; metnin ibaresi şu şekildedir: “Ebu'l Kasım b. Hakim, “sabr hakkındaki bir ayeti tefsir ederken ‘sabret’ sözü ibadeti emretmekte (sabr-ı li'llah Allah için sabır), ‘sabrın ancak Allah ile’ ibaresi ubudiyeti emretmektedir. (sabr-ı bi'llah, Allah ile sabır). Bir kimse senin için derecesinden senin ile mertebesine yükselirse o kimse “ibadet” (tapınma) derecesinden, “ubudiyet” (kulluk yapma) mertebesine intikal etmiş olur.” demiştir.

⁶⁴³ Nahl suresi 16/127.

⁶⁴⁴ Buhari, *el Camiu's Sahih*, Kitabu't Tevhid hadis no: 7394, C. 9, s. 119.

⁶⁴⁵ Bakara suresi 2/ 30.

*namuma hükümlerimi icra edecek, fakat bu hususta asil olmayacak, kendi zati ve şahsı adına asaleten hükmedecek değil, ancak benim bir vekilim, bir kalfam olacak, iradesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbiki memur bulunacak sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icra edecek olanlar bulunacak”*⁶⁴⁶

“Halife kelimesi; birisi adına iş yapma, işleri idare etme tasarrufta bulunma anlamlarına gelmektedir. Kelimenin bu anlamlarından hareketle, Allah’ın yeryüzündeki halifesi demenin manası, yeryüzünde Allah’a vekâlet edecek, O’nun adına iş yapacak, kısaca yeryüzünün hâkimiyetini eline teslim edileceği bir varlık anlaşılır. Elbette ki bu varlıkta insandır. ”⁶⁴⁷ Allah âdemoğluna yeryüzünün halifesi olma şerefini vermiştir. Bu şerefli konum, insan için son derece onurlandırıcı bir durumdur. Bu sorumlulukla beraber, diğer tüm varlıkların sorumluluğu da âdemoğlu’na insana yüklemiştir. Bu durumda insan bir vekil olmaktadır. Vekil ise, asilin istediği gibi davranmalı ve onun istediği çizgide amel etmelidir. Ayrıca asilin yüceliği ve üstünlüğü, her şeyiyle vekili de bağlar.⁶⁴⁸ Kur’an’ın öngördüğü sorumluluğun özü ve temeli, insanın bireysel sorumluluğuna dayanmaktadır. Sorumluluğun bireysel olması, kimsenin bir başkasının günahından sorumlu olmayacağı, peygamber gönderilmedikçe hiçbir toplumun cezalandırılmayacağı açıkça belirtilmiştir.⁶⁴⁹

İnsan hakkında yöneltilen soruların en önemlilerinden biri de insanın görevi, yetkisi, sorumlulukları ve insanın özgürlüğü hakkındadır. Acaba insan gerçekten özerk ve özgür bir varlık mıdır? Yerine getirmesi gereken ödev ve sorumlulukları veya ifa etmesi gereken bir görevi var mıdır? Elbette ki böylesine önemli bir soruya verilecek cevap, İslam’ın temel kaynağı olan Kur’an’dan olmalı ve tatmin edici bir izah gerektirmektedir. Bunun içinde İnsan hakkında Kur’an’ı Kerim’de ilk akla gelen sure olan, İnsan Suresi’nin ayetlerine başvurmak ve oradan sadra şifa olabilecek bazı cevaplar aramak uygun olacaktır. Nitekim bu sure insan adıyla başladığı için “İnsan suresi” adını almıştır.⁶⁵⁰ İnsan suresinin ilk ayeti insan cinsinin Allah’ın ilminden

⁶⁴⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C. 1, Eser Kitapevi, Ankara, 1979, s. 300.

⁶⁴⁷ Koçyiğit, Talat, Cerrahoğlu, İsmail, *Meal Kur’ân’ı Kerim Ve Tefsiri*, Ankara 1990, I, 87–88.

⁶⁴⁸ Seyyid Kutup, *Fizilali Kur’an*, C. 1, s. 81.

⁶⁴⁹ Bakara 2/286, İsra 17/15, Zümer 39/7, Ankebut 29/12.

⁶⁵⁰ Mutahharri, *Kur’an’da İnsanlık Öğretisi*, s. 25.

gayri hiçbir yerde adının dahi anılmadığı,⁶⁵¹ zikrinin dahi geçmediği uzunca bir dönemden sonra ortaya çıktığından bahseder. Tefsircilerin birçoğu ayette geçen soru edatının katiyet ifade etmek için kullanıldığını söyler.⁶⁵² Bir kısmı ise bu edatın, bir hakikati bildirmek ve konu üzerine dikkat çekmek için kullanıldığını söyler. Çünkü o dönemde bazı insanlar, insanın yoktan var edilmesini reddetmektedir.⁶⁵³ Bu dönem bir yokluk, bir var olmama dönemidir. Ardından Allah, insanı imtihan etmek için nutfeden yaratılmış ve ona akıl ve seçme hürriyeti bahşedilmiştir.⁶⁵⁴ Belki de insan haddinin ilk sınırları bu ayetle çizilmiş olur. İlk ayetlerde üzerinde durulan bir başka konuda insanın karışık bir nutfeden yaratılmasıdır. Hicazi tefsirinde bu konuya dikkat çekiyor ve ayette Allah'ın insanı yaratmış olduğu nutfeyi karışık olmakla vasfetmesinin bir hikmeti olduğunu söylüyor. Burada insanın yaradılışında hayr ve şer yönünde davranışlar sergileyebileceğine işaret olduğunu ve insanın birbirinden çok ayrı yönlere yönelebileceğini ifade ediyor. Allah isteseydi insanı tekbir yöne doğru yönlendirirdi. Allah dilerse insanları bir bütün hayra yönlendirir, isterse hepsini birden şerre yönlendirirdi diyen Hicazi, buradan açıkça insanın yaratılış görevi ve gayesinin bir imtihan olduğunun ortaya çıktığını söylüyor.⁶⁵⁵

Görevi imtihan olan bizler, hayatımızda meydana gelen olayların birçoğunda ve olaylara karşı vermiş olduğumuz tepkilerimizde, davranışlarımızın neye göre şekillendiğini sorgulamadan hareket ederiz. Karşılaştığımız birçok olayda aşağı yukarı ne tür tepkilerde bulunacağımız, zamanla neredeyse otomatikleşir. Örneğin; uzun zamandır görmediğimiz bir dostumuzu gördüğümüzde her birimizin vereceği tepki kendine göredir ve aynı durumlarda hep benzer tavırlar sergilenir. Eğer davranışlarımızda bir sorgulama söz konusu olursa, zamanla hangi işi kendi irademizle, hangisini toplumsal alışkanlıkların etkisinde veya hangisini istemeyerek veya zorunluluk hissederek yaptığımızı idrak etmemiz çok zor olmaz. Sorumlulukların belirlenmesi, genellikle bu sorgulamanın peşinden gelir. Bu gibi

⁶⁵¹ Muhammed Seyyid Tantavi, *Tefsir ul- Vasit lil-Kur'an el Kerim*, C. 15, Daru'n-Nahda, Kahire,1998, s. 213.

⁶⁵² Abdulkerim Yunus el Hatib, *Tefsiril Kur'an-i lil Kur'an*, C. 15, Daru'l-Fikr el Arabi, Kahire, trs, s.1351. ; Muhammed el Emin Bin Muhammed Muhtar bin Abdul Kadir el Cükni Şankiti, *Edva' el-beyan fi 'izahi'l Kur'an bi'l Kur'an*, Daru'l Fikr, Beyrut, Lübnan, 1995, C. 8, s. 378.

⁶⁵³ Muhiddin bin Ahmed Mustafa Derviş, *İ'rabu'l Kur'an ve Beyanuhu*, Dar-ul İrşad li Şuun-el-Camiiyye, Humus, Suriye,1410H., C. 10, s. 312.

⁶⁵⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsir El- Hadis*, Dar-ul İhya el Kutub el Arabi, Kahire, 1383H., C. 6, s. 105.

⁶⁵⁵ Muhammed Mahmud Hicazi, *Tefsiru'l Vazih*, Dar ul Cil el Cedid, Beyrut,1413H, C. 3, s. 793.

durumlarda birçoğumuz yapılması gereken sorumluluğun farkındalığını yaşarız. Karşımıza çıkan olaylara gayri ihtiyari değil, iradi tepkiler veririz. Bu tepkimiz, bireysel olarak o an yaşanan istek ve arzular doğrultusunda olabileceği gibi, toplumsal normların etkisiyle gelişen ve içinde bulunulan sosyal ortam içerisinde doğal karşılanan bir tepki şeklinde de olabilir. Tepkimiz istekler ve arzular doğrultusunda gelişmişse, irademizi kabul veya red şeklinde koyabileceğimiz gibi, ikisi arasında bir konuma da yerleştirebiliriz. Aynı şekilde tepkimizi toplumsal normlar ve kabuller içerisinde de bir yere koyarız. İrademizle ortaya koymuş olduğumuz davranış, toplumsal çevremizden ziyade bizi ilgilendiriyorsa; bu durumda iç tutarlılığımız söz konusu olur ve gösterdiğimiz tepkinin kendi iç bütünlüğümüz içerisindeki konumuna bakmamız gerekir. Eğer gösterdiğimiz tepki bize uygun geliyorsa, bu bizi rahatsız etmeyecektir; eğer uygun gelmiyorsa, belki adına vicdan diyebileceğimiz kendi denetim sistemimiz içinde kınanacak ve yanlışlanacaktır. Bireyin yaptığı davranışı kendine yakıştırması ve kendi iç bütünlüğü içerisinde yargılaması, onun sorumluluk anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda bireylerin sergilemiş oldukları iradi davranışlarda kendi iç tutarlılıklarının belirleyicisi nedir veya ne gibi ölçütleri vardır? şeklinde bir soru aklımıza gelebilir. Böyle bir soruya kesin bir cevap vermek neredeyse imkânsızdır. Çünkü çoğu zaman bir belirsizlik ve değişkenlik hâkimdir. Bugün doğru kabul edilen bireysel tepkiler ve tutumlar, süreç içerisinde bireyin bizzat kendisi tarafından yanlışlanabilir, hatta bu tepkilerden dolayı aşırı pişmanlıklar dahi duyulabilir. Bu durum, bireyde sabit bir sorumluluk anlayışından ziyade, görece ve değişken bir sorumluluk anlayışı olduğunu gösterebilir. Yani bireyin yalnızca kendi içinde belirlemiş ve beslemiş olduğu sorumluluk duygusunun bir müddet sonra kendisi için dahi tatmin edici olmadığı görülecektir. Bu noktada kişinin kendine yakıştırdığı veya kendisi için uygun bulmadığı davranışların, kendi bünyesindeki hangi etkenden ilham aldığını da tespit etmek bir hayli zordur. Bir kısım araştırmacı, genel olarak insanların tepki, tutum ve yargılarının; istek ve arzuların, saldırganlık ve kavgacılıkların gizlendiği bilinçaltından kaynaklandığını söylemektedir.⁶⁵⁶ İnsanın bütün olarak bir nesneye ilişkin duygu, düşünce ve davranışları onun tutumlarını oluşturur. Tutumlarımızı oluşturan duygu, düşünce ve davranışlarımızın birbirlerini etkilemeleri ve birbirinden

⁶⁵⁶ Ayhan Aydın, *Gelişim Psikolojisi*, Pegem Akademi, İstanbul, 2009, s. 99.

etkilenmeleri, elbette ki kaçınılmazdır. Ayrıca çoğu kez bu üç ögenin kendi aralarında tutarlılık göstermesi gerekir.⁶⁵⁷ Tutarlılığın sağlanmadığı durumlarda ise süreç içerisinde iç çatışmanın yaşanması kaçınılmazdır. Birçok insan yanlış kabul ettiği bir olguyu; sevdiği, takdir ettiği bir kişinin davranışlarında gözlemlediğinde, görmezden gelme şeklinde bir tutum sergilerken; aynı yanlış sevmediği bir insanda gördüğünde, o yanlış karşı oldukça sert ve tepkisel bir tutum geliştirmektedir. Yanlış karşı geliştirilen bu çelişkili tutum; nefretin, bizzat yanlış kendisine karşı olmadığı gösterir. Bilakis nefret duygusunun tetiklemesiyle birlikte, nefret edilenin yapmış olduğu yanlış karşı, aşırı bir tepki geliştirilmiştir. O halde geliştirilen tutumun bizzat yanlış kendisine karşı değil, yanlış yapanın şahsına yönelik bir tepki olduğu ortaya çıkmaktadır. Biraz dikkat ettiğimizde, kendi hayatımızda da rahatlıkla görebileceğimiz bu türden davranışlar, bilinçaltının yönlendirmesinin insan hayatında ne derece önemli olduğunu anlama açısından önemlidir.

Davranışların geçerli bir forma uyuyor olması, değer ifade etmesi açısından yeterli olduğu anlamına gelmez. Bazen kötü ve yanlış olanla mücadele adına geliştirmiş, görünüşte tutarlı ve uğrunda mücadele edilmeye değer ulvi bir tavır, aslında bilinçaltındaki bencillik, hırs, öfke, nefret ve hatta hasetten kaynaklanan suflî, aşağılık bir amaç için olabilir. Bu sebeple insan, tıpkı buz dağının suyun altında kalan kısmı gibi, kendi iradesini yönlendiren iç dürtülerin farkında olmayabilir.⁶⁵⁸ Bu noktadan bakıldığında insan iradesinin, kendi fiillerinin sorumluluğunu üstlenebilmesinde dahi, kendinin farkında olmasının, bir eğitim süreci gerektirdiği söylenebilir.

Doğal olarak bireyin davranışlarını içinde bulunduğu toplumsal çevre de etkilemektedir. Çünkü içinde bulunduğu toplumun bir üyesi olarak birey, toplumsal çevreye uygun davranışlar ortaya koyabilmek için, eylemlerde temel alacağı, belli standartlar belirleme eğilimindedir. Bir sosyal grubun kendisi için ilke edindiği ve grup üyelerinin davranışlarını yönlendiren davranış kuralları bütünü olarak kabul edilen toplumsal normlar, özellikle ahlâk alanında bireyler için doğru eylemi belirleyen kurallar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin hayatında çoğunlukla tabii

⁶⁵⁷ Orhan Aydın, *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1027, Eskişehir, 2000, s. 332.; İbrahim Ethem Özgüven, *Psikolojik Testler*, Sistem Ofset, Ankara, 2004, s. 353.

⁶⁵⁸ Ayhan Aydın, *Gelişim Psikolojisi*, s. 100.

olduğu bu normlar “değeri yargılamak ya da değer biçmek için kullanılan ölçü” olarak işlev görmektedir.⁶⁵⁹ Kısaca toplumsal normlar, insanlar arası ilişkiler ve etkileşimlerde davranışlarımıza yön veren ve sınırlayan ilkeler ve kurallar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶⁰ İnsanların birçoğu toplumun değer ve yargılarına yani toplumsal normlara göre davranışlarını belirlemekte; hatta bir ortamda aşırı tepki göstererek yanlış olduğunu dile getirdikleri bir olayı, başka bir ortamda veya sosyal çevrede normal ve sıradan bir olaymış gibi karşılayabilmektedir. Dolayısıyla kişinin içinde bulunduğu toplumsal çevrenin etkisiyle, farklı ortamlarda gelişen aynı olay karşısındaki tutumlarına göre, sorumluluk anlayışları da farklılaşmaktadır. Burada da bireydeki sorumluluk anlayışında, iç aktörlerden ziyade, dış aktörler ve yönlendiriciler devreye girmektedir. Çünkü sosyal normların, bireyin toplumsallaşma sürecinde öğrenilen ve daha sonra alışkanlık halini alan bir yönü vardır. Birçok insan bu normlara uyduğunun farkına bile varmadan, hayatın doğal akışı içerisinde bu sınırlar içerisinde davranış geliştirir.⁶⁶¹

Genellikle bireylerin sigaraya veya çevre kirliliğine karşı geliştirdikleri tutumların, içinde bulunulan toplumun duyarlılık düzeyine değişiklik göstermesi buna örnek olarak verilebilir. Tamamıyla toplumsal çevreye bağımlı olan ve toplumsal duyarlılığa göre değişen tepkiler, eksik bir toplumsal anlayışın ürünü olduğu gibi, değerlerin henüz içselleştirilemediğinin de göstergesidir. Sabiteleri olmayan ve her yönüyle değişkenlik arz eden bir sorumluluk anlayışının ve buna bağlı olarak görev bilincinin, kişinin insani gelişimine ve eğitimine olumlu yönde önemli bir katkısının olmayacağı açıktır. Değişen şartlara rağmen değişmeyen sabitelerin olduğu, bazen zor da olsa, ağır dahi gelse, ancak her durumda ve her şartta uygulanabilir insani sorumlulukların olduğu bir öğreti, insani şahsiyeti geliştirebilir ve erdemli insanlar yetiştirebilir. Kişinin tutum oluşturma sürecini sadece sosyal normlara bağlı görmek, neredeyse bireyi sadece toplumun şekillendirdiği bir varlık olarak kabul etmek olur. Bu durumda kişi içinde yaşadığı toplumun bir nevi kölesi

⁶⁵⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 668.

⁶⁶⁰ Hasan İbicioğlu, H. İbrahim Özmen, Sebahaddin Taş, “Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2009, C.14, S. 2., s. 7.

⁶⁶¹ Enver Özkalp, *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi Ders Kitapları Yayın No: 26, Eskişehir, 1998, s. 60.

olmak durumundadır. Oysa tarih ve toplumsal gerçekler durumun hiçte öyle olmadığını ortaya koymaktadır. İnsan içinde bulunduğu toplum normlarının dışında da pekâlâ tutum geliştirebilir. Toplumsal normlar dışında geliştirilen tutumlarda bireyin geçmişi, mizacı, zihinsel kapasitesi ve başka kişisel özellikleri de etkili olur.⁶⁶² Bunun yanında bireyin hakikatle bağ kuran fitri özelliklerinin, vahyin ve ilhamın da göz ardı edilmemesi önemlidir. Bu bağlamda sadece insanın veya insanların belirlediği görece değerlerin, evrensel hakikatle birçok yönden bağ kuramayacakları, dolayısıyla yükledikleri ve yüklendikleri sorumlulukların günü birlik akut çözümlerden öteye gitmeyeceği söylenebilir. Bundan dolayı insandaki sorumluluk duygusu, temel itibarıyla değişmeyen evrensel hakikatlere bağlı olmalı; zihni bedeni ve toplumsal eğitimle de davranışları kontrol altına almalıdır.

Toplumsal çevre ve normların, bireyin davranış ve sorumluluklarını belirlemede yegâne etken olmadığı Kur'an-ı Kerim'de de birçok ayette açıkça görülmektedir. İbrahim'in (a.s) kıssası bu konu da oldukça dikkate değerdir. O tamamıyla putlara tapan bir toplumda yetişmiş ve babası da put yapımıyla kendini geçindiren bir kişi olmasına rağmen, içinde yaşadığı toplumun normlarına tümüyle karşı çıkmış ve evrensel hakikate yönelmiştir. Aynı durum Musa (a.s) için de geçerlidir. O da Firavun'un sarayında özenle yetiştirilmesine ve içinde yaşadığı kültürü ve toplumsal normları çok iyi bilmesine rağmen, hakikate tabii olarak Firavun'a karşı gelmiş ve onunla mücadele etmiştir. Bu durumun tersi bir kıssada yine Kur'an sayfalarında bize bildirilmiştir. Tamamıyla Âdem (a.s)'ın terbiyesi ve vahyi hakikatlerle büyümüş olan Kabil, kendisine öğretilen bütün öğretileri bir kenara bırakmış ve içindeki öfkeye hâkim olamayarak, kardeşini öldürmüştür. Aynı durumun bir benzerini Yakup (a.s)'ın çocuklarında da görmek mümkündür.

Bireysel ve toplumsal sorumlulukların ortaya çıkması için bir tekâmülün gerekli olup olmadığı hususu, sorumluluk bilincinin yerleşmesi açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. Ayrıca bu husus; eğer bir tekâmül varsa bu tekâmülün yönü ve çerçevesini oluşturmak içinde yol gösterici olacaktır. Bireysel olarak insan, süreç içerisinde öğrenen, anlayan ve bilen bir varlık olduğu gibi; insanların oluşturmuş oldukları topluluklar da, süreç içerisinde bilmeye, anlamaya ve

⁶⁶² Muzaffer Şerif, Carolyn W. Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yayınları, Çev: Mustafa Atakay, Aysun Yavuz, İstanbul, 1996, s. 172-173.

öğrenmeye muhtaçtır. Bu noktada bireysel belirleyicilik ve toplumsal belirleyicilik aynıdır. Belirleyicinin, bireyin ve toplumun üstünde öğrenen değil, öğreten, anlayan değil, anlatan konumunda olması gerekir ki insanlar ve toplumlar öğrenip anlayabilsinler. İşte bu sebeple insanın ve insanların sorumlulukları; onları yaratanın, onları eğitenin vahyiyle belirlenmiş, hatta yaratılış ve sorumluluk dengesi hassasiyetle korunmuştur. Yaratan ve eğiten Allah “*Biz hiçbir nefse kaldırabileceğinden fazlasını yüklemeyiz*”⁶⁶³ derken sorumluluğun sınırları dahi insanın gücüne göre belirlemiştir. Oysa insanlar ve toplumlar çoğu zaman kendilerini sorumlu tuttıkları alanlarda bile haddi aşmış, bazen kendilerine bazen de çevrelerine zulmetmişlerdir.

Sorumluluğun Allah’ın vahyi tarafından belirlenmesinin gerekliliğini bu şekilde açıkladıktan sonra, şimdi de bireysel ve toplumsal değerlerin taşınmasında insana ve topluma düşen sorumluluğun Kur’an’da ne şekilde öğretildiğine bir göz atalım.

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا

“*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme; çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur.*”⁶⁶⁴ İsra suresi insanın sorumlulukları öğretmesi bakımından dikkatle incelenmesi gereken bir suredir. Surenin yirmibirinci ayetinde Allah, dünyada insanların kimini diğerinden daha fazıl kıldığını belirttikten sonra, ahiretteki derecelerin ve faziletlerin daha büyük olacağı üzerinde durmuştur. Ahiretteki faziletleri elde edebilmenin yollarını ise ardından gelen ayetlerle sıralamış, insanın çeşitli alanlardaki sorumluluklarını ve erdemlerini ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi ve en önemlisi, Allah’la beraber başka ilahlar edinmeme sorumluluğudur.⁶⁶⁵ Ayette insanın bu sorumluluğu yerine getirmediği takdirde düşeceği konumda açıkça belirtilmiştir. Çünkü öğrenme, öğrenilen şeyin durumuna bağlı olarak belli ve kesin süreçler yoluyla meydana gelir. İnsanın yaptığı davranış karşısında süreç içerisinde ne tür bir karşılık alacağını bilmesi öğrenmeyi olumlu yönde etkiler. Ayrıca insanın, öğrenmelerinde ödül ve ceza önemli bir etkidir. İnsanın yapmış olduğu davranışlar genel olarak ödüle veya cezaya tabii tutulsa bile,

⁶⁶³ Bakara suresi 2/286.

⁶⁶⁴ İsra suresi 17/ 36.

⁶⁶⁵ İsra suresi 17/22.

özelde birim davranışların her birini ayrı ayrı ödül veya cezaya tabii tutmak daha etkili olmaktadır. Ayrıca insan, yaptığı zaman karşılığında ne elde edeceğini bildiği ve sonucu belli olan davranışları öğrenmede daha etkindir.⁶⁶⁶

Ayetlerde daha sonra, insanın ana babasına karşı sorumluluğu etraflı bir şekilde anlatılmıştır.⁶⁶⁷ Burada davranışların düzenlenmesine yönelik, anne babaya öf bile dememek, onlara güzel ve tatlı söz söyleyip, onları asla azarlamamak türünden, davranışsal sınırlar belirlenmiştir. Anne babaya karşı merhametin öğütlenmesinin ardından, yine merhameti içeren bir dua ile anne baba ile ilgili olan sorumluluklar son bulur. Dikkat edilirse ayet, anne babaya karşı sorumlulukları ele alırken; görünen davranışlardan, görünmeyen duygulara ve arzulara doğru bir sıra izlemiştir. Bu somuttan soyut olana doğru bir yönlendirmedir. Önce, anne babaya öf bile dememek, onlara güzel ve tatlı söz söyleyip, onları asla azarlamamak türünden, somut davranışlar söz konusu edilmiş, ardından merhamete çağırılmış, nihayetinde en derin arzuların hareketlendiği dua ile son nokta konulmuştur. Ayet, dua ile beraber gayet veciz bir dille niçin anne babaya ihsan edilmesi gerektiğini en güzel şekilde ortaya koymuştur. “Onların beni küçükken sevgi ve şefkatle besleyip büyüttükleri gibi, sen de onlara merhamet eyle!”

İnsana sorumluluk bilincini öğreten ayetler daha sonra insanın kendini düzeltmesi ile ilgili sorumluluğunu gözler önüne serer.⁶⁶⁸ Ardından yakınlarına karşı ve Allah’ın ona lütfetmiş olduğu dünya nimetlerine, elde etmiş olduğu mala mülke karşı sorumluluğu ele alınır. Burada insana, israf etmemesi öğütlenir⁶⁶⁹ ve israftan nefret ettirmek için israf edenlerin şeytanın kardeşleri olduğunu bildirir.⁶⁷⁰

Kur’an, iman eden kişilerin ailelerine karşı da sorumlulukları üzerinde durmuştur. Çünkü ailenin kişinin eğitiminde büyük bir önemi vardır. Müslüman bir ailenin çocuğunun, dinin istediği bireysel ve toplumsal olgunluğa ulaşması, mükemmel bir ahlaki şahsiyete sahip olması arzu edilir. Bu görevi üstlenmede aile

⁶⁶⁶ Cevat Alkan, “Öğrenme Öğretme Süreçleri İlkeler”, Ankara üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Ankara, 1987, C. 20, S. 1, s. 212-214.

⁶⁶⁷ İsra suresi 17/23-24.

⁶⁶⁸ İsra suresi 17/25. “İçinizde ne var, Rabbiniz, sizden daha iyi bilir. Düzgün ve temiz kişiler olursanız şüphe yok ki o, tövbe edip hakka dönenlerin suçlarını örter.”

⁶⁶⁹ İsra suresi 17/ 26. “Akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver ve israfta ileri giderek boş yere, haksız yere malını saçma, savurma.”

⁶⁷⁰ İsra suresi 17/ 27. “Çünkü saçıp-savuranlar, şeytanın kardeşleri olmuşlardır; şeytan ise Rabbine karşı nankördür.”

belki de en etkin müesseselerden biridir.⁶⁷¹ Tahrim suresinde “*Ey iman edenler kendiniz ve çocuklarınızı ateşten koruyunuz*”⁶⁷² buyurarak anne babanın çocukları üzerindeki önemli bir sorumluluğa işaret etmiştir. Mücahid tefsirinde çocukları ateşten korumaktan kastın, onları Allah’ın istediği yönde eğitmek olduğunu söylemiştir.⁶⁷³ Hz. Ali, çocukları ateşten korumak sorumluluğun, anne baba üzerinde bir görev olduğunu belirttikten sonra, burada korumadan kastın onlara hakikati öğretmek ve onları eğitmek olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁴ Gazâlî, anne babanın çocuğunu terbiye etmesinin önemi üzerinde durmuş ve ailenin çocuğu üzerindeki en önemli görevinin onu “koruma” olduğunu söylemiştir. O, çocuğu terbiye etmenin insanı dünya ateşinde yanmaktan koruduğu gibi, cehennem azabından da koruyacağını dile getirmiştir. Ona göre çocuk, anne babanın yanında ilahi bir emanettir. Her türlü şekillendirmeye müsait, saf bir kalbi cevheri vardır. Bu yüzden kendisine verilen her türlü şeye meyiletme özeliğine sahiptir. Kendisine iyi, doğru ve güzel şeyler öğretilirse veya ona iyi alışkanlıklar kazandırılıp, onda davranış haline getirilirse, çocuk iyi bir insan olarak yetişir ve bu şekilde iki dünyada mutluluğa ulaşanlardan olur. Gazâlî, çocuğu korumanın onu güzelce eğitip temizlemek, ona ahlaki değerleri öğretmek, aynı zamanda onu kötü arkadaşlardan korumak, devamlı surette hevâsının peşinde sürüklenmesine engel olmak ve refah ve lükse özendirmemek şeklinde olacağını söylemiştir. Çünkü çocuk zinet ve refaha alışırca büyüdüğü zaman onları elde edebilmek için elinden geleni yapar ve ömrünü sadece onların peşinde geçirerek heba eder. Gazâlînin çocuğun korunmasında en önem verdiği hususlardan biri onun beslenmesidir. Bu noktada özellikle çocuğun emzirilmesinde annenin üzerine düşen sorumluluğun, helal ve temiz olan şeyleri yedirmek olduğunu söylemiş, bu hususta çok titiz davranılmasını öğütlemiştir. Çocuk iyiyi ve kötüyü ayırt edebilecek çağa geldiğinde, yani temyiz çağına ulaştığında, hareket ve davranışlarının iyi gözlemlenmesi gerektiği üzerinde duran Gazâlî, ona nelerin istenilen olumlu

⁶⁷¹ M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlakı*, İstanbul, 1979, s. 200.

⁶⁷² Tahrim suresi 66/6.

⁶⁷³ Ebu Haccac Mücahid, *Tefsiri Mücahid*, Tah. Muhammed Abdusselam Ebu’n Nil, Darul Fikr el islami el Hadise, Mısır, 1989, C.1 s. 665.

⁶⁷⁴ Ebu Cafer et-Taberi, *Camiul Beyan fi Te’vil il Kur’an*, Tah. Ahmet Muhammed Şakir, Müessesetü El Risale, 2000, C. 23, s. 491.

davranışlar olduğunu ve neyin kaçınması gereken davranışlar olduğunu tedrici bir şekilde zamanla öğretilmesi gerektiğini söyler.⁶⁷⁵

*“Allah her nefsi ancak gücünün yettiği ölçüde sorumlu tutar”*⁶⁷⁶ Sonuç olarak Allah insanı sorumlu tutmuştur. Bu sorumluluk insanüstü bir sorumluluk değildir. Çünkü Allah her nefse ancak gücünün yettiği ölçüde yük yüklemektedir. Nitekim Kur’an emanetin dağlara yüklenmesi durumunda, dağların korku ve haşyetten param parça olacağını söylemiştir. Bu sebeple emanet dağlara yüklenmemiş onu kaldıracak olan insana yüklenmiştir. Burada insanın eğitiminde de dikkat edilmesi gereken önemli hususlara işaret vardır. İnsanları eğitirken onlara kaldırılabileceklerinden fazla yük yüklenmemeli, büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk ve yaşantıları dikkate alınmalıdır. Eğer bu durumlar dikkate alınmazsa öğrenme gerçekleşmez ve insanların üzerine kaldıramayacakları bir yük yüklenmiş olur. Kur’an bu durumu dikkate aldığı için henüz akli melekeleri tam oturmamış olan çocukları sorumlu tutmamıştır. Bunun yanında Kur’an’ın akli melekelerini yitirmiş olan kişileri de sorumlu tutmadığı görülmektedir. Aynı şekilde eğer, birçok ödevi yerine getirirken insan zorluklarla karşılaşılacaksa, kolaylaştırma yoluna gidilmiştir.

4.10. İnfak ve İ’sar

İyi ve kötüyü, doğru ve yanlış, hak ve batılı açıkça birbirinden ayıran Kur’an, yardımlaşma konusunda da nötr (tarafsız) bir yaklaşımdan uzak durmuştur. Her ne şekilde olursa olsun yardımlaşmayı kendi başına bir değer olarak kabul etmemiş, onu belli kayıtlarla sınırlamıştır.

*“...İyilik ve takvada birbirinizle yardımlaşın. Günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın. Allah’a karşı gelmekten sakının. Allah, cezası çok şiddetli olandır.”*⁶⁷⁷

Ayette de açıkça görüldüğü üzere iyilik ve takva üzere yardımlaşma emredilmiştir. Bununla beraber günah ve düşmanlıkta ise yardımlaşmak yasaklanmıştır. Tamamıyla toplumsal yaşantıya yön vermek üzere vaaz edilen bu emir ve yasakların akabinde - önemine binaen olsa gerek - Allah’ın şiddetli

⁶⁷⁵ Gazâlî, *İhyau ulum ed-Din*, C. 3, s. 72.

⁶⁷⁶ Bakara suresi 2/286.

⁶⁷⁷ Maide suresi 5/2.

cezalandırması hatırlatılmıştır. Toplumsal yaşantının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için toplum içerisindeki bireylerin birbiri ile yardımlaşmaları kaçınılmazdır. Zaten birlikte yaşamının en önemli özelliklerinden biri de bireylerin birbirleri ile yardımlaşmalarıdır. Ayette takva konusunda yardımlaşmak emredildiği halde, ardından tekrar Allah'tan sakınılmasının emredilmesi; toplum ilişkilerinde Allah'ın ölçülerine uymakta ne kadar fazla hassasiyet gösterilmesi gerektiğini vurgulaması açısından dikkate şayandır. Çünkü Allah zaten emirlerini bireyin ve toplumun sağlıklı bir şekilde inşası üzerine bina etmiş onlar için en hayırlı olanı emretmiştir. Her insanın idraki aynı düzeyde değildir ve çoğu zaman yapılması gerekeni doğru bir şekilde idrak etmesi zaman alır. Bundan dolayı bir an önce aklederek kulluğu idrak edip, takvaya sarılmak insan için en kolay ve sağlıklı bir yol olarak kabul edilmiştir.

Kur'an'da kişiler ve toplumlar arasındaki yardımlaşma birçok farklı kelimeyle ve her biri farklı boyutlarda ele alınmıştır. Bunlardan infak, isar, ihsan, ikram, vb. toplumsal birliğin perçinlenmesi açısından önemli olan kavramlardır. Kur'an bu kelimeleri bazen kavramsal olarak, bazen örnek olay yoluyla, bazen tarihsel bir anlatım tarzıyla, bazen de hukuki bir çerçevede ele almıştır. Kur'an'da toplumsal yardımlaşmayı konu edinen en önemli iki kavram hiç kuşkusuz infak ve isar'dır.

İnfak insanların birbirleri ile ilişkilerinde en önemli değerlerden biridir. Elindeki maldan başkalarına da vermek, bütün insanlar için güzel kabul edilen bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah tarafından insanların fitratlarına sevdirmiş olan bu değer, Kur'an ayetlerinde de değer belirten çeşitli ifadeler içerisinde en etkin şekilde karşımıza çıkanlardandır. İnsan genel itibarıyla dünya malını çok seven bir yapıdadır.⁶⁷⁸ Mekki bir sure olan Adiyat suresinde,⁶⁷⁹ insanın rabbine karşı nankör oluşu söz konusu edildikten sonra, bu nankörlüğün sebepleri üzerinde durulmuş ve insanın bir beşer olmasından dolayısıyla zaaflarından bahsedilmiştir. İnsanı Rabbine karşı aldanışa götüren bu zaaflarından biri de mala

⁶⁷⁸ Fecr suresi 89/16.

⁶⁷⁹ Ebul Âlâ el Mevdudi, *Tefhimul Kur'an*, C. 7, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988, s. 203-206.

olan düşkünlüğüdür. “Gerçekten o (insan) mala da pek düşkündür.”⁶⁸⁰ Dünya malına düşkün olmak insanlığın genel özelliklerinden biridir.

Mal sevgisi özellikle Rabbinin vahyi olan Kur’an’la eğitilmeyi reddedenlerin ve İslam ahlakının öğretilerinden nasibi bulunmayanların veya ahlaki bir öğretinin eğitiminden geçmeyenlerin genel özelliklerinden biridir. İnsanın bu mala düşkünlüğü Allah tarafından yerilmiş, olumsuz bir nitelik olarak ele alınmıştır. Adiyat suresinde insanın mala düşkün olduğunu ifade eden ayetin iki ayet öncesinde ise, “Gerçekten insan, Rabbine karşı nankördür.”⁶⁸¹ denilmiştir. Buradaki insan kelimesi insan cinsini kapsamaktadır yani umum ifade etmektedir. Bu demektir ki her insan rabbinin nimetlerini idrak etmede ve ona hakkıyla şükretmede yetersizdir.⁶⁸² Bu ayet belli değerleri elde etmeden önce insan cinsinin yalın haline de işaret ediyor olabilir. Bu açıdan konuyu ele aldığımızda, insanı işlenmek üzere olan bir maden olarak düşünersek, insanın yalın halinin, yani Allah’ın istediği ölçülerle ölçülenmediği, Allah’ın boyası ile boyanmadığı veya takva elbisesini kuşanmadığı ham halinin, birçok eksiklerinin ve tamamlanmamış, kemale ulaşmamış yönlerinin olduğu görülür. Bu şekliyle insan, dünyaya⁶⁸³ ve mala düşkündür veya maddi olanı kesbetmeye olan gayreti ve düşkünlüğü manevi olanı kazanma noktasında göstermez.⁶⁸⁴ Kur’an insan cinsinin bu yalın haline işaret etmiş ve onun cimri ve bencil olduğunu söylemiştir. “De ki: ‘Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine malik olsaydınız, bu durumda harcama endişesiyle gerçekten (cimrilik edip elinizde) tutardınız. İnsan pek cimridir.’”⁶⁸⁵ Kur’an’da cimrilik farklı kelimelerle izah edilmektedir. الشح (Şuhh), القتر (katru), ve البخل (buhl) kelimeleri bunlardan bazılarıdır. Buhl kelimesi kendi kazancında ve başkasının kazancında cimrilik yapmaktır.⁶⁸⁶ Bahil, kişi kendi cimrilik ettiği gibi başkasına da cimriliği emreder.⁶⁸⁷

⁶⁸⁰ Adiyat suresi 100/8.

⁶⁸¹ Adiyat suresi 100/6.

⁶⁸² Zemahşerî, *Keşşaf*, C. 4, s. 788.; Ebu Cafer en Nahhas, *İrab’ul Kur’an*, Dar’ul Kutubu’l İlmîyye, Beyrut, 1421H., C. 5, s. 174.

⁶⁸³ İzzeddin Abudulaziz b. Abdusselam, *Tefsiri’l Kur’an li İz b. Abdusselam*, Tah: Abdulleh b. İbrahim el- Vehbi, C. 3, Daru İbni Hazm, Beyrut, 1996, s. 480.

⁶⁸⁴ Ebu Berekat Abdullah b. Ahmet b. Mahmut Hafızu’d Din Nesefi, *Tefsiri Nesefi/ Medariku’t Tenzîl ve Hakaiku’t Te’vil*, Tah: Yusuf Ali Bedevi, C. 3, Daru’l Kalem ‘et-Tayyib, Beyrut, 1998, s. 692.

⁶⁸⁵ İsrâ suresi 17/100.

⁶⁸⁶ İsfâhânî, Müfredat, s. 174.

⁶⁸⁷ Nisa suresi 4/37. “Bunlar öyle insanlardır ki cimrilik ederler ve insanlara cimriliği emrederler.”

Katur kelimesi cimriliğinden dolayı ailesinin nafakasını dahi eksilten adam manasındır.⁶⁸⁸ Şuhha kelimesi ise; hırsla ve şiddetli bir arzu ile cimrilik etmektir.⁶⁸⁹

Bu sebeple insan terbiyeye muhtaç bir canlıdır. Beşeri hakikatindeki bazı özellikleri törpülemesi ve istenilen kıvama getirmesi gerekmektedir. Bu özelliklerinden biri de mala düşkünlüğüdür. İnsan mala düşkünlük özelliğini törpülemek için, eğitim almalı, infak idmanları yapmalı ve nihayetinde i'sar değerini kuşanmalıdır. Bu yüzden Kur'an birçok ayette insanı infaka teşvik etmiştir.⁶⁹⁰

*“Ey iman edenler! Alış verişin, dostluğun ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden önce size rızık olarak verdiklerimizden harcayın. Kâfirler ise zalimlerin ta kendileridirler.”*⁶⁹¹

*“Onları hak yola getirmek senin görevin değil, lâkin Allah dilediğini doğru yola getirir. Hayır olarak yaptığınız her harcama sadece kendiniz içindir. Zaten siz Allah rızasını aramaktan başka bir gaye ile infak etmezsiniz. İşlediğiniz her hayrın mükâfatı size tamamen verilir ve sizin hakkınız yenmez.”*⁶⁹²

Kur'an'da infakın ve i'sarın en önemli sembollerinden biri de beldelerini Mekkeli müminlere hicret evi olarak açan Yesribli Müslümanlardır. Yardımlaşmayı i'sar ve infakı en üst derecede hayata taşımış olan Ensar'ın bu durumu, Kur'an surelerine de konu olmuş ve Allah kullarını insanlık tarihinde eşine benzerine az rastlanan Ensar'ın erdemli tutum ve davranışlarıyla eğitmiştir. İnsani değerlerin en önemlilerinden biri olan isar ve infakın Kur'an'da erdemli bir topluluğun yaşantısı üzerinden öğretilmesi, toplumsal değerlerin hayata geçirilebilir olduğunu ispatlamak açısından dikkate değerdir. Yardımlaşma konusunu örnek olay üzerinden olumlu ve olumsuz değerleri ortaya koyarak ele alan Haşr suresinde, Kur'an'ın muhteşem üslubuyla değerlerin doğru bir zeminde nasıl hayat bulabileceğinin altı çizilmektedir.

⁶⁸⁸ Isfahani, *Müfredat*, s. 1176.

⁶⁸⁹ Isfahani, *Müfredat*, s. 788.

⁶⁹⁰ Bakara suresi 2/177; İnsân Suresi 76/8.

⁶⁹¹ Bakara suresi 2/254.

⁶⁹² Bakara suresi 2/272.

İnfak insanın iyi bir insan olduğunun görüntülerinden biridir. İnsanın - kendisinde mal sevgisi bulursa dahi - maldan infak etmeden iyiliğe ulaşamayacağı söylenmiştir.⁶⁹³

Hicretin dördüncü yılının başlarında Yahudilerden Beni Nadir kabilesinin Allah Resulü (s) ile yapmış oldukları muahedeyi bozarak ona suikast teşebbüsünde bulunmaları üzerine nazil olan Haşr suresinin ayetlerinde, Ensar topluluğunun insani değerleri ele alınmış, onların isar ve infaktaki üstünlükleri göz önüne serilmiştir. Muahedelerine sadık kalmayan Beni Nadir yirmi altı gece süren muhasaranın ardından, silah haricindeki eşyalarını bir devenin yüklenebileceği kadar yükleyip şehirden götürmek üzere çıkıp gitmeye razı olmuşlardı. Peygamberimizin de bu anlaşmayı kabul etmesi üzerine mal ve eşyalarını develerine yükleyerek Medine'den ayrıldılar.⁶⁹⁴

Bu durumda herhangi bir cephe savaşı yaşanmadan Beni Nadir'in yaşadığı bölge ele geçirilmiş ve onlardan geriye epeyce mal ve toprak kalmıştı. Allah resulü (s) kalan bu malların akideleri uğruna mallarını ve diyarlarını terk etmiş olan Muhacirler arasında paylaştırılmasını uygun görmüştü. Bu durumda Muhacirleri iman ve itikatlarından dolayı kardeş olarak kabul etmiş, onları bağrına basmış, kendilerini unutarak kardeşlerini baş tacı etmiş Ensar'a Beni Nadir'in mallarından hiçbir şey kalmamış olacaktı. Allah resulü (s) Ensar'a seslenerek şöyle dedi: "Eğer isterseniz muhacirlere malınızdan ve evlerinizden böler verirsiniz ve bu ganimete siz de ortak olursunuz; isterseniz de evleriniz ve mallarınız sizin olsun ganimeti yalnız muhacirlere verelim." Kendileri de ihtiyaç sahibi olmalarına rağmen Allah Resulünün bu önerisini, Ensar bir topluluğun gelebileceği en yüksek seviyeden karşılarlar ve şöyle cevap verirler : "Hayır! Ey Allah'ın Resulü, biz mallarımızdan ve evlerimizden kardeşlerimize hisse verir, ganimetlerin de yalnız onlar arasında paylaşılmasını dileriz. Biz o mala ortak olmak istemeyiz."⁶⁹⁵ Ensar'ın bu cevabı yalnızla dille söylenmiş stratejik bir cevap değildir. Ardında Allah rızasından gayri ne bir hesap ne de bir gayenin bulunduğu ahlaki düzeyin zirvesinden verilmiş bir

⁶⁹³ Bakara suresi 2/177.

⁶⁹⁴ Kutup, *Fizilal-il Kur'an*, C. 14, s. 367-370.

⁶⁹⁵ Kutup, *Fizilal-il Kur'an*, C. 14, s. 384.

cevaptır. İnsana şah damarından daha yakın olduğu için⁶⁹⁶ Onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da⁶⁹⁷, nefislerin verdiği vesveseyi de bilen Allah, bu duruma şahitlik etmiş ve onların kalplerindeki de haber vermiştir.

*“Onlardan önce o yurda yerleşen ve imana sarılanlar, kendilerine hicret edenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı gönüllerinde bir ihtiyaç (rahatsızlık) duymazlar. Kendilerinin ihtiyaçları olsa bile (onları) kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden(bencilliğinden) korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”*⁶⁹⁸

Bu ayet, Haşr suresinin bütünlüğü korunarak ele alındığında Kur’an’da insani değerlerin öğretimi ve ortaya konmasında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çünkü insanlık, kendi çabalarıyla henüz insanın kalbinden geçeni dosdoğru bir şekilde haber verecek; gözlem, deney veya teknoloji ile desteklenmiş bir bilgiye sahip değildir. Bu bilgi Allah’ın vahyi aracılığıyla insanlara bildirilmiş, kalplerin hakikatinden haber veren en doğru bilgidir. Aynı zamanda ayet Kur’an’ın ön gördüğü hayat pratiğinin yaşanılabilir olduğunun ispat edilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Eğer bu durum fiilen vaki olmasaydı, insanlar belki de böyle bir durumu bir toplum için ulaşılması imkânsız bir hayal, tatlı bir ütopya veya ancak rüyalarda görülebilecek bir şey olduğunu zannedeceklerdi. Oysa ortada tarihle belgelenmiş vahiyle tasdiklenmiş bir topluluğun yüreklerinde aydınlığı yansıtan apaçık bir değer portresi vardır.

Ayette geçen kavramlar düşünce dağarcığımıza yeni ufuklar açmakta ve kelimeleri yerli yerine oturtmamıza fırsat vermektedir. Ayet öncelikle bizlere insanlar için, nefsin cimriliği (شَحَّ نَفْسِهِ) diye bir şeyin var olduğunu öğretmektedir. Yine ayetten öğrendiğimize göre nefsin cimriliği, insan nefsinin olumsuz sıfatlarından biridir. Aynı zamanda bu cimrilik, sakınılması ve korunulması gereken bir durumdur ve insanın bu tür cimriliklerden sakınması mümkündür. İnsan nefsi olumlu sıfatlarla sıfatlanacağı gibi aynı zamanda olumsuz sıfatlarla da sıfatlanabilir. İnsanın yaşantılarının deneyimlerinin ve seçimlerinin üzerinde, nefsin olumsuz özelliklerinin etkisinin olduğuna da ayette açık bir işaret vardır. Yani bireysel arzu ve isteklerimizden kaynaklanan dürtülerin, toplumsal yaşamdaki davranışlarımızı belirlememizde önemli bir etkisi vardır. Doğru davranış ancak bu nefsi dürtülerin

⁶⁹⁶ Kaf suresi 50/16. “Andolsun, insanı Biz yarattık ve nefsinin ona ne vesveseler vermekte olduğunu biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız.”

⁶⁹⁷ Nahl suresi 16/19. “Allah, gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyleri hep bilir.”

⁶⁹⁸ Haşr suresi 59/9.

doğru bir şekilde eğitilmesiyle olur. Ayette insanların bir kısmının arzu ve isteklerine gem vurarak ulaşacakları üstün bir düzey dile getirilmiştir. Sanki bu ayet insanların her durumda ve konumda bencil olduklarını iddia eden, kendilerine dünyevi bir fayda veya haz sağlamadığı müddetçe bir insanların diğer insanlara yardım ve fedakârlıkta bulunamayacağını iddia eden düşünce tarzına bir ret niteliği taşımaktadır.⁶⁹⁹ İnsanın bencil bir şekilde sadece kendi çıkarlarını düşünmesi ayette “nefsin cimriliği” şeklinde isimlendirilmekte ve insan için nefsin cimriliğinin bir kader olmadığı, nefsin cimriliğinden korunmanın mümkün ve uygulanabilir bir şey olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yani insan doğru bir zeminde eğitildiği takdirde nefsin olumsuz özelliklerinden kendini alıkoymayı başarabilir. Nefsin cimriliğinden korunma aynı zamanda insanı kurtuluşa ulaştıran bir haslet olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalpleri ve sinelerin özünde saklı olanı en iyi şekilde bilen Allah⁷⁰⁰, ayette yaşanılmış bir vakıyı örnek olarak göstererek kendi ihtiyacı olduğu halde bir başkası için iyilik yapmanın hiçte hayalî olmadığına vurgu yapmıştır. Hatta vakıa sadece bir kişinin değil, bir toplumun fertlerinin birlikte yaşamış oldukları bir vakıadır. Dolayısıyla bu tür erdemlerin yalnızca bireysel olmakla kalmayacağı aynı zamanda toplumsal bir kimliğin inşasında da önemli bir yer tutacağı görülmektedir.

Haşr suresinde Ensar ve Muhacir kardeşliğinin dayanışmasını açık bir şekilde ortaya koyan ve Ensar'ın yardımlaşmadaki örnek davranışını sonraki nesillere en sağlam bir şekilde nakleden Kur'an, yine sure içerisinde iman merkezli olmayan kardeşliklerin ve yardımlaşmaların da üzerinde durmuştur. Beni Nadir Yahudilerinin müminlerle olan anlaşmazlıkları devam ederken münafıkların başı Abdullah ibni Selül ve yandaşlarının Beni Nadir Yahudilerine sözde destek çıkmalarına ve vakıanın aleyhlerine işlemesinin ardından sırt çevirmelerine dikkat çekilmiştir. Surede münafıklarla ehli kitaptan olan kâfir Yahudiler kardeş olarak tanıtılmış ve aralarındaki temelsiz alt düzey yardımlaşma ilişkisi şu şekilde anlatılmıştır.

“Münafıklık edenleri görmüyor musun? Kitap Ehlerinden inkâr eden kardeşlerine derler ki: 'Andolsun, eğer siz (yurtlarınızdan) çıkarılacak olursanız, mutlaka biz de sizinle birlikte çıkarız ve size karşı olan hiç kimseye, hiç bir zaman

⁶⁹⁹ Aristipos, David Hume vb. ve Modern Batı düşüncesinin, seküler, pragmatist anlayışı, insanın maddi hazları üzerine bina edilmiştir. Çalışmanın “Ahlakın Temellendirilmesi” başlıklı bölümünde ilgili düşüncelere yer verilmişti.

⁷⁰⁰ Teğabün suresi 64/4.

itaat etmeyiz. 'Eğer size karşı savaşılırsa elbette size yardım ederiz.' Oysa Allah, şahitlik etmektedir ki onlar, gerçekten yalancılardır.”⁷⁰¹

Haşır suresinde birbirleri ile sevgi ve iman bağı ile bağlanmış olan kardeşlerin yardımlaşmaları ve birbirlerine stratejik hesaplar ve ortak menfaatler çerçevesindeki bir bağla bağlanmış çıkar kardeşlerinin ilişkileri karşılaştırılabilecek kadar açık bir şekilde sunulmuştur.

İnsanların başkalarına verileden veya başkalarının elde ettiklerinden dolayı gönülden bir rahatsızlık duymayacak düzeye gelmesi, gönüllerin eğitilebileceğinin açık bir göstergesidir.

“O halde, gücünüzün yettiği kadar Allah'tan sakının, dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğiniz için infak edin. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁷⁰²

4.11. Islah

Kur'an'da İslam kavramı, bütünüyle evrensel hakikati dile getiren bir kavramdır. Buna göre bir bütün olarak evren müslim'dir. Çünkü evrende bulunan her şey Allah'ın emrine boyun eğmekte onun koymuş olduğu yasaların dışına çıkmamaktadır. Asıl gayesi, insana kâinattaki yerini hatırlatmak ve konumuna uygun olarak yaşamasını sağlamak olan İslam, Allah'ın zatına ve vahyetmiş olduğu prensiplere teslimiyetin adıdır. Bu hakikat Kur'an'da şu şekilde ortaya konmuştur.⁷⁰³

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ
بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

“Allah katında din İslam'dır. Kendilerine Kitap verilmiş olanlar kendilerine ilim geldikten sonra sırf kendi aralarında haddi aşmalarından dolayı ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın ayetlerini inkâr ederse (bilsin ki) Allah hesabı çabuk görendir.”⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Haşır suresi 59/11.

⁷⁰² Teğabün suresi 64/16.

⁷⁰³ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 16.

⁷⁰⁴ Ali İmran suresi 3/19.

أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ

*“Onlar Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar? Oysa göklerdeki ve yerdekilerin hepsi, ister istemez O’na teslim olmuştur ve O’na döndürüleceklerdir.”*⁷⁰⁵

Büsbütün Allah’ın emirlerine teslim olmuş, evrende silm yani selamet ve barış ortamının sağlanabilmesi için, insanların da tercihlerini silmden yana, yani teslimiyetten yana kullanmaları gerekir. Eğer insanlar kendilerine Allah tarafından bahşedilen seçme hakkını, bütün evrene uyumlu olarak silmden yana kullanmazlarsa, evrendeki ahenk bozulur ve huzur kaçır ve barış ortamı zedelenir. Bu huzur ve barış ortamının tekrardan tesis edilmesi gerekir ki bu da ancak ifsadın önüne geçilmesi ve bir bütün olarak evrensel nizama uyum gösterilmesiyle olur. Bu evrenin nizamı İslam’dır, bu âlemin nizamı İslam’dır. Bu nizama karşı ayak diretenler ise evrensel nizamın işletilmesinde sorun teşkil ederler ve aynı zamanda çevrelerini ifsat ederler. Eğer bu ifsat uzun süre devam ederse evrende bozgunculuk hâkim olur. Bu sebeple Kur’an şöyle buyurmuştur.

وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنِ ذِكْرِهِمْ

مُعْرِضُونَ

*“Eğer hak, onların arzularına uysaydı, elbette gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şan ve şereflerini getirdik, fakat onlar kendi şereflerine sırt çevirdiler.”*⁷⁰⁶

Ayet açıkça onların hakkın karşısında konumlanmalarının sebebinin arzularına (hevâ) uymaları olduğunu ortaya koymuştur. Burada hakkın insanların arzu ve isteklerine uymamasının kuru bir muhalefetten ibaret olmadığı ve bir sebebe binaen bu uyumsuzluğun ortaya çıktığı da vurgulanmaktadır. Evet, hak onların hevâlarına uymaz. Çünkü hak, onların maslahatlarını onlardan daha fazla düşünür. Onların aleyhlerine olan şeyleri arzuladığını ortaya koyar ve bundan dolayı da onların arzularına uymaz. Bireysel ve toplumsal istek ve arzular üzerine inşa edilmiş ve tüm kültürleri etkisi altına almış modern dünyanın tabii olana verdiği zarar göz önüne alındığında, ayetin geçmişe nazaran günümüz insanı için çok daha önemli

⁷⁰⁵ Ali İmran suresi 3/83.

⁷⁰⁶ Muminun suresi 23/71.

ufuklar açtığı söylenebilir. Kur'an ayetleri ayrıca ifsat edicilerin başa geçmeleri, yönetimi ve gücü ele geçirmeleri durumunda sadece kendilerini bozmakla yetinmeyip, ekini ve nesli de bozacakları ifade edilmektedir.

وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ

“O, iş başına geçti mi (ya da sırtını çevirip gitti mi) yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya, ekini ve nesli helak etmeye çaba harcar. Allah ise, bozgunculuğu sevmez.”⁷⁰⁷

Bu ve benzeri ayetlerle Allah yeryüzünde evrensel ilkelere göre yaşamanın yollarını belirlemiş ve bu evrensel ilkelere uyulmadığı takdirde ortaya çıkacak fesadın boyutlarını çarpıcı bir biçimde ortaya koymuştur. Bu durum insanlarda bir farkındalık duygusu yaratmayı, istemli dikkat geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu sayede insan, bilinçli bir kaygı yaşayacak ve bu sebeple sorun üzerine odaklaşacak ve sorunu çözmek için yoğunlaşacaktır. Asıl olana ve yapılması gerekene yönelmek için dikkat çeken ve silm ortamını koruma için motive eden bu durum, öğrenmeyi de olumlu yönde etkileyecektir. Ayetler aynı zamanda muhataplarının kaygı düzeyini de dengelemektedir. Bir taraftan arzu ve isteklerine uyanların durumları ve onlara uyulduğu takdirde durumun nasıl vahim bir hal alacağı sergilenmekte, diğer taraftan ise bireyin bu durumda yalnız olmadığı, Allah'ın da yanında olduğu ortaya konulmaktadır. Bu şekilde oluşması muhtemel olan ümitsizliğin de önüne geçilmiş olur. Müslüman halk arasında yaygın olarak kullanılan “Allah var, gam yok” sözü bu bilincin içselleştirilmesinin bir göstergesidir. İnsanların kaygı düzeyindeki bu dengeleme birçok ayette kendisini göstermektedir. İnsandaki endişe ve kaygının ne az ne de çok olmaması durumu yani dengelenmesi de öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir unsur olarak tespit edilmiştir.

Kur'an eşsiz eğitim metodu ile evrensel barışı korumanın tek yolunun, bütün kâinatın teslim olduğu ilahi iradeye boyun eğmek olduğunu ortaya koymuş, buna isyan edenleri, karşı gelenleri, boyun eğmeyenleri bozguncular olarak kabul etmiştir. Bozguncuların iş başına geçtiklerinde ise ekini ve nesli helak edeceklerini dile getirmiş ve bozgunculuğa fırsat verilmemesini bildirmiştir. Selam ve barış ortamını bozan bu bozgunculukla mücadele ancak ıslah çabalarıyla mümkün olur. Bu sebeple

⁷⁰⁷ Bakara suresi 2/205.

ıslah, yani fesatla mücadele çalışmaları oldukça önemlidir. İslah edici olmak ise evrensel barışı koruma mücadelesinde önemli bir misyon üstlenmek manasına gelir ki insan için oldukça önemli bir değerdir. Bütün bu anlatılanların ardından ıslah kelimesinin manası ve Kur'an'daki kullanımları üzerinde durabiliriz.

İslah صلح kökünden türetilmiş, Arapça bir kelimedir. Fesadın zıddı olarak kullanılan salah⁷⁰⁸ kelimesi; iyi olmak, iyi bir hal üzere bulunmak,⁷⁰⁹ bir kimsenin fesadından sonra iyi olması⁷¹⁰ ve aklın ve şeriatın istediği doğrultuda istikamet⁷¹¹ anlamlarına gelmektedir. Çatışmanın karşıtı olan ve barış manasına gelen, sulh kelimesi de صلح kökünden türetilmiştir. Bir şeyi bozan ifsat eden özelliklerin giderilmesine de sulh denilir. İslam'da çatışmanın ve nizânın ortadan kalkıp, maksada ulaşmaya sulh denilir.⁷¹²

Salih ve müshil kelimeleri, Kur'an'ın insanları tanımlarken, insanı tavır ve davranışları yönüyle ele aldığı önemli iki kavramdır. Sâlih, kendi durumunu düzelten ve iyi hal üzere olan kişi; muslih ise kendisi doğru olduğu gibi başkalarını da ıslah etmeye çalışan kişi olarak tanımlanmaktadır.⁷¹³ İslah kelimesi layık olmak, iyi olmak, onarmak, düzeltmek, ifsadin karşısında olmak, insanların arasını bulmak ve iyilik yapmak anlamlarına gelmektedir.⁷¹⁴ İslah eden iyileştiren, düzelten, insanların arasını bulan, manasına gelen, muslih kelimesi; insani bir değer olarak Kur'an'da beş yerde geçmektedir. Allah ıslahı öncelikle kendisi için kullanmış ve kullarının işlerini ve hallerini ıslah ettiğini belirtmiştir.⁷¹⁵ Kur'an insanlar arasını düzeltip barıştıran insanlardan övgüyle söz etmiş ve onları ıslah ediciler manasına gelen "muslihun" olarak isimlendirmiştir. "*Kitab'a sınıksıkı sarılıp namazı dosdoğru kılanlar var ya, işte biz böyle iyiliğe çalışanların (muslihun) ecrini zayi etmeyiz.*"⁷¹⁶

⁷⁰⁸ Cevheri, *Es Sihah Tacu'l luğa ve Sihah el Arabiyye*, C. 1., s. 383.

⁷⁰⁹ İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekayisi'l-Lüga*, III, Beyrut, 1991

⁷¹⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmut b. Amr b. Ahmet, *Esasu'l-Belağa*, Daru'l Kitap el İlmîyye, Beyrut, 1998, s. 554.

⁷¹¹ Muhammed Sabır el-Faruk et-Tahanevi, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun*, C:2, Mektebetü'l-Lübnan Naşirun, Beyrut, 1996, s. 1093.

⁷¹² et-Tahanevi, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun*, C. 2, s. 1095.

⁷¹³ Yusuf Batar, *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2014, s.96.

⁷¹⁴ Zemahşerî, *Esasu'l Belağa*, s. 554.

⁷¹⁵ Ahzap suresi 33/71. "*Ki O (Allah), amellerinizi ıslah etsin ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve elçisine itaat ederse, artık o en büyük kurtuluşla kurtulmuştur.*"

⁷¹⁶ Araf suresi 7/170.

Kur'an insanın öncelikle kendi içindeki ifsada bir son vermesini istemiştir. Çünkü kendini ıslah edemeyenlerin, kendi içerisindeki bozgunculuğa dur diyemeyenlerin, kendi çatışmalarını sükûnete kavuşturmayanların, başkalarını sulha çağırması mümkün değildir. Bu sebeple Allah Kur'an'da *"Ayetlerimize iman edenler sana geldiklerinde, onlara de ki: 'Selam olsun size. Rabbiniz rahmeti kendi üzerine yazdı ki, içinizden kim cehalet sonucu bir kötülük işler sonra tevbe eder ve (kendini) ıslah ederse şüphesiz, O, bağışlayandır, esirgeyendir"*⁷¹⁷ buyurmuştur. Kötülükleri işlemeye devam edenler ve yaptıklarından dolayı tevbe etmeyenlerin başkalarını ıslah etmeleri düşünülemez. Bu sebeple Kur'an kendilerini ıslah ediciler olarak kabul eden münafıkların hallerini kendilerine bildirmiş, onların bu halleriyle ıslah ediciler değil, ancak ifsat ediciler olabileceklerini söylemiştir. *"Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın denildiğinde: 'Biz sadece ıslah edicileriz' derler. Bilin ki; gerçekten, asıl fesatçılar bunlardır, ama şuurunda değildirler."*⁷¹⁸ Ayet, ıslah kavramının zıddı olan ve onun karşısında olan kavramın ifsat olduğunu öğretmektedir.

Burada önemli olan husus kendilerini ıslah ediciler, barışçıl kimseler olarak niteleyen insanların aslında bozguncuların ta kendileri olmasıdır. Ayetler insanların bazen kendi söylediklerinin farkında olmadıklarını, kendilerini ıslah ediciler zannetmelerine rağmen, aslında hakikatin bunun tam tersi olduğuna vurgu yapmaktadır. Ardından onların bu yaptıklarının şuurunda olmadıklarına dikkat çekerek, insanların bazen yanlışlarını, doğru olarak görebileceklerini öğretmektedir. Bu durum, insanın kendini tanıması ve kendi yapısını tespit etmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü insanlar bazen şuursuzca ifsada yönelebilirler. Bu sebeple insan, kendine haz veren her şeyi doğru kabul ederek peşinden sürüklenmemeli, ayrıca ıslahın sadece bir iddiadan ibaret olmadığını, belli ölçütleri olduğunu göz önünde bulundurmalıdır. Eğer insanlar kendilerinin ıslah edici olduklarını iddia ettikleri halde aslında ifsat edici bir durumda olabiliyorlarsa, bu durumda ıslah edicilerin ve ifsat edicilerin vasıflarının açıkça bildirilmesi lüzumu ortaya çıkar. Bu insanların kendi durumlarının farkına varması ve insani bir değer olarak ıslahı kuşanabilmesi için gereklidir. Çünkü açıkça anlaşılmaktadır ki ıslah, sadece insanların kendilerini bu değerle sıfatlandırmalarıyla elde edilecek bir vasıf değildir.

⁷¹⁷ Enam suresi 6/54.

⁷¹⁸ Bakara suresi 2/11-12.

Ayet ıslah değerinin aslında bütün insanlar için önemli bir değer olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Burada dikkati çeken bir hususta münafıkların dahi ıslahı bir değer olarak kabul etmekte olmalarıdır. Onlar kendilerini ıslah edici olarak göstermekle, müminleri kandırdıklarını zannetseler dahi aslında kendilerini kandırmaktadırlar. Fakat bununla beraber ıslahın önemli bir değer olduğunu da kabul ettikleri görünmektedir. Ayrıca Kur'an, onların muslih değil, müfsit olduklarını ortaya koyarak ıslahın bir değer olduğunu tekit etmiştir.

Kur'an'ın işaret ettiği bütün insani değerlerde olduğu gibi ıslah değerinin özünde de Allah vardır. Allah insanları ıslaha çağırmış, ifsat ediciler olmaktan sakındırmıştır. Bu sebeple önemli bir değer olan ıslah görevini, en değerli kulları olan peygamberlere vermiştir. Peygamberlerin en önemli görevlerinden biri de yeryüzünü ıslah etmek, güçlerinin yettiği kadar insanları ıslaha çağırarak ve Allah muvaffak ederse fitne ve fesadı ortadan kaldırmaktır. Kur'an'ın bize naklettiğine göre Hz. Şuayb kavmine şöyle seslenmiştir.

قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنتُمْ عَلَىٰ بَيْتِهِ مِّن رَّبِّي وَرَزَقْنِي مِّنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَن أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنهَآكُمْ
عَنهُ إِن أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتِطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أَنِيبُ

“Şu'ayb dedi ki: "Ey kavmim! Şayet ben Rabbimden ispat edici bir delil üzerinde bulunuyorsam ve şayet bana, O kendi katından güzel bir rızık ihsan etmişse, söyleyin bakalım ben ne yapmalıyım? Ben size aykırı hareket etmekle sizi nehyettiğim şeylere kendim düşmek istemiyorum. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmeye çalışıyorum. Muvaffakiyetim de ancak Allah'ın yardımı ile olacaktır. Ben yalnızca O'na dayandım ve ancak O'na döneceğim.”⁷¹⁹

Görüldüğü üzere Şuayb (a.s) kavmini ıslah için gönderilmiştir. Ayetten anlaşıldığına göre, o kavmini Allah'tan getirdiği açık bir belgeyle ıslah etmeye çalışmakta ve insanlara bu doğrultuda iyiliği emretmekte ve kötülüğü nehy etmektedir. Onun ıslah çabası Allah'ın istediği doğrultuda insanlara iyiliği emretmek ve kötülüğü nehy etmekten ibarettir. Şuayb (a.s) bunu yaparken kendisi de insanları çağırdığı iyilikler doğrultusunda hareket etmektedir. Yani aynı zamanda kendi nefisini de Allah'ın emirleri doğrultusunda ıslah etmektedir. O halde Kur'an'a göre

⁷¹⁹ Hud suresi 11/88.

ıslah; Allah'ın emrettiği doğrultuda, insanın kendi nefesine ve diğer insanlara iyiliği emretmesi ve kötülükten uzaklaştırma çabasıdır.

Yine Kur'an'ın bize haber verdiği göre Musa (a.s) Tur Dağına çıkmadan önce kardeşi Harun'u (a.s) yerine geçirmiş ve ona nübüvvetin gerektirdiği yüce görevini hatırlatmıştır. *“Ve Musa'ya otuz geceye vaat verdik ve süreye bir on gece daha ekledik ve böylece Rabbinin mikatı (tayin ettiği vakit) tam kırk gece oldu. Musa, kardeşi Harun'a şöyle dedi: Kavmim içinde benim yerime geç, ıslaha çalış ve bozguncuların yolundan gitme!”* bu ayetten de anlaşıldığı üzere nebilerin görevi ıslahdır ve ıslah ancak ve ancak Allah'ın istediği doğrultuda yaşamakla ve insanları bu şekilde yaşamaya çağırmakla gerçekleşecek önemli bir insani özelliktir. Bütün yaratılmışların bir uyum içerisinde hareket etmeleri için mutlaka koyduğu ölçüler içerisinde yaşamaları ve bu ölçüler çerçevesinden dışarı çıkmamaları gerekmektedir. Aksi halde denge kaybolur ve yeryüzünde fesat ortaya çıkar. Bu sebeple insanların, âlemleri yaratanın ölçülerini dikkate almaksızın kendilerince ortaya koydukları ıslah çabaları olumluya dönük bir takım unsurlar içerseler dahi yeterli olmayacak, eksik kalacaktır.

İnsanların ve toplumların belli değerlere ulaşmaları elbette ki yalnızca onların maslahatları içindir. Maslahat, salah kökünden türetilmiş, Arapça bir kelimedir. İslah, değerleri, düşünce ve yaşam biçimini olması gerektiği şekilde yeniden ihya etmeyi amaçlayan bir kavramdır. Değerlere ulaşmak insanlar için bir maslahattır. Bu maslahat iki yönlü gerçekleşir. Biri dünyada diğeri ise ahirettedir. Allah İbrahim'i erdemli bir insan olması için imtihana tabi tutmuş ve İbrahim (a.s) bu sınavı hakkıyla kazanmıştır. Bunun üzerine kendisine insanlara önder olma görevi verilmiştir. *“Hani, Rabbi İbrahim'i bazı sözlerle imtihan etmişti de o da onların gereğini tam olarak yerine getirmişti. Rabbi ona: "Ben seni insanlara önder kılacağım" dedi. O, "Soyumdan da!" dedi. Rabbi de: "Benim ahdim (sözüm) zalimlere erişmez" dedi.”*

İnsanlar için bir sıfat olarak kullanılan salih kelimesi de aynı kökten türetilmiş bir kelimedir. Kur'an'da salih ile iman arasında son derece güçlü bir bağ vardır. Anlam bakımından birbirleriyle kopması neredeyse imkânsız bir bağla birbirlerine bağlanan bu iki kelime arasında neredeyse kişi ile gölgesi arasındaki ilişki kadar

yakın bir ilişki vardır. Örneğin nerede iman varsa onun yanında *salihât* yani salih amelleri görürüz. Salih ameller insanı ve toplumu ıslah ederler. Salih ameller imanın dışı vurumu veya inancın davranışsal görünümü şeklinde kabul edilebilir. Bu yüzden Kur'an'da devamlı olarak "ellezine âmenü ve amilu's salihati" (iman edip, salih amel işleyenler) ifadesi geçmektedir.⁷²⁰

*"İman edip salih ameller işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır."*⁷²¹

Salih kişi kendini ve toplumunu ıslah gayesi güden kişidir. Kur'an salih kavramını öğretirken, salih kişilerin bireysel olarak kendilerini ıslah çabalarına yer vermesinin yanında, onların toplumsal ıslah çabaları üzerinde de durmuştur. Salih insanın vasıflarını en açık biçimde öğreten ayetlerin başında Âli İmran suresinin şu ayetleri gelmektedir. *"Kitap ehlinin hepsi bir değildir: Onlardan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyup duranlar vardır; bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanır, ma'ruf olanı emreder, münker olandan sakındırırlar. İşte onlar Salihlerdir."*⁷²² ayet ma'ruf olanı emredip, münker olandan sakındırma çabalarını hatırlatarak, salihlerin aynı zamanda toplumsal ıslah için çaba gösteren neferler olduğunu göstermiştir. Salih olmak sadece bireysel amellerde dengeyi korumak ve bozgunculuk yapmamak değil, aynı zamanda toplumsal ıslah çabalarında da öncülük ederek iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak şeklinde gerçekleşen bir ameldir. Aynı şekilde ıslah öncüleri olan peygamberler de Kur'an'da salihler olarak adlandırılmıştır.⁷²³ Bir başka ayette de salihlerin yeryüzünde varisçi olacakları müjdelenmiştir.⁷²⁴ Kur'an yeryüzünün asıl varislerinin salihler olduğunu ifade etmiş ve bu şekilde müfsitlerin yeryüzündeki ifsadının kalıcı olmadığına işaret etmiştir. Bu şekilde dünyanın varisleri olma görevi ve ıslah faaliyetleri salih kişilere verilmiş önemli bir değer ve sorumluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Salih ameller ve fiiller sürekli imanla beraber zikredildiği için yeryüzünün hakiki manada ifsattan arındırılması ve ıslah edilmesi de iman eden salih kimselere bırakılmıştır.

⁷²⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 310.

⁷²¹ Bakara suresi 2/82.

⁷²² Ali İmran suresi 3/13-14.

⁷²³ Ali İmran suresi 3/39-46.

⁷²⁴ Enbiya suresi /105.

4.12. Hayâ / İffet

İslam'ın korunması için ortaya koyduğu beş temel esastan biri nesil emniyetidir. Bunun için insanlara hayâyı ve iffeti emretmekle kalmamış, insanlar için bu konuda hukuki sorumluluklar da getirmiştir. Evlilik ve boşama⁷²⁵ hukukunun düzenlenmesi zinanın⁷²⁶ ve hayâsızlığın yasaklanması bu çirkin eylemi yapanlara had cezalarının uygulanması, Allah'ın hayâsızlığı sevmediği ve insanların hayâsızlıktan uzak durması için gerekli bütün önlemleri aldığını göstermektedir.

Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu en önemli insani değerlerden biri iffettir. Allah namuslarını koruyan insanları övmüş ve onlara ahirette bağışlanma ve büyük bir ecir olduğunu belirtmiştir. İsfahani, iffetin tarifini yaparken; “İffet, nefiste meydana gelen ve şehvetin nefse galip gelmesini engelleyen reddeden bir haldir” demiştir.⁷²⁷ Bilindiği gibi şehvet, insan davranışlarına etki eder ve onu istediği şekilde yönetmeye çalışır. İnsan nefsinin şehvetlere tabii olması ise istenen bir durum değildir. Kur'an şehvetine tabi olanları yermiş ve onların doğru yoldan sapan kimseler oldukları için azaba çarptırılacaklarını söylemiştir.⁷²⁸ Bu yüzden insan öncelikle şehvetlerinin nefesine galip gelmesini önlemeye çalışmalıdır. Şehvetlere tabii olmamak için mücadele etmek İsti'faf olarak isimlendirilir. İsti'faf kelimesinde bir kaçınma, bir imtina etme arzusu söz konusudur. Bu sebeple iffetli bir insan olmak için öncelikle isti'faf etmek gerekir. Yani şehvetin galebe çalmasından imtina etmeyi veya gayrı meşru yoldan sakınmayı istemek bunun için çaba göstermek gerekir.⁷²⁹ Şehvetin ıslahı iffetle olur. Görüldüğü gibi insanda iffetin ortaya çıkması bir süreç gerektirir. İffet, insanın olgunlaşması, kendi iradesine sahip olmayı öğrenmesi ile beraber gündeme gelen bir erdemdir.

İffet, insandaki şehvet kuvvetinin eğitilmesi ile ilgili bir kavramdır. Şehvet insanın istediği bir şeye karşı arzu ve özlem duyması veya gönlünün onu çekmesi manasına gelir. İsfahani, nefsin arzularının iki kısım olduğunu, bunların bir kısmının

⁷²⁵ Bakara suresi 2/228-229-230-231-232-235-236-237-241; Nisa suresi 4/3-20- 21- 25-35-127; Kasas suresi 28/27; Ahzap suresi 33/28-49-53; Mümtehine suresi 60/10; Talak suresi 65/1-2-4-6.

⁷²⁶ İsrâ suresi 17/32; Nur suresi 24/2-3-6; Furkan suresi 25/68; Mümtehine suresi 60/12.

⁷²⁷ İsfâhânî, *Müfredat*, s. 1023; Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlak Lügatçesi*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967, s. 73.

⁷²⁸ Meryem suresi 19/59. “Onlardan sonra, namazı zayıf eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır.”

⁷²⁹ İsfâhânî, *Müfredat*, s. 1023.

gerçek, yani arzu duyulmaması durumunda insan bedeninin zayıf düşeceği ve dengesinin bozulacağı arzular olduğunu söylemiştir. İnsanın acıkınca ihtiyacı kadar yeme arzusu veya susayınca su içme arzusu gerçek olan şehvete örnektir. Bir de yalancı şehvet vardır ki o da ihtiyacın dışındaki olan şeyleri arzulamaktır. İffetle engel olunmak istenen şey ikinci türden şehvetlerdir. Çünkü birinci türden şehvetler insanın hayatını ikame ettirmesi için gereklidir. Kur'an'daki “ *insanlara şehvât sevgisi süslü gösterildi*” mealindeki ayette geçen “*şehvetler*” kelimesinin hem gerçek şehvetleri hem de yalancı şehvetleri kapsaması muhtemeldir. Fakat Meryem suresindeki “... *şehvetlerine tabii oldular.*” ibaresinde, sadece yalancı şehvetlerin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır.⁷³⁰

Bir başka yönüyle şehvetleri yine ikiye ayırmak mümkündür. Bunların birincisi, karın boşluğundan kaynaklanan şehvetlerdir. İnsanın gıdalanması ve beslenmesi ile ilgili şehvetler bu bölgeden kaynaklanır bir diğer şehvet ise cinsiyetten kaynaklanan şehvetlerdir. İşte iffet, insan nefsinin bu hayvani şehvetlerden, güdülerden ve eğilimlerden alıkoymanın adıdır. Burada iffet bir denge durumudur. Yani şehvetler için gerekli olanı vermek aşırı olandan ve sakınılması gerekenden ise uzaklaşmak durumu iffettir. İnsanın şehvetlerine aşırı düşkünlüğüne “şereh” adı verilmiştir. Bu kavram her yönüyle şehvetlerine tabii olmayı, söz ve davranışlarında şehvetlerine göre hareket etmeyi ifade eden bir kavramdır. Bunun tam tersi ise şehvetlerin dondurularak tamamen işlevsiz hale getirilmesi durumudur ki bu da tefrittir. Bu durumda itidali sağlayan, dengeyi kuran ve insan için vasatı yakalayan değer, iffettir.⁷³¹

İnsan şehvetin idaresi konusunda iffet erdemine ulaşamadığı takdirde kendisinde zaruri olarak iki kötülük zuhur eder denilmiştir. Bunlardan birincisi “temenni” diğeri ise “su-i zan”dır. Başkalarının elindekini temenni etmek insanda “hased” hastalığını meydana getirir.⁷³² Bundan dolayı Allah; “*Allah'ın kendisiyle kiminizi kiminizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin*”⁷³³ buyurmuştur. Hasetlik düşmanlığı doğurur. Su-i zanda bulunan kimse ise zamanla azgınlaşır ve ister

⁷³⁰ İsfâhânî, *Müfredat*, s. 828.

⁷³¹ İsfâhânî, *İslam'ın Ahlakî İlkeleri*, s. 297-298.

⁷³² İsfâhânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, s. 299.

⁷³³ Nisa suresi; 4/32.

istememez haddi aşar. Nitekim Allah insanları su-i zandan kaçınmaları konusunda uyarmıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ ...

“Ey iman edenler zannın çoğundan kaçının, çünkü zannın bazıları günahdır...”⁷³⁴

Kur’an iffet ve hayâ konusunda tarihten çok önemli ve çarpıcı örnekler vermiştir. Özellikle Yusuf’un (a.s) kıssası bu konuda oldukça ibret verici öğretiler içermektedir. Hz. Yusuf kardeşlerinin onu kuyuya atmalarından sonra onu bulan bir gurup tarafından Mısır’a getirilmiş ve orada Mısır’ın ileri gelenlerinden Aziz’e köle olarak satılmıştır. Yusuf’un büyüyüp, yakışıklı bir delikanlı olması, Aziz’in karısının (Züleyha) nezdinde olumsuz bir etki yapmış ve ona cinsi yönden meyletmesine yol açmıştır. Yusuf’a bir tuzak kurarak ağına düşürmeye çalışır. Kur’an’ın hikâye etmesine göre, bir gün buldukları evin odalarının kapılarını kapatmış ve ondan zina gibi kötü bir fiili işlemesini teklif etmiştir. Kıssanın bu bölümü Kur’an’da şu şekilde anlatılır. “Kaldığı evin hanımı onunla olmak istedi. Kapıları kilitleyip: “Gelsene” dedi. Yusuf: “Allah’a sığınırım. Rabbim bana iyi baktı. Zalimler asla iflah olmaz” dedi.” “Gerçekten kadın onu arzulamıştı. Rabbinin işaretini görmeseydi Yusuf da onu arzulayacaktı. Böylece onu kötülükten ve fuhuştan alıkoyduk. Çünkü o, bizim muhlis kullarımızdandı.”⁷³⁵ Hz. Yusuf şaşkına dönmüş ve böylesine iğrenç bir fiili işlemeyi reddederek Allah’a sığınmıştır. Bunun üzerine kadın, isteğini kabul etmemesi durumunda onu zindana attıracağı tehdidini savurmuştur. “Kapıya koştular. Kadın, Yusuf’un gömleğini arkasından yırttı. Kapının önünde kadının kocasıyla karşılaştılar. Kadın: “Eşine kötülük yapmak isteyen bir kimsenin cezası, hapsedilmekten veya can yakıcı bir azaba uğratılmaktan başka ne olabilir?”⁷³⁶

Hz. Yusuf da kendini savunarak, söylenenlerin doğru olmadığını, aslında Aziz’in karısının kendisi ile beraber olmak istediğini söyler. Fakat kendini savunması kendisi hakkında zindan kararının çıkmasına engel olamaz. Buna karşılık Yusuf (a.s) zindana atılmanın, bu günahı işlemekten daha hayırlı olduğunu söyler. Efendisinin söylediği yalan ve iftiralar sonucu zindana atılır. Bir müddet zindanda kaldıktan

⁷³⁴ Hucurat suresi 49/12.

⁷³⁵ Yusuf suresi 12/23-24.

⁷³⁶ Yusuf Suresi 12/25.

sonra oradan çıkar. Uzun bir aradan sonra Aziz'in karısı da ona ilişkide bulunmayı kendisinin teklif ettiğini, onun bunu kabul etmemesi üzerine onu zindana attırıldığını ve Hz. Yusuf'un masum olduğunu söyler ve suçunu itiraf eder. Böylece Hz. Yusuf'un iffetli bir insan olduğu ve bir iftiraya maruz kaldığı ortaya çıkmış olur.⁷³⁷

Hayâ, insanın ayıplanma ve sövgüye uğrama korkusuyla çirkin işler yapmaktan kaçınması anlamına gelmektedir.⁷³⁸ Kur'an'ı kerimde kıssa olarak anlatılan haya ve iffet konusunda en çarpıcı örneklerden bir tanesi de Hz. Meryem'in iffetidir. Meryem Allah tarafından gönderilen meleğe dahi iffetiyle mukabelede bulunmuş ve "Eğer Allah'tan korkan birisi isen benden uzak dur; senden Allah'a sığınırım" demiştir. Bu söz üzerine melek Allah'ın emri üzerine kendisine geldiğini anlatır. O kendisinin iffetli bir kadın olduğunu ve asla Allah'ın kerih gördüğü zina gibi bir fiile yanaşmayacağını söylemiş ve kendisine bir erkeğin dokunmamış olmasına rağmen nasıl olup da çocuğunun olabileceğini sormuştur. Ardından Hz. Meryem mucizevi bir şekilde hamile kalmış ve Hz. İsa'yı dünyaya getirmiştir. Meryem yaşadığı topluma Allah'ın emri üzerine tekrar döndüğünde, kavmi onu ayıplamış, onu iffetsizlikle ve zina yapmakla suçlamışlardır. Bunun üzerine Meryem kucağındaki yeni doğmuş çocuğunu işaret eder. Bunun üzerine Hz. İsa küçük bir bebekken kavmiyle konuşmaya ve kendisinin Allah'ın resulü olduğunu anlatmaya başlar. Bu şekilde Allah Hz. İsa'nın diliyle orada bulunan insanlara onun mucizevi bir şekilde babasız olarak dünyaya geldiğini bildirir. Böylece Hz. Meryem kucağındaki çocuğun beyanıyla özerine atılan iftiradan temizlenmiş ve zina isnadından beri olduğu ortaya çıkmış olur.⁷³⁹

Kur'an'ın iffetiyle öne çıkardığı Şuayb'ın (a.s) kızları da güzel bir örneklik teşkil etmişler ve erkekler koyunlarını sularken onlardan uzak durup onların gitmelerini beklemişlerdir.⁷⁴⁰

Hayâ kelimesi, insanın çirkin bir iş yaptığını anladığı zaman, nefsinde ayıplanmayı hak ettiğine dair bir duyguya kapılması, yani utanması anlamındadır.⁷⁴¹

⁷³⁷ Yusuf suresi 12/19-53.

⁷³⁸ İbni Miskeveyh, *Tehzîbu'l Ahlak*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2013, s. 28.

⁷³⁹ Meryem suresi 19/16-40; Tahrir suresi 66/12.

⁷⁴⁰ Kasas suresi 28/23.

⁷⁴¹ Ahmet Rıfat, *Tasvir-i Ahlak*, Mahmut bey Matbaası, Dersaadet, İstanbul, 1891, s. 121; Bilmen, *Dini ve Felsefi Ahlak Lügatçesi*, s. 40.

Kur'an eğitimi insanın hayâ ve iffet duygusuna da önem vermiş ve bu duygunun insanlar için ne derece önemli bir konu olduğunu örnek olaylar vasıtasıyla ortaya koymuştur. İslam şeriatının korunmasını emrettiği en önemli değerlerden bir de nesil emniyetidir. İnsana hayâ ve iffetin emredilmesinin bir sebebi de toplumdaki nesil emniyetini korumak içindir. Hayâ ve iffetin olmadığı toplumlarda nesil emniyeti sağlanamaz. Bu şekilde toplumun en küçük yapıtaşı olan aileler çözülür ve toplumsal çöküş hızlanır. Bu sebeple iffet ve hayânın korunması noktasında en üst boyutta örnekler verilmiş ve en alt düzeyde de bu konuda hukuki cezalar gündeme getirilmiştir. Kınalızade, Ahlak-ı Alâ'i isimli kitabında iffet üzerinde önemle durmuş ve insandaki iffet erdeminin on iki farklı erdem türünü kapsadığını belirtmiştir.⁷⁴²

4.13.Adalet

Adalet kavramı, bütün toplumlarda bireyler arasında siyasi ve sosyal düzeni sağlayabilmek için kullanılmış; tanımı, kaynakları, türleri ve nasıl sağlanabileceği konusunda farklı yaklaşımlar ortaya sürülmüş; dini, felsefi, siyasi ve sosyolojik tartışmaların merkezinde yer alan önemli bir kavramdır. Dünyada, bireysel ve toplumsal yaşamın ilahi kaidelere göre düzenlenmesini esas alan ve inananlara bu konuda emir ve öğütler veren Kur'an'da da "adalet" önemli bir esas ve vazgeçilmez bir değer olarak ele alınmıştır.

Her durumda adalet, ifrat ve tefrit gibi aşırı tutumlardan uzak bir şekilde ortaya konulmuş, meşrû davranış biçimidir. Yani adalet bir itidal durumdur bu sebeple itidalden sapan, adaletten de sapmış olur.⁷⁴³

Kur'an bütünlüğü içerisinde adalet, diğer birçok değer gibi Allah tarafından öğülmüş ve emredilmiştir. Nahl suresinde Allah'ın kullarına emrettiği olumlu değerler zikredilirken adalet ilk sırada zikredilmiştir.

*"Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya yardımı emreder; çirkin işleri fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, umulur ki düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."*⁷⁴⁴

⁷⁴² Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlakı Alâ-i*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 102.

⁷⁴³ el-Mâverîdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, s. 9, 121-122; Ahmed Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s. 228.

⁷⁴⁴ Nahl suresi 16/90.

Ayette adalet, muhatapların dikkatini çekecek bir biçimde vurgulu ve tekit edilmiş bir şekilde haber cümlesi ile emredilmiş, ardından bu emrin bir öğüt olduğu vurgulanarak, öğüt vermenin eğitici ve hatırlatıcı yönüne dikkat çekilmiştir.

Değerler üzerine inşa edilmiş bir toplum oluşturmada bütün toplumlar ortak değer olarak “adalet” kavramını kullanmış ve kabul etmişlerdir. Her şeyin yerli yerine konması, olması gerektiği yerde bulunması, haklıya hakkının verilmesi, kişilerin hak ettikleri şeye sahip olmaları ve başkalarının hakkına tecavüz etmemeleri manalarına gelen adalet,⁷⁴⁵ ortak değer olarak kabul edilmesine rağmen temellendirme, uygulama ve yorumlamada toplumdan topluma önemli ölçüde farklılıklar gözlenmiştir. Bu farklılığın özünde adaletin tartan kefesinde yer alan “hak” kavramı yer almaktadır. Eğer adalet, haklıya hakkının olduğu gibi verilmesi olarak tanımlanıyorsa, hakkın tarifi, niteliği ve sınırları ne şekilde belirlenirse, adalet anlayışı da o şekilde işleme konulmuş olunur. Toplumların kendi kültürel birikimleri veya çeşitli etkenler sebebiyle içselleştirdikleri ve kabullendikleri göreceli hak ve hakikat anlayışının, çoğu zaman doğru temellere dayanmadığını ve hakikatten çok zan ve vehim ürünü olduğu görülmektedir. Kur’an, hakikatin gerçek ölçülerini ortaya koyarak, insanları bu hakikatler ışığında hareket etmelerini ve göreceli olmayan gerçeğin rehberliğinde adaletle hükmetmelerini öngörmüştür. Bu yönüyle Kur’an adalet kavramının bilişsel temellerinin doğru bir şekilde tespit edilmesi gereğine ve önemine dikkat çekmiştir. Bu husus bize Kur’an’ın bir değer üzerinde dururken o değer öncelikle kavramsal alt yapısını sarsılmaz ilkelerle belirlediğini gösterir. Onda daha çok duyuşsal alan ve toplumsal davranışlarda kendini gösteren değerlerin, bilişsel temellerinin de çok sağlam olması gerektiği ortaya konulmuştur. Kur’an adaleti iki temel üzerine kurmaktadır. Bunlardan biri doğruluk/sıdk bir diğeri ise hakkaniyettir. Bu iki şart kaim olduğunda ancak adaletten ve adil hakemlikten söz edilebilir.

*“ Rabbinin sözü hem doğrulukça, hem de adaletçe tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur. O, işitendir, bilendir. ”*⁷⁴⁶

*“Yine bizim yarattığımız insanlardan öyle bir ümmet var ki, onlar hakka yol gösterirler ve o hak ile adaleti yerine getirirler.”*⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 16.

⁷⁴⁶ Enam suresi 6/115.

Araf suresindeki “...o hak ile adaleti yerine getirirler.” ibaresi konumuz açısından dikkate değerdir. Burada adaletin yerine getirilebilmesi için elde olması gereken hakikate dikkat çekilmiştir. Ayetin mefhumu muhalifinde, hak olmadan adaletin gerçekleşmeyeceğine işaret edilmiştir. Ayet değerini yaslandığı ontolojik değeri ifade etmesi bakımından üzerinde durulmaya değerdir. Buradan hareketle Kur’an’da değerlerin ontolojik hakikatler üzerine bina edildiği söylenebilir. Yani bir şeyin değer olabilmesi için öncelikle varlık âleminde bir hakikate dayanması gerekmektedir. Hakikati olmayan, varlık âleminde bir gerçeğe dayanmayan şeyler üzerinden değer üretmenin Kur’an öğretisi nazarında hiçbir değeri yoktur. Bu bağlamda hakkı ve doğruluğu esas almayan bir adalet anlayışının yok hükmünde olduğu kabul edilir.

Kur’an ayetleri incelendiğinde adalet emrinin sadece müminlere has kılındığı görülmektedir. Adaletin emredildiği ayetlerin hemen hemen hepsinde müminlere hitap vardır. Adaleti emreden ayetlerin bir çoğunun “*Ey iman edenler ...*” şeklinde başladığı görülmektedir.⁷⁴⁸ Çünkü ancak iman edenler yani hakkı hak bilip hakka ittiba edenler, hakkı ayakta tutup adaletle hükmedebilirler. Yalnız doğruluğa ve hakkaniyete tabii olanlar insanlar arasında gerçek manada adaletle hükmedebilirler. Ontolojik bir hakikate dayanmayan bir anlayışın, adalet gibi ulvi bir değeri üretmesi, Kur’an öğretilerinde batıldan hakkın zuhur etmesi manasına gelir.

Peygamberlerin gönderiliş gayelerini, ne ile ve ne için gönderildiklerini ifade eden Hadid Suresi 25. ayet, bireysel ve toplumsal hayatta adaleti ve itidali hâkim kılmanın hangi şartlarda mümkün olabileceğini açıkça göstermektedir. “*Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler....*”⁷⁴⁹ Ayette insanların adaleti yerine getirmeleri şarta bağlanmıştır. Yani adaleti yerine getirebilmenin hangi ölçütler içerisinde olacağına ihtiyaç vardır. Adalet ancak apaçık delillerle gönderilen peygamberlere, onlarla beraber inen kitaba ve mizana uymakla gerçekleştirilebilir. Burada da adaletin hakiki manada ancak mü’minler üzerinden gerçekleştirilebileceğine işaret vardır.

⁷⁴⁷ Araf suresi 7/181,

⁷⁴⁸ Nisa suresi 4/135; Maide suresi 5/8.

⁷⁴⁹ Hadid suresi 57/25.

*“Allah’ın ayetlerini inkâr edenler ve haksız yere peygamberleri öldürenler, insanlar içinde adaleti emredenlerin canına kıyanlar yok mu? Bunları acıklı bir azapla müjdele!”*⁷⁵⁰ Bu ayette de adaleti emredenlerin yani peygamberlerin canına kıyanların Allah’ın ayetlerini inkâr edenler olduğu üzerinde durulmaktadır.

Nisa suresi 57. Ayette iman edip salih amel edenlerin durumların bahsedilmiş, ardından gelen ayette ise iman edip salih amel edenlere tavsiyelerde bulunulmuştur. *“Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz ki Allah her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla görendir.”*⁷⁵¹ Burada müminlere adalet değeri, bilgi düzeyinde, içinde emir geçen bir haber cümlesi ile emredilmektedir. İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman ifadesi, adaletin yalnızca dindaşlar için ayrıcalıklı bir durum olmadığını, bütün insanlar için geçerli olduğunu göstermektedir. Hitap müminlere olmasına rağmen hitaba konu olan adalet, bütün insanlar için emredilmektedir.

*“Kadınlar hakkında senden fetva isterler. De ki: Onlar hakkındaki fetvayı size Allah veriyor: Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikâhlanmayı istemediğiniz öksüz kızlar ve zavallı çocuklara ve bir de yetimlere adaletle davranmanız hakkında Kitap’ta size okunan ayetler vardır. Sizin her yaptığınız iyiliği, muhakkak Allah bilir.”*⁷⁵² Adaletin iyiliklerden bir iyilik olduğunu belirtmesi açısından bu ayet dikkat çekmektedir. Allah kullarına iyi olanı emreder bu iyiliklerden biri de adil olmaktır. Önceki ayetlerin bir kısmında bütün insanlara adaletle davranmak emredilmişti. Burada özel bir hususa dikkat çekilmekte ve özellikle öksüz ve kimsesiz çocuklar ve kız çocuklarının hakkına riayet edilip onlara adaletle davranılması hususunda bir bilgilendirme yapılmıştır. Kur’an birçok ayetinde adalet değerinin üzerinde durmuş ve bu konu üzerinde müminlerin hassasiyetle durmaları gerektiğini emretmiştir. Konu ile ilgili ayetlerin bir kısmı aşağıda verilmiştir.

“Kadınlarınız arasında her yönden adaletli davranmaya ne kadar uğraşsanız buna güç yetiremezsiniz. Bari birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi

⁷⁵⁰ Ali İmran 3 /21.

⁷⁵¹ Nisa suresi 4/58.

⁷⁵² Nisa suresi 4/127.

birakmayın. Eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁷⁵³

“Ey iman edenler! Adaleti ayakta tutan ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabanız aleyhine de olsa, yalnız Allah için şahitlik eden kimseler olunuz. Zira zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) daha yakındır. Nefsinizin arzusuna uyararak adaletten uzaklaşmayın. Eğer (şahitlik ederken) dilinizi eğer, bükerseniz veya çekinirseniz, şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁷⁵⁴

“Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutanlar ve adaletle şahitlik yapanlar olunuz. Bir kavme olan kininiz, sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adaletli olun, çünkü o, takvaya daha yakındır. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.”⁷⁵⁵

“Onlar, yalana çok kulak verirler ve çok haram yerler. Eğer sana gelirlerse, ister aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar veremezler. Eğer aralarında hükmedersen adaletle hükmet. Şüphesiz Allah, adaletli davrananları sever.”⁷⁵⁶

“Ey iman edenler, ihramlı iken av hayvanı öldürmeyin. İçinizden kim kasten onu öldürürse, yaptığı işin vebalini tatması için, öldürdüğü hayvanın dengi ona cezadır ki, Kâbe'ye ulaşacak bir kurban olmak üzere buna yine içinizden iki adaletli kişi hükmeder yahut (ceza olmak üzere) bir kefarettir ki, ya o nispette fakirleri doyurmak yahut onun dengi oruç tutmaktır. Allah geçmişi affetmiştir. Fakat kim de bu suçu tekrarlarsa, Allah ondan intikamını alır. Allah daima gâliptir, intikam sahibidir.”⁷⁵⁷

“Yetimin malına yaklaşmayın; yalnız erginlik çağına erişinceye kadar (malına) en güzel biçimde (yaklaşabilir ve uygun şekilde harcayabilirsiniz). Ölçü ve tartıyı tam adaletle yapın. Biz kimseye gücünün yettiğinden fazlasını teklif etmeyiz. Söylediğiniz zaman da, yakınınız da olsa âdil olun ve Allah'a verdiğiniz sözü tutun. Öğüt alıp düşünesiniz diye Allah bunları size emretmiştir.”⁷⁵⁸

⁷⁵³ Nisa suresi 4/129.

⁷⁵⁴ Nisa suresi 4/135.

⁷⁵⁵ Maide suresi 5/8.

⁷⁵⁶ Maide suresi 5/42.

⁷⁵⁷ Maide suresi 5/95.

⁷⁵⁸ Enam suresi 6/152.

“De ki: Rabbim bana adaleti emretti. Her mescitte yüzünüzü O'na doğrultun ve dini yalnız kendisine has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz.”⁷⁵⁹

“Musa'nın kavminden doğru yolu gösteren ve doğrulukla adalet yapan bir topluluk da vardı.”⁷⁶⁰

“Her ümmetin bir peygamberi vardır. O peygamberleri gelince aralarında adaletle hüküm verilir. Onlar hiç zulüm görmezler.”⁷⁶¹

“Allah şu iki adamı da misal verdi: Bunlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez; efendisine bir yükür. Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, adaletle emreden ve doğru yolda bulunan adam eşit olur mu?”⁷⁶²

“Ey Muhammed! İşte bunun için insanları tevhide davet et ve sana emredildiği gibi dosdoğru ol. Onların keyiflerine uyma ve de ki: "Ben Allah'ın kitaptan indirdiğine inandım ve bana aranızda adaleti gerçekleştirmem emredildi. Allah bizim de rabbimiz sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Sizinle bizim aramızda hiçbir tartışmaya yer yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş yalnız O'nadır.”⁷⁶³

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve ölçüyü indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın dinine ve peygamberlerine görmeden yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”⁷⁶⁴

“Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adaletli davranmaktan men etmez. Çünkü Allah adalet yapanları sever.”⁷⁶⁵

İnsanın şehvet, öfke ve tefekkür kuvvetleriyle istidatlarını gereği gibi ıslah ettiği takdirde adaletle ulaşabileceğini ifade eden İsfahani; böyle bir insanın gerek

⁷⁵⁹ Araf suresi 7/29.

⁷⁶⁰ Araf suresi 7/159.

⁷⁶¹ Yunus suresi 10/47.

⁷⁶² Nahl suresi 16/76.

⁷⁶³ Şura suresi 42/15.

⁷⁶⁴ Hadid suresi 57/25.

⁷⁶⁵ Mümtahine suresi 60/8.

kendisi gerekse başkalarını yönetip idare etmekte Allah'ın emirlerine hakkıyla uymuş olacağını belirtir.⁷⁶⁶

İnsani değerlerin ulaşacağı son nokta düşüncede ve amellerde vasata (orta yol) ulaşmaktır. Vasatın olmadığı yerde ya ifrat veya tefrit söz konusudur. İfrat veya tefrit gerçeklerin olduğu gibi değil de arzu edildiği gibi görünmesine sebep olur. Bu vasat çoğu zaman adalet olarak nitelendirilir. Nefis kuvvetlerinin her birinin kendilerine mahsus yerlerinde bulunmaları, haddi aşmamaları, yerlerini ve sınırlarını bilmeleri kısaca yaratılış gayelerine uygun hareket etmeleri adalet kavramı ile açıklanır. Kalpteki tadilât ancak insan bedenindeki uzuvların hareketleri ve davranışlarının tadili ile mümkündür. Bütün fiil ve hareketlerde orta yolun tesis edilmesi adaleti ortaya çıkarır. Kişi ancak bünyesinde kalbin önderliğinde bir adalet gerçekliğinde hakiki dengeye ulaşabilir. Herkese sahip olduğu potansiyel nispetinde eğitim vermekte adalet ilkesi ile alakalıdır. Kişiye sahip olduğu potansiyelden az veya çok eğitim vermek adalet kavramının zıddı yönünde hareket etmek olarak kabul edilir. Adalet hak edene hak ettiği değeri vermek olarak tanımlanabileceğinden ancak kalpte adalet sağlanınca hakikatleri gerçek ve doğru sıfatı ile kabul etme istidadı hasıl olur. Aksi halde fert hakikatleri kendine göre yorumlar ve hakikatlerin göreceliliği gündeme gelir ki bu da hakikatin buharlaşması manasına gelir.⁷⁶⁷

Düzenli ve dengeli davranma, her şeyin ve herkesin hakkını verme anlamına gelen adalet insanların birbiri ile olan ilişkilerinde en önemli unsurlardan birdir.⁷⁶⁸ İnsanların birbirleri ile olan ilişkilerinde zulme baskıya dayatmaya ve düşmanlığa düşmemeleri için en alt düzeyde birbirleri arasındaki ilişki adalete uygun olmalıdır. İnsanlar bu sınırdır durmalıdırlar. Hevâ duyguları harekete geçtiğinde ve şehvetler galebe çaldığında insanda zulmetme ve baskı uygulama düşüncesi gelişebilir.

Kur'an bir ahlaki ilke üzerinde dururken öncelikle yakından uzağa ilkesini göze almış ve ilk önce insanın kendisi ile olan ilişkilerini düzeltme yoluna gitmiştir. İnsani bir değer olan adaletin öğretisinde de bu sıraya özen gösterilmiştir. Adalet, öncelikle insanın kendi nefisinden başlayan ardından adım adım ilerleyen ve gelişme gösteren bir duygudur. Ve öncelikle insanın kendi nefisinde başlayan bir süreçtir. "Ey

⁷⁶⁶ Ragıb el İsfahani, *Tafsilu'n Neş'eteyn ve Tahsilu's Saadeteyn*, Çev: Lütfi Doğan, Bahar Yayınları, 1983, s. 166.

⁷⁶⁷ Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 98-99.

⁷⁶⁸ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 66.

iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun; kendinizin aleyhine olsa bile...”⁷⁶⁹
İnsan öncelikle kendi nefsinin dikkate alınması, arzu istek ve menfaatlerine gem vurmamayı bilmelidir. Kendi aleyhine olsa bile adaleti ayakta tutma emri bu açıdan üzerinde durulması gereken bir noktadır. Ayet, insani değerlerin sadece bireyin menfaatleri üzerine şekillenmeyeceğini göstermektedir. Yeri geldiğinde insan, kendi aleyhine dahi olsa değerleri ayakta tutmalı, hayatını değerler üzerinden ikame etmeyi öğrenmelidir. İnsanın kendi menfaatlerini önceleyerek adalet erdemine ulaşması oldukça zordur. Ayette insanın ilkelere uygun davranış oluşturabilmesine işaret edilmiştir. Burada adalet değerinin tercih edilmesi söz konusudur. Bu durum duyuşsal öğrenme aşamalarından takdir etme, değer verme basamağıyla ilişkilendirilebilir.⁷⁷⁰ Kendi için adaleti bir ilke olarak kabul etmeyip veya uygulamada kendi çıkarları aleyhine olduğunda adaleti ihmal edip, başkaları için adalet talep etme duygusu ancak bir avuntudan, bir kandırmacadan veya bir slogandan ibaret kalmaktadır. Kur’an adaleti ayakta tutmayı bir Allah hakkı olarak kabul etmiş ve öncelikle Allah’ın hakkının yerine getirilmesini istemiştir. Bu sebeple ayette, Allah için adaleti ayakta tutmak ve Allah için şahitlik etmek öğütlenmiştir. Bu durum İslam’da insani değerlerin belirleyicisinin Allah olduğu bir kez daha teyit etmektedir.⁷⁷¹

Kur’an daha sonra adalet dairesini giderek genişletmekte ve kişinin en yakınları olan, anne babasının ve yakınlarınızın aleyhine olsa dahi olsa adaleti ayakta tutması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca Nisa suresinin bir başka ayetinde insanın en yakınları olan eşler arasındaki ilişkilerde ve aile içinde de adalet ön plana çıkarılmıştır.⁷⁷² Allah resulü (s) bir hadislerinde “*Hükümünde, ailesine karşı ve velayeti altında olanlar hakkında adil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler*”⁷⁷³ buyurmaktadır. Bu sebeple insan hem kendine karşı, hem de aile efradına karşı, ayrıca yöneticiler emri altında olanlara karşı adil bir şekilde muamele etmek zorundadır. Aksi takdirde kendisine emanet edilen, nefesine, ailesine ve emri altında bulunan kimselere zulmetmiş olur.

⁷⁶⁹ Nisa suresi 4/135.

⁷⁷⁰ Burhan Akpınar, *Eğitim Programları ve Öğretim*, Data Yayınları, Ankara, 2011, s. 88.

⁷⁷¹ Nisa suresi 4/135.

⁷⁷² Nisa suresi 4/3.

⁷⁷³ Müslim, *El Müsnedi Sahihu'l Muhtasar*, Birr 14, Hadis no: 1828, Beyrut, C. 3, s. 1458.

Ardından akrabalarla olan ilişkiler işlenmiş ve onlarla olan ilişkilerde de adaleti gözetme emredilmiştir. “...Söylediğiniz zaman yakınınız dahi olsa adil olun...”⁷⁷⁴ Toplumsal hayat içerisinde kurulan ilişkilerin Allah’ın rızasına ve onun iradesine uygun bir şekilde devam etmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerin düzenli bir şekilde yürüebilmesi için en önemli ilkelerden biri adalettir. Bu sebeple adaletin aynı zamanda insanlar arasındaki hukukun da temel ilkesi olduğu söylenebilir.⁷⁷⁵ Sonra adalet dairesi giderek genişlemektedir.⁷⁷⁶ Ardından adalet ümmet boyutunda emredilmektedir. “Eğer mü’minlerden iki grup çarpışırlarsa aralarını düzeltin. Biri diğerine tecavüz ederse tecavüz edenle, Allah’ın emrine dönünceye kadar savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve adil davranın. Şüphesiz Allah adil olanları sever”⁷⁷⁷ ve son olarak adalet dairesi bütün insanlığa kadar uzanır. “Şüphesiz Allah, emanetleri ehline (sahiplerine) teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emrediyor. Bununla Allah, size ne güzel öğüt veriyor! Doğrusu Allah, işitendir, görendir.”⁷⁷⁸ Görüldüğü üzere Kur’an’da düşmanlığın, insanlar arasındaki en ufak bir çatışmanın ve sulhun bozulduğu adalet her durumda, her halde talep edilmiştir. “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletten ayrılmaya yöneltmesin. Adaletli davranın; bu takvaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah sizin işlediklerinizden haberdardır.”⁷⁷⁹

Kur’an’a göre hangi durumda, hangi ortamda ve hangi zaman ve mekânda olursa olsun adaletten vaz geçmemek gereklidir. Adaletin sadece Müslüman olanlara değil, bütün insanlar için gerekli olan bir ilkedir. İnsanların bilgi düzeyi, kültürü, makamı, cinsiyeti, ırkı, dili ve dini ne olursa olsun durum değişmez. Çünkü ilişkilerde adaleti gözetmek insanlar üzerinde Allah’ın hakkıdır. Bütün insanlara, sadece insan olmaları hasebiyle, aynı değer ve ölçüde adaletin uygulanması emredilmiştir. Adaleti tam manasıyla yerine getirerek, Allah için şahitlik edenler olma ifadesi, sadece adâleti yerine getirmek değil, haksızlığı ortadan kaldırıp, yerine adâleti ve hakkı getirmek için, adâletin koruyucusu olma yükümlülüğünü de ifade

⁷⁷⁴ Enam suresi 6/152.

⁷⁷⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C. 3, DİB. Yayınları, Ankara, 2004, s. 181.

⁷⁷⁶ Nisa suresi 4/135.

⁷⁷⁷ Hucurat suresi 49/9.

⁷⁷⁸ Nisa suresi 4/58.

⁷⁷⁹ Maide suresi 5/8.

eder.⁷⁸⁰ İsterse durum çok kötü bir hal alsın veya ilişkilerde tamamen umutsuz bir duruma düşülsün durum böyledir. Çünkü adaletle hükmetmek yalnız ve yalnız Allah için olmalıdır. Burada insanların toplumsal konumları ve statüleri dikkate alınmamalıdır. *“Bundan dolayı sen Allah'a davet et! Emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Onların arzularına uyma ve şöyle de: “Allah'ın indirdiği kitaba inandım. Aranızda adaletli davranmakla emrolundum. Allah bizim de sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da sizedir. Aramızda tartışmaya gerek yoktur. Allah hepimizi bir araya getirecektir. Dönüş yalnız O'nadır.”*⁷⁸¹ Allah'ın hakkına riayet etmek için adaletle hükmetmek gerekli olduğu gibi, insanlara yapılan daveti de hak ve adalet üzerine bina etmek gerekir.⁷⁸² Sadece adaletle hükmetmenin değil, adaletle davet etmeninde önemi ortaya çıkmaktadır. Bir değeri kişilik haline getirme, onu bir davranış ölçütü olarak kabul etme, duyuşsal olarak öğrenmenin en son basamağı olarak kabul edilmiştir. İnsan ancak kişilik haline getirmiş olduğu bir değere davet edebilir.⁷⁸³ Müminlerden istenen, adalet değerine yalnızca değer verme basamağında kalmayıp, onu kişilik haline getirmesidir. Ayet, insanlar arasında adaletle muamelenin derinleşmesi doğru bir istikamete ve kemale işaret etmektedir. Adaletin yokluğu ise çekişmelerin artmasına ve toplumsal erdemin eksikliğine delalet etmektedir. İlişkilerine adaleti esas alan bir toplum hayra yönelmiş bilinçli ve olgun bir topluluk olarak kabul edilir. *“Allah şu iki adamı da misal getirdi: Bunlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez; efendisine sade bir ağırlıktır, efendisi onu ne tarafa gönderse hiç bir hayra yaramaz. Hiç bu, adaletle emreden ve doğru yolda bulunan kimseye müsavi (eş) olabilir mi?”*⁷⁸⁴

Kur'an adaleti sadece bireysel bir değer olarak kabul etmemiş, onun aynı zamanda toplumsal erdemin de temelini yerleştirmiştir. *“Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.”*⁷⁸⁵ Adaletle muamelede bulunmak huzur ve güven ortamının oluşması için en önemli etkidir. Allah adaleti emreder. Çünkü toplumsal hastalıkların temelinde adaleti gözetmemek vardır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde adalet belirleyici

⁷⁸⁰ Ebu'l Ala Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, C. 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988, s. 415.

⁷⁸¹ Şura suresi 42/15.

⁷⁸² Keylani, *Felsefetü'l Terbiyetü'l İslamiye*, s. 68.

⁷⁸³ Hasan Bacanlı, *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 88.

⁷⁸⁴ Nahl suresi 16/76.

⁷⁸⁵ Araf suresi 7/181.

olduğunda, insanları birbirine düşman eden, hodgamlık, ailecilik, kabilecilik, kavimcilik, grupçuluk, ırkçılık ve ulusalcılık gibi birçok mikrop temizlenmiş olur. İnsanlar adalet değeri üzerinden örgütlenmeli ve adalet ilkesini toplumun temel ilkesi olabilmesi için etkin bir şekilde katılım sağlamalıdır.⁷⁸⁶

4.13.1. Değer Eğitimine Bir Örnek Olarak Ailede Adalet Eğitimi

İnsan çocukluk dönemi en uzun süren canlıdır. Onun çevresiyle ilişki kurması ve uyum içerisinde yaşaması, uzun süren büyüme ve öğrenme dönemini sağlıklı geçirmesiyle mümkündür. Dış dünya ile ilişki kurma açısından başlangıçta herhangi bir bilgiye sahip olmayan çocuk, çevresindekilerle etkileşim kurarak, onlardan etkilenecek öğrenir.⁷⁸⁷

Ortak değerlere sahip olan bir grup olarak aile toplumun temelidir. Aile bireyleri, kan veya akrabalık bağıyla birbirine bağlı olan, aralarında toplumca belirlenmiş hak ve ödevler olan sosyal kurumun üyeleridir. Aile genel anlamda aynı soya mensup veya birbirlerine evlilik bağı ile bağlı bulunan kişilerin tümüdür. Daha dar anlamda bir erkek ile kadın ve varsa çocuklarından oluşan toplumun en küçük birimidir. Ailede, anne baba ile çocuk arasındaki iletişim ve anne babanın düşünce, davranış ve tutumları, çocuğun eğitiminde önemlidir. İslam kültüründe çocuk, anne babaya verilmiş, ilahi bir emanettir. Her türlü davranışı almaya hazır, masum bir dünyası vardır. Çocuğu iyiye, güzele ve doğruya yöneltmek özellikle aileye düşmektedir. Çocuğun, daha sonraki hayatında mutlu olması, bu yıllarda aldığı eğitime bağlıdır.

İnsanlar, kendilerinden sonra gelen neslin devamını istedikleri gibi temel değerlerini de yeni nesillere aktarmak isterler. Birey ve toplum arasındaki ilişkiler aile aracılığıyla kurulabildiğinden, aile, temel toplumsal bir kurumdur. Toplumlar, temel değerlerini aile aracılığı ile yeni kuşaklara aktarırlar.⁷⁸⁸ Çocuğun eğitimi aile ile başlayan okul ve çevre ile birlikte ömür boyu devam eden bir süreçtir. İnsan hayatının ve eğitiminin esasını belirleyen temel kurum ailedir. Aile çocuğun sadece maddi ihtiyaçlarının karşılandığı bir müessese değildir. Çocuğun maddi ihtiyaçları

⁷⁸⁶ Burhan Akpınar, *Eğitim Programları ve Öğretim*, Data Yayınları, s. 89.

⁷⁸⁷ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 129.

⁷⁸⁸ Emine Akyüz, *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, MEB, Ankara, 2000, s. 90.

değişik şekillerde de karşılanabilir. Maddi ihtiyaçlar karşılanırsa bile, sevme ve sevilme, ilgi, şefkat görme, inanma gibi manevi ihtiyaçlar karşılanmadığında ya da yeterince karşılanmayıp duygusal açlık yaşandığında, zamanla çocuk kendi kimliğini yeterince geliştirememektedir. Süreç içerisinde çocuk, iç dünyasında çevresinden uzaklaşmakta, yalnızlaşmakta, kendine ve içinde yaşadığı çevreye aidiyet duygusunu yitirerek yabancılaşmaktadır. Bu sebeple aile özellikle bireyin kişilik gelişiminde ve değerleri kazanmasında önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Değerler eğitiminin en iyi gerçekleştirileceği yer ailedir. Birey dini ve ahlaki bilgi ve tutumları öncelikle ailesinden öğrenir. Çocuğun eğitimi her şeyden önce temel ruhi ihtiyaçlarının karşılanmasına bağlıdır.⁷⁸⁹ Ailenin ve aile içi ilişkilerin, çocuk üzerinde önemli etkileri vardır.⁷⁹⁰ Anne-baba tutum ve davranışlarıyla çocuk için model olurlar. Zira anne-babanın değer yargıları çocukları derinden etkiler. Çünkü çocuk, dünyayı anne-babasının gözüyle görmeye çalışır.⁷⁹¹ Yetişkinlerin kendi aralarında da tutarlı ve uyum içerisinde olmaları çocuğun duyuşsal eğitiminde büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle her insanın iyi veya kötü bir şahsiyet olmasında ailenin tesiri büyüktür. Bu noktada başta ana-baba ve çocuğun yakın çevresi olmak üzere "örnek-model" konumundaki diğer yetişkinlerin; bilgileriyle sözleri, sözleriyle davranışları, istedikleri veya yasakları ve yaptıklarının birbiriyle çelişmemesi son derece önemlidir.⁷⁹² Sözgelimi çocuğun davranışı ile ilgili bir konuda çocuğun bulunduğu bir ortamda annenin onayladığı bir tutum ya da davranış, baba tarafından yanlış bulunuyor, eleştiriliyor veya reddediliyorsa burada önemli bir hata yapılıyor demektir. Dolayısıyla çocuğun ana-babaya karşı güvenini sarsacak her türlü çelişkilerden kaçınmak gerekmektedir. Bu sebeple anne-babanın çocuğun değerler eğitimine rehberlik ederken temel değerlerde uyum içerisinde olmaları oldukça önemlidir.

Çocuğun iç dünyasının aileden başlayarak dışa doğru genişleyen bir sevgi ve güven çemberi ile beslenmesi, ileriye dönük bir takım ideallerin filizlenmesi için dengeli bir ortam oluşturmaktadır. Çocuk anne ve babanın doğru ya da yanlış tutum ve davranışlarını örnek alarak öğrenir. Çünkü çocuğun öğrenmesi öncelikle model

⁷⁸⁹ Veysel Sönmez, *Sevgi Eğitimi*, Adım Yayınları, Ankara, 1990, s. 68-69.

⁷⁹⁰ Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", *C.Ü.İ.F. Dergisi*, 2003, C. 7, S. 2, s. 128.

⁷⁹¹ Haluk Yavuzer, *Ana- Baba ve Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993, s. 24.

⁷⁹² Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980, s. 159-161.

alma yoluyladır. Anne babanın davranışları çocuk tarafından taklit ve özdeşleştirme yoluyla benimsenir ve süreç içerisinde alışkanlık haline gelir. Bu sebeple, çocuğun kişilik yapısının temellerinin oluştuğu ilk çocukluk dönemi eğitimi çok önemlidir. Çocuk psikolojisinin gelişimi üzerine yapılan bilimsel araştırmalar, çocuğun kişilik gelişiminin çok erken yaşlarda başladığını ortaya koymuşlardır. Hatta bazı araştırmalar, bireyin gelişiminin % 90'ının, çocukluğun ilk altı yılında gerçekleştiğini göstermektedir.⁷⁹³ Çocukluktan itibaren maddi ve manevi olarak beslenemeyen gençlerin sorunları ilerleyen yaşlarda daha da büyümektedir. Modern toplumlarda hiç de azımsanamayacak kadar yaygın bir şekilde yer aldığı haliyle işsiz, ümitsiz ve çaresiz insanların arttığı görülmüştür.⁷⁹⁴

Çocuk için ailede formal bir eğitim alanı oluşturmak oldukça güçtür. Bu sebeple ailede çocuğun öğrenmesi genellikle informal yollarla gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak çocuğun ailesinden insani değerleri öğrenmesinin de ağırlıklı olarak informal yollarla olduğu söylenebilir. İnfomal öğrenmeler, her zaman her yerde bireyin karşısına çıkan öğrenmelerdir. Nicelik olarak küçük olmakla birlikte nitelik ve sonuç itibarıyla çok etkilidir. İnfomal öğrenmelerin eğitim açısından belki de en önemli tarafı hayatın içinde ortaya çıkmasıdır. Bu şekilde öğrenmelerin birçoğu bireysel deneyimler sonucunda, yaparak-yaşayarak elde edilecektir. Bu sebeple kalıcılık oranı oldukça yüksek olan öğrenmelerdir.

Değerler, bireylerin doğru-yanlış ayırımına dair inanç standartları oldukları için sağlam temeller üzerine inşa edilmesi önemli ve gereklidir. Kur'an değerler eğitimini din eğitimi içerisinde ele almış ve sınırlarını İslami bir çerçeve içerisine yerleştirmiştir. Çocukta insani değerler eğitiminin en önemli parçalarından biri adalet eğitimidir. Adalet, pratik görünümüleri olan soyut bir kavramdır. Bu sebeple çocukta adalet eğitimi; günlük yaşamda uygulanabilir pratik örneklikler üzerinden başlamalı ve somuttan soyuta bir seyir izlemelidir.

Daha öncede ele alındığı üzere adalet değerinin doğru anlaşılabilmesi için adil bir ölçünün olması gerekir. Adaletin gerçekleşmesi için de doğru bilgi üzerine

⁷⁹³ Cemil Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 10, S. 3, 2010, ss. 75-96.

⁷⁹⁴ İbrahim E. Bilici, "İnfomal Öğrenme, Çocuk ve Suç Olgusu", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, S. 16, 2016, s. 64.

inşa edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı çocukta adalet değeri doğruluk ve hakkaniyet değeri üzerine bina edilir. Dolayısıyla doğruluk ve hakkaniyet değerlerinin adalet değeri için ön şart konumunda olduğu söylenebilir. Adil bir birey olmayı benimsemiş kişilerde ne olursa olsun sürekli olarak haklı olana yönelme ve hakkı yerine getirmeye çalışma eğilimi mevcuttur. Çocuk ancak doğru ve haklı olana saygılı olmayı ve teslim olmayı bir değer olarak kabul ettiğinde adalet değerini anlayabilir. Bu sebeple öncelikle ailede çocuk için örnek konumunda olan anne-babanın doğru ve haklıya karşı tutumları önem taşır. Aile içerisinde doğru ve haklı olan davranışın araştırılması ve sorunun çözümü için esas kabul edilmesi ve teslim olunması önemlidir. Ailede doğru ve haklı belli olduktan sonra hâlâ inatlaşma, yanlışta ısrar etme, küsme vb. davranışlar devam ediyorsa adalet eğitimi istenen sonuçları vermeyecektir. Bu sebeple öncelikle anne-baba aile içi ilişkilerde doğruluk ve hakkaniyeti gözetmede hassas olmalıdırlar. Çocuk, aile içerisinde ortaya çıkan sorunlarda doğruluk ve hakkaniyetin esas alındığını ve bu esaslara teslim olduğunu gördüğünde, kendisinin de bu değerlere tabi olması ve bu değerleri üstlenecek sorumluluğu alması kolaylaşacaktır. Çocuğun kendisine ve çevresine karşı olan sorumluluklarının, üzerine düşen görevinin farkına varmasını sağlamak değerler eğitimi için en önemli temellerden biridir. Annenin, babanın ve çocukların haklarının belirgin olduğu ailelerde adalet, sorumluluk vb. değerler daha kolay idrak edilir ve benimsenir. Anne babanın haklarının ve ödevlerinin açık olmadığı bir ailede çocukların hakları ve ödevleri de büyük ölçüde belirsiz olacaktır. Bu durum ailenin adalet eğitiminin önüne güçlü bir set olarak çıkar.

Çocuk öncelikle anne-babanın gözetimi ve sorumluluğu altındadır. Bu sebeple çocuğun eğitiminden ilk olarak ebeveyni sorumludur. Kur'an, aile reisini sorumluluğu altında olanları eğitmekle, onlara iyi ve doğru amelleri öğretmekle sorumlu tutmuş ve bu konuda emretme ve yönlendirme yetkisi vermiştir. "*Ailene namazı emret; kendin de ona sabırla devam et. Senden rızık istemiyoruz; (aksine) biz seni rızıklandırıyoruz. Güzel sonuç, takvâ ile dir.*"⁷⁹⁵ Ayrıca bir başka ayette evlatların ebeveyni için dua etmeleri öğütlenmiş ve şöyle denilmiştir: "*Onlara acıyarak alçakgönüllülük kanadını ger ve de ki: "Rabbim, onlar beni küçükken nasıl*

⁷⁹⁵ Taha suresi 20/132.

terbiye ettilerse Sen de onları esirge."⁷⁹⁶ Bu ayette anne-babanın çocuğu eğitip, terbiye etmelerine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla çocuğun eğitimi görevi ilk olarak anne-babaya verilmiştir. Çocuk fitri olarak anne-babanın eğitimini kabule hazır bir konumdadır. Bu sebeple Hz. Peygamber (s) bu hakikate dikkat çekmiş ve "her çocuk fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar"⁷⁹⁷ demiştir. Buradan hareketle çocuğun inanç ve değerlerinin inşasında ailenin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Özellikle ilk çocukluk dönemi ahlak ve değerler eğitimi için "dışa bağımlı evre" olarak kabul edilir. Kur'an öğretisine göre çocuk eğitiminde anne-baba haddi aşarak onu fitratının dışında bir yöntemle eğittikleri takdirde fitratını bozar ve yanlış bir yönde eğitilmesini sağlarlar.

Çocuğun kendi deneyimlediği yaşantılar üzerinden adalet değerini kazandırmak önemli ve yerinde bir yaklaşımdır. Bir olay karşısında çocuğun davranışının nasıl sonuçlar doğuracağı, adaletli veya adaletsiz tutumların neler hissettirdiği sorgulanmalıdır. Adalet eğitimi de dâhil olmak üzere değerler eğitiminde sistematik doğru ve yeterli eğitim ve yönlendirme yapılmazsa, çocukta hedefsizlik sorunu belirecek veya süreç içerisinde hedef kargaşası yaşayacaktır. Bu durum sorunun çocukla birlikte büyümesine yol açacak belki de delikanlılık hatta orta yaş dönemlerine geldiğinde saygıdeğer bir hedefinin olup olmadığını sorgulayacaktır. Bu sebeple özellikle temel değerlerin eğitiminde sunulan hedef günü birlik veya süreli değil, bütün hayatı kuşatıcı bir hedef olmalıdır. Adalet eğitiminde çocuğa -ilk etapta tam manası ile idrak edemese dahi- konu ile ilgili yaşantıların ve deneyimlerin akabinde eğitimin hedefi, önemi ve niçin gerekli olduğu sık sık hatırlatılmalıdır. Örneğin anne-baba bayram için ikiz çocuklarının her birine aynı elbiseden almış olsun. İkiz kardeşine alınan elbisenin de kendisinin olduğunu iddia eden ve ikiz kardeşinin başka bir elbise giymesi için ısrar eden kardeşe öncelikle adaletli davranmasının önemi hatırlatılmalıdır. Burada değişik yaklaşımlar söz konusu olabilir. Her ailenin değerler skalasına göre yaklaşımları da farklı olacaktır. Aile öncelikle çocuğun niçin böyle bir isteği olduğunu sorgulamalıdır. Onun çocukça açıklamalarını sabırla dinlemeli, hangi noktalarda yanıldığını doğru tespit etmeye çalışmalıdır. Ardından çocukla empati kurarak, "anladığım kadarıyla sen, elbisenin

⁷⁹⁶ İsrâ suresi 17/24.

⁷⁹⁷ Müslim, *El Müsnedi Sahihu'l Muhtasar*, Kader, 22.

biri kirlenirse diğeri giymek istiyorsun, onun için kardeşine vermek istemiyorsun” gibi cümlelerle duygularını anladığını ifade etmelidir. Bu tutum çocuğun iç dünyasındaki kendini ispat ve heyecan arayışı, öfke, güvensizlik, aşağılık duygusu gibi gizli kalmış duyguların doğru anlaşılması açısından önemlidir. Bu şekilde çocuğun kendi bünyesinde yaşadığı sorunlar daha doğru tespit edilir. Aşılması zor güçlükler karşısında ona destek olunarak tehlikeli dürtülerin beslenmesi önlenir. Ayrıca bu tutum çocuğun duygularına ve kendisine değer verildiğini hissetmesi açısından önemlidir. Bunun yanında çocuğun düşüncelerini ifade edebilmesine de fırsat verilmelidir. Sorun doğru bir şekilde tespit edildikten sonra çözüm için adım atmaya çalışmak daha etkili bir eğitim yöntemidir. Sağlıklı bir adalet eğitimi için neyin hakka riayet, neyin adaletsizlik olduğu çocuklar tarafından tam olarak bilinmeli, çocuklarda adil olan-olmayan ayrımını gerçekleştirecek farkındalık düzeyinin oluşması gerekmektedir. Bu sürecin oluşmasında öğrenme, aktif bir şekilde bilgi ve tecrübe kazanma süreci olarak karşımıza çıkar. İnanma, öğrenmeyle başlar ve inanç çocuğun içinde belirli bir değere ulaştıca, hayata aktarılabilir.

Kur’an insanların birbirine karşı adaletli olmasını öncelikle Allah’ın hakkı olarak görmüştür. Bu sebeple çocuğa öncelikle bu temel amaç hatırlatılmalı ardından çocuğu ikna edecek ve kabullenmesini sağlayacak diğer etkileri dikkate alması öğütlenmelidir. Bu doğrultuda çocuğa kardeşinin de bayramda yeni bir elbise giymesinin hakkı olduğu belirtilmelidir. Bu konuda adaletli bir paylaşım olması gerektiği söylenmeli, “*Allah adil olanları sever*” ayeti hatırlatılmalı ve kardeşinin hakkı olan elbiseyi ona gönül rızası ile verdiğinde, Allah’ın onun bu davranışından razı olacağı ve cennette çok daha güzel nimetler sunacağı hatırlatılmalıdır. Anne-babanın rızasının da Allah’ın istediği doğrultuda olduğu söylenmeli, bu davranışından dolayı onların da kendisini daha çok sevecekleri ve takdir edecekleri vurgulanmalıdır. Bunun akabinde çocuğun vicdanına hitap edilmeli, kardeşinin bu durumda ne hissedeceği konusunda empati kurması sağlanmalı, kendi elbisesini kardeşinin alması durumunda neler hissedeceği sorgulanmalıdır. Vicdan, adalet eğitiminin en etkili araçlarından biridir. Çünkü vicdan, insanın hiçbir cezaya uğramayacağından emin olduğu durumlarda dahi, haksızlık yapmaktan

alı koyabilecek bir güce sahiptir.⁷⁹⁸ Vicdan eğitimi sayesinde çocukta ahlaki akıl yürütme becerisi gelişir. Çünkü vicdan, bireyin davranışlarını kontrol eden en etkili güçlerden biridir. İslam'ın günah, sevap, ahiret, mükâfat, mücazat, Allah sevgisi, Allah korkusu gibi değerleri, bireydeki vicdan duygusunu güçlendirmekte, ona yaptığı davranışların sorumluluğunu alma bilinci vermektedir.⁷⁹⁹ Bunun için, kişileri, dürüst ve vicdanlı hale getirmek, ahlak eğitiminin hem aracı hem amacı olarak görülür. Çocuğun değerler eğitiminde zihinsel ve duygusal özelliklerin dikkate alınması önemlidir. Ona yanlış davranışını niçin değiştirmesi gerektiği, yaptıklarının başkalarına verdiği zarar açıklanmalı daha sonra kendisi için ne gibi olumsuz sonuçlar doğuracağı belirtilmelidir. Özellikle yaptığı davranışın başkasına verdiği zararı görmesi, kendisini karşısındakinin yerine koyması, ahlak eğitimi açısından önemlidir. Çocuk kurduğu empati sayesinde kendi davranışının başkasının acısına, üzüntüsüne sebep olduğunu anlar ve yaptığından pişmanlık duyar. Duyduğu bu pişmanlık sayesinde kendi davranışlarını kontrol etmesi gerektiğini öğrenir.⁸⁰⁰ Bu şekilde çocuk belki öncelikli olarak anne-babasını razı etmek, onların sevgisinden ve övgüsünden mahrum kalmamak için adil davranmaya ikna olacak, fakat örtük öğrenme ile ailenin istek ve arzularını dahi düzenleyen ilahi bir iradenin, onun adil olmasından hoşnut olacağını farkına varacaktır. Çocuğun adalet eğitiminde ebeveynin vicdan eğitimi üzerinde hassasiyetle durması oldukça önemlidir. Bu durum aile içinde yaşanan benzeri örneklerin yoğun tekrarı sonucu çocukta pekişecek, ardından bütün hayatı kuşatıcı, her zaman ve durumda uygulanabilir, evrensel bir hedef davranış haline gelecektir. Bu şekilde çocuk adalet değeri çerçevesinde farkındalık eğitiminin temellerini doğru bir sıralamayla kabullenmiş ve içselleştirmiş olur.

Anne-baba çocuğun değerler eğitiminde dengeli bir disiplin anlayışı gözetmelidir. Dengeli disiplin, adalet eğitiminde oldukça önemlidir. Disiplini sağlamak uğruna çocuğu kendinden soğutacak hatta düşman edecek şekilde sert davranılmamalı, çocuğa hiçbir değeri ve kuralı tanımayacak, söz dinlememeye

⁷⁹⁸ Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", s. 149.

⁷⁹⁹ Hüseyin Yılmaz, "Aile İçi Şiddet ve Huzur/Din Eğitimi", 2010, *C.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 14, S. 1, s. 114.

⁸⁰⁰ Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", s. 150.

varacak kadar özgürlük de tanınmamalıdır.⁸⁰¹ Çocuğun adil davranmaması durumunda hatasını anlamadan hemen cezalandırma veya yaptırım uygulama yoluna gidilmemeli, öncelikle çocuğun yaptığı hatanın farkına varması sağlanmalıdır. Çocuğa yapılacak sözlü telkinlerin, onun yaşına ve kavrama düzeyine uygun olmasına dikkat edilmelidir. Bunun yanında çocuğun kendini geliştirmesine imkân tanınmalı, olumlu davranışları desteklenmeli, olumsuz davranışları ise muhtemel kötü sonuçları hatırlatılarak samimi bir şekilde eleştirilmelidir.⁸⁰² Gazali, disiplini sağlama konusunda en önemli faktörün iyi örnek olunması gerektiğine dikkat çekmiştir. Çocuğu hatalı davranışlardan men ederken onlara doğrudan doğruya hakaret mahiyetindeki uyanlarla değil, ima ve şefkat yoluyla yasaklar konulmalıdır. Çünkü kusuru açıkça söylemek hayâ perdesini yırtar, sahibine kötülük yapma cesaretini verir ve bulunduğu halde inat etmeye teşvik eder.⁸⁰³ Aynı şekilde, Gazali, çocuğa kınayıcı ve azarlayıcı bir şekilde hitap edildiğinde bu sözleri dinlemeye zamanla alışarak kötü davranışları yapmaya cesaretleneceğini, uyarıların kalbinde tesirsiz kalacağını belirtmiştir.⁸⁰⁴

Aile içinde değerler eğitimi ve adalet değerinin içselleştirmesinde dikkate alınması gereken hususlardan biri de aile bireylerinin kendi iç disiplin anlayışlarını geliştirmeleridir. Disiplin; çocuğun zihinsel, duygusal ve kişilik gelişimini eğitme sürecidir. Kendini disipline etmeyi öğrenen özdenetime sahip bireyler, içinde yaşadığı toplumda yapıcı tutumlar geliştirerek toplumsal uyumun ve düzenin devamlılığına olumlu katkı sunarlar. Toplumumuzda disiplin genellikle ceza, korkutma veya baskı kavramlarıyla karıştırılmaktadır. Oysa disiplin, kabul edilebilir nitelikteki davranışları belirleyen kuralların ve kontrollerin tümüne verilen kapsamlı bir kavramdır. Ceza ise bireyin uymadığı kuralların karşılığında ödediği bir bedeldir.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Mehmet Zeki Aydın, “Ailede Ahlak Eğitimi”, s. 133.

⁸⁰² Hüseyin Yılmaz, “Aile İçi Şiddet ve Huzur/Din Eğitimi”, s. 120.

⁸⁰³ Gazâli, *İhyâu Ulûmid-Din*, C.1, s. 57.

⁸⁰⁴ Gazâli, *İhyâu Ulûmid-Din*, C.3, s. 73.

⁸⁰⁵ Behire Nazik, *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul, Yapa Yayınları, 2000, s. 42.

Eğitimin anne-babanın rehberliğinde gelişmesi önemlidir. Bu aşamada anne-baba bir temel otorite rolünü üstlenmekten ziyade, rehber konumunda olmalıdır.⁸⁰⁶ Çocuğu Allah'ın istediği doğrultuda yetiştirmek isteyen bir anne-baba, onun değerleri kavraması ve davranış haline getirmesi yolunda rehber, kılavuz, yol gösterici ve davetçi konumundadırlar. Bu sebeple genel manada insanları davetle sorumlu olan Hz. Peygamber'i (s) irşat için inen ayetler, özel manada aile ve ailenin eğitiminden sorumlu olanlar içinde bir ölçü olarak kabul edilebilir. *“Bundan dolayı sen Allah'a davet et! Emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Onların arzularına uyma ve şöyle de: “Allah'ın indirdiği kitaba inandım. Aranızda adaletli davranmakla emrolundum. Allah bizim de sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da sizedir. Aramızda tartışmaya gerek yoktur. Allah hepimizi bir araya getirecektir. Dönüş yalnız O'nadır.”*⁸⁰⁷ Anne-baba çocuklarını Allah'ın istediği doğrultuda eğitmekle sorumlu oldukları için onları eğitirken ayette belirtilen ölçülere uymaları gerekir. Bunlardan birincisi Allah'a davet etmektir. Yani kendi isteklerinden önce Allah'ın istekleri esas olmalı, temel otorite olarak Allah kabul edilmeli, anne-baba çocuklarını Allah'a çağıran ve onun ölçülerini öğrenmeleri için rehberlik eden öncüler olmalıdırlar. Özellikle güç, ceza ve korku argümanlarını kullanarak kendilerini aile içerisinde tek otorite olarak gören ebeveyn, çocuğun değer eğitiminde bir süreliğine veya kısmi olarak etki sahibi olsalar dahi, çocuğun toplumsallaşma sürecinde bu etkilerini kaybedecek, dolayısıyla çocuğun güçlü gördüğü başka bir otoriteye teslim olmasına sebep olacaklardır. Çocuğun değerler eğitiminde ikinci önemli husus eğitimcilerin emrolunduğu gibi dosdoğru olmalarıdır. Çocuğun adalet eğitiminin temelinde güven ve doğruluk esas olmalı, her ne pahasına olursa olsun çocuğun güvenini kaybettirecek davranışlardan kaçınılmalı, çocuğu terbiye etmek adına yalana, yanlış bilgiye veya küçük dahi olsa hilelere başvuramamaya özen gösterilmelidir. Çocuğa tutulamayacak sözler verilmemeli, gerçekçi ve tutarlı olunmalıdır. *“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında en nefret edilen şeydir.”*⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ Ahmet Koç, “Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, S. 17, s. 160.

⁸⁰⁷ Şura suresi 42/15.

⁸⁰⁸ Saf suresi 61/2-3.

Günümüz ailelerinde genellikle geleneksel ailelerin çocuk yetiştirmedeki baskıcı tutumlarına tepki olarak geleneksel usul tümünden reddedilmiş, bunun yerine çocuğa sınırsız özgürlük tanıyan yanlış bir anlayış gelişmiştir. Bu durumun sonucunda ailede söz sahibi olma yetkisi günden güne ebeveynin elinden alınarak büyük oranda çocuklara devredilmiş görülmektedir. Artık ailede çocuğun tercihleri, seçimleri, arzu ve istekleri daha belirgin olmakta, ailenin tercihlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu durum ailenin kurumsal kimliği ve değer anlayışında da etkili olmakta, toplumda daha önce alışık olunmayan çeşitli sorunlara yol açmaktadır. Çocuğun değer eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de harfiyen onun arzu ve heveslerine uymamaktır. Çocuğu tamamıyla başıboş bırakmak ve “su akar yolunu bulur” düşüncesiyle çocuğa müdahale etmeyip, yaptığı yanlışları süreç içerisinde anlayacağını düşünmek doğru bir davranış değildir. Çünkü çocuk yaptığı davranışlarının doğruluğunu onaylatmak için her zaman yakın çevresine ihtiyaç duyar. Her yaptığı harekette çevresindekilerden onay veya ret yönünde bir tavır bekler ve buna göre davranışlarını düzenler. Çocuğun yaptığı yanlışlar düzeltilmez veya ikaz edilmezse çocuk yaptıklarının normal bir şey olduğunu kabul edebilir. Tabidir ki yaş, konum ve durumuna göre çocuğun eğitim sürecinde her şeyi istediği gibi yapması, sınırsız bir serbestlikle hareket etmesi söz konusu olamaz. Çocuğun nerede, hangi koşullarda ve ne zaman özgür olduğunun belirlenmesi gerekir. Aynı zamanda çocuğun nerelerde özgürlüğünü kullanabileceğini ve serbest davranmasına ne zaman izin vermesi gerektiğini de ebeveynin bilmesi önemlidir. Çocuğa tanınan sınırsız özgürlük, onun ilgili olduğu diğer bireylerin haklarına tecavüz etmesinin yolunu açacak, dolayısıyla adaletsizlik sonucunu doğuracaktır. Bu nedenle ilkeli, disiplinli biçimde özgürlüğün sınırları belirlenmeli ve öğretilmelidir. Ancak özgürlük sınırlamasının bireyin kişilik ve varlığını yok edecek boyutlarda olması da kabul edilebilir bir durum değildir.

Çocuğun adalet değerini doğru bir şekilde elde edebilmesi için anne-babanın onun arzu ve heveslerini ne sebeple engellediğinin farkında olması çok önemlidir. Kendi isteklerinin sadece anne-babanın istekleriyle çatıştığı için sınırlandırıldığına inanan çocuk, bir süre sonra anne-babanın isteklerine karşı olumsuz bir tutum geliştirebilir. Bu sebeple anne-babanın da tabii olduğu ve isteklerini ona göre düzenledikleri bir sistemin olduğunu bilmesi önemlidir. “Allah bizim de sizin de

Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da sizedir.” Çocuk anne-babanın da yaptıklarından dolayı sorgulanamaz kimseler olmadığını bilmelidir. Bu bağlamda onların da davranışlarını düzenleyen bir eğiticinin terbiyesinde hareket ettiklerini ve kendisi için geçerli ölçütlerin onlar içinde gerekli olduğunu hissetmesi gerekir. “...Size yasak ettiğim şeylerin aksini yaparak size aykırı davranmak istemiyorum. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah'ın yardımı ile. Yalnız O'na güvenip dayandım ve bütün benliğimle O'na yöneldim.”⁸⁰⁹ Bu şekilde çocuk adalet değerinin bütün aileyi kapsayan bir ilke olduğunun farkına varır. “Hayır; Rabbine andolsun, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem kılıp sonra senin verdiği hükme, içlerinde hiç bir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça, iman etmiş olmazlar.”⁸¹⁰ Anne-baba kendi aralarında yaşanan sorunlarda dahi bu ölçüyü korumaya gayret etmeli ve çocuklara bunu hissettirmelidir. Çocuk aile içerisinde yaşanan sorunların bu ayet çerçevesinde aşıldığını fark ettiğinde, kendisi de bu ölçüler içinde hak ettiğini elde edeceğinin bilincinde olur. Burada çocuğun farkındalık düzeyi ve öğrenmesi elbette yetişkinlerinki gibi olmayacaktır. Çocuk hayat içerisinde örnek alma ve taklit yoluyla daha çok örtük öğrenme ile bu ilkeleri fark edebilir. İdrak ve yorumlama ise daha sonraki süreçte gerçekleşir.

Çocuğun gelişiminde her dönemin kendine has özellikleri vardır. Bu dönemlerde çocuğun ihtiyaç duyduğu şeyler onlardan sorumlu olan ebeveyni tarafından karşılanır. Çocuğun bilişsel ve kişilik gelişimi yetişkininkinden nasıl farklıysa ahlak gelişimi de aynı şekilde farklılık gösterir. Bilişsel gelişim evrelerinde olduğu gibi, ahlak ve değerler gelişiminin evreleri de bireyin düşünce ve davranışlarını inşa eden süreçlerdir.⁸¹¹ Çocuğun gelişim dönemleri anne-baba tarafından ne kadar iyi bilinirse eğitim ihtiyaçları da o derece iyi bir şekilde karşılanabilir. Çocuktaki değerlerin gelişiminin de belli dönemleri ve evreleri vardır. Bu evrelerde çocukta ortaya çıkan davranışların sebeplerine anne-baba tarafından dikkat edilmezse değerler eğitiminde yetersiz kalır. Hatta çocuğun gelişim evrelerinde doğal sayılabilecek bir davranış dahi anne-baba tarafından sorunlu kabul

⁸⁰⁹ Hud suresi 11/88.

⁸¹⁰ Nisa suresi 4/65.

⁸¹¹ Meral Çileli, *Ergenlikte Ahlak Gelişimi*, Ergenlik Psikolojisi (ed. B. Onur), Taş Kitapçılık, Ankara, 1987, s. 265-286.

edilebilir. Örneğin çocuk öncelikle kendi deneyimleriyle hak değerini kavramalıdır. Çocuğa bir eşya vererek bu senin dediğimizde çocuk bu eşyanın kendisine ait olduğunu ve onun üzerinde her türlü tasarruf hakkının bulunduğunu bilerek onu sahiplenir. Kendisinin olan bir şeyi, kendi arzusu olmadan başkalarıyla paylaşmak istemez. Birçok aile bu durumda çocuğun bencil, kendini düşünen, paylaşım sorunu olan bir yapıda olduğu endişesine kapılır. Oysa çocukta henüz hak değeri gelişmektedir. Önce sahip olduğu hakların bilincine varmayı öğrenen çocuk daha sonra hak ettiği şekilde paylaşmayı öğrenir. Hak değeri gelişmemiş bir çocuğa adalet değerinin öğretilmeye çalışılması çocukta değerler karmaşasına yol açabilir. Çünkü en genel anlamda adalet kavramı; “herkese hakkını ve hak ettiğini vermek” şeklinde açıklanmıştır. Kendi haklarının farkında olmayan veya kendi haklarını dahi belirleyemeyen bireyin herkese hakkını ve hak ettiğini vererek adil davranmaya çalışması dengeli bir tutum veya değer olarak düşünülemez. Nasıl ki bir çocuğun yazı yazabilmesi için bilişsel, biyolojik ve psikolojik olarak belli bir hazırbulunuşluk düzeyi gerekiyorsa, elde etmesi gereken birçok değer içinde o değer gerektirdiği hazırbulunuşluk düzeyinde olması gerekir. Bu bağlamda çocuğun adalet değerini elde edebilmesi için öncelikle hak kavramını ve kendi haklarını bilmesi, ayrıca birlikte yaşamının gereği olan hak dağılımının farkında olması gerekmektedir. Çocuk bu düzeyde adalet değerini elde edebilecek kıvama gelmiş olur. Küçük kas gelişimini tamamlayamayan çocukların yazı yazmaları çok güç olacağı gibi, hak değerini kavrayamayan çocukların da adalet değerini elde etmeleri çok güçtür. “... *Onlar hakka yol gösterirler ve o hak ile adaleti yerine getirirler*”⁸¹² ayeti, önce hakkın kapsam ve sınırlarının belirlenmesine ardından bu hak ile adaletin yerine getirilmesine işaret etmektedir. Çocuktaki adalet duygusunun gelişiminde de aynı esasa uyulmalıdır. Bu sebeple ilk çocukluk döneminde çocuğun hak değerini kavramasına özen gösterilmeli, kendi oyuncağını veya yiyeceğini başkalarıyla paylaşmak istememesini bencillik olarak düşünmemeli, çocuğun bu davranışı hak bilincinin oluşmasında bir basamak olarak görülmelidir. Bununla beraber çocukta hak duygusunun ortaya çıkmasında karşılaşılabilecek aşırı davranışlar için de önlemler alınmalıdır. Bu dönemde çocuğun öncelikle başkalarının haklarına tecavüz etmesine

⁸¹² Araf suresi 7/181,

engel olunmalıdır. Ayrıca, arzu ve istekleri için başkalarının eşyalarını gasp etme, zorbalıkla elde etme, şiddete başvurma gibi çabalarının önüne geçilmelidir.

Adalet değerinin karşısında zulüm vardır. Çocuk Allah'ın insanları yaratmasında esas kıldığı fitrat üzerine yaratıldığı için özünde zulme karşıdır. Bu sebeple özellikle toplumsal kirlenmeden ve çevrenin olumsuz yönlendirmelerinden çok fazla etkilenmemiş bir buçuk iki yaşlarındaki çocukların yanında herhangi bir hayvana veya insana eziyet edildiğinde büyük çoğunluğunun bu zulme tahammül edemedikleri hatta engellemeye çalıştıkları görülür. Anne-baba çocuğun bu fitri duygusunu beslemeli, onun zulme karşı geliştirdiği fitri tepkileri ödüllendirmelidir. Bundan dolayı Kohlberg, çocuğun ahlaklanma sürecinin ilk dönemini gelenek öncesi düzey olarak nitelendirmiş, bunun ilk aşamasının ceza ve itaat dönemi olduğunu belirtmiştir. Bu dönem ahlak eğitiminde ödül ve cezanın önemli bir yer tuttuğu görülür. Çocuk maddi veya manevi ödül aldığı davranışlarını iyi ve güzel kabul eder. Burada ödül, sadece maddi istek ve arzulara hitap eden hediyeler olarak düşünülmemelidir. Çocuğun güzel davranışlarında başını okşamak, onu kucaklamak, sevgi ve şefkatle bakmak gibi davranışlar da çocuk için etkili bir ödül olabilir. Aynı şekilde cezanın da maddi ve manevi görünümünün olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Çoğu zaman çocuğun olumsuz davranışlarını onaylamadığını belirten sert bir bakış, yüz çevirme, ortamdaki uzaklaşma gibi manevi yaptırımlar çocuk üzerinde oldukça etkilidir.

Çocuğun adalet değerini elde etmesinde en önemli öğretim araçlarından birisi de hikâyeler, kıssalar ve masallardır. Çünkü çocuklar hikâyede anlatılan konunun dünyasına girmekte, anlatılanlarla özdeşleşmekte, anlatılardan karakter ve deneyim kazanmaktadırlar. Bu sayede hikâyelerde yer alan değerlere ilişkin olarak çocuğu düşünmeye sevk etmek etkili olabilir.⁸¹³ Hikâye, kişisel ve ruhsal gelişimle ilgili birçok alanda geçerliliği olan bir konuma sahiptir. Bunun yanında özellikle çocukların psikolojik gelişimlerinde önemli bir pedagojik araçtır. Hikâye, evde ve geleneksel anlatımlarda olduğu kadar, ahlak ve değerler eğitiminde de teorik ve pratik açıdan önemli bir araç olarak kabul edilmiştir. Çocuğun sosyalleşmesine ve bu sayede kültür aktarımına büyük ölçüde katkı sağlar. Özellikle aile içi eğitimde

⁸¹³ Bayram Tay, Adem Öcal, *Özel Öğretim Yöntemleri İle Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem Yayınları. Ankara, 2008, s. 347.

hikâye, din, ahlak ve değerler eğitimi için sahip olduğumuz yöntemlerin en etkililerinden biri olarak kabul edilebilir.⁸¹⁴ Bu sebeple hikâye, eğitimde önemli bir yeri olan örnek alma ve özdeşleşmenin sağlanabilmesi için güzel bir araç olarak kabul edilir.⁸¹⁵

Çocukların bir işi ve davranışı yaşantı içinde deneyimlemeleri her zaman mümkün olmayabilir. Böylesi durumlarda çocuğun hayal dünyasını da işin içine katarak belli değerlerin kıssalar, hikâyeler ve masallar şeklinde aktarılması oldukça faydalı olur. Hikâye ve kıssaları dinlemek çocuğun hayal duygusunu geliştirecek, onda taklit, model alma ve tekrar arzusunu yaratacaktır. Çocukta adalet duygusunu geliştirmek için özellikle peygamber kıssalarından, sahabelerin ve raşit halifelerin uygulamalarından güzel örnekler verilebilir. İslam kültüründe bu konuda yaşanmış örneklikler oldukça fazladır. Bunun yanında tarihi olaylardan ve İslam büyüklerinin kitaplarındaki ilgili hikâyelerden faydalanmak da çocuk üzerinde etkili olacaktır. Ayrıca zaman zaman özenle seçilmiş kıssalar uygun bir anlatım şekliyle çocukların adalet duygularını harekete geçirebilir. Çocuklara somut örnek gösterirken toplumdaki bilim insanları, kahramanlar, liderler, öğretmenler, âlimler ve salih kişiler gibi örnek şahsiyetlerden bahsedilebilir. Söz konusu kişilerin hayatları, yaptıkları iyi ve güzel davranışları çocuklara örnek olacak şekilde sunulabilir.⁸¹⁶ Kıssa, masal ve hikâyelerde düz bir anlatım yerine çocuğu da içine katacak uygulamalara yer verilmelidir. Örneğin masal ve hikâyeler anlatılmadan önce çocuğun dikkatini çekmek için hazırlayıcı sorular sorulmalı, çocuğun ilgisini çekecek açıklamalar yapılmalıdır. Masal ve hikâyelerin çocuk tarafından yorumlanmasına ve çocuğun fikirlerinin alınmasına fırsat verilmelidir. Hikâye sırasında çocuğa; “sence kahramanımız bu durumda ne yapmıştır?” şeklinde sorular sorarak hikâyeyi geliştirmesine ve yorumlamasına katkıda bulunmalıdır. Bu şekilde çocuğun hikâye kahramanlarının ihtiyaçlarının farkında olmasına ve duygularını anlamasına katkıda bulunulur. Bu bağlamda çocuğun değerler gelişimine katkıda bulunması muhtemel çizgi filmler veya çocuk programları da önemli katkılar sağlayabilir. Kıssa ve hikâyelerin en önemli katkılarından biri de çocuğu karşılaşması muhtemel sorunlara

⁸¹⁴ Muhiddin Okumuşlar, “Din Eğitimi Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye”, *S.Ü.İ.F. Dergisi*, S. 24, s. 238.

⁸¹⁵ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Esra Yayınları, Konya, 1991, s. 196.

⁸¹⁶ Mehmet Zeki Aydın, “Ailede Ahlak Eğitimi”, s. 139.

önceden hazırlamaktır. Adalet değerinin öğretilmesinde çocuğun sorunlara önceden hazırlıklı olması oldukça önem taşır. Çünkü adalet değeri çoğu zaman bireysel fayda ve çıkarlarla çatışır. Çocuklarda çoğu zaman bireysel fayda ve çıkarlar söz konusu olduğunda adalet ilkesi göz ardı edilebilmektedir. Bu sebeple çocuğun bu çatışmaya hazırlıklı olması ve adil bir tutum geliştirebilmesi için önceden duruma hazırlıklı olması gerekir. Çocuk bireysel çıkarların değil, adil olanı tercih etmesi gerektiğinin ilk olarak üçüncü şahıslar üzerinden farkında olursa, olayla yüz yüze geldiğinde tercihini doğrudan yana kullanması kolaylaşır. Çocuk hikâyeye, masal ve kıssalarda arzu ve isteklerinin yerine adil tavır geliştirmeyi öğrenir. Bu şekilde doğru davranışı sergilemesi daha kolaylaşır. Hikâyelerin birçoğunda iyi-kötü, haklı-haksız, adil-zalim, dürüst-yalancı, alçakgönüllü-kibirli karakterler sürekli mücadele ederler. Bu yönüyle tarihi olsalar dahi hikâyelerden çoğu kez zaman ve mekân üstü sonuçlar çıkarılabilir. Hangi zamanda olursa olsun, onları okuyanlar veya dinleyenler, onlardan kendi hayatları için olumlu çıkarımlarda bulunabilirler. Bu şekilde çocuk daha sonra karşılaşacağı olaylarda hikâyeye kahramanının rolünü üstlenerek, kendini onun yerine koyar ve rol modeli gibi davranmaya çalışır.⁸¹⁷

Çocuğun adalet eğitiminde daha çok vicdan duygusunu harekete geçirmesi ve kendi davranışlarını değerlendirmesi hususu üzerinde durulmuştu. Çocuğun iç motivasyonunun geliştirilmesi adalet eğitiminde en önemli faktör olmasına rağmen eğitimde dış motivasyon da ihmal edilmemelidir. Bu konuda en önemli eğitim yöntemleri telkin, teşvik ve nasihattir. Belli konularda bireyin duygularını etkileyerek onu istenilen davranışa yöneltmeye yardımcı olan teşvik, özendirme ve isteklendirme manalarına gelmektedir.⁸¹⁸ Motivasyon çocuğun öğrenme isteğini canlı tutarak onun öğrenme sürecinde canlı ve enerjik olmasını sağlar. Çocuğun güzel ahlak örneği sayılabilecek bir hareketi görüldüğünde takdir ve taltif edilmeli ve toplum içerisinde iyi hareketinden dolayı övülmelidir. Çocuk yiyeceğini kardeşi ile paylaşıyorsa onun bu hareketi takdir edilip mükâfatlandırılmalıdır. Mükâfat, çocuğun başarılarını takdir etmek, hoş giden davranışlarının tekrarını sağlamak amacını taşır. Mükâfatların, çocuğa istenilen davranışları yaptırmak için özendirici, davranışın devamlılığının

⁸¹⁷ Beyza Bilgin, "Ahlak Terbiyesinde Dinî Hikâyeler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1994, S. 1, s. 54.

⁸¹⁸ Mehmet Ali Ağakay, *Türkçe Sözlük*, Yeni Matbaa, Ankara, 1955, s. 155.

sağlanabilmesi için de pekiştirici fonksiyonları vardır.⁸¹⁹ Bütün bunlar çocuğu iyiliğe teşvik eder. Kur'an'ı Kerim çocuğa öğüt vermenin ona fayda vereceğine işaret etmiş, Lokman'ın (a.s) dili ile şu nasihati vermiştir: “Lokman, oğluna öğüt vererek: Ey oğulcuğum! Allah'a eş koşma, doğrusu eş koşmak büyük zulümdür demişti.”⁸²⁰ Bu ayetten anlaşıldığına göre çocuğa haklara saygı duyulması ve adaletle hareket etmesi gerektiği öğütlenirken, öncelikle Allah'ın onun üzerindeki hakkı hatırlatılmalıdır. Çocuğa kulların onun üzerindeki hak ve hukukunu öğretirken, Allah'ın hakkını ihmal etmek doğru bir davranış değildir. Allah'ın kulları üzerindeki en büyük hakkı ona eş koşmamaktır. Çocuk Rabbine karşı da adil olmayı öğrenmeli, ona eş koşarak zulme yaklaşımdan uzak durmalıdır. Adalet değeri insanın kendine, Rabbine ve Allah'ın yarattığı bütün mahlûkata karşı adil olmasını gerekli kılan kapsamlı bir değerdir. Bu doğrultuda çocuğun bu değeri doğru bir şekilde idrak edebilmesi için nasihat oldukça önemli bir yöntemdir.

Sonuç olarak, çocuğun küçüklük döneminde sahip olduğu ve yaşadığı atmosfer, onun değerleri kazanmasında ve karakterinin oluşmasında kritik bir dönem olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı adalet eğitiminin temelleri küçük yaşlarda özellikle ailede ve çocuğun yakın çevresinde atılır. Çünkü çocuğun sosyal beceriler sayesinde bir takım değerler kazanması süreci erken yaşlarda başlar. Adaletin önemli bir değer olduğunun bilinmesi bu değerın hayata uygulanması açısından yeterli değildir. Bireyde bulunan bilginin hayatiyet kazanması için o bilginin kuvveden fiile çıkmasının sağlanması gerekmektedir. Bu değerın gayesinin iyi tespit edilmesi, faydalarının bilinmesi önemlidir fakat bilginin, adaletin değer olarak oluşmasında sadece bir adım olduğu unutulmamalıdır. Bu değerın kişinin her davranışında, her zaman ve her ortamda ortaya çıkan bir ahlak haline gelmesi nihai hedef olarak belirlenmelidir. Bu durumda değerın oluşmasında pratik uygulamaların daha da fazla önem arz ettiği görünür.

Aile içinde adalet eğitimi uzun soluklu bir süreçtir. Süreç içerisinde çocuk öğrenen konumunda iken, anne-baba hem öğrenen hem de öğreten konumundadırlar. Bu sebeple ebeveynin örnek olma ve eğitim için uygun ortamlar oluşturma görevleri vardır. Ayrıca ailede ve kardeşler arasında birlikte eğitim içerikli uygulamalar

⁸¹⁹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s. 235.

⁸²⁰ Lokman suresi 31/13.

yapmak önemlidir. Çocuk, eylem ve tavırlarında adil olmaya yöneltilmelidir. Ona haksızlık ve adaletsizlik karşısında müdahale etmenin bir sorumluluk olduğu bilinci verilmelidir. Aynı şekilde bu haksızlıklara karşı ilgisiz, alakasız olmanın ve geri durmanın bir nevi haksızlık olduğunu da öğretmelidir. Kur'an adaleti emretmekte ve adaleti ikame etmenin gereğini pek çok ayetle dile getirmektedir. Özellikle insanlar arasında hüküm verme yetkisi olanların adil tutum üzerinde hassasiyetle durması gerekir. Bu bağlamda ailede adalet eğitimi ele alındığında anne-baba çok hassas davranmalıdır. Anne-baba ne kadar hassas olurlarsa çocuğun adalet eğitimi de o denli sıhhatli olur. Eğitim konusunda hassas olmak sadece çocuğunun zulme ve adaletsizliğe yaklaşan davranışlarına sert bir şekilde tepki göstermek olarak anlaşılmalıdır. Çocuğun eğitimine katkıda bulunacak, onu inatlaşmaya itmeyecek ve kişiliğini zedelemeyecek bir yöntemle hareket etmek gerekir. Bu konuda Kur'an'ın yaklaşımı dikkate alınmalıdır. Firavun zalimlerin zalimi olduğu halde ve azgınlaşıp haddi aştığı halde, ona tebliğci ve eğitici olarak gönderilen Hz. Musa (a.s) yumuşak sözle hitap etmekle emrolunmuştur. Bu durumda anne-babanın bir mümin olarak adaletli olmaya çalışması, çocuklarının arasında ayırım göstermemeye gayret etmesi, adaletin gereğini sağlamak için çaba ve gayret göstermesi gerekmektedir. Bu sorumluluk aynı zamanda onların Kur'an ve İslam'ı yaşamadaki hassasiyetinin bir göstergesi olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsan, tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır. Bireysel ve toplumsal olarak sadece olanla yetinmeyip olması gerekeni aramaya, üretmeye, idrak etmeye, inşa etmeye ve yaşamaya çalışmaktadır. İnsanın daha iyiye ve daha güzele ulaşma çabası, hayatında karşılaştığı olay ve olguları değerlendirmesini ve bir kısmını diğerine üstün tutarak tercih etmesini gerektirmiştir. Bu tercihler zamanla soyutlaşıp kavramsallaşmış, süreç içerisinde insanlar arasındaki ilişki biçimini belirleyen ve denetleyen, toplumsal düzenin yasalarını ortaya çıkaran ilke ve kurallara dönüşmüştür. Aynı zamanda bireysel davranışlar için de ölçüt kabul edilen ve davranışlara yön veren bu ilkeler, bir bütün olarak değerler çerçevesi içerisinde ele alınmaktadır. Değerler, hem insanın davranışıyla doğrudan ilgilenen bilimlerin hem de her türlü insan davranışının konusu veya objesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değerler, bireysel ve toplumsal davranışların olumlu kısmını tespit ederek, istedik davranış kalıplarını ortaya koyarlar. Bu yönüyle değerler, bir davranış değiştirme süreci olarak kabul ettiğimiz eğitimin, ulaşılması gereken hedeflerini belirlemede merkezi bir konuma sahiptir. Kur'an insan hayatını bir bütün olarak ele almış ve insana önemli bir eğitim programı sunmuştur. Her eğitim programı gibi Kur'an'ın da insanı ulaştırmak istediği belli hedefler mevcuttur. Bu hedefler, insana içinde yaşadığı evrenle barışık bir şekilde yaşama ve uyum sağlama fırsatı verir.

Değerler eğitimi, ağırlıklı olarak duyuşsal eğitimle daha yakından ilişkilidir. Değerlerin kavranması ve davranışa dönüştürülmesi ancak duyuşsal alanın doğru bir şekilde eğitilmesiyle mümkündür. Bireysel kimliğin inşasında belki de en önemli husus duyuşsal alanın doğru bir bilgi üzerinden eğitilmesidir. Diğer eğitim faaliyetlerinde de olduğu gibi, duyuşsal eğitimin ilk basamağı, şüphesiz eğitim hedeflerinin belirlenmesidir. Kur'an insanın gayesini sadece bilmek, düşünmek, kavramak gibi teorik ve soyut idealler üzerine kurmamıştır. Çünkü düşünme, bilme ve kavrama eylemlerinin asıl amacı, davranışı güzelleştirip düzene sokmadır. Nihai gaye, amellerin güzel kılınmasıdır. Bu sebeple değerler eğitimi Kur'an perspektifinden ele alındığında, bireyin ahlaki davranışlarında değişiklik oluşturma süreci olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, teori boyutunda kalıp davranışa dönüşmeyen her değer eksik kalacağı söylenebilir.

Değerlerin sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi, bilgi olarak nitelendirilip eğitim uygulamalarına rehberlik edebilmesi için, güvenilir bir kaynağa dayanması gerekir. Psikolojik bir kavrama çabası olarak nitelendirilen bilgi, insanın bir soyutlama faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi, her hangi bir nesnenin nitelik, nicelik, etki, edilgi, durum, sahiplik, görelilik, zaman mekân gibi maddi ilişkilerinden soyutlanarak kavranmasıdır. Güven ise inançtan doğar. Dolayısıyla bilginin inanç üzerine inşa edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Kur'an'da insani değerlerin elde edilmesinde ve temellendirilmesinde inanç esas alınmıştır. Bu bağlamda Kur'an, kendi bütünlüğü içerisinde güven üzerine inşa edilmiş kapsamlı bir değerler sisteminin var olduğunu açıkça göstermektedir. Kur'an'a göre değerlerin aşkın bir yüceliğe bağlanması ve oradan beslenmesi gerekir. Bu sebeple Kur'an insani değerlerin oluşumunu ve gelişimini Allah'a bağlamıştır. Elbette İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an'ın değerler sistemindeki temel değer Allah'tır. O, ezeli ve ebedi olan, her şeyi yaratan, bilen, her şeyin şekil ve ölçüsünü tayin edip öğretendir. Dolayısıyla Kur'an değer koyma ve değer belirleme hakkını temelde Allah'a has kılmıştır. Sonuç olarak, Kur'an'ın değerler sisteminin diğer sistemlerden en önemli farkının birey ve toplum temelli değil, bizzat yaratıcı merkezli olduğu anlaşılmıştır.

Kur'ân-Kerim bütün insanlık için indirilmiş bir kitaptır. Kur'ân'ın muhatabı insan olduğu gibi, onun ana konusu da insandır. Kur'an her şeyden önce en önemli muhatabı olarak insana geniş bir yer vermiştir. O, çok yönlü olarak insanı ele alır ve her seviyedeki insana hitap eder. Kur'an'ın mesajı daha çok madde değil, değer odaklıdır. Bu sebeple olanı değil, olması gerekeni esas alır. Kur'an, insanlık için sınırlı ve geçici çözümler önermemiş, zaman mekân ve ortama göre değişmeyen kalıcı çözümler üzerinde durmuştur. Kur'an'a göre bir şeyin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu tayin eden dindir. İnsandaki arzu, istek ve hazların sınırları belirlenmiş, istek ve arzular ulaşması gereken bir amaç olarak değil, insanın gayesine ulaşmasına yardımcı olan birer araç olarak kabul etmiştir.

İnsanın öğrenebilir bir varlık olması onun en önemli özelliklerindedir. Bir öğrenen olarak insanın davranışlarının çoğu öğrenme ürünü davranışlardır. Yeni bir davranış kazanma veya davranış değiştirme süreci olarak ele alınan öğrenme, yaşantılar sonucunda meydana gelir. Kur'an bütün mesajını muhatabın öğrenme kapasitesi üzerine kurmuş ve öğretisinde insanların anlama, kavrama ve uygulama

kapasitelerini ve psikolojilerini dikkate almıştır. Kur'an'ın değerler sistemi içerisinde insani değerlere de yer verilmekte, bu değerlerin önemi, yaşaması ve yaşatılması, öğrenilmesi ve uygulanması noktasında birçok örnek sunulmaktadır. Kur'an, insanı her yönüyle kabiliyetli bir varlık olarak kabul eder. Bu insana doğuştan verilen ve yaşantı sonucu ortaya çıkan fitri bir özelliktir. İnsan, kendini çevresindeki diğer varlıklardan farklı kılan bu değerleri idrak edebilir ve bu değerler çerçevesinde yaşamayı öğrenebilir. Kur'an'a göre insanların değer üreten veya icat eden değil, değerleri kabul ve idrak eden bir konumda bulunduğu görülmektedir.

Kur'an hem toplumu hem de bireyleri insani değerlere sahip çıkmaya çağırmıştır. İnsanın değerini ve değer kazanmasını, onun cinsiyetinde, soyunda, ırkında, renginde veya kabilesi gibi biyolojik veya doğuştan getirdiği farklılıklarda değil, kendi çabasıyla elde etmiş olduğu ahlak, erdem ve faziletlerde aramıştır. Üstünlüğün ancak takvada olduğu prensibinin, Kur'an'daki insani değerlerin temel noktası olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle insanlar için İslam'da değerleri hayata hâkim kılmanın anlamı “insani olgunluğa ve Allah'ın rızasına ulaşmak” olarak özetlenebilir.

Kur'an her insanın eğitime elverişli bir yapıda yaratıldığını ortaya koyar. İnsan, değerleri idrak etmesi ve hayatına yansıtması ile olumlu yönde değişir. Bu değişim süreç gerektirir. Değerlerin idrak edilmesi, öğrenilmesi ve uygulamaya geçirilmesinde akıl, ruh, nefis, duygu, his, arzu, istek, irade gibi kavramların önemli bir yer tuttuğu görülür. Kur'an'a göre insanın ahlak ve değerler eğitiminde eğitilmesi gereken temel unsur nefistir. Nefis, insanın değer kazanması gereken, değerleri hayata hâkim kılmasıyla olgunlaşan ve eğitime açık olan yönüdür. Nefis, insanın kendi kendini eğitmesinde veya kendi kemalini elde etmesinde öğrenen konumundadır. O eğitilmediği takdirde insan, değerleri idrak etmede zaafa uğrayacak, eğitildiğinde ise değerleri kolaylıkla yaşamına aktarabilecektir. Kur'an bütünlüğü içerisinde ve özellikle de Şems suresinde, insan nefsinin eğitiminin değer odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayetler, insanın ne melek gibi salt iyi, ne de şeytan gibi salt kötü olacak tarzda değil, hem iyilik hem de kötülüğe kabiliyetli olarak yaratıldığını belirtmektedir.

Nefse ilham edilen ve birbirinin zıddı olan takva ve fücür adında iki kavramdan bahsedilmiştir. Takva ve fücür insandaki değerler sisteminin en üst ve en aşağı boyutunu gösterir. İnsanın akıbetini, negatif ve pozitif diye nitelendirebileceğimiz bu iki değer arasında kendisini konumlandırması belirleyecektir. Nefis, insandaki beşeri istek ve arzuların kaynağı olan, şehvet ve gazap gibi arzu ve istekleri harekete geçiren bir etkidir. İnsanın kendi lehine ve aleyhine olan şeyleri idrak etmesine yarayan aklın, nefsin eğitilmesinde önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Kur'an'da akletmek her zaman doğrulara ulaştırıcı bir fiil olarak görülmüş ve insanlar sık sık akletmeye yönlendirilmiştir. Çünkü Kur'an tecrübi ve akli olan hükümleri yok saymayıp, onları destekleyici mahiyette hükümler koymuştur. Hem öğrenen hem de kendisine bir şeyler öğreten insanın, kendi bünyesindeki öğretmenin ve öğrencinin kimler olduğu ve hangi özelliklere sahip olduğu gibi sorunlara araştırma içerisinde kısmen cevap aranmış ve çözümler üretilmiştir. Bununla beraber, problemini bizzat insanın kendi öğrenmesi üzerine kurmuş, nefis, akıl, kalp, ruh, beyin gibi insandaki idrak eden unsurlarını ve bunların öğrenme sistemi içerisindeki yerlerini ele alan kapsamlı bir akademik çalışmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu türden çalışmalar aynı zamanda İslami değerler eğitimi üzerine yapılan araştırmalara da önemli ölçüde katkı sunacaktır.

Kur'an insanları eğitirken, İslami bakış açısı içerisinde kavramsal bir çatının oluşmasına öncülük etmiştir. Bu sebeple, bir değerle diğeri arasında tezatlık veya tenakuzdan söz edilemez. Kur'an kendi bütünlüğü içerisinde bir değerler sistematiği kurmakla beraber, birçok ayette insanların değişik yönelim ve yargılamalarına dikkat çekmiş ve bu şekilde insanlar tarafından değerlerin farklı olarak ele alınmasının düşünsel, duygusal ve toplumsal sebeplerini açıklamıştır. Kur'an, vahiy merkezli olmayan düşüncelerin değerler hakkında üretmiş oldukları düşünceleri toptan reddetmemiş, her birinde kısmi bir hakikat payı olduğunu kabul etmiştir. Bu yönüyle Kur'an muhatabını yok saymamış, görmezden gelmemiş bilakis onların görüşlerini dikkate almıştır. Bu yaklaşım, Kur'an'daki kuşatıcılığın ve eminliğin açık bir göstergesidir. Bu doğrultuda Kur'an, yanlış gördüğü tecrübeleri toptan yok saymak yerine, birçok yerde yanlış sapmanın neden ve sonuçlarını ortaya koymuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Kur'an, değerler konusunda bazı insanların yanlışlarının, genellikle şu dört noktadan kaynaklandığına işaret etmiştir:

- Parçayı, bütün zannetmeden kaynaklanan yanlış değerlendirmeler.
- Değerlerin öznesini ve başlangıç noktasını iyi tespit edememekten kaynaklanan yanlış değerlendirmeler.
- Değer belirlemede kullanılan ölçütlerin yanlış belirlenmesi sonucu oluşan yanlış değerlendirmeler.
- Bir kısım insanların istek ve arzularının sınırlarının dışına çıkamaması sonucunda ortaya çıkan yanlış değerlendirmeler.

Kur'an, genel itibarıyla bütün insanlığa, hidayete çağırıcı ve yol gösterici olarak gönderilmiş bir kitaptır. Araştırmada Kur'an'da insani değerler eğitiminin birincil muhatabının Müslümanlar olduğu anlaşılmıştır. Kur'an bütün insanları hakikat anlayışı içerisinde şekillenen, tevhit inancına davet etmiştir. İnsanları; varlık, bilgi ve değerler üzerine geliştirdikleri düşünsel okumalarını değiştirerek, yaratan Rabbin adıyla okumaya çağırılmaktadır. Eğitim ise yaratan rabbin adıyla okumayı kabul etmekle başlayan bir süreçtir. Bu davete icabet eden iman edenler, Kur'an eğitiminin muhatabı olurlar ve Kur'an'la eğitilebilirler. Örneğin; Kur'an'da insani değerlerin en önemlilerinden biri olarak ele aldığımız adalet değeri ile ilgili bütün ayetler incelenmiş ve hitabın yalnızca iman edenlere olduğu görülmüştür. Çünkü Kur'an, eğitimde öncelikle istek, güven ve teslimiyeti esas almaktadır. Diğer insanlar, adaletin de içinde yer aldığı yüce bir değerler sistemine davet edilmiştir. Bu durum, Kur'an'daki değerler eğitimine parçacı bir üslupla yaklaşmanın ve sadece bazı değerler üzerinden evrensel çözümler üretmenin eksik ve yetersiz kalacağını göstermektedir.

Modern düşüncenin kültürel baskısı ile ortaya konulmuş kavramsal ve kuramsal çerçevenin, Kur'an'ın bütüncül perspektifine ve bu sistem içerisinde mana bulan kavramlarına uymayacak derecede farklı bir dünya görüşünün ürünü olduğu açıktır. Bu kavramlar, bazen modern paradigmanın ürettiği kavramsal ve kuramsal çerçeveye hizmet eden, bazen de herhangi bir ideolojiye destek veren biçimde ele alınmıştır. Bu durum kavramların asli hüviyetinden uzaklaştırılarak araçsal bir nitelik kazanmasına sebep olmuştur. Malumdur ki manalar yalnız başına değil, daima bir sistem içerisinde değer kazanır. Bu bağlamda ülkemizde insani değerler üzerine yapılan İslami içerikli çalışmaların da ağırlıklı olarak modern düşüncenin kavramları

çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Genellikle modernitenin ve çağdaş kültürün değer kabul ettiği kavramların temel çerçeve kabul edilmesiyle şekillenen İslami çalışmaların zaman içerisinde büyük sıkıntılara yol açtığı söylenebilir. Bu durum özellikle Müslüman bireylerde ve toplumda değerler kargaşasına yol açmakta, hatta zamanla değer erozyonunun katlanarak genişlemesine neden olmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ın öngördüğü çerçeve ve sınırlar içerisinde yapılacak değerler eğitimi çalışmalarının arttırılması önemlidir. İslami değerlerin sınır ve çerçevesinin doğru belirlenmesi üzerine yapılmış ve yapılacak akademik çalışmaların uygulamalı değerler eğitimi çalışmalarına da önemli ölçüde katkılarının olacağı söylenebilir.

İnsan neyi öğrendiğinin ve bu öğrenmenin niçin gerekli olduğunun farkına varmadan, şekil olarak nasıl öğrendiği çok etkili olmayacağı gibi, kalıcı da olmayacaktır. Bu noktada “neyi öğreneceğiz?” sorusunun cevabını ortaya koyan kavram öğretimi, önemli bir konuma sahiptir. Çalışmada, farklı düşünce ekollerinin kabul ettiği birçok değer kavram olarak birbirine benzediği hatta bazen aynı kavramın kullanıldığı, fakat bunun yanında kavramın çerçevesinin ve içeriğinin çok farklı şekillerde ele alındığı anlaşılmıştır. Kur'an genellikle bu kavramların toplumsal hayat için önemine dikkat çekmiş ve kavramların kullanım alanlarını ve içeriklerini geniş bir şekilde ele almıştır. Bu nedenle öncelikle kavramın bilişsel sınırları ortaya konulmuş, kavram üzerinde bir farkındalık oluşturulmuş, ardından kavram örneklerle desteklenerek en güzel şekilde açıklanmıştır. Bu sebeple kavram analizlerine ve mukayeselere sık sık yer verilmiş, değer ifade eden kavramlar Kur'an bütünlüğü içerisinde incelenerek, mümkün olduğu kadar Kur'an'daki kullanımlarıyla ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle kadim geleneğin Kur'an araştırmalarında esas kabul edilen usul kaidelerinden yola çıkılarak, Kur'an düşüncesi içerisinde değer ifade eden kavramların tespit edilmesinde ilmi bir bakış açısı geliştirilebileceği sonucuna varılmıştır. Kur'an'da değer tespiti üzerine ortaya konulan bu usul, Kur'an ayetleri üzerinden daha genişletilerek ele alındığı takdirde, Kuran'ın gerçekten değer kabul ettiği kavramların, sınırları ve içerikleriyle birlikte ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu şekilde günümüz Müslümanlarının düşün dünyasında etkin olan önemli bir sorunun önüne geçilebilir. Çünkü günümüzde birçok ideoloji, düşünce ve felsefenin, İslam dünyasında kendilerine yer edinebilmek için, kendi kavramlarını Kur'an üzerinden oldukça yoğun bir şekilde meşrulaştırma çabalarının olduğunu

görmekteyiz. Bu bağlamda Kur'an'da değer ifade eden kavramlar; usul, içerik, konum ve kapsam yönüyle detaylı bir şekilde incelendiğinde, farklı dünya görüşlerinin kendi kavramlarını Kur'an üzerinden meşrulaştırma çabalarının önüne geçilebilmesi yolunda olumlu yönde adımlar atılabileceği kanaatini taşıyoruz. Aynı zamanda bu metotla Kur'an merkezli değerler eğitimi çalışmalarında, kavramsal çerçevenin ve kapsam analizlerinin daha detaylı boyutlarda ele alınması mümkündür.

Çalışmada değerlerin Kur'an'da yer alış biçiminin ve değer ifade eden kavramların ortaya konularak sınır ve kapsamlarının belirlenmesi, toplumdaki yanlış değer algılarının ve sebeplerinin açıklanarak hakiki değerlerin tanıtılması şeklinde ele alındığı anlaşılmaktadır. Kur'an, kendine özgü beyan üslubuyla doğru bilginin temel ve ilkelerini hakikate ulaştıracak şekilde açıkça ortaya koymaktadır. Bu ilkelerden hareketle Kur'an doğru bilginin doğru yöntemle elde edilmesi gerektiğine işaret etmekte ve değerler eğitiminin teorik zeminini güçlü bir söylemle ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi öğrenme öğretme süreçlerinde ele alınan yöntemler, öğretimin amaçlarına hizmet edecek bir şekilde ele alınmalıdır. Kullanılan düşünceler, yöntem ve teknikler, amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmediği takdirde eğitimde istenilen hedeflere ulaşamayacaktır. Bu sebeple Kur'an'da temel esaslar ve uygulamalar üzerinden açıklanan değerlerin daha çok bilişsel öğrenme alanı üzerinde durduğu söylenebilir. Bunun yanında Kur'an kıssalarında ve öğüt içeren ayetlerde, ahlak ve değerlerin uygulama alanlarına da yer verildiği anlaşılmaktadır. Eğitimde özellikle örnek olay yöntemi uygulamalarında kullanılabilir bu tür kıssaların, birçok değer öğretiminde etkili olacağı düşünülmektedir. Kur'an'daki insani değerlerin duyuşsal ve psikomotor öğrenmelere öncülük edecek örnekleri ise ağırlıklı olarak Allah resulünün (s) hayatında bulunmaktadır. Çünkü onun ahlakı Kur'an ahlakıdır. Allah resulü (s) Kur'an değerlerinin hayalî birer söylemden ibaret olmadığını en önemli kanıtıdır. O, Kur'an'da öngörülen insani değerlerin bir beşer tarafından yaşanabilir olduğunu ortaya koymuş ve bütün insanlara bu konuda örneklik etmiştir. Genellikle duyuşsal alan öğretimine hitap eden değerler eğitimi çalışmaları, somut örnekler üzerinden daha kolay öğrenilmekte ve uygulamaya geçirilmektedir. Bu sebeple İslami değerler eğitimi üzerine yapılan araştırmaların ve projelerin, Kur'an ve sünnet bütünlüğü içerisinde ele alınmasının, pratik örnekliklerin ortaya konulması açısından daha

yararlı olacağı düşünülmektedir. Uygulamaya ve pratiğe yönelik bu tür çalışmalarda, İslam'ın insani değerler eğitiminin aile, cami, okul gibi eğitim ortamlarında çocuklara, gençlere ve yetişkinlere nasıl öğretileceği, uygulamalı bir şekilde ele alınabilir. Bu konularda daha önceden yapılmış akademik çalışmalar da dikkate alınarak, farklı eğitim ortamlarında birçok proje geliştirilebilir.

Kur'an'ın eşsiz beyan üslubu, eğitimde sunuş yolu stratejisi, anlamlı öğrenme ve anlatım yöntemi temel strateji ve modeller için çok önemli veriler sunmaktadır. Özellikle parçadan bütüne, bütünden parçaya birbiri ardınca dokunmuş ayetlerde, Kur'an'ın bütüncül öğretiminde benzersiz örnekler sunmaktadır. Özellikle üst düzey düşünme becerilerinin gelişimde ve global düşüncenin öğretiminde, Kur'an'ın beyan üslubunun öğretim uygulamalarına rehberlik edebileceği anlaşılmıştır. Buradan hareketle, Kur'an eğitiminin üst düzey düşünme becerilerine etkisi üzerine kapsamlı akademik çalışmalar yapıldığı takdirde literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kur'an, insanın değerler eğitiminde öncelikle iyi olmanın ve iyi olanın ne olduğu üzerinde durmuş; iyiliği, kapsamlı ve bütüncül bir ifade olan "birr" kavramı üzerinden ele almıştır. Kavram insanın sorumlu olduğu rabbine, içinde yaşadığı topluma ve kendine karşı iyi olmasının ölçülerini vermektedir. Birr kavramı, Kur'an'daki insani değer ifade eden diğer kavramlar için bir çatı görevi üstlenmiştir. Bu kavramın doğruluk, adalet, merhamet, ıslah, infak,..vb. bütün değerleri içinde barındırdığı söylenebilir. Bu bağlamda Kur'an'daki değer ifade eden kavramlarla toplumda değer ifade eden kavramların, kapsam ve içerik yönüyle ilişkisini ele alan bir çalışma, konu ile ilgili nicel araştırmalara öncülük etmesi açısından önemli olabilir. Özellikle örgün eğitim kademelerinde değer ifade eden kavramların, çocuklar ve gençler için ifade ettiği manalarla ilgili anket çalışmaları yapılabilir. Ayrıca özellikle imam hatip liselerinde ve ilahiyat fakültelerinde İslami değerler eğitimi üzerine müstakil derslerin programa yerleştirilmesi faydalı olacaktır.

Değerler eğitiminin en iyi gerçekleştirileceği yer ailedir. Birey dini ve ahlaki bilgi ve tutumları öncelikle ailesinden öğrenir. Bu sebeple anne-babanın çocuğun değerler eğitimine rehberlik ederken temel değerlerde uyum içerisinde olmaları oldukça önemlidir. Ailede çocuğun öğrenmesi genellikle informal yollarla

gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak çocuğun ailesinden insani değerleri öğrenmesinin de ağırlıklı olarak informal yollarla olduğu söylenebilir. Çocukta insani değerler eğitiminin en önemli parçalarından biri adalet eğitimidir. Adalet, pratik görünümüleri olan soyut bir kavramdır. Bu sebeple çocukta adalet eğitimi; günlük yaşamda uygulanabilir pratik örneklikler üzerinden başlamalı ve somuttan soyuta bir seyir izlemelidir. Adalet değerinin doğru anlaşılabilmesi için adil bir ölçünün olması gerekir. Adaletin gerçekleşmesi için de doğru bilgi üzerine inşa edilmesi gerekmektedir. Aile içerisinde doğru ve haklı olan davranışın araştırılması ve sorunun çözümü için esas kabul edilmesi ve teslim olunması önemlidir. Annenin, babanın ve çocukların haklarının belirgin olduğu ailelerde adalet, sorumluluk vb. değerler daha kolay idrak edilir ve benimsenir. Çocuğun kendi deneyimlediği yaşantılar üzerinden adalet değerini kazandırmak önemli ve yerinde bir yaklaşımdır. Bir olay karşısında çocuğun davranışının nasıl sonuçlar doğuracağı, adaletli veya adaletsiz tutumların neler hissettirdiği sorgulanmalıdır. Adalet eğitiminde çocuğa -ilk etapta tam manası ile idrak edemese dahi- konu ile ilgili yaşantıların ve deneyimlerin akabinde eğitimin hedefi, önemi ve niçin gerekli olduğu sık sık hatırlatılmalıdır. Kur'an insanların birbirine karşı adaletli olmasını öncelikle Allah'ın hakkı olarak görmüştür. Bu sebeple çocuğa öncelikle bu temel amaç hatırlatılmalı ardından çocuğu ikna edecek ve kabullenmesini sağlayacak diğer etkileri dikkate alması öğütlenmelidir. Vicdan, adalet eğitiminin en etkili araçlarından biridir. Çünkü vicdan, insanın hiçbir cezaya uğramayacağından emin olduğu durumlarda dahi, haksızlık yapmaktan alıkoyabilecek bir güce sahiptir.⁸²¹ Vicdan eğitimi sayesinde çocukta ahlaki akıl yürütme becerisi gelişir. Çünkü vicdan, bireyin davranışlarını kontrol eden en etkili güçlerden biridir. Anne-baba çocuğun değerler eğitiminde dengeli bir disiplin anlayışı gözetmelidir. Dengeli disiplin, adalet eğitiminde oldukça önemlidir. Çocuğu Allah'ın istediği doğrultuda yetiştirmek isteyen bir anne-baba, onun değerleri kavraması ve davranış haline getirmesi yolunda rehber, kılavuz, yol gösterici ve davetçi konumundadırlar. Çocuğun adalet eğitiminin temelinde güven ve doğruluk esas olmalı, her ne pahasına olursa olsun çocuğun güvenini kaybettirecek davranışlardan kaçınılmalı, çocuğu terbiye etmek adına yalana, yanlış bilgiye veya küçük dahi olsa hilelere başvurmamaya özen gösterilmelidir. Çocuğun değer

⁸²¹ Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", s. 149.

eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de harfiyen onun arzu ve heveslerine uymamaktır. Bununla beraber çocuk anne-babanın da yaptıklarından dolayı sorgulanamaz kimseler olmadığını bilmelidir. Bu bağlamda onların da davranışlarını düzenleyen bir eğiticinin terbiyesinde hareket ettiklerini ve kendisi için geçerli ölçütlerin onlar içinde gerekli olduğunu hissetmesi gerekir. Hak değeri gelişmemiş bir çocuğa adalet değerinin öğretilmeye çalışılması çocukta değerler karmaşasına yol açabilir.

Çocuğun adalet değerini elde etmesinde en önemli öğretim araçlarından birisi de hikâyeler, kıssalar ve masallardır. Çünkü çocuklar hikâyede anlatılan konunun dünyasına girmekte, anlatılanlarla özdeşleşmekte, anlatılanlardan karakter ve deneyim kazanmaktadırlar. Çocuğa haklara saygı duyulması ve adaletle hareket etmesi gerektiği öğütlenirken, öncelikle Allah'ın onun üzerindeki hakkı hatırlatılmalıdır. Çocuğa kulların onun üzerindeki hak ve hukukunu öğretirken, Allah'ın hakkını ihmal etmek doğru bir davranış değildir. Allah'ın kulları üzerindeki en büyük hakkı ona eş koşmamaktır. Çocuk Rabbine karşı da adil olmayı öğrenmeli, O'na eş koşarak zulme yaklaşmaktan uzak durmalıdır. Adalet değeri insanın kendine, Rabbine ve Allah'ın yarattığı bütün mahlûkata karşı adil olmasını gerekli kılan kapsamlı bir değerdir.

KAYNAKÇA

- ABDULBAKİ Muhammed Fuad *el-Mu'cemu'l- Müfehres li- Elfâzi'l- Kur'ân-ı Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990.
- ABDULHAMİD ÖMER Ahmet Muhtar *Mu'cemu'l Luğatu'l Arabiyye el Muasıra*, C. 2, Alemlü Kütüb, 2008.
- ADAL Erhan *Hukukun Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- AĞAKAY Mehmet Ali *Türkçe Sözlük*, Yeni Matbaa, Ankara, 1955.
- AHMET b. HANBEL Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed. Hanbel b. Hilal b. Esedi eş- Şeybani *Müsnedü'l İmam Ahmed b. Hanbel*, çev. Adil Mürşid, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r Risale, Dımeşk, 2001.
- AHMET RIFAT *Tasvir-i Ahlak*, Mahmut bey Matbaası Dersaadet, İstanbul, 1891.
- AKARSU Bedia *Ahlâk Öğretileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- AKDAĞ Bülent "Eğitim Felsefesinde İnsanı Görme Tarzı", *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, 90: (2006), 2-6.
- AKPINAR Burhan *Eğitim Programları ve Öğretim Data Yayınları*, Ankara, 2011.
- AKSEKİ Ahmet Hamdi *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, Ankara, 1991.
- AKYÜZ Emine, Ulusal ve Uluslararası Hukukta Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması, MEB, Ankara, 2000.
- ALADAĞ, Soner "İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretiminde Değer Eğitimi Yaklaşımlarının Öğrencilerin Sorumluluk Değerini Bilişsel Düzeyde Kazanmalarına Etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1: (2015), 123-146.
- ALKAN Cevat "Öğrenme Öğretme Süreçleri İlkeler", *Ankara üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 20/1: (1987), 209-229.
- ARAS Gökşen "İnsan ve Toplum Edebiyat Ve Değerler Eğitimi", *Akademik Bakış Dergisi*, Celalabad, 44: (2014).
- ARİSTOTALES *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, tarih yok.
- ARSLAN Ahmet *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.

- ARSLAN Şerife Şeyma ve YAŞAR Fatma T. "Yükselen Değer Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *DEM Dergi*, 1/1:(2007), 8-11.
- AŞIKOĞLU Nevzat Y. "Kuran'daki Örnek Olayların Mesellerin Ahlaki Bilinç geliştirmedeki Rolü (Bahçe Sahipleri Örneği)", *C.Ü.İ.F. Dergisi* 5/1:(Haziran 2001), 1-6.
- ATAY Hüseyin "Nefis", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 1/37:(1997), 1-58.
- ATEŞ Süleyman *Kur'an'da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah, Yeni Ufuklar* Neşriyat, İstanbul, trs.
- AVCI Seyit *Allah Katındaki Değer Ölçümüz Takva*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.
- AYDIN Ayhan *Gelişim Psikolojisi*, Pegem Akademi, İstanbul, 2009.
- AYDIN Cengiz Ayhan "Öğrenme Öğretme Kuramlarının Eğitim İletişimine Katkısı", *Kurgu Dergisi*, 17/17:(2000), 183-197.
- AYDIN Hayati *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2016.
- AYDIN Hüseyin "Kutsa b. Luka ve Ruh ile Nefis Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, 40:(1999), 387-402.
- AYDIN Mehmet *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, Umran Yayınları, Ankara, 1981.
- AYDIN Mehmet Zeki "Ahlak Eğitim ve Öğretimi" *Din Eğitimi El Kitabı*, Ed. Remziye Ege ve Recai Doğan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- *Okulda Değerler Eğitimi*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2014.
- "Ailede Ahlak Eğitimi", *C. Ü. İ.F. Dergisi*, 7/2:(2003), 125-158.
- AYDIN Orhan *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2000.
- BABANZADE Ahmed Naim *İslam Ahlakının Esasları*, Elips Kitap, Ankara, 2011.
- BACANLI Hasan *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- *Eğitim Psikolojisi*, Asal Yayınları, Ankara, 2004.
- BAKILLANİ el- Kadı ebu Bekir Muhammedb. et- Tayyib et- *Temhid, Fi'r-Redd 'ala- Mülhideti'l Mu'attıla ve'r Rafıza vel Havaric ve'l Mute'zile*, Daru'l Fikri'l Arabi, Kahire, 1366 H.
- BALAY Refik "Küreselleşme Bilgi Toplumu ve Eğitim" *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37/2:(2004), 61-82.

- BAŞARAN İbrahim Ethem *Eğitim Psikolojisi*, Özkan Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 1997.
- BASRÎ İbni Müsni et-Teymi *Mecazu'l Kuran*, thk: Muhammed Fuat Sezgin, Mektebetü'l Hancı, Kahire, 1381 H.
- BATAR Yusuf *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2014.
- BAYRAKÇI Mustafa "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması" *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14:(2007), 198-210.
- BAYRAKLI Bayraktar *Kur'an'ı Ahlak*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- *İslam'da Eğitim*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980.
- BEYADÎ Kemaleddin Ahmet *İşaratü'l Meram min İbarati'l İmam*, Kahire, 1949.
- BEYDAVÎ, Nasruddin ebu Said Abdullah bin Ömer Muhammed eş-Şirazi el Kadı, *Envaru't Tenzil ve Esraru't Tevil*, Daru'l İhya-ı Turas el Arabi, Beyrut, 1418 H.
- BİLGİN Nuri *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- BİLGİN Beyza "Ahlak Terbiyesinde Dinî Hikâyeler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1:(1994), 54.
- BİLGİZ Musa *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Fecr Yayınları, Ankara, 2012.
- BİLİCİ İbrahim E. "İnformal Öğrenme, Çocuk ve Suç Olgusu", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 16:(2016), 55-78.
- BİLLİNGTON Ray *Felsefeyi Yaşamak Ahlak Düşüncesine Giriş*, çev. A. Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1977.
- BİLMEN Ömer Nasuhi *Dini ve Felsefi Ahlak Lügatçesi*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967.
- *Kuran-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Nesa Basın Yayın Organizasyon, İstanbul, trs.
- BİRİŞİK Abdulhamid "*Kur'an*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara, 2002, 383-388.
- BOLAY Mehmet Nuri *İbni Sina'nın Mantığında Önergeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994.

BOLAY Süleyman Hamdi "Değerlerimiz ve Günlük Hayat" *DEM Dergi*, 1:(2011) 12-19.

BOZKURT Güvenç *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.

BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail *El Cami'u's Sahih*, İstanbul, 1981.

----- *el Camiu'l Müsnedü's Sahihu'l Muhtasar min umuri Resulullah ve Sennenehi ve Eyyamihi*, Tah. Muhammed Zübeyr ebu Nasır en Nasır, C. 9, Dar'u Tugu'n Necat, Beyrut, 1422 H.

BUTİ Ramazan *Kur'an-ı Eğitiminin Eşsiz Metodu*, Madve Yayınları, İstanbul, 1987.

CABİRİ, Muhammed Abid *Arap Ahlaki Aklı*, Mana Yayınları, İstanbul, 2015.

CEVHERİ Ebu Nasr İsmail b. Hammad el Farabi *Es Sihah Tacu'l luğa ve Sihah el Arabiyye*, C.1, thk. Ahmet Abdulgavur Attar, Daru'l İlm lil Melayin, Beyrut, 1987.

CEVİZCİ Ahmet *Etik-Ahlak Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

----- *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Ankara, 1996.

----- *Eğitim Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

CEVZİ Ali b. Muhammed *Zadu'l Mesir fi İlmi't Tefsir*, C. 4, thk. Abdurrezzak Mehdi, Daru'l Kitap el Arabi, Beyrut, 1422 H.

CÜNDİOĞLU Düccane *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, Tıbyan Yayınları, İstanbul, 1997.

CÜRCANİ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerif *Kitabu't Tarifat*, Daru'l Kütubi'l İlmiyye, Beyrut, 1983.

CÜVEYNİ İmamul Haremeyn Abdulmelik b. Abdillan *Kitabu'l İrşad*, Mektebetü'l Hanci, Kahire, 1950.

ÇAĞRICI Mustafa " *İhsan* ", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, Ankara, 2000, 544-546.

----- " *İtidal* ", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, Ankara, 2001, 456-457.

----- " *Ahlak* ". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV Yayınları, Ankara, 1989, 1-9.

----- " *Hevâ* ". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, Ankara, 1998, 274-276.

- "Zan". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, Ankara, 2013, 120-122.
- *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- "Sâlih" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, 31-32.
- ÇAĞRICI Mustafa; HÖKELEKLİ Hayati " *İrade*" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara, 2000, 380-384.
- ÇAKIR Cemal "Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Artanlambilim", *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 24/3:(2006), 245-255.
- ÇALIŞKUR Ayşem; ASLAN A. Esra "Rokeach Değerler Envanteri güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/29:(2013), 81-105.
- ÇAMDİBİ Hasan Mahmut *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003.
- *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 1983.
- ÇELİKEL Bülent *Gazali ve Eğitim*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2009.
- ÇETİN Necip; BAYALUNE Çetin "Değerler ve Eğitim İlişkisi Üzerine", *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 24:(2015), 191-203.
- ÇINAR Aliye *Değerler Felsefesi ve Psikoloji*, Emin yayınları, Bursa, 2013.
- ÇİLELİ Meral "Ergenlikte Ahlak Gelişimi", *Ergenlik Psikolojisi* (ed. B. Onur), Taş Kitapçılık, Ankara, 1987, s. 265-286.
- DALAT Ziya *Çocuk ve Genç Ruh*, Ankara, 1956.
- DALKILIÇ Mehmet *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- DEMİR Ömer ve Mustafa ACAR *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- DEMİREL Özcan *Öğrenme Sanatı*, Pegem Akademi, Ankara, 2009.
- DENKEL Arda *Anlamın Kökenleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 1984.
- DERVEZE Muhammed İzzet *Tefsiru'l- Hadis*, C. 6, Dar-ul İhya el Kutub el Arabi, Kahire, 1383 H.

- DERVİŞ Muhiddin bin Ahmed Mustafa *İ'rab-ul Kuran ve Beyanuhu*. C. 10, Daru'l İrşad li Şuun el-Camiiyye, Humus, 1410 H.
- DEVELİOĞLU Ferit *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1984.
- DOĞAN İsmail *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, PegemA Yayınları, Ankara, 2004.
- DOĞAN Mehmet *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, Ankara, 1986.
- DRAZ M. Abdullah *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel ve Enver Günay, İz Yayınları, İstanbul, 2009.
- DURUSOY Ali *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- DÜZGÜN Şaban Ali *Din Birey ve Toplum*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- EBU ZEHRA Muhammed *İslam Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 1994.
- EBU'L BEKA Eyyüp bin Musa el Hüseyini Ebu'l Beka el Kefevi *Küliyyat'u Ebi'l Beka*, Kahire, 1253 H.
- EDGAR Morin *Avrupa'yı Düşünmek*, çev. Şirin Tekeli, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- EL HATİB Abdulkerim Yunus *Tefsiril Kur'an-i lil Kur'an*, Daru'l-Fikr el Arabi, Kahire: trs.
- EL KASIM Ahmet Ubeyd ed De'as Ahmed Muhammed Hamidan İsmail Mahmud *İrabu'l Kuran-ı Kerim*, Daru'l Münir ve Daru'l Farabi, Dımişk, trs.
- ELMALILI Hamdi Yazır *Hak Dini Kurân Dili*, Eser Kitapevi, Ankara, 1979.
- EPIKUROSO *Mektuplar ve Maksimler*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1962.
- ERDEM Hüsameddin *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya, 2002.
- *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Dem Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERİŞİRGİL Mehmet Emin *Kant ve Felsefesi*, Eko Matbaa, İstanbul, 1997.
- FARABİ *İhsau'l-Ulum, thk.* Osman Muhammed Emin, Mısır, 1931.
- *Tahsilu's-Saade*, çev. Hüseyin Atay, AÜİF Yayınları, Ankara, 1974.

- FAZLURRAHMAN *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.
- *İslam*, çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1992.
- FERÂHİDÎM Halîl b. Ahmed Ebû Abdîrrahmân *Kitâbü'l-Ayn / Mensûrât*, C. 5, thk. Mehdî el-Mahzûmî İbrahim es-Sâmerrâî, Beyrut, 1988.
- FERSAHOĞLU Yaşar *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998.
- FİDAN Nurettin ve Münire ERDEN *Eğitime Giriş*, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992.
- FİRÛZÂBÂDÎ Mecduddin Muhammed b. Yakup Muhammed *Kamusu'l Muhit*, Daru'l İhya-u Turas el Arabi, Beyrut, 1991.
- FROOM Erich *Man for Himself, An Inquiry into the Psychology of Etichs*, FawcettPreimer, New York, 1975.
- GAZÂLÎ Ebu Hamid *Ahlak Kitabı*, çev. Seray Yıldız, İlke Yayınları, İstanbul, 2014.
- *İhya-ı Ulumud Din*, Daru'l Ma'rife, Beyrut, trs.
- *Meâricü'l Kuds fî Midrac'ı- Marifeti'n-Nefs*, Darul Âfâk el Cedide, Beyrut, 1975.
- *Hakikat Bilgisine Yükseliş* çev. Serkan Özburun, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.
- *İhya-u Ulumu'd Din*, C. 4, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2015.
- GINNEVECİ Ali İbni Lutfullah El Buhari *Fethu'l Beyan fî Makasidi'l Kur'an*, Mektebetül Asrıyye, Beyrut, 1992.
- GÖKBERK Macid *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- GÜNGÖR Erol *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, Amsterdam, 1993.
- *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1996.
- *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- HİCAZÎ Muhammed Mahmud *Tefsir ul Vazıh*, Dar ul Cîl el Cedid, Beyrut, 1413 H.

HÖKELEKLİ Hayati "Değerler Odaklı Eğitim" *Değerler Eğitimi Merkezi Bülteni*, 1:(2006), 50-55.

----- *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1998.

HÜLLER Solmaz Zelyüt *İki Adalet Arasında:Rawls ve MacIntyre*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

HUME David *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2009.

İBİCİOĞLU Hasan, ÖZMEN H.İbrahim ve TAŞ Sebahattin "Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Amprik Bir Çalışma.", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/ 2:(2009), 1-23.

İBNİ FARİS Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zakeriyya *Mu'cemu Mekayisi'l-Lüga*. C. 3, Beyrut, 1991.

İBNİ FÜREK Ebu bekir Muhammed b. el- Hasan *Müccerradu Makalati'seyh Ebi'l Hasan el -Eşari* thk. Daniel Gımarret, Daru'l Maşrik,Beyrut,1987.

İBNİ KESİR *Muhtasar-ı Tefsiri İbni Kesir*, thk. Muhammed Ali Sabuni, Daru'l Kuran-ı Kerim, Beyrut, 1981.

İBNİ KUTEYBE Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim *Te'vilü Müşkili'l Kur'an*, Daru'l Turas, Kahire, trs.

İBNİ MANZUR Cemaluddin Muhammed *Lisânu'l-Arab* C. 6, Dâru's Sadr, Beyrut,1994.

İBNİ MİSKEVEYH *Tehzîbu'l Ahlak*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2013.

İMAM MALİK b. Enes b. Malik *Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa Âzami, Müessesetü Malik b. Sultan, Ebu Dabi, 2004.

İSFAHÂNÎ Râgıb Ez- *Zeria ila Mekarimu's Şeria*, nşr. Taha Abdurrauf Sa'd, Kahire, 1973.

----- *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, çev. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Yayınevi, İstanbul, 2003.

----- *Müfredat*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012.

----- *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1992.

----- *Tafsilu'n Neş'eteyn ve Tahsilu's- Saadeteyn*, çev. Lütfi Doğan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1983.

- IZUTSU Toshihiko *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2013.
- İZZ b. Abdusselam *Tefsiri el-İz b. Abdusselam*, C. 2, thk. Abdullah b. İbrahim el – Vehbi, Daru İbni Cezm, Beyrut, 1996.
- *Şeceretü'l Meârifî ve'l Ahvâl ve Sâlihu'l Akvali ve'l Amâl*. thk. İyad Halid et- Tabbâ, Daru'l Fikr, Dımışk, 1996.
- KADRİ Hüseyin Kâzım *Türk Lügati*, T.D.K. Yayınları, İstanbul, 1943.
- KAĞITÇIBAŞI Çiğdem *Yeni İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1999.
- KAHRAMAN Hüseyin "İbn Meymun'un Düşüncesinde Aklın Sınırları ve Din-Felsefe İlişkisi" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/4:(2006).
- KANDEMİR M. Yaşar *Örneklerle İslam Ahlakı*, İstanbul, 1979.
- KANT Immanuel *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- KARADUMAN Sibel "Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü" *Journal of Yasar Universty*, no. 17/5:(2010), 2889 -2899.
- KARAMAN Hayrettin vd. *Kur'an Yolu*, DİB. Yayınları, Ankara, 2004.
- KELÂBÂZÎ Ebu Bekir Muhammed b. İshak *Ta'arruf*, çev.Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- KENAN Seyfi "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta Değerler Eğitimi" *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9/1:(2009), 253-295.
- KILIÇ Recep *Ahlakın Dini Temelleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- KINALIZÂDE Ali Çelebi *Ahlâk-ı Alâ-i*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
- KOCABAŞ Savaş *İslam Hukuk Metodolojisinde Atıf Teorisi*, A Grafik Tasarım, Diyarbakır, 2015.
- KOÇ Ahmet "Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:(2008), 145-176.
- KOÇYİĞİT Talat ve CERRAHOĞLU İsmail *Kur'an'ı Kerim Meal Ve Tefsiri*, Ankara , 1990.
- KORKMAZ İ. "Sosyal Öğrenme Kuramı", *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, (ed.Binnur Yeşilyaprak), Pegema Yayıncılık, Ankara, 2003.

- KÖYLÜ Mustafa "Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler Ve Hedefler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/25:(tarih yok), 65-88.
- KUMEYR Y. *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahirettin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992.
- KURTUBİ Muhammed bin Ahmet el Ensari *El Camiu'l Ahkami'l Kuran*, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 1996.
- *El Camiu'l Ahkami'l Kuran*, Dar-ul Kutub el- Mısıryye, Kahire, 1964.
- KUŞEYRİ Abdulkerim b. Havazin b. Abdulmelik *Abdulker Letaifu'l İşarat -Tefsiri Kuşeyri*, C. 3, thk. İbrahim Besyuni, Heyetu'l Mısıriyyetü'l Amme lil Kitap, Mısır, trs.
- *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- KUTUP Seyyid *Fizılâl – ı Kur'an*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1972.
- MACINTYRE Alasdair *Ahlak*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- *Etik'in Kısa Tarihi*, çev. H.Hünler & S.Z. Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001.
- MAKDİSİ Muciriddin bin Muhammed İlimi el- Hanbeli *Feth-ur Rahman fi Tefsiril Kur'an*, thk. Nureddin Talib, Darun Nevadir, Şam, trs.
- MARSHALL Gordon *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınbay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- MART Ömer *Eğitim Psikolojisi*, İstanbul, 1960.
- MATURİDİ Ebu Mansur *Kitabu-t Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruci, Ankara, 2003.
- *Kitabu't Tevhid*, F. Huleyf, ofs. bsk., İstanbul, 1979.
- *Tefsiri Maturidi / Te'vilat-ı Ehli Sünne* thk. Mecdi Baslum, Dar-ul Kütüb el İlmiyye, Beyrut, 2005.
- MAVERDİ Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib *Tefsiri Maverdi*, C. 3, thk. İbni Abdul Maksud bin Abdurrahim, Daru'l Kutub el İlmiyye, Beyrut, trs.
- *Edebü'd Dünya ve'd Din*, Daru Mektebetü'l Hayat, Beyrut, 1986.

- MENGÜŞOĞLU Takiyeddin *Felsefi Antropoloji*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- MEVDUDİ Ebu'l Âlâ *Tefhimu'l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988.
- MOORE Kenneth D *Öğretim Becerileri*, çev. N. Kaya, Nobel Yayınları, Ankara, 1999.
- MÜCAHİD Ebu Haccac *Tefsiri Mücahid*, thk. Muhammed Abdusselam Ebu-n Nil, Daru'l-Fikr el İslami, Kahire, 1989.
- MUHARİBİ Abdurrahman b. Temam b. Atiyye *el Muharriru'l Veciz fi tefsiri'l Kitap*, C. 3, thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 1422 H.
- MÜSLİM b. Haccac ebu Hasan el Kureyşi Nişaburi *El Müsnedi Sahihu'l Muhtasar*. thk. Muhammed Fuat Abdalbaki, Daru İhyau Turasi'l Arabi, Beyrut, 1980.
- *es- Sahihu'l Müslim*, thk. Muhammed Fuat Abdalbaki, Daru İhyai Turas el Arabi, Beyrut: trs.
- MUTAHHARRİ Murtaza *İnsan-ı Kamil*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.
- *Kur'an'da İnsanlık Öğretisi*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- NAZİK Behiye *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul, Yapa Yayınları, 2000.
- NESEFİ Ebu Berekat Abdullah b. Ahmet b. Mahmut *Tefsiri Neseфі/ Medariku't Tenzil ve Hakaiku't Te'vil* thk. Yusuf Ali Bedevi, Daru'l Kalem 'et-Tayyib, Beyrut, 1998.
- OĞUZKAN Ferhan *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.
- ÖKTEM Ülker "Kant Ahlakı", *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 18:(tarih yok), 11-22.
- OKUMUŞ Ejder *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.
- OKUMUŞLAR Muhiddin "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye", *S.Ü.İ.F. Dergisi*, 24:(tarih yok) 229-245.
- ORUÇ Cemil "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10/3:(2010), 75-96.
- OZANKAYA Özer *Toplum Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

ÖZBEK Abdullah *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Esra Yayınları, Konya, 1991.

ÖZCAN Hanefi *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İFAV, İstanbul, 1993.

ÖZENSEL Ertan "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer" *Değerler Eğitimi*, (ed. Sinan Zavalı), Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 14- 38.

ÖZGÜVEN İbrahim Ethem *Psikolojik Testler*, Yeni Doğu Matbaası, Ankara, 1994.

—. *Psikolojik Testler*, Sistem Ofset, Ankara, 2004.

ÖZKALP Enver *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi Ders Kitapları, Eskişehir, 1998.

ÖZLEM Doğan *Etik-Ahlak Felsefesi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004.

PARLADIR Selahaddin "Din Eğitiminde Hedefler" *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9:(1987), 82-88.

PEKER Hidayet *İbn Sina'nın Epistemolojisi*, Emin Yayınları, Bursa, 2011.

PİEPER A. *Etiğe Giriş*, çev. V. Atayman ve G. Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

RAZİ Ebu Abdillah Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et Taberistanî *Mefatihul-Gayb*, Darul İhya-ı et-Turas el Arabi, Beyrut, 1420 H.

RAZİ Ebu Bekir *Et-Tıbb-ul Ruhani*, Çev.Hüseyin Kahraman. İz Yayınları, İstanbul, 2015.

RAZİ Fahreddin *Muhassal: Kelama Giriş*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1978.

REŞİT RIZA Muhammed *Tefsiru'l Menar*, Beyrut, trs.

RIFAT Ahmet *Tasvir-i Ahlak*, Mahmut bey Matbaası, İstanbul, 1891.

SÖNMEZ Veysel Sevgi *Eğitimi*, Adım Yayınları, Ankara, 1990.

ŞABAN Zekiyyüddin *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kafi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.

SÂDAT Muhammed Ali *İslam Ahlakı*, Bilge Adamlar, İstanbul, 2009.

ŞANKİTİ Muhammed el Emin Bin Muhammed Muhtar bin Abdul Kadir el Cükni *Edva' el Beyan fi'idah il Kuran bil Kuran*, Dar ul Fikr, Beyrut 1995.

- SANTROK John W. *Yaşam Boyu Gelişim – Life Span Development*. çev. ed. Galip Yüksel, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2011.
- ŞATIBİ Ebu İshak *El-Muvafakat*, C. 4, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İstanbul, 2005.
- SAYAR Kemal *Ruhun Labirentleri*, Timaş, İstanbul, 2016.
- *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- SEMERKANDİ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim *Tefsiru's Semerkandi: Bahru'l Ulum*, C. 2, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz, Adil Ahmed Abdulmevcud, Daru'l Kutubi'l- ilmiyye, Beyrut, 1413 H.
- SEYFİ Kenan "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta Değerler Eğitimi" *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9/1:(2009), 253-295.
- SİNANOĞLU Mustafa "İman" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara, 2000, 212-214.
- SÖNMEZ Veysel *Eğitim Felsefesi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.
- ŞEKEROĞLU Sami *Maturidi'de Ahlak*, Ankara Okulu, Ankara, 2016.
- ŞENGÜL İdris *Kuran Kıssaları Üzerine*, Işık Yayınları, İzmir, 1994.
- ŞERİF Muzaffer ve Carolyn W. ŞERİF *Sosyal Psikolojiye Giriş*, çev. Aysun Yavuz Mustafa Atakay. İstanbul, 1996.
- TABERANİ Ebu'l Kasım *el Mu'cemi'l Kebir li't Taberani*, C. 17, thk. Hamdi b. Abdulmecid Selefî, Mektebetü İbni Teymiyye, Kahire, trs.
- TABERİ Ebu Cafer *Camiul Beyan fi Te'vili'l Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir. Müessesetü'l Risale, Mısır, 2000.
- TAHANEVİ Muhammed Sabır el Faruki *Keşşafu Istilahati'l-Fünun* C. 2, Mektebetü'l Lübnan Naşirun, Beyrut, 1996.
- TAHAVİ *Şerhi Müşkili'l Asâr*, C. 11, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Dımışk, 1994.
- TANTAVİ Muhammed Seyyid *Tefsiru'l- Vasit lil-Kuran el Kerim*, Daru'n-Nahdatü, Kahire, 1998.
- TAY Bayram ve ÖCAL Adem Özel *Öğretim Yöntemleri İle Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem Yayıncılık. Ankara, 2008.
- TAYLAN Necip *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991.

- "Bilgi" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, Ankara, 1992. 157-161.
- TOLAS Barlas *Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma*, AİTİA Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1980.
- TOPALOĞLU Bekir " Mü'min", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, 2006, 557-558.
- "Vekil", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, TDV Yayınları, Ankara, 2013, 9-10.
- TUĞRAL Süleyman *Kur'an'da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu, Ankara, 2008.
- TÜRK DİL KURUMU *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, Akşam Sanat Okulu Matbaası, Ankara, 2005.
- TUSÎ Nasîruddin *Ahlak-ı Nasirî*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ÜLKEN Hilmi Ziya *Ahlak*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- *Değerler Kültür ve Sanat*, İstanbul, 1965.
- *Varlık ve Oluş* A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- ÜLKEN H.Ziya ve F. ZİYAEDDİN *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.
- URAL Şafak *III. Teknoloji Kongresi Bildirimleri*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.
- UYGUR Nermi *Dilin Gücü*, Birim Yayıncılık, İstanbul, 1984.
- UYSAL Enver "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler- İslami Erdemler" *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1:(2003), 51- 69.
- VÂHİDÎ Muhammed b. Ali. *Tefsirül Basît* C. 13, İmadetü Bahsü'l-İlm, Suudi Arabistan, 1430 H.
- VÂHİDÎ Muhammed bin Ali *El Veciz fi Tefsiri'l Kitabi'l-Aziz*, thk. Saffan Adnan Davudi, Dar-ul Kalem, Dımeşk, 1415 H.
- YAVUZ Şevket " Değerlerin Şeceresi, Doğası, Sınırı ve Devamlılığı: Değerlerin Dini ve Sosyal Karakteri ve Sürekliliği" Ed. Recep Kaymakcan vd. *Değerler Eğitimi Sempozyumu: Bildiriler: 26-28 Kasım 2004:2006*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013. 89- 111.
- YAVUZER Haluk *Ana- Baba ve Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.

- YAZICI Kubilay "Değerler Eğitime Genel Bir Bakış" *Türk Bilimi Araştırmaları*, 19:(2006), 1-17.
- YILDIRIM Celal *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, C. 12, Anadolu Yayınları, İzmir, trs.
- YILMAZ Hüseyin *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- "Aile İçi Şiddet ve Huzur/Din Eğitimi", 2010, *C.Ü.İ.F. Dergisi*, 14/1:(2010), s. 114.
- YILMAZ Macid "İslam Ahlak Eğitiminde Kur'an Kıssaları" *Cumhuriyet Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi*, Sivas, 2001.
- YÜCEL Hasan Ali *İyi Vatandaş İyi İnsan*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- ZEMAHŞERİ Ebu Kasım Mahmud b.Amr b. Ahmet *Keşşaf an Hakaik Ğavamid et-Tenzil*, Daru'l kitap el-Arabi,Beyrut, 1407H.
- ZEMAHŞERİ Ebu'I Kasım Mahmut b. Amr b. Ahmet *Esasu'l-Belağa*, Daru'l Kitap el İlmiyye, Beyrut, 1998.
- ZUHAYLİ Vehbe b. Mustafa *Et Tefsiru'l Vasîd li'Zuhayli*, C.3, Daru'l Fıkr, Dımışk, 1422H.
- TOKU, Neşet. www.nesettoku.com. tarih yok. <http://www.nesettoku.com/?p=244>, (21.12.2016).
- TOKU, Neşet, "Modernite ve Ethik", <http://www.nesettoku.com/?p=244>, (Erişim: 21.12.2016)
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr. (Erişim: 21.03.2014)
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr. (Erişim: 28.09.2014)
- <http://filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-z/17749-florian-znaniecki-kimdir-hayati-eserleri-hakkinda-bilgi.html> (Erişim: 23.09.2014)
- <http://sonpeygamber.info/hadis-olarak-bilinen-asilsiz-sozler-iii> (Erişim: 17 Mayıs 2016)
- Cevdet, Kılıç, "Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri", s.109.
portal.firat.edu.tr/.../FELSEFE%20DN%20VAHY%20AKIL%20LKS%2.
(Erişim:23.01.2017.)
- <http://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/> , "İrade" maddesi, (Erişim: 02. 12. 2015).

<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>, “İrade” maddesi, (Erişim: 02.12.2015).

<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A7%D9%87%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1/> (Erişim: 23.09.2016.)

<http://sultanveled.semazen.net/?p=276> (Erişim:29.03.2017)

Kurtlar Vadisi Pusu, dizi, https://www.youtube.com/watch?v=y_kUbo_Xkcw, (Erişim: 07.11.2016).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.58d3a98650d942.46668665 (Erişim:21.03.2016)

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Bülent Uğur KOCA
Uyruğu : T.C.
Doğum Yeri Tarihi : 1967/Kütahya
e- posta : bulentugurkoca@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet
Yüksek Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi	2008
Lisans	Ankara Üniversitesi	1993

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2000-2007	Kazak- Arap Üniversitesi /Kazakistan	Öğretim Görevlisi
2011-	Muş Alparslan Üniversitesi	Öğretim Görevlisi

YABANCI DİL BİLGİSİ

Arapça YÖKDİL (65)